

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

Науково-практичний журнал

Випуск 11

Одеса
2016

В одинадцятому номері журналу «Актуальні проблеми філософії та соціології» розглядаються філософські питання буття людини в сучасних суспільствах. Автори піднімають традиційні для філософського дискурсу проблеми, обмірковують шляхи їх вирішення у сучасному українському суспільстві. Багато уваги приділено філософському осмисленню суспільства, буття, діалектики, свободи, релігії як традиційних предметів філософської рефлексії. У номері також подається соціологічне осмислення політичних і соціальних подій, об'єктивний, неупереджений соціологічний аналіз суспільної свідомості, соціологічне супроводження тих процесів, які відбуваються в країні. Автори розкривають й актуальні соціологічні візії принципів побудови сучасних суспільств, соціологічне осмислення освіти.

Матеріали, оприлюднені в одинадцятому номері журналу «Актуальні проблеми філософії та соціології», можуть бути корисними для науковців, викладачів, аспірантів, докторантів, студентів вищих навчальних закладів, а також для всіх тих, хто цікавиться філософськими та соціологічними проблемами сучасних суспільств.

Наукова рада:

Голова Ради – *С.В. Кивалов*, д-р юрид. наук, професор, академік НАПрН України, академік НАПН України (Одеса, Україна)

В.С. Бакіров – д-р соціол. наук, академік НАН України, член-кореспондент НАПН України, академік АН ВШ України (Харків, Україна)

А.Є. Конверський – д-р філос. наук, професор, академік НАН України (Київ, Україна)

О.С. Токовенко – д-р філос. наук, професор (Дніпро, Україна)

В.О. Туляков – д-р юрид. наук, професор, член-кореспондент НАПрН України (Одеса, Україна)

В.Ф. Цвях – д-р політ. наук, професор (Київ, Україна)

Редакційна колегія:

М.В. Афанасьєва – д-р юрид. наук, професор (Одеса, Україна)

К.М. Вітман – д-р політ. наук, професор (Одеса, Україна)

Е.А. Гансова – д-р філос. наук, професор (Одеса, Україна)

І.В. Голубович – д-р філос. наук, професор (Одеса, Україна)

О.М. Дікова-Фаворська – д-р соціол. наук, професор (Київ, Україна)

П. Длугош – д-р соціол. наук, професор (Ржешов, Польща)

О.А. Івакін – д-р філос. наук, професор (Одеса, Україна)

Т.Г. Каменська – д-р соціол. наук, професор (Одеса, Україна)

Н.В. Коваліско – д-р соціол. наук, професор (Львів, Україна)

П.В. Кутуєв – д-р соціол. наук, професор (Київ, Україна)

С.В. Куцєпал – д-р філос. наук, професор (Полтава, Україна)

С.А. Крилова – д-р філос. наук, професор (Київ, Україна)

О.В. Лісієнко – д-р соціол. наук, професор (Одеса, Україна)

С. Мінева – д-р філософії, професор (Софія, Болгарія)

Д. Мірчев – д-р філос. наук, професор (Софія, Болгарія)

С.М. Наумкіна – д-р політ. наук, професор (Одеса, Україна)

В.М. Онищук – д-р соціол. наук, професор (Одеса, Україна)

Т.В. Розова – д-р філос. наук, професор (Одеса, Україна)

Є.Л. Стрельцов – д-р юрид. наук, професор (Одеса, Україна)

Н.В. Хамітов – д-р філос. наук, професор (Київ, Україна)

В.В. Чепак – д-р соціол. наук, професор (Київ, Україна)

І. В. Шамша – канд. філос. наук (Одеса, Україна) – відповідальний секретар

І.В. Шапошникова – д-р соціол. наук, професор (Херсон, Україна)

С.А. Щудло – д-р соціол. наук, професор (Дрогобич, Україна)

Д.В. Яковлев – д-р політ. наук, професор (Одеса, Україна) – головний редактор

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet вченою радою Національного університету «Одеська юридична академія» 08.06.2016 р. (протокол № 6)

Науково-практичний журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології» зареєстровано Державною реєстраційною службою України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 2082610626 Р від 25.06.2014 р.), внесено до переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з філософських наук на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук, відповідно до Наказу МОН України від 29.12.2014 р. № 1528 (додаток № 11)

УДК 82.0 1 316

У. Р. Агабекова
кандидат філософських наук,
старший преподаватель кафедры истории философии и культурологии
Бакинского государственного университета

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ИДЕЙ Ф. НИЦШЕ И М. ХАЙДЕГГЕРА ФИЛОСОФАМИ ПОСТМОДЕРНИЗМА

Каждое поколение, его наука, философия, литература и искусство, образ жизни и культура, достигнув своей последней стадии развития, готовят для себя своего противника. Противная сторона готова с легкостью осудить и даже опровергнуть систему ценностей, подготовленную этим поколением, создать новую. Данные процессы являются непреднамеренными, хотя здесь могут быть и рациональные моменты. В данном смысле замена философии и других форм общественного мнения модернизмом, постмодернизмом является естественным процессом. Образ мышления, которым Европа теперь хочет заменить постмодернизм, примерно такой же.

Считается, что постмодернизм – это новая форма проявления современного мышления. Постмодерн как понятие в принципе принимается в «новом» восприятии. На самом деле постмодерн тесно связан с древними корнями западной культуры и имеет художественно-философское значение. Это философское направление не появилось в качестве осознанного явления, специально созданного, оно сформировалось в самом ядре современности. Со второй половины XX века в передовых странах произошел кризис модернизма и был заменен постмодернизмом.

Постмодернизм стал во второй половине XX века философским течением, отрицающим философию, искусство, литературу во всех его формах, правилах, доктринах, предлагающим взамен синтетические и смешанные тенденции. Модернизм отрицает древние, классические ценности, создавая новые формы, а постмодернизм (в переводе с немецкого постмодернизм означает «после обновления») также создает целый ряд новых элементов в литературе, отрицая модернизм [4, с. 21].

Постмодернизм – это не просто разговор о каком-либо идейном движении. Сюда входят учения и движения, появившиеся после Ницше. Среди них бесполезно искать единую линию или установку. Это движение XX века, в которое входят все учения философской и литературно-художественной тематики, интеллектуальные и культурные течения, что скрыты внутри них, различные школы философии, в том числе прагматизм, экзистенциализм, психоанализ, герменевтика, неопозитивизм, лингвистический анализ Витгенштейна, и так далее [4, с. 22].

Теория постмодернизма была создана на основе философской концепции французских философов, литературоведов, Жан-Франсуа Лиотара (1924–1998), Жака Дерриды и других мыслителей. Другие выдающиеся представители постмодернизма – Дж. Барт, Ж. Делоз, Ж. Лакан, Й. Кристева, Ф. Гуттари, У. Эко, В. Гибсон, Дж. Бернс, И. Кальвино и др.

В 1966 году французский философ и историк Мишель Фуко (1926–1984) написал книгу «Слова и вещи» и тем самым заложил основу для постмодернизма. Жан-Франсуа Лиотар (1924–1998) своей книгой «Положение постмодернизма» способствовал широкому распространению постмодернизма [11].

Период с конца XX века – это эпоха постмодернизма на Западе. Постмодернизм, в первую очередь, относится к культурно-интеллектуальным явлениям. Прежде всего, это отказ от философии науки, фундаментализма, то есть смена приоритетов, вытеснение книги телеэкраном, переход от слова к образу, от логики к показу.

Постмодернисты считают, что это направление вначале пришло в художественную культуру (литературу, архитектуру, искусство и т. д.) и впоследствии распространилось и на другие области (философию, политику, религию, науку).

Предшественники постмодернизма – это те философы, художники, поэты, которые пытаются отказаться от истории

и традиционализма, составляющих конфликт с западной культурой. Предшественниками постмодернистского движения были такие мыслители, как представитель мировой литературной классики, французский поэт и критик Шарль Пьер Бодлер, представитель американского романтизма Эдгара По, датский философ, протестантский теолог и писатель Сьорен Кьеркегор, немецкий философ, композитор и поэт Фридрих Вильгельм Ницше, французский математик, инженер, физик, писатель и философ Блез Паскаль, австрийский психолог Зигмунд Фрейд, немецкий философ Мартин Хайдеггер, французский философ и теоретик литературы Жак Деррида.

Суть постмодернизма состоит в том, что нынешний прогноз для всех форм мировоззрения – таких понятий, как философия, наука, искусство, культура, архитектура и так далее, смешение друг с другом, не обращает внимания на то, чтобы понять сущность вещей отдельно, мир воспринимается таким, какой он есть. В модернизме старые идеи заменялись новыми, тогда как в противоположность этому в постмодернизме появляется новая упрощенная, простая форма и получает свое синкретическое выражение.

В модернизме появлялись новые направления, тенденции, идеи, а в постмодернизме устраняется системность, категории выражаются на простом, понятном языке, среди людей исчезает принцип различия, понятия элиты и масс уравниваются между собой.

В каждой сфере жизни и науки, в частности в философии, литературе, архитектуре, искусстве и т. д., существует свое представление о постмодернизме,

XIX век вырастил великих философов; у них есть претензии к «веку ума», они выражают неприязнь к традициям просвещения, во всех сферах общественного сознания пытались установить мировоззрение, противоположное рационализму. Ф. Ницше начал оспаривать всю философию после Сократа, за исключением творчества Жан-Жака Руссо; его философия нигилизма, отрицание всего явились стратегической задачей его творчества. Он создал в истории западной культуры апологию постмодернизма. Таким образом, во всем постмодернистском движении нашла свое отражение и движущую силу в его драме.

Выдающийся немецкий философ Фридрих Вильгельм Ницше (1844–1900), один из основателей современного иррационализма, отличавшийся радикальной критикой общества, считается пророком постмодернистской мысли в западной культуре, где нигилизм (нигилизм – производное от латинского nihil – нет) – это абсолютная точка зрения, не связанная ни с каким идеалом [10, с. 335].

Как и личная драма Ф. Ницше, интеллектуальное состояние постмодернизма отличается сложностью и разнообразием. Так что сущность постмодернизма именно в этом и состоит.

Постмодернистское мышление неполное, это – совокупность непостоянных обстоятельств, состоящая из различных интеллектуальных и культурных течений, это прагматизм, экзистенциализм, психоанализ, феминизм, герменевтика, постэмпирические философские течения и проч. [10, с. 335].

Многочисленные источники оказали влияние на развитие постмодернистского направления: анализ Ницше отношения языка к реальности, семиотика Ч.С. Перси (идея о том, что каждая человеческая мысль связана со знаками), лингвистика Фердинанда де Соссюра (постулат относительно взаимосвязи между словами и знаками), анализ структуры языка в человеческом опыте Витгенштейна, экзистенциально-лингвистическая критика метафизики М. Хайдеггера, лингвистическая гипотеза Эдварда Сепира и т. д.

Фридрих Ницше – немецкий философ польского происхождения. Главной проблемой его исследований была философия жизни. Философию жизни можно рассматривать как основную проблему XX века. В этот период закладывается основа проблематики философской антропологии. Философская антропология является основой и идейным источником для многих философских направлений – феноменологии, экзистенциализма, персонализма, лингвистического анализа и т. д. Обучение считается источником идей.

Учение Ф. Ницше – основа для упрощения перехода от сложного к простому; ценности человеческой жизни он видел не в прогрессе ума, а в простой жизни, инстинктах, средствах примитивного сознания. Исторический процесс, который является основой культуры и цивилизации, рассматривается как круговая стадия развития, является также инструментом для человечества с тем, чтобы вернуться в исходное положение. Сейчас мы переживаем период культурного кризиса и его возможное развитие по направлению вперед – невозможно. Ф. Ницше хотел исследовать и принять идею «культурного комплекса». В «культурный комплекс» он включает то, что сформировалось в процессе человеческой истории, т. е. нравственность, доверие, доброту, сострадание, совесть и т. д. [2, с. 201].

Фридрих Ницше в основе всего видел волю. Он добавил в эту концепцию социальные и моральные оттенки. Ф. Ницше отмечал, что основываться на сознании, интеллекте, мышлении означает сковывать человека и его деятельность. Если человек (на примере Зороастра) остается на уровне сознания, он не идет вперед, не может реализовать свои возможности, исходящие из деятельности-реконструирующих действий, из воли. Он писал, что разумом ничего позитивного до сих пор не было создано. Будучи субъектом, человек в силе, а когда эта сила совмещается с волей, то он уже управляет миром, принадлежащим ему. Его воля имеет целью демонстрацию всего этого.

Фридрих Ницше считал, что философия, разум, человеческая цивилизация создают барьер между людьми и природой в мире, между человеком и обществом. Она считал, что философия выглядит как посредник между рецессией и крахом, что философия, религия, наука отдаляют природные качества человека от него самого, он лишен свободы и свободной воли. В случае обычной жизни она состоит из человеческих инстинктов, философия отдаляет человека от его инстинктов, естественности, он изолирован от обычной жизни. В связи с этим он нападает на философию и показывает ту философию, которая вынуждает людей подчиняться порядку, вместо призывов к нравственности и подчинению, мы призываем людей к свободе воли и поощряем аскетизм [2, с. 206].

Согласно Ф. Ницше, основу философии, разрушающей естественность, инстинктивность, составляют моральные качества. Философия при условии соблюдения некоторых правил человеческого общежития (гуманизм, законы и правила, исходящие из ума и интеллекта) в состоянии добиться прогресса. Но Ф. Ницше считал, что главной движущей силой жизни является воля. Воля не связана с разумом или познанием, у нее мистическое основание (божественное начало). В данном смысле Ф. Ницше отдаляет философию от науки, стремясь мифологизировать философию. Он подчеркивал, что философия должна сформироваться в самой жизни и служить ей. Философия должна быть порождена жизнью. Согласно Ф. Ницше, это начинается не с разума, интеллекта, а с эмоций и чувств, он подчеркивал, что лишь философия, основанная на инстинкте, становится истинной философией. Ницше считал, что философия не служит счастьем людей, люди ищут свое счастье в искусстве и мифологии [2, с. 209].

Это – фундаментальный принцип постмодернистского мышления, основанный на идее о том, в основе мировоззрения никогда не должны лежать какие-либо непоколебимые, вечные принципы. Исходя именно из подобных принципов, создают современные научные концепции. Это может быть связано в первую очередь с экзистенциализмом.

Влияние иррационализма проявляется также и в философии экзистенциализма. Как известно, главные направления философии экзистенциализма сформировались в Западной Европе и считаются одним из главных философских течений современного западного мира. Экзистенциализм основан на антропологически-индивидуальных традициях. Это учение распространено во многих европейских странах. Дания является родиной религиозного философа С. Кьеркегора (1813–1855), который заложил основу экзистенциализма. Позже данное учение обогатилось идеями Ф. Достоевского и Ф. Ницше.

В начале же XX века внесли свой вклад в развитие идей экзистенциализма феноменология немецкого философа Э. Гуссерля (1859–1938), философия жизни Вильгельма Дильтея (1833–1911), идеи М. Шелера (1874–1928). Основатели экзистенциализма – немецкие философы Мартин Хайдеггер (1889–1976), Карл Ясперс (1883–1969), французские философы и писатели Жан-Поль Сартр (1905–1980), Габриэль Марсель (1889–1973), Альберт Камю (1913–1960). М. Хайдеггер считал, что философия является атрибутом человеческого существования [8, с. 46].

Налицо влияние Ф. Ницше на творчество Мартина Хайдеггера. Ницше говорил, что человечество приближается к своему концу. Достоевский же говорил, что «красота спасет мир». Согласно Фрейдю, «истина спасет нас». Ницше также считал, что «спасет нас только искусство» [1, с. 470].

По М. Хайдеггеру, первая историческая форма искусства – эстетическое мировоззрение как выражение связи между человеком и миром. Эта форма мировоззрения основана на чувствах и обуславливает свободу и комфорт отношений между человеком и миром. Искусство развивает эмоциональную, чувственную сторону человека, связывая его с миром. Красоту реального мира человек не может себе представить в раздельности с собой, напротив, он стремится быть ближе к нему. Например, человек, любящий музыку, не может представить себя за ее пределами. Но с течением времени чувство переходит с уровня между людьми и миром на интеллект, мышление. Интеллект, знание реального мира, отдаляет человека от мира, он создает барьер между человеком и ним.

Мартин Хайдеггер считал, что современная наука, философия не в состоянии изменить человеческого знания. В теперешнем состоянии философия не может вносить изменения в жизнь. Человека может спасти лишь искусство.

М. Хайдеггер отказался от науки и научной философии, предпочитая им искусство и поэзию. Искусство и поэзия успокаивают человеческую душу, потому мировоззрение данного периода поэтическое и мышление становится моделью благонаравия. Любовь превращает отношения между людьми и миром искусства и поэзии. Искусство и поэзия человека превращают отношения между человеком и миром в любовь. Хайдеггер выдвинул идеи изменчивости мышления человека.

Философия и наука, их взаимодействие есть одна из самых актуальных проблем современности. Философия не может быть приравнена полностью к науке. Основной проблемой, которая заставляет размышлять современных философов, является вопрос взаимоотношений философии, науки, морали, культуры и политики. Большинство философов связывают современное состояние общества с разумом, мышлением, наукой, однако некоторые относятся к этому с предубеждением (к примеру, Ю. Хабермас).

Одним из ведущих представителей философии XX века является философ, теоретик культуры и историк Мишель Поль Фуко (1926–1984), в чьем творчестве ведущее место занимают вопросы взаимодействия науки и философии. Таким образом, в современной западной философии существует множество направлений философии, разнообразные идейные ее представители (Ф. Ницше, Э. Гуссерль, М. Хайдеггер, далее М. Фуко, Ж. Деррида и т. д.).

Взаимодействие науки, философии науки, философии и так же важно, как и то, что срочно приходит снова. Главное состоит в том, что философия влияет на общество, чтобы

понять влияние и важность данного вопроса. Философия не только сообщество, но и наука, культура и влияние, большое значение для нравственности имеет смысл.

На сегодняшний день актуальным является вопрос о взаимодействии философии и философии науки, формировании самой философии как науки. Самое главное – осмыслить возможности влияния философии на общественную жизнь, важность данного влияния.

Ясно, что это влияние связано с воздействием философии не только на науку, но и на культуру и нравственность. Важно изучать также взаимодействие между философией и всей группой гуманитарных и естественнонаучных дисциплин.

В философии, начиная с середины XX века, ситуация начинает меняться. Этот сложный, запутанный и беспокойный век завершился тем, что многие исследователи стали стремиться заменить философию другими понятиями. Например, французский философ Жак Деррида, основатель теории деконструктивизма (1930–2004), подверг критике философию, стремясь заменить ее «грамматологией». Жак Деррида считается самым влиятельным философом конца XX века, он создал международный философский колледж, в 1980–1990 годах считался одним из лидеров «Парижской школы».

Жак Деррида, отрицая традиции англо-американской аналитической философии, создал собственную деконструктивную систему, главная цель проекта состояла в том, чтобы вести борьбу с традиционной европейской философией. Для Ж. Дерриды эта борьба имела смысл, так как это позволяет понять место человека в мире [12].

В своих произведениях Ж. Деррида исследовал множество проблем, в том числе философские традиции и категории (разум, бытие, время и проч.), онтологические и гносеологические проблемы, а также изучал проблемы языка, литературы, этики, эстетики, психоанализа, религии, политики и т. д. В конце своей жизни в основном занимался проблемами этики и политики, всю жизнь боролся с европоцентризмом. В своей теории деконструкции он стремился комментировать идеи Гегеля, Ницше, Гуссерля, Фрейда, Хайдеггера [8, с. 306].

В творчестве Ж. Дерриды основное место занимает анализ современных философских проблем. В свое книге, написанной в 1962 году, «Комментарии к книге Гуссерля «Основы геометрии» он анализировал множество философских проблем, на их основе – лингво-семиотические проблемы. В книге под названием «Грамматология» он постарался совместить анализ философии и лингвистики.

Основное направление развития Ж. Дерридой своих философских проблем – это критика «метафизичности» и европейской культуры. Эта попытка нашла свое отражение и в онтологии М. Хайдеггера. Ж. Деррида, ссылаясь на феноменологию Э. Гуссерля, отмечает, что критика метафизики сама по себе есть не что иное, как сама метафизика.

Согласно М. Хайдеггеру, метафизичность мышления есть не что иное, как дискурсивность. М. Хайдеггер стремился опровергнуть понятие осмысления времени, выдвигаемое еще античными мыслителями, прежде всего Аристотелем, вплоть до Гегеля и Бергсона.

По мнению же Ж. Дерриды, ликвидация метафизичности европейской философии возможна лишь при обращении к самим основаниям метафизики.

С этой точки зрения Ж. Деррида, написав произведение «Грамматология», провел в этой книге исследование на основе анализа основных направлений феноменологии и экзистенциализма. На основе данных исследований он пришел к выводу о том, что в XX веке традиционную европейскую культуру невозможно отделить от системы ценностей, пришедших к нам еще из античной поры. После Ролана Барта, французского философа, постструктуралиста и семиотика, Ж. Деррида стал считать лингвистику основой всех гуманитарных наук. Он, основываясь на лингвистике, постарался аналитическим методом объяснить слова, составляющие основу слова «бытие». В основе же самого этого метода стояла теория деконструктивизма.

Деконструкция Жака Дерриды состояла в нанесении ударов по позициям, которые утверждали то или иное философское положение. По мнению Ж. Дерриды, западная философия основывается на фундаментальной основе логики, разума, истины – на «логоцентризме». Это предположение создает ряд иерархических различий, к примеру, разум-форма, сущность-случайность, серьезное-несерьезное, буквальное-метафорическое, трансцендентальное-эмпирическое и т. д. Первые понятия есть первичные, а вторые – это те, которые затрудняют нахождение и восприятие первичных понятий и воспринимаются как производные слова. Разрушение данной позиции дало бы возможность воспринимать первые понятия как вторые.

Своеобразной чертой творчества Ж. Дерриды было название философии грамматологией. Грамматология – это наука о письменной культуре. Ж. Деррида мечтал о создании такой теоретической базы, которая могла установить разницу между литературой и философией.

Для Ж. Дерриды основными образцами были письменные и устные источники языка, эту проблему он поставил в своей теории грамматологии. Как известно, до сих пор исследователи толковали речь как природную, непосредственную форму языка. Именно поэтому они убрали существенные особенности языка на задний план. Письмо же как пустой технический прием оставался в тени.

Для Ж. Дерриды письменность превыше устной речи. Он считает, что применение философии и других гуманитарных дисциплин могло иметь место лишь на основе анализа применяемых здесь языков. Он изучал не только функциональные категории, которые составляли основу тех или иных философских систем, но и методы философского языка. Он уделял внимание также методам, применявшимся в философских и научных системах, восходящих своими корнями еще к христианской культуре средних веков.

Ж. Деррида изобрел простую модель знания и языка. Так, он считал, что в этой модели участвует миф. Для того чтобы что-то познать, следует, прежде всего, выяснить взаимосвязь этого предмета с другими предметами. В это время возможно восприятие данного предмета с других позиций и в других обстоятельствах.

До того как Ж. Деррида стал применять слово «деконструкция», во французском языке это слово применялось в узком смысле, как специализированный термин. Впоследствии оно вошло в научный оборот многих языков, причем не только философов и литературоведов. Его стали использовать также архитекторы, теологи, художники, музыкальные критики, политики, кинорежиссеры, праведы и историки. Со второй половины XX века творчество Ж. Дерриды стало оказывать влияние на все сферы гуманитарных наук. Его критические мысли широко распространились, причем были направлены на академические стандарты, здравомыслие. К примеру, в 1967 году в своем известном произведении «Звук и феномен» он утверждает, что философский акцент, по существу, скрывает «присутствие истины», скрывает отношение к смерти. Ж. Деррида подчеркивает, что «я не могу использовать какой-либо знак – слово или предложение, к примеру, этот знак существовал до меня, будет существовать и после меня. «Я существую», по существу, означает «я умер» [6].

Произведения Ж. Дерриды больше воспринимали в литературной среде. Мишель Фуко, Ролан Барт и Жак Лакан также выступали с постструктуралистскими произведениями, произведения Ж. Дерриды изучались наряду с указанными авторами. Ж. Деррида больше использовал многозначные слова, противоположные по значению. К примеру, лекарство и яд, внешнее и внутреннее, пустота и время и т. д. – все это оказывало странное впечатление на читателя, поэтому указанные произведения было необычайно трудно переводить.

Стиль и аргументы Ж. Дерриды приводили в уныние многих философов. В знаменитых дебатах с американским

философом Джоном Сёрлем в 1970 году Ж. Деррида говорил о значении теории Остина о речи и одновременно о роли разделения слов на различные роды. Он критиковал тенденцию использовать «серьезный» язык чересчур много. Вместе с тем Ж. Деррида упустил один факт того, что подобный язык может использоваться и в юмористических сценках, и в актерской игре, и во многих других ситуациях. Поэтому Дж. Сёрль критиковал Ж. Дерриду за неправильное толкование идей Остина.

Мишель Фуко переписку Ж. Дерриды с Дж. Сёрлем считал неприемлемой и назвал его метод «террором невежества». Ноам Хомский, американский публицист, лингвист, философ и теоретик, считал, что Ж. Деррида использует предвзятое ораторство, чтобы спрятать простоту и наивность своих идей. Он относил Ж. Дерриду с его трудночитаемыми произведениями и «невежеством» к широкой интеллектуальной категории парижского общества, защищающей интересы просвещенной части населения. Ж. Деррида также активно участвовал в защите прав иммигрантов, то есть в общественной жизни.

Философия Ж. Дерриды пришлась на годы после войны, иными словами, он отрицал модернизм, структурализм, т. е. идею развития и реального существование вещей. Его самое известное высказывание – «вне темы нет ничего». Его манера изложения был особым способом игры со словами. Несмотря на трудность в прочтении его произведений, деконструктивистский опыт помогает их воспринимать.

Основное философское понятие, выдвинутое Ж. Дерридой, – это «логоцентризм». Проблема письма составляет основу идей Ж. Дерриды, ведь каждое письмо показывает свою связь с трансцендентностью. Отсюда можно прийти к заключению, что теология является слепком с логоцентризма, его отображением. По мнению Ж. Дерриды, логоцентризм – не просто философия религии, он также является основой общего учения о бытии и европейского экзистенциализма. Это можно увидеть во всей западной философии, где «логос», или слово, наполнено множеством различных смыслов. Ж. Деррида доказывал, что преимущество устного слова над письменным составляет сущность их внутреннего конфликта.

В произведениях Ж. Дерриды цель деконструкции логоцентризма состоит в разрушении через письменную культуру европейского этноцентризма. Согласно Ж. Дерриде, преимущество письма, по сравнению с устной речью, лежит в основе критики метафизики М. Хайдеггера.

Ж. Деррида отмечал, что отсутствие того, что относится к трансцендентному (бытие), можно назвать игрой. Это же уже означает пересмотр онтологий. В грамматологии модель этой игры является игрой языковых форм. Если подойти к «деконструкции» логоцентризма с философской точки зрения, то это есть, как считают исследователи, антифилософия.

Деконструкция ориентирована на уничтожение исторических и культурных традиций, против историчности, истины и развития.

Деконструкция Ж. Дерриды (в философии, в литературе) направлена на проявление отношения к возникающим в жизни проблемам. Он предложил постструктуральный вариант постмодернизма. Эта теория получила широкое распространение в вузах США. Вместе с тем его концепция не может быть однозначно истолкована.

В произведениях Ж. Дерриды нашли отражение различные темы – философские, литературные, социальные, психологические, языковые и др., связанные друг с другом. Признавая деконструктивность философии, Ж. Деррида, прежде всего, критиковал корень данной проблемы. Вслед за Хайдеггером он нынешнюю философию определяет как метафизику сознания, субъективности, гуманизма. Метафизика во многих дихотомиях (например, материя и разум, дух и душа, человек и мир, содержание и форма, внутреннее и внешнее, мужское и женское и т. д.) отдает предпочтение одной стороне: субъекту и субъективности, связанным с сознанием, т. е. человеку, мужественному началу. Метафизи-

ка, признавая сознание, его содержание и характер первичным, принимает это в виде логического и рационального, выступая как логоцентризм. Связь сознания с языком выражает себя в речи. Когда человек является предпочтительным, то метафизика выступает в виде антропоцентризма и гуманизма [6].

Было бы ошибкой думать, что постмодернизм является одним направлением или учением. Но не следует забывать и о том, что на основании этих идей был выдвинут ряд принципов, которые легли в основу постмодернистского движения. Это те же принципы, которые, иногда завуалированные, иногда с поправками, вновь демонстрируют себя в этом движении.

Течения, школы, учения, что составляют постмодернистское движение, в той или иной мере демонстрируют эти принципы. Основная цель постмодернизма – критика разума и созерцательности и обоснование ключевой роли и субъективных мнений и субъективности в процессе познания.

Литература

1. Исмаилов Ф. Избранные произведения : в 5 т. / Ф. Исмаилов. – Б., 2011. – Т. 1. – 2011 (на азербайджанском языке).
2. Исмаилов Ф. Избранные произведения : в 5 т. / Ф. Исмаилов. – Б., 2011. – Т. II. – Кн. 1. – 2011 (на азербайджанском языке).
3. Алейник Р.М. Образ человека во французской постмодернистской литературе. Спектр антропологических учений / Р.М. Алейник. – М., 2006.
4. Андреева Е.Ю. Постмодернизм. Искусство второй половины XX – начала XXI века / Р.М. Алейник. – СПб., 2007.
5. Делёз Ж. Фуко / пер. с фр. Семиной ; под ред. И.П. Ильина. – М. : Изд-во гуманит. лит-ры, 1998.
6. Деррида Ж. О грамматологии / Ж. Деррида. – М. : Ад Марэним, 2000.
7. Ильин И.П. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм / И.П. Ильин. – М., 1996.
8. История философии : [энциклопедия]. – Мн. : Интерпрессервис ; Книжный Дом, 2002.
9. Тарнас Р. История западного мышления / Р. Тарнас. – М., 1995.
10. Фуко М. Нужно защищать общество / М. Фуко. – СПб. : Наука, 2005.
11. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / М. Фуко ; пер. с фр. В.П. Визгина и Н.С. Автономовой. – СПб., 1994.
12. The Oxford Companion to Philosophy. (Ed.) Ted Honderich. – Oxford, N.Y. : Oxford University Press, second edition, 2005.
13. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://persona.rin.ru/cgi-bin/rus/view.pl?id=27321&a=f&idr=3>.
14. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.russianparis.com/news/derrida_dec2005.shtml.
15. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://kultura.az/articles.php?item_id=20141124112655792&sec_id=77.

Аннотация

Агабекова У. Р. Особенности развития идей Ф. Ницше и М. Хайдеггера философами постмодернизма. – Статья.

В статье рассматриваются основные направления развития современного философского постмодернизма, в том числе с точки зрения роли идей Ф. Ницше и М. Хайдеггера. Анализируется общее состояние духовной культуры Западной Европы, в рамках которой начали формироваться модернизм и постмодернизм как противопоставление рациональной философии Гегеля. Раскрываются основные положения идей постмодернизма Ф. Ницше, М. Хайдеггера и Ж. Дерриды. Обосновываются принципы постмодернистского подхода к современному мировоззрению, раскрывается роль постмодернизма в анализе языковых процессов, психологии личности и политических явлений.

Ключевые слова: современная философия, модернизм и постмодернизм, идеи Ф. Ницше, М. Хайдеггера и Ж. Дерриды о модернизме, рационализм.

Анотація

Агабекова У. Р. Особливості розвитку ідей Ф. Ніцше й М. Хайдеггера філософами постмодернізму. – Стаття.

У статті розглядаються основні напрями розвитку сучасного філософського постмодернізму, у тому числі з погляду ролі ідей Ф. Ніцше й М. Хайдеггера. Аналізується загальний стан духовної культури Західної Європи, у межах якої почали формуватися модернізм і постмодернізм як протиставлення раціональній філософії Гегеля. Розкриваються основні положення ідей постмодернізму Ф. Ніцше, М. Хайдеггера та Ж. Дерріда. Обґрунтовуються принципи постмодерністського підходу до сучасного світогляду, розкривається роль постмодернізму в аналізі мовних процесів, психології особистості й політичних явищ.

Ключові слова: сучасна філософія, модернізм і постмодернізм, ідей Ф. Ніцше, М. Хайдеггера та Ж. Дерріда про модернізм, раціоналізм.

Summary

Agabekova U. R. Peculiarities of development of F. Nietzsche and M. Heidegger by the postmodernist philosophers. – Article.

The article reviews main directions of development of the modern philosophic postmodernism, including F. Nietzsche and M. Heidegger's roles. There is analyzed the common state of Western Europe's moral culture, in the frames of which the modernism and postmodernism started to develop as a contrast to Hegel's rational philosophy. The article reveals the basic provisions of F. Nietzsche, M. Heidegger and J. Derrida's ideas. It substantiates the principles of the postmodern approach to the modern world, reveals the role of postmodernism in the analysis of linguistic processes, psychology of personality and political phenomena.

Key words: modern philosophy, modernism and postmodernism, F. Nietzsche, M. Heidegger and J. Derrida's ideas about modernism, rationalism.

УДК 316.4 37.06+130.2

К. І. Алексєєва
кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії та педагогіки
Національного транспортного університету

СОЦІАЛЬНА НЕРІВНІСТЬ У ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ СВІТІ НА ПРИКЛАДІ СУЧАСНОЇ ОСВІТИ

Нерівність людей є чи не найдавнішою характеристикою їхнього співжиття. Вона з'являється разом із мовою, етосом як поведінковою звичаєвістю, примітивними формами мистецтва та первісними релігійними уявленнями. Антропологі виявили нерівність у всіх «дописьменних» спільнотах. Статус членів цих спільнот визначався за такими ціннісними критеріями: краса, сміливість, доступ до сакральних релігійних знань, добробут як можливість приймати в себе більше гостей, воєнна звитяга тощо. У примітивних суспільствах «вищість» свого становища демонстрували через різні позначки на тілі, у розвиненіших для цього слугували прикраси й особливо одяг. Але незмінним і до сьогодні залишилося те, що до людей, які володіють цінними й рідкісними якостями, ставляться з більшою повагою, ніж до тих, хто такими якостями не володіє [1]. Невизначеними залишаються словесні конотації та генеалогія цієї «поваги», що може базуватися на традиційній моралі, запопадливості, емпатії або соціальній нормі. Проте безсумнівим є те, що вже на мікрорівні очевидним логічним наслідком цих асиметричних міжособистісних взаємин постає соціальне розшарування.

Аналітика соціальної нерівності є хрестоматійною темою класичних соціологічних досліджень. Разом із тим останні дослідження показують щоразу нову оптику, конкретизацію в флексибільність цього неунікального явища співіснування. Вирішальний вплив соціальної нерівності на культурно-цивілізаційні процеси досліджували такі відомі світові науковці, як М. Шелер, Ф. Тьоніс, Дж. Роулз, Д. Мосс, Ф. Гайєк, П. Сорокін, А. Шюц, Т. Лукман та ін. Серед українських дослідників, які вивчали означену проблему, варто назвати О. Балакїреву, А. Гвелесіані, Г. Литвина, М. Соколика, С. Черенько, М. Зотову, котрі приділили особливу увагу соціально-економічній нерівності.

Соціально-філософські аспекти нерівності аналізуються в теоретичних розвідках З. Самчука, Д. Костянтинівського, М. Михальченка, М. Лукашевича, І. Танчина, А. Лоя, М. Бойченка, а також у низці колективних монографій, зокрема у праці «Нерівність в Україні: масштаби та можливість впливу» за редакцією Е. Лібанової. У більшості випадків осмислення соціальної нерівності страждає на деяку однобічну абстрактність, а її критеріями є такі: вплив як можливість утиску свободи інших, забезпечений високим рангом соціального статусу, і, зрештою, доступ до певних матеріальних гараздів.

У зв'язку з ригідністю поглядів щодо соціальної нерівності, необхідно з'ясувати її генезу в контексті мінливості актуальних соціальних процесів у глобалізованому світі, зокрема в освітніх інституціях. Реалізація окресленої мети передбачає конкретизацію двох головних завдань:

- виявити універсальний зміст поняття нерівності від початку людської соціалізації й заразом фіктивний статус поняття соціальної рівності;

- проблематизувати однозначність розуміння інтелекту як критерію соціальної нерівності в освітньому процесі.

Зародження соціальної нерівності в структурі життєвіту ми можемо безпосередньо спостерігати в польових умовах. Заради цього можна знехтувати методом історичної ретроспективи. Досить поспостерігати принаймні за двома малюками, які ледь почали ходити й ділять між собою яку-небудь іграшку. У результаті іграшка опиниться в руках одного з них, ставши інструментом панування й маніпуляцій над іншим малюком і символом авторитету серед решти дітяків, правда до тих пір, поки в когось не з'явиться новий цікавіший гаджет. Тоді нерівність у цій мікроспільноті зазнає зміцнення та переорієнтації ролі «лідера».

Натомість соціальна рівність, що тривалий час була складовою панівної комуністичної ідеології, може існувати лише у формі утопічної фікції. Разом із тим лозунговий зворот «соціальна рівність» поки що не втрачає своєї актуальності серед людей, які не здатні до критичного осмислення поточних подій. На перший план поняття рівності в різних контекстах виступає тоді, коли люди стають об'єктом маніпуляцій через метод чорної риторики – рабулістику. Рабулістичні прийоми впливу за допомогою витонченої аргументації виставляють предмет обговорення (у нашому випадку соціальну рівність) або послідовність чітких-небудь думок (апологетів егалітаризму) у потрібному світлі, що не відповідає дійсності [2, с. 15]. Таку картину, на жаль, досить часто бачимо тоді, коли людей називають народом, електоратом або населенням.

Такими є наші постмодерні реалії, а саме: поняття постмодернізму нашаровує на себе все більше контрверсійних і полісемантичних сенсів. Постмодерн радикалізує те, з чим людина стикалася повсякчас у своєму існуванні: «Дійсність не гомогенна, а гетерогенна, не гармонійна, а драматична, не єдина, а різноманітно структурована. Вона має абсолютно постмодерний дизайн» [3, с. 164]. Ми ж на рівні повсякденного життєвіту спостерігаємо, що соціальна нерівність як структурний елемент постмодерного соціуму є відправним пунктом нашого буття-у-світі. Відкритим лишається питання щодо критеріїв цієї нерівності, адже серед соціологів існують розбіжності в цьому питанні: абсолютизують або владу, або престиж, або гроші як вихідну передумову формування нерівного доступу до затребуваних благ. Соціальна нерівність у сучасному суспільстві є водночас передумовою, фактичністю й логічним результатом глобальних процесів, тобто ми засвідчуємо поглиблення нерівності на всіх рівнях із ще більшою варіативністю її критеріїв. Одним із них є інтелектуальний, що передбачає аналіз сучасної освіти в глобалізованому просторі як сутнісний критерій соціальної нерівності.

Останню третину двадцятого сторіччя можна охарактеризувати як глобальну наукову революцію, під час якої народжується нова постнекласична наука та інформаційна цивілізація. Так поступово стираються жорсткі межі між окремими картинами реальності, де відбувається парадимальне щеплення. У самому ж процесі визначення освітніх пріоритетів пізнавальні цілі починають диктувати економічні, соціально-політичні, біологічні чи культурні виклики й контексти. Така ситуація підживлює конкурентну боротьбу на ринку робочих місць, пришвидшує соціальну мобільність і ранжирує соціальні статуси. Тому людина епохи постмодерну перебуває в перманентній гонитві за знаннями й смыслами, готова на це витратити свій час і гроші. Підтвердженням цієї думки слугує популярність різноманітних тренінгів і курсів задля підвищення професійної кваліфікації або, навпаки, зміни професійного спрямування. У зв'язку з цим слова «саморозвиток» і «самореалізація» стали трендовими маркерами успіху сучасної людини.

Індивідуальне самодійснення повертає нас до практичної інтерпретації поняття суб'єкта як «суб'єкта сил і спроможностей» [4, с. 343]. Але саме цей процес суб'єктивації є водночас процесом соціалізації. Адже здатність до керування собою є нормативним способом соціальної поведінки і практики. Це не означає, що одразу після її опанування ми постійно виконуємо її разом із іншими. Таких видів діяльності, як «забити цвяха» чи «прогулюватися», це, вочевидь, не стосується. «Соціальними» практики є в іншому сенсі: завдяки існуванню їхніх іманентних стандартів успішності. Лише соціально, а не індивідуально можна встановити, що

означає практичний успіх. Успішність однієї людини потребує інших як тла своєї успішності, а сам успіх є тоді критерієм соціальної нерівності. Тому навчитися способу практично необхідної дії означає навчитися того, як це роблять інші. Показовою в цьому сенсі є ситуація навчання, коли потрібна інша людина, функція якої полягає в утіленні соціального «вони». Учитель чи викладач виступає як арбітр від імені соціального «вони», стандарти успішності якого ми намагаємося засвоїти, тобто зрозуміти. Неабияку роль у навчальному процесі відіграє процес розуміння, який потрібно відрізнити від отриманого потоку інформації. Якщо наше знання наповнене лише інформацією, воно не матиме жодного стосунку до життя, а буде відстороненою науковою абстракцією. Знати – не означає розуміти. Розуміння ж ніколи не є остаточним та об'єктивним, воно потребує накопичення інтерпретацій і відкрите для уточнення через практичну діяльність.

Утім наша практична розсудливість має також застерігати нас від того, щоб ми не стали «жертвами футурошоку» [5, с. 168], коли людина психологічно не встигає адаптуватися та губиться серед потоку знань, науки, техніки й інформації глобалізованого світу. У цьому зрізі викристалізовується проблема персональної свободи та відповідальності, а також цінність трансгуманізму як необхідної можливості самовизначення без втручання трансцендентних (метафізичних) регуляторів. Недарма витоки трансгуманізму вбачали ще в «Божественній комедії» Данте Аліґ'єрі та у філософії Фрідріха Ніцше, адже вся трансгуманістична традиція була спрямована на людське самовдосконалення, що базується на раціоналістичних принципах. Цю думку підтримують дослідники Олексій Турчин і Михайло Батін, які визначають трансгуманізм у такий спосіб: «Трансгуманізм – матеріалістична філософська течія, що вважає головною метою всіх і кожного розвиток науково-технічного прогресу, спрямованого на підвищення життєздатності людини, радикальне продовження життя, забезпечення необмеженого розвитку можливостей особистості» [6, с. 241]. При цьому може здатися, що трансгуманістична концепція керується гаслами соціального дарвінізму, тобто прагне абсолютизувати єдину мету – прогрес ціною конкурентної боротьби з перемогою добрих особистостей. Трансгуманізм у такий спосіб приймає виклики глобалізованого світу без оперття на мораль подвійних стандартів, позиціонує необмежений горизонт можливостей для самореалізації, адже вся історія людства – це історія збільшення можливостей.

Науковий елітаризм є індикатором належної якості функціонування освітніх інституцій. Розвиток освіти завжди був тісно пов'язаний з ідеалами масової демократії. Зазвичай реформатори цінують освіту за один факт її існування, за можливість, котру вона дає людям для розвитку їхніх задатків, здібностей і розкриття обдарованості. Однак освіту також повсякчас уважали засобом зрівняння можливостей. Як стверджувалося, усебічна освіченість має допомогти зменшити відмінності в рівнях добробуту і влади, забезпечити молодим людям знання, що допоможуть їм посісти гідне місце в суспільстві. Практична реалізація таких ідей наразі може викликати скептичний сумнів. Цим питанням присвячено багато соціологічних досліджень, і їхні результати однозначні: освіта, як правило, не стільки впливає на загальну соціальну нерівність, скільки засвідчує та підтверджує її.

За прикладом доречно звернутися ще до недавнього історичного контексту країни-лідера глобалізованого світу. Законом про права громадян від 1964 року міністр освіти США мав звітувати про нерівність в освіті, спричинену відмінностями етнічного, релігійного чи національного характеру. Директором дослідницької програми було призначено соціолога Джеймса Коулмена. Дж. Коулмен дійшов висновку, що матеріальне забезпечення шкіл відіграло незначну роль в успішності; вирішальним чинником було соціальне походження дитини. За висловом Дж. Коулмена, «нерівності, що їх накидають дітям у родинному, сусідському й товариському оточенні, постійно переслідують їх, щоби пе-

ретворитися на нерівності, з якими вони стикаються в досрому віці після закінчення школи» [7, с. 326]. Практика стримінгу – поділ учнів на групи різного рівня навчання на основі виявленої однорідності у здібностях чи досягненні – є суперечливим явищем сучасної освіти. Зазвичай стримінг пояснюють тим, що здібні діти засвоюють матеріал швидше та ефективніше в групах одного рівня і що обдаровані учні в змішаних групах орієнтуються на середній рівень. Спираючись на факти, соціологи спромоглися довести сумнівний характер цих припущень. Результати наступних досліджень виявили, що найобдарованіші діти в однорідних за успішністю групах не відрізняються від решти ані більшими знаннями, ані швидкістю засвоєння матеріалу. Водночас процес навчання учнів середнього та нижчого рівня здібностей гальмується стримінгом.

Розбіжності в навчальних показниках, у подальшій професійній кар'єрі та рівнях доходу справді безпосередньо відображають різницю в розумових здібностях. Утім на сьогодні поняття здібностей не всіма розуміється однозначно. Багато років соціологи вели дискусії, чи справді існує єдина здібність людини, яку можна назвати інтелектом, і якщо так, то наскільки він ґрунтується на вроджених задатках і відмінностях. Розумові здібності важко визначити, оскільки це поняття охоплює багато різних, часто непов'язаних якостей. Наприклад, ми можемо припустити, що «адекватною» формою розумових здібностей є спроможність розв'язувати абстрактні математичні задачі. Водночас люди, котрі успішно вирішують такі завдання, іноді виявляють невисокі здібності в інших сферах, скажімо, в історії чи мистецтві. Оскільки це поняття не піддається прийнятному визначенню, деякі психологи запропонували (і багато освітян із цим необачно погодилися) вважати розумовими здібностями просто показник тесту IQ (intelligence quotient, або коефіцієнт розумового розвитку). Незадовільність цього показника цілком очевидна, бо визначення розумових здібностей потребує доказів.

Соціолог Говард Гарднер стверджує, що столітній період досліджень розвіяв поняття розумових здібностей як загальної категорії. Існують тільки «множинні розумові здібності» – практичні, музичні, просторові, математичні тощо. Однорідності Г. Гарднера стверджують, що систематичного зв'язку між показниками IQ та подальшими успіхами в роботі не існує. Дослідники проблеми освіти й нерівності зазначають, що «емоційний інтелект» може мати таке ж важливе значення у визначенні наших життєвих перспектив, як і показник IQ. Емоційний інтелект – це спосіб демонстрації людям своїх емоцій, здатність до самомотивації, самоконтролю, ентузіазму та наполегливості. Такий вид інтелекту не успадковується, і що більше діти опановують його, то більше шансів вони мають для використання своїх інтелектуальних здібностей. За Д. Гулменом, найобдарованіші з-поміж нас іноді відзначаються неприборканістю почуттів і некерованістю імпульсів; особи з високими коефіцієнтами IQ можуть виявитися неймовірно бездарними господарями власного життя. Це є однією з причин того, чому показники звичайного інтелекту не надто добре узгоджуються з подальшими успіхами, кращими індикаторами якого виявилися такі риси дітей, як уміння контролювати емоції та добре ладнати з іншими.

Соціальна градація в масовій свідомості має чіткий критерій: освіта потрібна для того, щоб отримати певний соціальний статус через фахову реалізацію. Це означає, що освіта є засобом вирішення прагматичних завдань і в цьому сенсі викристалізовується показник соціальної нерівності, пов'язаною з освітою. Інтелектуальний елітаризм тут є зайвим, він не впливає на динаміку соціальної мобільності, як і загальний рівень IQ. Проте не варто забувати, що універсальність університетської освіти має забезпечити всебічний розвиток особистості з пануванням у навчальному процесі академізму над дидактикою [8, с. 23], критичного мислення над догматизмом і самопрезентації над уніфікацією.

Глобальна криза традиційної освіти, що наріла в 70-х роках минулого сторіччя, породила освітні інноваційні про-

екти, які ще дотепер чекають на свою реалізацію в нашому вітчизняному освітньому просторі. У прийнятій ЮНЕСКО концепції інноваційної освіти стверджується пріоритет розвитку здатності особистості до вирішення й постановки нових завдань. У цьому розумінні інноваційність стає спроможністю і стилем мислення, а не змістом освіти. Факт інформативності освіти як її мети зазнає ціннісного зміщення, адже в інформаційному суспільстві пошук інформації вже не є проблемою, актуальним завданням стає формування мисленнєвої методики учня і студента. Це зумовлює потребу безперервної освіти як наявності можливості вільного вибору форми і змісту здобуття освіти [9, с. 313]. Очевидно, що уніфікована державна система освіти, що декларує соціальну рівність можливостей до її доступу, такого простору вільного вибору не створює.

Масовізація освіти в ХХ сторіччі тісно пов'язувалася з усвідомленими потребами в грамотній, кваліфікованій і дисциплінованій робочій силі. Хоча реформатори розглядали освіту насамперед як засіб зменшення нерівності, її вплив щодо цього дуже обмежений. Сучасна освіта в глобалізованому світі більше сприяє виявленню та поглибленню фактичної соціальної нерівності, аніж змінює чи нівелює її рівень, що пояснюється отриманими висновками цього теоретичного дослідження:

– поняття рівності є пустим поняттям, придатним лише для суспільних маніпуляцій, де люди з дієвих критичних суб'єктів починають сприйматися як об'єкти впливу;

– офіційний навчальний план є тільки частиною загальнішого освітнього процесу, на який впливає багато аспектів навчання, самоосвіти й культурного середовища; контекстуальний навчальний план відіграє вагомий роль в особистісному самоздійсненні;

– щодо вихідного критерію інтелектуального розвитку як маркера нерівності в освіті варто погодитися із соціологом Г. Гоулменом, який обстоював важливість емоційного інтелекту, що означає здатність людей керувати своїми емоціями та знаннями в спілкуванні з іншими;

– отже, буде слушним наголосити на тому, що розширення змістового наповнення поняття інтелекту є вагомим фактором у визначенні й поясненні успіху в професійній діяльності.

Література

1. Смелзер Н. Социология / Н. Смелзер ; пер. с англ. – М. : Феникс, 1998. – 688 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://scepsis.net/library/id_597.html.
2. Бредемайер К. Черная риторика: Власть и магия слова / К. Бредемайер ; пер. с нем. – 2-е изд. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2005. – 224 с.
3. Вельш В. Наш постмодерный модерн / В. Вельш ; пер. з нім. – К. : Альтерпрес, 2004. – 328 с.
4. Менке К. Внутрішня природа і соціальна нормативність. Ідея самоздійснення / К. Менке ; пер. з нім. // Культурні цінності Європи. – К. : Дух і Літера, 2014. – С. 321–372.
5. Тоффлер Э. Шок будущего / Э. Тоффлер ; пер. с англ. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2002. – 557 с.
6. Турчин А.В. Футурология. XXI век: бессмертие или глобальная катастрофа? / А.В. Турчин, М.А. Батин. – М. : БИНОМ. Лаборатория знаний, 2013. – 263 с.
7. Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс ; пер. з англ. – К. : Основи, 1999. – 726 с.
8. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 375 с.
9. Швалб Ю. Поняття суб'єкта учбової діяльності / Ю. Швалб // Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії. – К. : Либідь, 2006. – С. 303–315.

Анотація

Алексеева К. І. Соціальна нерівність у глобалізованому світі на прикладі сучасної освіти. – Стаття.

У статті засвідчено універсальність явища соціальної нерівності в глобалізованому світі на прикладі сучасної освіти крізь призму контрверсійних конотацій і застосувань поняття нерівності. Теоретико-аналітична рефлексія передумов і

критеріїв соціальної нерівності в сучасному соціумі є симптоматичним інтелектуальним трендом постмодерного суспільства споживання, що формує нові запити й виклики освітнім процесам у нашій новітній історії. Результати означеного дослідження засвідчили, що поняття рівності є гаслом і пустим поняттям, придатним лише для суспільних маніпуляцій, де люди з дієвих критичних суб'єктів починають сприйматися як об'єкти впливу. Офіційний навчальний план є лише частиною загального освітнього процесу, на який впливає багато аспектів контекстуального навчального плану (самоосвіта й культурне середовище). Сплав горизонтів цих двох освітніх форм відіграє вагомий роль в особистісному самоздійсненні. Наголошено на тому, що поняття соціальної нерівності має остаточно позбутися негативних конотацій, які ще інерційно відгукуються пережитком пострадянської дійсності. Соціальна нерівність є наслідком конкуренції вільного ринку та передумовою трансгуманістичного прогресу людства.

Ключові слова: соціальна нерівність, глобалізація, освіта, постмодерн, трансгуманізм.

Аннотация

Алексеева Е. И. Социальное неравенство в глобализованном мире на примере современного образования. – Статья.

В статье засвидетельствовано универсальность явления социального неравенства в глобализованном мире на примере современного образования сквозь призму противоречивых коннотаций и применений понятия неравенства. Теоретико-аналитическая рефлексия предпосылок и критериев социального неравенства в современном социуме является симптоматическим интеллектуальным трендом постмодернистского общества потребления, формирует новые запросы и вызовы образовательным процессам в нашей новейшей истории. Результаты указанного исследования показали, что понятие равенства является слоганом и пустым понятием, пригодным только для общественных манипуляций, где люди из действенных критических субъектов начинают восприниматься как объекты воздействия. Официальный учебный план является лишь частью общего образовательного процесса, на который влияет множество аспектов контекстуального учебного плана (самообразование и культурная среда). Сплав горизонтов этих двух образовательных форм играет важную роль в личностной самореализации. Отмечено, что понятие социального неравенства должно окончательно избавиться от негативных коннотаций, которые еще инерционно отзываются пережитком постсоветской действительности. Социальное неравенство является следствием конкуренции свободного рынка и предпосылкой трансгуманистического прогресса человечества.

Ключевые слова: социальное неравенство, глобализация, образование, постмодерн, трансгуманизм.

Summary

Alekseieva K. I. Social inequality in a globalized world on the example of modern education. – Article.

It witnessed the universality of the phenomenon of social inequality in a globalized world on the example of modern education in the light of controversial connotations and applications the concept of inequality. Theoretical and analytical reflection of conditions and criteria of social inequality in modern society is symptomatic intellectual trend of postmodern consumer society that generates new needs and challenges of the educational process in our contemporary history. The results of this study showed that the concept of equality is a slogan and an empty concept, suitable only for public manipulation, where the people of the effective critical subjects begin to be perceived as the influence objects. The official curriculum is only a part of the total educational process, which is influenced by many aspects of contextualized curriculum (self-education and cultural environment). Fusion of horizons of these two forms of education plays an important role in personal self-realization. It was noted that the concept of social inequality should get rid of the negative connotations that have inertial respond relic of the post-Soviet reality. Social inequality is the result of free market competition and a precondition for transhumanist progress of humanity.

Key words: social inequality, globalization, education, postmodern, transhumanism.

УДК 130.1+141.2

О. Г. Алієва
кандидат філософських наук, доцент кафедри
філософії, соціально-політичних і правових наук
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

ЛЮДИНА В ІНДУСТРІАЛЬНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті автор ставить перед собою завдання проаналізувати таке суперечливе явище – можливе подолання внутрішньої теоретико-методологічної невідповідності в межах «критичної теорії» Франкфуртської школи, розглядаючи концепції Еріха Фромма, Теодора Адорно, Герберта Маркузе. Узагальнюючи науковий доробок філософів, автор намагається дослідити, у чому полягають невичерпні «внутрішні резерви» людства в сучасному суспільстві.

Поставлене Гербертом Маркузе питання «Як можуть люди, котрі самі сприяють перетворенню себе в об'єкт успішного і продуктивного володарювання, створити умови для свободи?» [5, с. 97] одразу ж задає певний парадоксальний «настрій» і повертає думку дослідника щонайменше на згадку про «герменевтичне коло», а то й набагато далі – про абсурдність людського буття. Між тим, ні перше, ані друге не належать до методологічного та ідейного корпусу авторів Франкфуртської школи. А відтак це означає, що проблема має розв'язуватися в іншій площині й іншими засобами.

Власне кажучи, саме невеликий аналіз із нашого боку спроб відповідей на означене питання представниками згаданого школи – Еріхом Фроммом, Гербертом Маркузе, Теодором Адорно – і буде предметом аналізу, відштовхуючись від якого, ми поставимо перед собою питання для розгляду в статті: як і за яких обставин можливо, виходячи з одних і тих самих передумов і керуючись однією й тією самою методологією, фактично прийти до мало не діаметрально протилежних висновків: стверджувальна позиція Еріха Фромма щодо можливого виходу суспільства з кризи – з одного боку, і відмова й повна негоція у висновках Теодора Адорно та Герберта Маркузе – з іншого?

Актуальність дослідження зумовлюється можливістю одночасного розгорнутого аналізу стану «внутрішніх резервів» згаданих філософів соціального спрямування в застосуванні, у тому числі, і до сучасних реалій. Із цього погляду наша увага має бути прикута передовсім до Еріха Фромма, оскільки саме він, на відміну від своїх соратників, схиляється до стверджувальної й конструктивної позиції в питанні подолання кризи людини в індустріальному суспільстві; а отже, по-перше, долає методологічну замкненість своїх однодумців по Франкфуртській школі, по-друге, віднаходить ці «внутрішні резерви» не тільки в межах свого концептуального бачення, а й у самому суспільстві.

Еріх Фромм, Герберт Маркузе, Теодор Адорно, розглядаючи сучасний їм стан доби, доходять спільного висновку: наявна не тільки криза в суспільстві та відчужений стан людини в ньому, а й очевидним є той факт, що сама криза має глобальний характер і торкнулася фундаментальних засад суспільства та самої природи людини.

Так, зокрема, Теодор Адорно в роботах «Діалектика Просвітництва» (1947) і «Негативна діалектика» (1966) обґрунтовує тотальність відчуження та заперечення в сучасному йому індустріальному суспільстві. Власне, із цього положення й розвивається Франкфуртською школою вся подальша критична теорія індустріального суспільства.

Відчуження – це суспільна характеристика сучасної реальності, стверджують представники школи. Людина відчужена від своєї природи, від праці та її результатів, від іншої людини й від суспільства загалом. Причиною відчуження є розподілення праці й опредметнення як людської діяльності, так і дійсності загалом.

Типовою для всіх праць Теодора Адорно, зрештою, як і Герберта Маркузе та Еріха Фромма, є визначення: «Та об-

ставина, що основні питання, від яких залежить картина життя загалом, адресуються різним сферам, сама по собі є симптомом шаленого відчуження людей один від одного й відчуження кожного окремо від самого себе» [1, с. 31].

Між тим, Еріх Фромм, особливо у своїх більш пізніх роботах, основну свою увагу переносить на надмірну механізацію виробництва і стосунків, унаслідок цього переважання в суспільстві ірраціональних поглядів і настроїв, а звідси й нахил до конформізму та деструктивності як загальних тенденцій для більшості членів суспільства. Так, власну роботу кінця 60-х «Революція надії» Е. Фромм розпочинає мало не словами К. Маркса: «У сучасному суспільстві давно вже блукає привид... Це новий привид: повністю механізоване суспільство, яке намагається досягти максимального виробництва й споживання продукції і котрим управляють за допомогою комп'ютерів ... людина стає ... безвольною деталлю величезної механічної системи, причому в цієї деталі атрофуються емоції і смак до життя. Після перемоги нового суспільного устрою зникають такі поняття, як індивідуальність і особисте життя» [2, с. 92].

Проте атрофуються, як говорить Еріх Фромм, не всі емоції як такі, а лише ті з них (і насамперед), які притаманні людині природним чином і в міру її «людяності». Натомість на зміну їм приходять і розвиваються «не-справжні», хибні, ірраціональні, зрештою, деструктивні нахили й уподобання.

Щодо Герберта Маркузе, то він узагалі вважає, що індустріальне суспільство, запобігаючи інтенсивному розвитку справжніх людських потреб і нахилів (останні спонукали б людину до вивільнення), навмисне та силоміць формує в людей такі уподобання й потреби, які б не тільки відповідали вже наявним формам суспільства, а й закріплювали б їх у їхньому статус-кво. Герберт Маркузе вважає, що хибними є ті потреби, котрі нав'язуються індивіду особливими соціальними інтересами в процесі його пригнічення: це потреби, які закріплюють тяжку працю, агресивність і несправедливість. Їх тамування, наполягає філософ, може приносити значне задоволення індивіду, але це не те щастя, котре варто оберігати й захищати, оскільки воно скоує розвиток здатності розпізнавати хворобу цілого і віднаходити шлях до його зцілення.

У результаті всього вищевикладеного ми маємо цілком послідовний і логічний ланцюг, який відповідає поглядам усіх представників (майже всіх) Франкфуртської школи, зокрема Еріха Фромма, Герберта Маркузе, Теодора Адорно.

Метою статті є виявлення та аналіз кризи в суспільстві, яка має глобальний і сутнісний характер і торкається фундаментальних засад суспільства та самої природи людини.

В основі всього й на самому початку стоїть відчуження, у результаті якого пригнічуються та витісняються істинні потреби людини, а на їх місце суспільством активно формуються і затим паразитують на тлі людини потреби, пристрасті й нахили, не притаманні людській природі. Задовольняючи неприродні нахили, наявні саме для цього в індустріальному суспільстві, людина ще більш поглиблює міру своєї відчуженості. Проте зовні вона цілком задоволена подібним станом речей, а значить, немає потреби щось змінювати в суспільстві й залишається лише отримувати гедоністичну насолоду від постійно зростаючого споживання. Щодо цього Еріх Фромм відзначає, що інертність людини сучасного індустріального суспільства є однією з найбільш патологічних рис її характеру і вона абсолютно задоволена собою.

Саме тут ми стаємо перед питанням Герберта Маркузе, на яке свого часу потрібно було дати відповідь кожному зі згадуваних нами мислителів: чи є вихід із тієї кризової ситуації, до якої призвели розвиток і утвердження індустріального суспільства? Питання набуває ще більшої гостроти, якщо ми його сформулюємо більш відверто: чи залишаються ще внутрішні ресурси «людяності» в межах цього суспільства, щоб можна було подолати кризу і власну суперечливість: «чим більше, тим гірше»?

Усі представники Франкфуртської школи виходять із позицій «очищеного» марксизму та класичного фрейдизму. Проте й «очищений» від викривлень з боку послідовників Карла Маркса, і «класичний» психоаналіз самі потребують, по-перше, свого узгодження між собою, по-друге, узгодження з постійно рухливими та змінними ознаками доби, по-третє, у кожного з «інтерпретаторів» обидві теорії неухильно набувають свого особливого забарвлення на тих чи інших аспектах.

Так, наприклад, Теодор Адорно в роботі «Негативна діалектика» зосереджує свою увагу на філософсько-методологічному аспекті відчуження. Відчуження – це феномен застиглої й одомашненої реальності. Воно відтворюється знову й знову в усе більш тяжких та ірраціональних формах. У цій ситуації раціональний характер людської поведінки, породжений епохою Просвітництва, як це не парадоксально, теж сприяє відтворенню відчуження, оскільки вимагає розумного пристосування до умов середовища, а якщо й спричиняється до змін і начебто трансформації, то знову ж лише на засадах ірраціональних вимог індустріального суспільства й за незаперечного володарювання відчуження в цьому суспільстві, тобто поглиблює все ту ж ірраціоналізацію та відчуження, слугує їм.

За таких обставин стає неможливим, на думку Теодора Адорно, випрацювання жодного позитивного поняття чи судження, оскільки б вони вже за самою природою свого походження були б утягнуті до негативних мислительних процесів. Теж саме стосується і діяльності: будь-яка позитивна дія призводитиме до розвитку й поглиблення процесів відчуження.

Згідно з цими позиціями, не може бути й запропоновано жодної позитивно-конструктивної програми виходу з кризи чи її подолання. Єдиний засіб протидії їй – це тотальне та всеохопне заперечення у сфері мислення й особиста непокоря у сфері діяльності, тобто «програма» не-включеності в систему, неототожнення себе із жодним із її вивів.

Тоді як Теодор Адорно зосередив свою увагу на філософсько-методологічному аспекті відчуження, Герберт Маркузе більш конкретно розглядає питання суспільного розвитку. У своїх роботах «Ерос і цивілізація» (1956), «Одномірна людина» (1964), «Нарис про звільнення» (1969) Г. Маркузе, якщо брати загалом, доходять висновку, що оскільки сучасне суспільство настільки вагомо розвинуло в собі й у своїх членах інстинкт смерті (танатос), перетворивши його на «принцип продуктивності», а також деформувало потяг до життя (ерос) у «принцип задоволення», то суспільство тим самим фактично загрожує існуванню людини. Уже в роботі «Ерос і цивілізація» він убачає можливість протидію репресивній реальності виключно в засобах людської фантазії та уяви, які виражають «Велику Відмову» – «протест проти непотрібного пригнічення, боротьбу за остаточну форму свободи – життя без страху» [3], тобто свідомо стає на шлях утопії.

У наступній своїй роботі «Одномірна людина» він засвідчує повну відсутність «внутрішніх резервів» для звільнення людини індустріального суспільства, яка сама активно сприяє своєму поневоленню й експлуатації на різних рівнях життєдіяльності. І хоча в цій же роботі Герберт Маркузе покладає певні надії на інтелігенцію, студентство, аутсайдерів суспільства та країни «третього світу», а в роботі «Нарис про звільнення» заводить мову навіть про внутрішню моральну революцію через засоби відмови, мирного саботажу й постійне викриття фактів і сутності

репресивного суспільства, усе ж це виглядає надто слабо-кою та примарно втіхою для його сучасників.

Теодор Адорно й Герберт Маркузе виходять із того положення, що в індустріальному суспільстві людина повністю та безповоротно детермінована соціальними, економічними й політичними умовами; причому з такої позиції розгляду немає потреби наголошувати на детермінованості «в гірший бік», оскільки сам факт позбавлення людини індивідуальних рис і ознак, особистої волі й ініціативи, з якою б метою і якими б засобами це не робилося, уже сам по собі є виявом глобальної катастрофи; при цьому, наголосимо ще раз, ступінь детермінованості й одомашнення людини обома авторами визнається як такий, що не піддається зворотному виправленню та оздоровленню. Обидва автори стають на крайню позицію «або-або»: визнаючи всеохопний характер відчуженості в індустріальному суспільстві й тотальність детермінованості цим суспільством своїх членів, вони тим самим змушені визнати безперспективність опору йому та намагання виправити становище; відтак змушені вбачати вихід або в повному запереченні; або ж в ілюзорно-утопічній псевдо-реальності.

З огляду на приведені зауваження можна стверджувати, що позиція Еріха Фромма в цьому стосунку значно гнучкіша й унаслідок цього створює передумови для конструктивного та позитивного подолання кризи не тільки в межах власного теоретичного простору, а й щодо конкретної реальності. Е. Фромм разом з іншими представниками Франкфуртської школи визначає кризовість ситуації за всіма її ознаками – соціальними, економічними, психологічними тощо, але водночас дотримується позиції, котра стверджує таке:

а) руйнування фундаментальних засад «людськості» (гуманності) хоча й набуває в індустріальному суспільстві небачених раніш розмірів, усе ж не є настільки катастрофічним, щоб не можна було певним чином зарадити в цій ситуації;

б) розвиток кризи набув тієї критичної межі, коли людина й суспільство загалом опинилися на межі знищення, але й у цій ситуації завжди лишається вибір, а відтак і можливість запобігти найгіршому.

Цей принциповий погляд на існування та життя, на «сутність» людини безпосереднім чином відбивається й на загальних методологічних засадах, якими керується Еріх Фромм. Він неодноразово наголошує у своїх роботах: між психічною структурою індивіда та його ж таки психічним здоров'ям і соціально-економічними умовами формування й функціонування психіки індивіда існує найтісніший і взаємо-зворотній зв'язок; тільки психологічно «здорово» та вільна від деструктивних та ірраціональних нахилів особистість здатна створити найбільш оптимальний тил суспільства, але водночас тільки за соціально-економічних умов, які б сприяли розвитку істинних здібностей і потреб людини, можна досягти максимального розвитку власне людської активності і творчих нахилів, які б в «оптимальному» суспільстві постали б як самоціль для кожного його члена.

Такі умови: у соціально-економічному розрізі – відсутність передусім експлуатації, з боку самого індивіда – активний інтерес до праці й життя.

У цьому стосунку центральним стає розроблюване Е. Фроммом поняття «соціальний характер».

А сам Еріх Фромм зазначає: «... процес перетворення загальної психічної енергії в особливу психосоціальну енергію здійснюється через феномен соціального характеру» [4, с. 65].

Безпосереднім чином «соціальний характер» формується засобами культури в процесі виховання та освіти. Отже, згідно з Е. Фроммом, стають можливими позитивні зміни в «соціальному характері» засобами виховання, попри навіть несприятливі для цього соціально-економічні умови. А вже через «соціальний характер» – і зміна самого соціально-економічного устрою суспільства.

Але як це стає можливим за умови «замкненого кола» щодо самих, так би мовити, «вихователів»: їхня психіка здебільшого деструктивна, оскільки до цього спонукає суспільство загального відчуження, а останнє деградує й надалі, бо значна кількість його членів налаштовані ірраціональним чином і втягнуті в усеохопне відчуження?

І тут ми повертаємося до того моменту, коли Еріх Фромм говорить, що людина ніколи не буває детермінованою повністю й безповоротно. А це означає, що «внутрішні резерви» відродження наявні завжди. Навіть, підкреслює філософ, більше того: людина здатна до воскресіння, але позбавленого свого теологічного тлумачення, яке полягає не у «створенні іншої можливості існування», а в «перетворенні цього існування» через зміну ставлення людини до життя. Рушійною, так би мовити, силою задля цього мають стати надія й раціональна віра, котрі самі, опираючись на знання, з одного боку, а на любов до життя – з іншого, стають засадничими для «радикального гуманізму».

Задіяння таких понять, як «революція надії» й «радикальний гуманізм», дає змогу Еріху Фромму вивести приховані «внутрішні резерви» людини зі стану апатії й мобілізувати їх для подолання «хибного кола»: під впливом усвідомлення неминучої загрози необхідно відкинути згубний ірраціональний оптимізм як самозаспокоєну й відчужену форму раціональної віри та конформістські налаштований песимізм як відчужену форму здорового раціонального сумніву.

Якщо надія в Еріха Фромма, з одного боку, – це засіб подолання занепаду суспільства, а з іншого – перманентний психічний стан людини, для якої розвиток і постійне становлення є цінностями, вищими за дотримання вже встановленого в суспільстві «статус-кво», то саме аксіологічне підґрунтя для такої методології й такого стану психіки філософ називає «радикальний гуманізм». Останній наскрізь пронизаний вірою в силу людського розуму та жагою до життя, творчості і свободи: «Автор цієї книги стоїть на позиції раціональної віри в здатність людини звільнитися з полону ілюзій та умовностей, котрі вона сама собі створила. ... Це позиція «радикалів», які зберігають «раціональну віру» в здатність людини відвернути глобальну катастрофу» [5].

Отже, підводячи підсумки й даючи відповідь на поставлені перед собою питання: як саме можливе подолання внутрішньої теоретико-методологічної невідповідності в межах «критичної теорії» Франкфуртської школи та в чому полягають невичерпні «внутрішні резерви» людства, можемо відзначити, що Еріх Фромм, на відміну від Теодора Адорно й Герберта Маркузе, як на рівні засновків і передумов, так і щодо застосування найширших методологічних прийомів виявляє більшу гнучкість і плюралізм, що дає йому змогу, у свою чергу, запропонувати певну програму подолання кризи індустріального суспільства; систему відношень «індивід» – «суспільство», так само як і «стале» – «становлення» (людина ніколи не буває детермінованою повністю й безповоротно, людина здатна до воскресіння, зазначає філософ) Еріх Фромм розглядає виключно в контексті динамічного та взаємозв'язаного процесу, у якому провідну роль відіграє саме індивід, за умови, що це активна, творча, націлена на діяльність особистість («соціальний характер»); розглядаючи проблему безпосередньо в її живому екзистенціальному вимірі, Еріх Фромм саме як соціальний психолог убачає невичерпний людський потенціал у природних і творчих потребах та інтересах людини, саме вони, а не їх «ірраціонально» деформована та відчужена форма є самодостатнім і органічно притаманним станом існування кожної людини окремо й суспільства загалом; відтак будь-яка відчужена форма існування є тільки тимчасовою та вичерпною, у будь-якому разі має й мусить бути подоланою та перебореною.

Література

1. Адорно Т. О технике и гуманизме / Т. Адорно // Философия техники в ФРГ. – М., 1989. – 367 с.
2. Фромм Е. Революция и надежды / Е. Фромм. – СПб. : Ювента, 1999. – С. 8–10.
3. Маркузе Г. Ерос и цивилизация / Г. Маркузе. – К, 1995. – 153 с.
4. Фромм Е. Анатомия человеческой деструктивности / Е. Фромм. – М. ТОВ «Изд-во АСТ-ЛТДМ», 1998. – 357 с.
5. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер ; пер. с нем. и предисл. Г. Тевзадзе. – Тбилиси, 1989.
6. Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге: Избранные статьи позднего периода творчества / М. Хайдеггер. – М. : Высшая школа, 1991.
7. Dawkins R. The Blind Watchmaker / R. Dawkins. – London : Longmans, 1986.
8. Dennett Daniel C. Darwin's Dangerous Idea / Daniel C. Dennett. – Penguin Books, 1995.
9. Silby Brent. Revealing the Lanquage of Thought / Brent Silby [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.defloqic.com/articles/Reveal Lanquage of Thought.html>.
10. Alavi M., Kttin P.G.W. (1989). Business teams in an information age, The information Society, 6 (4), pp. 179–195 (enql).

Анотація

Алієва О. Г. Людина в індустріальному суспільстві. – Стаття.

У статті автор ставить перед собою завдання проаналізувати таке суперечливе явище – можливе подолання внутрішньої теоретико-методологічної невідповідності в межах «критичної теорії» Франкфуртської школи, розглядаючи передусім концепції Е. Фромма, Т. Адорно, Г. Маркузе. Також автор намагається дослідити, за яких обставин можливо, виходячи з одних і тих самих передумов і керуючись однією й тією самою методологією, фактично дійти до мало не діаметрально протилежних висновків: стверджувальна позиція Еріха Фромма щодо можливого виходу суспільства з кризи, з одного боку, і відмова й повна негодія у висновках Теодора Адорно та Герберта Маркузе – з іншого. Також розглядає таке достатньо складне та суперечливе явище, як розвиток техніки в сучасному світі й вплив цього процесу на життя людини. Узагальнюючи науковий доробок філософів, автор намагається дослідити, у чому полягають невичерпні «внутрішні резерви» людства в сучасному суспільстві.

Ключові слова: відчуження, індустріальне суспільство, радикальний гуманізм, соціальна детермінація, соціальний характер.

Аннотация

Алиева О. Г. Человек в индустриальном обществе. – Статья.

В статье автор ставит перед собой задачу проанализировать достаточно сложное и неоднозначное явление – возможное преодоление внутреннего теоретико-методологического несоответствия в пределах «критической теории» представителей Франкфуртской школы, рассматривая, в первую очередь, концепции Э. Фромма, Т. Адорно, Г. Маркузе. Также автор анализирует, при каких обстоятельствах и почему, используя одну и ту же методологию, возможно было прийти практически к диаметрально противоположным выводам: утверждающая позиция Эриха Фромма о возможности выхода общества из кризиса, с одной стороны, и полное отрицание всего этого у выводах Теодора Адорно и Герберта Маркузе – с другой. Также автор анализирует такое достаточно сложное и противоречивое явление, как развитие техники в современном мире и влияние этого процесса на жизнь человека. Приведя к единому знаменателю их научные наработки, автор пытается выяснить, в чем состоят неисчерпаемые «внутренние резервы» человека современного общества.

Ключевые слова: социальная детерминация, социальный характер, отчуждение, индустриальное общество, радикальный гуманизм.

Summary

Alieva O. G. A man in industrial society. – Article.

In this article, the author aims to analyze a rather complex and ambiguous phenomenon – how is it possible to overcome the internal theoretical and methodological inconsistencies within the “critical theory” of the Frankfurt School, considering, first of all, the concept of Erich Fromm, T. Adorno, G. Marcuse. The article also the author analyzes, in what circumstances and why, using the same methodology, it was possible to come to an almost diametrically opposite conclusions – which states the position of Erich Fromm about the possibility

of entering the society of the crisis – on the one hand and a complete negation of all this, the findings of Theodore Adorno and Herbert Marcuse – on the other. In this article, the author aims to analyze such sufficiently complex and contradictory phenomenon as the development of mechanics in the modern world and its impact on the human life. Citing to the common denominator of their academic achievements, the author tries to find out what are the inexhaustible “internal reserves” of modern human society.

Key words: social determination, social character, estrangement, industrial society, eradication.

УДК 008 312.421

А. Ю. Ареф'єва
асистент-стажист

Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського

ОБРАЗИ САКРАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА В МУЗИЦІ УКРАЇНИ ХХ–ХХІ СТОЛІТЬ

Творчість Микола Леонтовича, який здійснив багато обробок мистецьких творів саме в етнічному напрямі, і доля людей, які за політичними впадощами (Директорія, Гетьманщина) були винесені на поверхню української історії, свідчать про те, наскільки складно формувалась та сучасна реальність, яка зветься «сакральною». Проте якщо звернутись до первинних номінацій, то сакральне походить від латинського *sacrum* – священне, усе те, що належить до культу поклоніння. Але йдеться дещо про інше: про особливо цінні ідеали в такому номінативному кодексі визначення. Сакральне – це абсолютно абстрактне визначення, яке в кожній культурі має свої імена, цінності й поштовх до генерації не лише ідеального, а й абсолютного. Тобто, відношення до абсолютно Іншого, абсолюту в контексті сакрального, звичайно, стає тим виміром або горизонтом, який надає можливість визначити, що культура без цього виміру існувати не може.

Аналіз формування сакрального музичного мистецтва в культурі ХХ – початку ХХІ століть здійснювався в роботах І. Гарднера, Н. Герасимової-Персидської, В. Мартинова, Н. Александрової та ін. [1; 2; 3; 4], адже проблема сакрального мистецтва як соціокультурного явища в українській культурі потребує спеціальних досліджень.

Мета статті – визначення сакрального мистецтва як соціокультурного явища в українській культурі другої половини ХХ – початку ХХІ століть як феномен культуротворчості.

Багато дослідників указують, що культура ХХ століття в пошуках сакральних цінностей повертається до панентеїзму. Так, можна стверджувати, що релігія як панентеїстичне *religare* (Бог тут і Бог там) пов'язана з культурою онтологічного вкорінення абсолюту в реальності (у культурі, мистецтві). Це спосіб єднання людей на підставі причащення до тотальної духовності універсуму культури. Літургія в широкому розумінні може бути зрозумілою як вищий ступінь священства, а може бути літургією атеїстичного звучання над вищими цінностями, які утворювались у контексті 20-х, 30-х і 40-х років минулого століття в радянській культурі.

Церква й держава створюють систему певних цінностей, які піднімають людину до ідеалу. Ідеал може бути комуністичним, бо це теж ідеал, він може бути теїстичним у християнській релігії, буддизмі чи будь-якій іншій релігії. Може бути винесеним за межі того світу, у якому існує. Так, виникає проблема пошуку адекватних горизонтів сакрального, обрив, що завжди бенегежить художника. Художник шукає молитовні, глибинні, фундаментальні форми звернення до Іншого, знаходить їх у тих чи інших обрядових реаліях, якими б вони не були – християнськими, іудейськими, буддистськими тощо. Сама сакралізація є тим процесом, що здійснює перехід світу зі стану «тут» у стан «там».

Сакралізація завжди корелює з десакралізацією (перехід із сакрального світу в інший, позбавлений абсолюту, – це секуляризація). І як би ми не намагались розподілити ці реалії, вони завжди поруч. Сакралізація як звернення до абсолютних витоків сутнього, до межі, трансцендентного, до абсолютно іншого корелює із секуляризацією – відмовою від релігійної легітимності вищих цінностей культури.

Так, із позиції християнської реальності це виглядає відвертою десакралізацією, а з позиції атеїстичної реальності тих часів виглядало гострою сакралізацією культури на підставі звернення до поганського культу, культури Давньої Русі. Таке єднання двох реальностей спонукало композиторів до пошуків моделі творчої особистості, до пошуків свого «Я». Саме в цих конфронтаціях виникала та форма світу, людяність і святість культури, яка поступово формувалась

як автентичне явище. Так, Ю. Алжнев залишився на межі язичництва й не вийшов звідти, Л. Дичко швидко відійшла від поганства й повернулася до автентичного християнства, працювала і працює в топосі християнського мистецтва.

Отже, важливо зазначити, що мистецька реальність – це особливий вимір сакрального, певні сподівання митця на те, що він створює твір завдяки Абсолюту. Це той теургізм, який виникає як ставлення до Бога, що позначає певну жертвовність як шлях творчості. Без цієї жертвовності зрозуміти сенс сакралізації неможливо, але вона визначається досить по-різному. Це може бути жертвовність, яка вписана в циркуляри центрального комітету партії (ЦК КПУ), або жертвовність, що вписана в певний палімпсест протистояння «Я» та офіційного світу в нонконформізмі 60–80-х років ХХ століття.

Ми не можемо визначити ці позиції як контрреальності. Більшість композиторів не так гостро протистояли світу, щоб випасти з історичного процесу, навіть такі як В. Сильвестров, В. Годзяцький, зрештою, стали одними з перших лідерів сучасного мейнстріму. Л. Дичко й Е. Станкович пройшли гострий період випробувань. Це передусім звернення до тематики, що пов'язана з тим атеїстичним простором, який так чи інакше закликав до алюзій. Це певний компроміс з офіційним дискурсом. Якщо звернутися до ранніх творів Л. Дичко, а це передусім кантата «Ленін», то вона теж є сакральною і вписується в межі офіційного топосу комуністичної релігії – атеїзму.

Можна лише зазначити, що цей процес не був одновимірним, свідчив про трансформацію людей і суспільства. Але сакральностям неканонічній і християнській досить складно співіснували. Атеїзм також функціонував як релігія, але сурогатна, примітивна. Це було «зв'язування» людей у контексті трансцендентної реальності й комуністичного ідеалу, що існував за межами цього світу. Його можна було б назвати неоплатоністичним виміром у контексті розуміння цієї реальності як сакральної, потойбічної, навіюваної з гори (неоплатонізм є однією з гілок панентеїзму). Неоплатонізм як примат духовного над матеріальним, за О. Лосевим, був тим інваріантом, який легко лягав на будь-яку іншу сакральність. Це й надало можливість такого легкого переходу від сурогатного *religare* до автентичних релігій, які існують у величезному етнічному Україні та інших країн.

Безвір'я, а також атеїзм спонукали до того, що люди не лише ставали іконоборцями й богоборцями, а вони ставали тими, хто розшукував глибинну цінність буття в релігійно-етнічному вимірі. Так, М. Леонтович, К. Стеценко, О. Кошиць свого часу знайшли свій шлях. Вони були пов'язані з релігією суто генеалогічно, усі мали релігійну освіту.

Дуже гостро постає проблема автентичності християнського співу. Якщо В. Мартинов та інші теоретики засвідчували, що композитор у суто світському просторі музикування не міг бути сакральним діячем, він повинен був винищити в собі творчість композитора і стати розспівувачем, тобто дублювати ангельський спів, який походить згори і який є носієм сакрального виміру, що зазначається як автентичний, то інші легко адаптували до світської музики весь релігійний контекст. Виникає певна лінія редукції культурного бачення християнської релігії саме в церковному співі як визначення її у візантійських традиціях того першого співу, коли Христос проспівав псалми для своїх учнів [4].

Звернення до донотаційного письма (крюків), до можливості єднання в чернецькому гурті певною мірою спонукало до відновлення традицій. Але наскільки вони можливі зараз? Так, В. Мартинов пише, що ті люди, які із захопленням займалися відновленням донотаційної традиції у вигляді

крюків, проспівавши разом із ансамблем Алли Пугачової, тут же розгубили всі свої знання [4]. Увесь цей контекст спонукає до осмислення того, що є сакральним узагалі, осмислення осі «Я» – «Інший» у гурті, у цьому випадку в хоровому колективі.

Єднання з Абсолютом відбувається як синергія, обмін натурами. Якщо цього не відбувається, то, звичайно, ні про яку сакральність не йдеться. Отже, весь контекст культурологічного оновлення традицій набуває нових ознак. Мистецтво потребує контрпозицій до офіційної ідеології. Ця контрпозиція стає реальною й, більше того, контрастною лінією до всіх сучасних ситуацій з етноренесансних інновацій, які виникають у контексті шоу-бізнесу і презентації співу як такого. Тут не абияке місце посідає опера. Опера завжди була тим синтетичним елементом, який поєднував у собі сакральні елементи, що приходять у новому контексті й утворюють ту літургію, яка приходить у межах сьогодишніх реалій культуротворення.

Сакральне в мистецтві як мовні, комунікативні, вокальні модальності хорової культури є тією певною самоідентичністю вокалу, яка визначається в межах реалій людини і Абсолюту. Інтуїзм, язичництво, християнство, усі релігії, що є в Україні зі всіма складними модифікаціями, свідчать про те, що виникає широкий простір трансформації і презентації культури, зокрема вокальної, яка потребує неабиякого визначення.

Важливо зазначити, що духовність як феномен трансценденції в християнській культурі – це є та особливість у музичній культурі, яка визначається імпліцитно й експліцитно. Якщо вона визначається експліцитно, то це автентичні християнські твори, переважно хорового типу, це той жанровий канон, у який вписується творчість того чи іншого композитора. Вони в усіх на слуху – це Леся Дичко, Ганна Гаврилець, Віктор Степурко та ін. Імпліцитна реальність гостро виявила себе у творчості А. Шнітке. Він не наполягав на транскрипції християнського типу, але вона в нього висвітлена в тій філософії, яку композитор опрацював як мислитель і як музичний філософ кінця ХХ століття. Отже, духовність як своєрідна перманентна діяльність сакрального типу – це певна транскрипція образів, що виникають у контексті музики кінця ХХ століття.

Існує єдиний синергетичний контекст, що поєднує в собі всі пошуки сакрального: автентичний сакральний спів і десакаральні трансгресії. Синергія (обмін натурами) існує не лише в гуртових осередках. Об'єкт літургії як своєрідної реальності й літургійної музики є відтворенням цієї реальності гуртової події як символічної реальності в контексті тих чи інших жанрових реалій. Можна стверджувати, що існує музична реальність і втілення цієї реальності в певні канони, але літургія в широкому розумінні як передостання Абсолюту (літургія оглашених і літургія посвячених) – це зовсім різні речі. У музиці теж є літургія для оглашених і літургія для посвячених, вона визначає автентичну сакральну мистецтва як явища культури ХХ століття.

Н. Александрова свідчить про те, що літургійні традиції виявляються в множинній формі. «По-перше, це чинопоследовність форм, тобто ряд дій – діяльність форм, включаючи і молитовний спів, що мають строгий порядок та підлеглі службовому ритуалу. По-друге, словесні тексти, у тому числі біблійні, котрі читаються на літургії, звертання священнослужителя до парафіан (різні вигуки), тексти молитовних (гімнічних) піснеспівів. По-третє, це визначена система музично-інтонаційних моделей, що хоча і переживають історичну еволюцію, але завжди прагнуть до стійкості, повторюваності, типізованості» [1, с. 6].

Отже, питання канону й неканонічного втілення літургії є досить проблемним явищем, особливо це пов'язано з ранніми літургіями 70–80-х рр., які інтегрують досить широкий контекст музикування, пов'язаний із постмодерною творчістю. Явище поліфонії текстів, можливих і неможливих нашарувань (палімпсестів), що виникають у теургічному контексті, ще не було здійснене в попередні часи. Саме зараз відбувається звернення до оригінальних пересічних

інтерпретацій, які пов'язані з мистецтвом постмодернізму. Ці реалії певною мірою розхитують релігійний канон, але дають зазначити його як такий. Так, у літургії С. Рахманінова виявляється інтонаційність і орієнтація на досвід використання композиторського *credo*. Усе це відбувається у творчості Лесі Дичко, що певною мірою надає можливість відчути реальність занурення як в автентичну християнського співу, так і власний досвід інтонування.

Отже, сучасна сакральна музична творчість не є лише відчуженням голосів ангелів. Це не лише злет угору, а й злет у пекло руїни та ніщівиння традиційної культури, більше того, сакралізація, що виникає в контексті тотальної десакаралізації, домінує в останніх творах Л. Дичко. Утім сакралізація як автентика й канонічний модус твору та десакаралізація як його розхитання, збагачення музичного твору відбувались у творах Чайковського, Рахманінова, Гречанінова. Але зараз ми знаходимося у стадії якщо не радикальної поліфонії, інтенцій впливу на християнський топос усіх інших можливостей мелодики, то своєрідного зворотного зразка. Усе це є надзвичайно важливим і цікавим баченням культури саме в контексті її сакралізації.

Ідеться про те, що сутність «Урочистої літургії» Л. Дичко, яка узагальнює попередні роботи, – це своєрідна всезагальна редакція попереднього досвіду, це лаконізм і переконливість, своєрідна дидактика мотивів сходження емоційних настанов, адже це відкритий простір, який потребує своєрідних доопрацювань у контексті історії і традицій. Можна стверджувати, що це своєрідна надінтонаційність образних послань, алюзій, що походить від народної та постмодерної творчості. Це та реальність метакультурного синтезу, яка впливає на всіх. Також подібний символізм можна побачити у творах М. Скорика, С. Станковича та ін.

Найголовніше, що можна зазначити, те, що образ цієї реальності стає легітимним і більшою мірою автентичним, а це засвідчує те, що всі тексти набувають своєї автентичної і граматичної образної системи. Н. Александрова констатує: «Провідним драматургічним прийомом у «Акафісті» В. Камінського, що відповідає канонічній побудові та функціональному призначенню розділів даної літургійної форми, є музичне оформлення хайретизмів, засноване на повторенні і відновленні матеріалу, причому відновлення зв'язане переважно з фактурними змінами, отже, із просторовими співвідношеннями голосів. Цим зумовлюється і такий прийом драматизації, як ускладнення у викладі словесного тексту. У різних співочих голосах пропонуються різні словесні рядки, унаслідок чого виникає аналогічний музичному словесний контрапункт. У цілому можна говорити про гомогенне середовище акафісту, про перевагу континуальних засобів музичного викладу і розвитку принципів не-контрастності композиції» [1, с. 9–10].

Утім така аналітична розвідка характеризує досвід контпункту в естетичному контексті. Виникає радість богоспілкування. В. Бичков визначає її як «насолоду», вищий ступінь досягнення духовності. Це свідчить про те, що сама по собі ритмофактурна реальність доводить нам можливість милуватися, радуватися й відчувати насолоду від звернення до цієї реальності. Такі монументальні літургії, як літургія М. Скорика та С. Станковича, стають своєрідними епіцентрами автентичного гомогенного розуміння християнського топосу в сьогоденні.

Н. Александрова пише: «Літургія С. Станковича – масштабна хорова полотнона, що відрізняється колосальною енергією, напруженістю, емоційною пристрасністю. Основними принципами розвитку можна вважати контрасти у сполученні з єдиною лінією драматичного розгортання. Перший принцип пов'язаний із зіставленням образних сфер як на рівні піснеспівів у цілому, так і всередині деяких з них. Другий принцип багато в чому зумовлений прийомом „attacca“, що зв'язує окремі піснеспіви (в основному – в I частині Літургії); наявністю арок, лейтінтонацій, наскрізних тематичних і фактурних комплексів, що характеризують основні образні сфери; підсумковуючим значенням заключного піснеспіву» [1, с. 10]. Отже, такі арки, анотації та по-

рівняння двох літургій авторів свідчать про цікаві образні реалії, які ї досі не отримали достатнього розвитку, точніше, автентичного визначення як образотворчі системи.

Сам по собі тип сакрального мистецтва в сучасному контексті є проблематичним. Більшою мірою він знаходиться в стані певного випробування, розхитування, драматизації своєрідних складових літургії в її широкому розумінні. Творчість М. Скорика, Є. Станковича та ін. є епіцентром формотворення християнської новітньої культури автентичного зразка, яка надає можливість реанімації теургії, літургики й богослов'я срібного віку.

У дослідженнях С. Аверінцева, Д. Лихачова, Ю. Лотмана, О. Френденберг поєднуються автентичний сакральний контекст із культурологічним, що дає змогу побачити автентику сакрального в мистецтві в просторі широкого розуміння *religare*. Монографії В. Мартинова, Н. Герасимова-Персидської, О. Шевчук та ін. свідчать про те, що цей простір поки що не є широко визнаним як культуровимірний образ сучасної культури, поки що знаходиться в стадії герметичних пошуків. Отже, найголовнішим у контексті сакрального вивчення стає літургія як канонічний образ здійснення події.

Однак літургія не є єдиним засобом реалізації сакрального в сучасному музичному просторі. Коли йдеться про вплив опери на автентичне виконавство в межах сакральних реалій, тут літургія не стає висхідним епіцентром. Можна знайти будь-які проміжні зони: мюзикл, хіп-хоп, що теж є своєрідною синтетичною реальністю, яка потребує своєї автентичної сакральності. Це можуть бути сурогатні релігійні сантети, які вже розкритиковані, але вони до сих пір впливають на свідомість композиторів (агнійога, антропософія теософія тощо). Це можуть бути ті кришнаїти, які мандрують світом і водночас спонукають молодь до трансценденції, пошуку найкращого життя тут і тепер. Реальність культури хіп-хоп, танцювальна техномелодика ритмів певною мірою спонукають до пошуків неординарної, нетрадиційної сакральності.

Децю подібне відбувалося в пошуках психоделічної музики з уживанням наркотиків у 1960-ті роки. Але цей період дуже швидко був пройдений. Зараз ми знаходимося в іншому стані, коли спокус багато, будь-яка релігія все більше й більше спокушає та відкриває горизонти духовного змагання християнської автентичної релігії із сурогатними релігіями, що інколи виглядає не на користь автентики християнського світу. Якби ми не намагалися стати супроти цього процесу, він відбувається. Тому важливо зазначити, що сам по собі естетичний феномен – музичний, зображувальний тощо – впливає на людину.

Наскільки музичний твір як пошук новітньої сакральності буде організованим і наскільки буде автентично визнаним у межах сакрального простору – це інша проблема. Але те, що сакральний простір у музиці, живописі, культурі загалом стає епіцентром осмислення своєрідного випробування сакральної реальності, є надзвичайно важливим. Можна стверджувати, що композитори знаходяться на стадії пошуків перманентної інтенсифікації образних форм, які визначаються навіть у межах літургічних піснеспівів і мають суто жанровий внутрішній контекст або, навпаки, перетворюються на своєрідну надреальність твору, що виходить за межі жанрової характеристики. Тобто, весь цей простір потребує не лише аналізу, а й своєрідних еквівалентних співвідношень між сакралізацією й десакралізацією, між формотворчими претензіями, які входять в автентичну християнську школу співу й, навпаки, адаптують його на підставах будь-яких запозичень.

Важко відзначити бар'єри, які б зараз не долалися в межах композиторської творчості, які б не виникали в культурних альянсах як своєрідна відсилка, запозичення, цитата. Для нас важливо зазначити саме цей контекст, він є перманентно-еквівалентним у всіх жанрах мистецтва – в естраді, автентичному сакральному співі та всіх інших проміжних формах єднання співу й інструментального аранжування.

Література

1. Александрова Н.К. Літургична музика як жанро-стильовий феномен в творчості вітчизняних композиторів кінця XX – початку XXI століття : автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства : спец. 17.00.03 «Музичне мистецтво» / Н.К. Александрова. – Одеса, 2008. – 17 с.
2. Гарднер И.А. Богословское пение Русской Православной Церкви : в 2 т. / И.А. Гарднер. – М. : Православный свято-Тихоновский Богословский институт, 2004. – Т. 1. – 498 с.; Т. 2. – 530 с.
3. Герасимова-Персидская Н. Музыка. Время. Пространство / Н. Герасимова-Персидская. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. – 408 с.
4. Мартынов В.И. История богослужебного пения / В.И. Мартынов. – М. : РИОФА, 1994. – 240 с.

Анотація

Ареф'єва А. Ю. Образи сакрального мистецтва в музиці України XX–XXI століть. – Стаття.

У культурі XX століття України відбувся певний поворот, який у двадцятих роках визначається як пошук автентичного сакрального топосу національної культури, що, однак, ще не набув певних рис свого завершення. Цей поворот пов'язаний із орієнтацією на сакральне мистецтво. Від виникнення автокефальної церкви в Україні формується корпус сакральних творів, які орієнтовані на етнокультуру, на власне українське коріння мистецтва. Це передусім пов'язано з творчістю Кирила Стеценка, Олександра Кошиця, Миколи Леонтовича. Сакральне як те, що існує за межами цього світу, формується в рамках вищих цінностей, набуває своєї харизми в межах того ритуалу презентації священного образного витоку, який відбувається як певна трансценденція, перехід за рамки світу людського буття. Художники, музиканти й загалом усі вільні люди України в контексті того великого руху нонконформізму, який відбувався в Європі 60–70-х роках, шукали нову духовність поза межами автентичного та атеїстичного *religare*. Сама сутність сакралізації реальності в музиці, зокрема, була надзвичайно універсальною, пошуки цієї реальності були притаманні творчості Лесі Дичко й багатьох інших. Зрештою, сама по собі така деконструкція культури виглядала як певна синтетична реальність, що поєднувала в собі сакралізацію й десакралізацію культуротворчості. Ці процеси продовжуються й сьогодні.

Ключові слова: музичне мистецтво, сакральне мистецтво, сакралізація, десакралізація, духовність.

Аннотация

Арефьева А. Ю. Обrazy сакрального искусства в музыке Украины XX–XXI веков. – Статья.

В культуре XX века Украины состоялся определенный поворот, что в двадцатых годах характеризуется как поиск автентичного сакрального топоса национальной культуры, который, однако, еще не приобрел определенных черт своего завершения. Этот поворот связан с ориентацией на сакральное искусство. Начиная от возникновения автокефальной церкви, в Украине формируется корпус сакральных произведений, которые ориентированы на этнокультуру, на собственные украинские корни искусства. Это, прежде всего, связано с творчеством Кирилла Стеценка, Александра Кошицы, Николая Леонтовича. Сакральное как то, что существует за пределами этого мира, формируется в рамках высших ценностей, приобретает свою харизму в рамках того ритуала презентации священного образного истока, который формируется как определенная трансценденция, переход за рамки мира человеческого бытия. Художники, музыканты и вообще все свободные люди Украины в контексте того большого движения нонконформизма, который возник в Европе в 60–70-е годы, искали новую духовность вне пределов автентичного и атеистического *religare*. Сама сущность сакралізації реальності в музыке, в частности, была чрезвычайно универсальной, поиски этой реальности были присущи творчеству Леси Дычко и многих других. В конечном итоге, сама по себе такая деконструкция культуры выглядела как определенная синтетическая реальность, которая сочетала в себе сакралізацію и десакралізацію культуротворчества. Эти процессы продолжают и в нынешнее время.

Ключевые слова: музыкальное искусство, сакральное искусство, сакралізація, десакралізація, духовность.

Summary

Arevieva A. Yu. Characters of sacral art in music of Ukraine of XX–XXI of centuries. – Article.

A certain turn took place in the culture of XX of century of Ukraine, what is characterized in the twentieth as a search of authentic sacral topos national culture, that, however, did not yet purchase the certain lines of the completion. This turn is related to the orientation on a sacral art. Beginning from the origin of autocephalous church, the corps of sacral works that is oriented to the ethnic culture is formed in Ukraine, on the own Ukrainian roots of art. It, foremost, is related to work of Cyril Stetsenko, Alexander Kosice, and Nikole Leontovich. Sacral as exists outside this world, formed within the framework of higher values, acquires the charisma within the framework of that ritual of

presentation of sacred vivid source, that is formed as certain transcendence, transition for scopes the world of human life. Artists, musicians and, in general, all free people of Ukraine in the context of that large motion of nonconformist that arose up in Europe in 60–70 th, searched new spirituality out of limits of authentic and atheistic relegate. Essence of socialization of reality in music, in particular, was extraordinarily universal, the searches of this reality were inherent to work of Lisa Dychko and many other. In the end, in itself such deconstruction cultures looked as synthetic reality that combined in itself socializing and dissocializing cultural creativity is certain. These processes proceed and in present time.

Key words: musical art, sacral art, sacralization, desacralization, spirituality.

УДК 174

Н. М. Баранова
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії та соціально-економічних наук
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ ВИКЛАДАННЯ КУРСУ «ПРОФЕСІЙНА ТА КОРПОРАТИВНА ЕТИКА» У ВИЩОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

Важливою складовою процесу професійно-особистісного становлення майбутнього фахівця є освітнє середовище навчального закладу, у якому студент є суб'єктом власного професійного розвитку, де відбувається усвідомлення та прийняття змісту й технологій майбутньої професійної діяльності, вибудовування індивідуально-творчого професійного стилю. Одним із таких формувальних факторів є норми та правила, культура взаємовідносин суб'єктів навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі (далі ВНЗ).

Відмітимо, що ВНЗ функціонує як соціокультурна система, яка має гармонізувати діяльність людини та суспільства через актуалізацію й гармонізацію людських взаємовідносин, збереження наукового та професійного потенціалу. Найважливішою метою діяльності вищого навчального закладу є позитивно соціалізована особистість, яка має високу кваліфікацію, професійну етику, спроможна успішно діяти в умовах ситуації, що динамічно змінюванюється. Розвиток особистості осмислюється як процес і результат її взаємодії із соціально-культурним контекстом. Тому надзвичайно важливим є розуміння навчального закладу як такої соціокультурної системи, функції якої не обмежуються лише підготовкою людини до професійної діяльності, а і є інструментом трансляції культури, де виробляються й поширюються новітні соціокультурні цінності, підвищується духовний та інтелектуальний потенціал суспільства.

Стратегія держави в галузі освітньої політики у вищій школі орієнтована на підготовку кадрів нового покоління, яка передбачає вдосконалення компетентності майбутніх фахівців. Під час навчання студент, зрештою, має одержати не просту суму знань, умінь і навичок, у нього повинна сформуватися компетентність як загальна здатність, заснована на знаннях, досвіді, цінностях, здібностях, набутих завдяки як навчанню, так і спілкуванню з педагогами.

Проблема професійної етики – одна з актуальних проблем практичного напрямку сучасної науки. Важливість цієї теми зумовлена підвищенням ролі професійної етики як способу регуляції поведінки в конкретних видах професійної діяльності.

Витоки професійної етики простежуються ще в рабовласницькому суспільстві. Давньогрецький філософ Аристотель уважав її особливою галуззю етичного знання. Уважається також те, що давньогрецький лікар, «батько» медицини Гіппократ уперше в історії розробив професійний кодекс у формі клятви лікаря як вихідний пункт розвитку професійної етики.

У феодальну епоху професійний розподіл праці досягає свого помітного розвитку, а тому з'являються численні морально-професійні кодекси, статuti, заповіді цехів, чернецьких і лицарських орденів, купецьких гільдій, судів тощо. Із часом ця тенденція почала виявлятися й серед людей вільних, творчих професій (художників, акторів, письменників тощо). У період Середньовіччя виросла піраміда суворо регламентованих моральних стосунків, верстово-корпоративних розмежувань, які обросли застарілими правилами, казуїстикою.

У новий час триває професійний розподіл праці, зберігаються й поглиблюються професійні суперечності. Беззаконня капіталістичного виробництва, жорстка конкуренція, невпевненість у завтрашньому дні, індивідуалізм у боротьбі за виживання сприяли створенню замкнених кланів, корпоративних груп. Разом із розвитком буржуазного суспільства, подальшого формування професій набуває розвитку й

морально-професійна свідомість. Моральний склад людини зумовлювався «кастовістю» професії, що мало вплив на ставлення «професіоналів» до справи, поведінку в повсякденному житті, у суспільстві. У цей час теоретичною проблемою професійної етики займалися І. Бентам, Ш. Монтеск'є, О. Конт, Е. Дюркгейм та ін.

В останні десятиріччя професійна етика набула особливого наукового інтересу. До різних аспектів цієї науки звертаються як зарубіжні, так і вітчизняні науковці. Зокрема, російські дослідники Г. Алтухова («Професійна етика бібліотекаря». – М., 2002), З. Бербершкіна («Этика социального работника». – М., 1999), М. Борщевський («Адвокатская этика». – Самара, 1999), П. Дембінський («Этические факторы финансовой деятельности». – М., 2001), українські вчені: А. Болдова («Формування професійної етики майбутніх працівників податкової служби в навчально-виховному процесі». – К., 2009), Г. Алоні («Етика бізнесу: соціально-філософський аспект». – 2008), С. Криворучко («Професійна етика журналіста на сучасному етапі розвитку демократії в Україні». – К., 2003), І. Кучеренко («Політична етика у сучасних соціотрансформаційних процесах: український контекст». – К., 2007), І. Маслікова («Економічна етика в сучасних процесах раціоналізації господарства». – 2005), О. Рихліцька («Екологічна етика: традиції і сучасні тенденції». – 2004), Л. Рубан («Професійна етика в процесі творчої самореалізації митця». – 1997), Г. Хлистуна («Етика засобів масової інформації в сучасних політичних процесах». – 2005), О. Цимбал («Християнська етика в контексті традиційної моральної культури». – 2008), Я. Ширченко («Журналістська етика: проблеми і концепції (світовий та вітчизняний досвід)». – 2008) [4, с. 224].

Метою статті є дослідити значення викладання курсу «Професійна та корпоративна етики» у ВНЗ; окреслити його роль у процесі формування професійної особистості студента.

Сьогодні існування й функціонування прикладної етики як рівноправної частини «великої» етики є загальносвітовою тенденцією, а розробка її проблем стає магістральним напрямом розвитку етичного знання в третьому тисячолітті. Значення розвитку прикладної етики полягає в тому, що актуалізується й стає все більш значущою необхідність формування моральної культури людей у найбільш різних сферах їхньої життєдіяльності. Реформування суспільства вимагає якісно нової ментальності громадян. Суспільство потребує високорозвиненої громадянської позиції особистості в новій екологічній свідомості людей, у високій культурі ділового спілкування, у свідомій моральній саморегуляції професіоналів у таких відповідальних сферах діяльності, як педагогіка, медицина, юриспруденція, журналістика тощо.

Професійна етика як окрема галузь прикладної етики допомагає нам конкретизувати загальнолюдські моральні норми і принципи стосовно певних ситуацій, для окремих груп людей, з урахуванням специфіки їхньої життєдіяльності. У результаті професійна етика акумулює в собі взаємодію етичної теорії, морального життя й морального виховання особистості.

Професійна етика – сукупність норм і правил, що регулюють поведінку фахівця на основі загальнолюдських моральних цінностей, з урахуванням особливостей його професійної діяльності й конкретної ситуації. Вона посідає важливе місце в системі етичного знання та освіти, виступаючи невід'ємною складовою підготовки й діяльності фахівця.

Професійна етика, як правило, стосується тих видів професійної діяльності, наслідки або процеси якої впливають на життя й долі інших людей або ж людства загалом. У зв'язку з цим на сьогодні можна виділити традиційні види професійної етики, такі як педагогічна, медична, юридична, етика науковця, і порівняно нові, поява або актуалізація яких пов'язані зі зростанням ролі «людського фактора» в цьому виді діяльності (наприклад, інженерна етика) або посиленням його впливу в суспільстві (журналістська етика). Особливе місце посідає етика ділового спілкування, оскільки вона виступає як у ролі самостійної професійної етики (для менеджерів, підприємців тощо), так і як елемент етики інших професій (педагога, юриста, інженера) [1, с. 4–8].

Корпоративна етика – це сукупність етичних правил, що містяться в документах, прийнятих добровільно представниками будь-якої професії, галузі, громадського об'єднання, й обов'язкові для виконання особами, котрі є членами професійного, галузевого чи іншого локального об'єднання, що прийняло цей документ [8].

Дуже важливу роль у підготовці до професійної діяльності майбутніх педагогів, лікарів, юристів і формуванні в них професійних особистостей відіграє викладання у ВНЗ курсу «Професійна та корпоративна етика», оскільки людина із загальним низьким рівнем культури, викривленою системою цінностей, духовною обмеженістю й із відсутністю національної самоідентифікації, навіть маючи вищу освіту та великі професійні знання, не зможе позитивно впливати на розвиток суспільства.

Так, для майбутнього вчителя важливою є підготовка його не лише як знавця свого предмета, а насамперед як особистості, котра здатна широко й вільно мислити, має високий рівень загальної та педагогічної культури, стійкі моральні, естетичні та національні переконання.

З метою формування культури міжособистісних стосунків система професійної підготовки майбутніх учителів повинна бути спрямована на розвиток у них таких якостей: людяності, уважності, чуйності, уміння бачити моральний бік своїх і чужих дій і вчинків, витримки, володіння собою, здатності стримувати негативні емоції, уміння слухати й розуміти іншу людину, здатності передбачати можливі наслідки своїх дій, слів, вчинків. Наявність і реалізація зазначених якостей забезпечить дотримання принципу педагогічного гуманізму. Саме педагогічний гуманізм можна вважати основною засадою побудови гармонійних міжособистісних стосунків між учителем та учнями.

Принцип педагогічного гуманізму передбачає повагу до прав і свобод дитини. Лише гуманізація й демократизація взаємин учитель – учень створює умови для розуміння школярами сутності моральних вимог, формує їхні світогляд і свідомість, що допоможе знайти правильне рішення та здійснити моральний вибір у тій чи іншій життєвій ситуації.

На жаль, майбутні вчителі – студенти ВНЗ, не завжди мають власний позитивний досвід належної культури стосунків між учителем та учнями. Одним зі шляхів подолання зазначеної проблеми вважається необхідність надання спеціальних знань, умінь і навичок, які сформує належну якість моральної культури вчителя як особистості, у процесі його підготовки та формування як професіонала.

Із давніх часів процес формування повноцінної, мислячої, творчої, розвиненої особистості не обходився без вивчення філософії. А моральне вдосконалення людини виявляється значно результативнішим після вивчення такої галузі філософського знання, як етика.

Етиці в системі філософського знання завжди відводилося особливе місце. Саме етика як наука про мораль розкриває зміст, значення моральних норм і правил взаємодії між людьми, формує культуру етичного мислення, вивчає джерела моральних цінностей, сприяє виробленню моральних переконань, спонукає до морального самовдосконалення людини й майбутнього педагога. А оскільки культура міжособистісних стосунків є відзеркаленням загальної моральної культури особистості, важливо використати увесь потенціал етичного знання з метою формування належного

рівня моральності майбутніх учителів і їх підготовки до міжособистісних стосунків як у межах професійної діяльності, так і в інших сферах життя.

Професійна та корпоративна етика – це кристалізований досвід моральних стосунків людства, зібраний і узагальнений у системі наукових понять, критеріїв і категорій. Вона допомагає сформувати загальні основи морального світосприйняття, усього багатства виявів моралі, учить розрізняти добро, справедливість, гуманність, робить життя людини усвідомленим, щасливим.

Перед кожною людиною протягом життя постає низка проблем, вирішуючи які, людина опиняється перед вибором. У такій ситуації перед людиною постає дилема: вибирати ці екзистенціальні проблеми повністю самостійно чи використати результати багатовікового досвіду людства й дослідження видатних мислителів різних часів. З упевненістю можна стверджувати, що саме другому варіантові варто надавати перевагу.

Вивчаючи професійну та корпоративну етику, студенти педагогічних спеціальностей знайомляться з усім багатством етичних концепцій від античності до сучасності, що надає можливість усвідомити моральний досвід різних поколінь людства і власного народу, створює умови для кращого розуміння й гармонізації стосунків між людьми в різних сферах життя, зокрема й у професійній [3, с. 145–149].

Не менш важливе значення має морально-етичне виховання в медичних вищих навчальних закладах. Курс «Професійна та корпоративна етика» сприяє вивченню основ моралі та моральності, допомагає систематично аналізувати власні моральні рішення й поведінку. Лікарська етика тісно пов'язана, але не ідентична з біоетикою. Якщо лікарська етика зосереджується головним чином на питаннях, що постають із практики медицини, то біоетика є дуже широкою наукою, яка стосується моральних питань, що постають із розвитком наук більш загально.

Формування в студентів медичних навчальних закладів етичних засад має стати стрижнем професійного й морального виховання майбутніх лікарів. Із цього погляду не можна назвати задовільним стан етичного виховання в медичних ВНЗ. Уже кілька років лікарська етика не входить до обов'язкових дисциплін, а викладається факультативно. Факультатив не користується популярністю серед студентів, тому що питання із цієї науки не включені в навчальні та екзаменаційні методичні матеріали ані на клінічних, ані на теоретичних кафедрах.

Відповіді на питання стосовно складних та актуальних проблем сучасної лікарської етики висвітлюють брак знань міжнародних документів, світових етичних норм і стандартів. При цьому рівень необізнаності фактично однаковий як у студентів молодших курсів, так і у випускників та інтернів. У результаті проведених досліджень були отримані результати, які свідчать про те, що майбутні лікарі не знають, як себе поводити з колегами у складних етичних обставинах і мають неправильну думку, що лікарська етика може суперечити корпоративній медичній етиці. Усе це є наслідком необов'язкового викладання курсу «Професійна та корпоративна етика» (зокрема лікарська), а також відсутності належної уваги до етичного виховання в аудиторній і позааудиторній роботі. Тому потрібно посилити на клінічних, у тому числі й на випускних кафедрах, етичне та деонтологічне виховання «через професію» під час навчального процесу біля ліжка хворого; проводити декади деонтології, науково-практичні студентські конференції, «круглі столи», бесіди-діалоги з питань сучасної лікарської етики; посилити правове навчання та виховання щодо медичного законодавства України, прав і обов'язків лікаря [6, с. 74–81].

Не менш важливе значення має викладання дисципліни «Професійна та корпоративна етика» для формування професійної компетентності майбутніх юристів. Визначальними чинниками законотворчої, правоохоронної, правозахисної діяльності юристів є рівень сформованості комунікативної компетентності, здатність приймати життєво важливі рішення в умовах високого психологічного напру-

ження, уміння вести комунікативну взаємодію з громадянами, що відповідає принципу гуманності, національним і світовим професійним стандартам. Успішне вирішення фахових завдань значною мірою залежить від глибокого усвідомлення та добросовісного виконання громадянського і професійного обов'язку, відповідального ставлення до законності й правопорядку, поваги до прав і свобод людини. Такі професійно важливі якості завжди цінувалися в юристові, а на сьогодні від дій цих фахівців значною мірою залежить моральне здоров'я конкретної людини і громадський порядок у державі. Отже, невід'ємним складником професійної діяльності юристів, їхньої комунікативної компетентності є комунікативно-етичний складник.

Аналіз професіограм юридичних професій (суддя, прокурор, адвокат, слідчий, нотаріус та ін.) надає можливість розглядати особистість юриста в якості професіонала, духовно-моральної й мовно-комунікативної особистості, яка володіє технікою письмового та усного юридичного мовлення; уміє розробляти, укладати, інтерпретувати різні юридичні тексти (закони, інструкції, показання, дані допитів); застосовувати закони й інші нормативно-правові акти; надавати кваліфіковані юридичні консультації; здійснювати юридичні дії (посягнувати, доводити, переконувати) у точній відповідності із законом (обвинувальна промова, захисна промова, участь у судових дебатах, мовленнєва ситуація допиту), активно використовує спеціальні прийоми впливу на людей, що відповідають правовим і етичним нормам і дають змогу досягати комунікативних цілей із найменшими часовими втратами, здійснювати правову пропаганду і правове виховання у сфері професійної діяльності.

Професійна діяльність юристів – це багатогранний і багатоплановий процес, спрямований на особистість із її фізичними та психосоціальними проблемами. Центральне місце в структурі професійної діяльності юристів посідає комунікація, а володіння комунікативною компетентністю є пріоритетним. Значне місце в структурних компонентах комунікативної компетентності майбутніх юристів посідає етичний складник, що передбачає усвідомлення моральних цінностей професії (професійний обов'язок, відповідальність, честь, гідність, повага до прав і свобод людини), культуру професійного юридичного (вербального й невербального) спілкування, культуру слухання [5, с. 60–69].

Отже, у суспільстві, незважаючи на те що в основі конкретних обов'язків представників тієї чи іншої професії лежать одні й ті самі вимоги загальної моралі, існують усе ж і специфічні моральні вимоги. Для лікаря основною моральною вимогою є чуйне, уважне, турботливе ставлення до хворого, охорона здоров'я і життя людини; для вчителя – любов до дітей і усвідомлення відповідальності перед суспільством за виховання підростаючого покоління. Професійний обов'язок вченого полягає в сумлінних пошуках істини, об'єктивності наукової аргументації, у служінні прогресу людства; представників правосуддя – у максимальній справедливості («юстиція» буквально означає «справедливість»), непідкупності, неухильній вірності духу закону, об'єктивності в аналізі матеріалів слідства, дотриманні почуття міри й такту при проведенні допиту свідків, нерозголошенні таємниці слідства тощо.

Усе вищезгадане підтверджує, що курс «Професійна та корпоративна етика» потрібно вводити до обов'язкових дисциплін у ВНЗ. Варто включити питання з професійної та корпоративної етики в навчальні та екзаменаційні методичні матеріали, зробити формування в студентів етичних засад стрижнем професійної й морального виховання майбутніх спеціалістів.

Ми переконалися, що навчальна дисципліна «Професійна та корпоративна етика» відіграє важливу роль у процесі формування професійно-орієнтованих знань і виховання студентів і спрямована на гуманізацію освіти. Оригінальність авторської концепції викладання дисципліни полягає в тому, щоб підготувати студентів до самостійної майбутньої практичної діяльності. Це є запорукою їх успіху в навчанні, оскільки сприяє набуттю навичок коректної ділової

поведінки та адаптації до певних ситуацій у майбутній професійній діяльності.

Сьогодні в Україні потрібні не тільки кваліфіковані фахівці, а насамперед високоморальні особистості. Відзеркаленням моральної кризи нашого суспільства є байдужість частини його членів до життя інших людей, намагання досягти будь-якою ціною власної мети, власного добробуту, нехтуючи інтересами інших. У цих умовах відбувається соціалізація молоді. Протидією впливу середовища може стати тільки цілеспрямоване виховання. Навчання у вищій школі – доленосні роки, які формують молоду людину, її етичні та моральні орієнтири.

Література

1. Навчальний посібник з курсу «Професійна етика вищої освіти» для осіб, що навчаються в магістратурі за спеціальністю «Педагогіка вищої школи» / [А.П. Алексєєнко, К.І. Карпенко, Л.О. Гончаренко, В.В. Дейнека]. – Х. : ХНМУ, 2015. – 77 с.
2. Галицька Е.В. Роль «ділової етики» у формуванні особистості студента / Е.В. Галицька, Н.А. Донкоглова // Наук. зап. НаУКМА. Серія «Екон. науки». – 2009. – Т. 94. – 102 с. – С. 10–13.
3. Лавриненко С.О. Роль етики як науки у формуванні культури міжособистісних стосунків майбутніх вчителів / С.О. Лавриненко // Наукові записки. Серія «Педагогічні науки». – Випуск 121. – Частина II. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. – 332 с.
4. Москаленко А.М. Формування професійної етики майбутніх управлінців навчальних закладів в умовах магістратури / А.М. Москаленко // Витоки педагогічної майстерності. Серія «Педагогічні науки». – 2011. – Вип. 8 (1). – С. 223–229.
5. Насіленко Л. Етичний складник комунікативної компетентності майбутніх юристів (в умовах педагогічного експерименту) / Л. Насіленко // Естетика і етика педагогічної дії. – 2015. – Вип. 9.
6. Святенко Т.В. Викладання лікарської етики, формування сучасного етичного мислення майбутніх лікарів – важливіша складова навчально-виховного процесу у медичних вищих навчальних закладах / Т.В. Святенко, В.М. Степаненко, С.С. Крутіков // Крымский журнал экспериментальной и клинической медицины: укр. науч. практ. журн. / ДУ «Крымский государственный медицинский университет им. С.И. Георгиевского». – Симф., 2011. – Т. 1. – № 2.
7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://shag.com.ua/lekciya-z-navchalenoyi-disciplini-profesijna-etika-tema-profes.html>.
8. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://studopedia.su/17_20552_ponyattya-profesijnoi-ta-korporativnoi-etiki.html.

Анотація

Баранова Н. М. Роль і значення викладання курсу «Професійна та корпоративна етика» у вищому навчальному закладі. – Стаття.

У статті розглянуто значення виховного впливу етичних дисциплін на професійні й морально-психологічні якості майбутніх спеціалістів. Більш детально приділено увагу впливу етики на майбутніх педагогів, лікарів, юристів і ролі професійної етики у формуванні особистості студента. Підкреслено, що важливою складовою процесу професійно-особистісного становлення майбутнього фахівця є освітнє середовище навчального закладу, у якому студент є суб'єктом власного професійного розвитку, де відбувається усвідомлення та прийняття змісту й технологій майбутньої професійної діяльності, вибудовування індивідуально-творчого професійного стилю. На думку автора, одним із таких формувальних факторів є норми та правила, культура взаємовідносин суб'єктів навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі. Стратегія держави, як видається автору, у галузі освітньої політики у вищій школі орієнтована на підготовку кадрів нового покоління, яка передбачає вдосконалення компетентності майбутніх фахівців.

Ключові слова: професійна етика, корпоративна етика, педагогічна етика, медична етика, юридична етика, деонтологія.

Аннотация

Баранова Н. Н. Роль и значение преподавания курса «Профессиональная и корпоративная этика» в высшем учебном заведении. – Статья.

В статье рассмотрено значение воспитательного воздействия этических дисциплин на профессиональные и морально-психологические качества будущих специалистов. Более подробно уделено внимание влиянию этики на будущих педагогов, врачей, юристов и роли профессиональной этики в формировании личности студента. Подчеркнуто, что важной составляющей процесса профессионально-личностного становления будущего специалиста является образовательная среда учебного заведения, в котором студент выступает субъектом собственного профессионального развития, где происходят осмысление и принятие содержания и технологий будущей профессиональной деятельности, выстраивание индивидуально-творческого профессионального стиля. По мнению автора, одним из таких формирующих факторов являются нормы и правила, культура взаимоотношений субъектов учебно-воспитательного процесса в высшем учебном заведении. Автор считает, что стратегия государства в сфере политики образования в высшей школе ориентирована на подготовку кадров нового поколения, которая предусматривает усовершенствование компетентности будущих специалистов.

Ключевые слова: профессиональная этика, корпоративная этика, педагогическая этика, медицинская этика, биоэтика, юридическая этика, деонтология, деловая этика.

Summary

Baranova N. N. The role and importance of teaching “Professional and Corporate Ethics” in Universities. – Article.

The article discusses the importance of educational influence of ethical disciplines on professional and moral-psychological qualities of future specialists. More attention is paid to the impact of ethics on the future teachers, doctors, lawyers and the role of professional ethics in the formation of the student's personality. The author emphasizes that an important part of the professional and personal formation process of a future specialist is an educational environment of the educational institution at which the student is the subject of his own professional development, where happens the understanding and acceptance of the contents and technologies of the future professional activity, building of an individual creative professional style. According to the author, one of such forming factors is rules and regulations, the culture of relations of teaching and educational process subjects in higher educational establishment. The author believes that the strategy of the state in the sphere of educational policy in the higher school is focused on training the staff of a new generation, which provides improvements of professional integrity of future professionals.

Key words: professional ethics, corporate ethics, pedagogical ethics, medical ethics, bioethics, legal ethics, deontology, business ethics.

УДК 373.3.02

Р. А. Бугадинова
докторант кафедри соціології
Бакинського державного університету

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ МЕЖДУ СУПРУГАМИ КАК ОСНОВА УСПЕШНОЙ СОЦИАЛИЗАЦИИ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ

Семья, являясь социальной ячейкой общества, имеет и сегодня большие перспективы развития. Такие социальные группы, как семья, помогают реализовать потребность людей в общении, самовыражении, идентификации и самооценке. На становление семейных отношений влияют этнические, социально-экономические, духовно-нравственные факторы. Естественно, что все это отражается и на межпоколенческой интеграции и взаимовлиянии. Практика показывает, что взаимоотношения между супругами особенно сильно влияют на становление личности в первые годы жизни детей, т. е. детские годы. В дальнейшем на первое место выступают уже факторы среды, как глобальной, так и локальной. Здесь мы имеем в виду возможности обмена информацией, получения квалификации, трудовой, профессиональной, политической, в целом социальной деятельности. Жизнь подтверждает тот факт, что функции семьи, прежде всего, социализации подрастающего поколения, должны гибко, маневренно выполняться супругами и другими взрослыми членами семьи для того, чтобы повысить эффективность социализации подрастающего поколения.

Известен тот факт, что литература по различным аспектам исследования семьи – одна из многочисленных в мире. Взаимоотношения между супругами, в соответствии с их семейными функциями, рассматриваются в экономическом, социально-психологическом, социологическом и философском планах. Так, российские исследователи: Т.В. Андреева, Ю.Е. Алешина, А.С. Волович, Л.Я. Гозман, Е.М. Дубовская – рассматривают социально-психологические аспекты взаимоотношений в семье, в частности авторами апробирован ряд успешных методик в указанном направлении [4; 5; 6]; С.И. Голод изучает в своем исследовании социально-демографические аспекты развития и формирования семьи [7]; В.Н. Дружинин, О.В. Егорова также исследуют вопросы психологии семейных отношений в разного типа семьях [8; 9]. Имеется много исследований гендерного аспекта семейных взаимоотношений [10; 11; 12], других проблем взаимоотношений семейных пар [13; 14].

Целью статьи являются проблемы влияния взаимоотношений супругов на социализацию подрастающего поколения. Известно, что будущее каждого человека в немалой степени предопределяется условиями проживания в семье и характером семейных взаимоотношений, в том числе и между супругами. Основные выводы предполагается делать на основе проведенных исследований взаимоотношений между родителями и детьми. Кроме того, полученные результаты исследования будут сравниваться с данными других исследований.

Методы для выявления системы ценностей во взаимоотношениях между разными поколениями основаны на апробированных методиках, разработанных учеными Запада, а также российскими исследователями. К анализу привлечены статистические данные по стране и различным регионам мира относительно рассматриваемой проблемы.

Семейные отношения активно разрабатываются во многих направлениях общественных и гуманитарных наук. Появился даже термин, который объединяет эти исследования. Так, термин «фамелизм» употребляется для характеристики просемейных систем ценностей, где наивысшее значение по сравнению с остальными благами жизни придается семье и детям. Фамелизм применительно к индивидуальной системе ценностей ориентаций означает устремленность индивида на достижение семейного благополучия, следствием которого оказывается индивидуальное благополучие, пишет А.И. Антонов [3, с. 3].

Для определения желаемых идеальных качеств у мужа и жены мы провели исследование среди супругов, как в отдельности, так и семейных пар. Исследование было проведено в городе Баку в апреле 2015 года силами студентов, обучающихся в Бакинском государственном университете по специальности «Социальная работа», к нему был привлечен 21 человек, в частности 14 женщин и 11 мужчин. Было выявлено, что мужчины ищут в идеальных женах такие основные качества, как справедливость, правдивость и доброта. То, что им не хочется видеть, – это непривлекательную, несправедливую и эгоистичную женщину. Женщины же ищут в идеальных мужьях такие качества, как справедливость, правдивость и доброта. Как видим, они полностью совпадают с качествами, которые указали мужчины. Что же касается нежелательных качеств, то к ним относятся отталкивающая внешность (то есть отсутствие привлекательности), эгоистичность, несправедливость, безответственность и пассивность.

Насколько соответствуют эти представления реальному положению вещей? Об этом можно судить, помимо прочих параметров, также по уровню брачности и разводимости в стране в последние годы. Как видно из цифр, показатели разводимости растут в большей прогрессии, нежели брачности.

Как женщины, так и мужчины относятся более избирательно к своим спутникам жизни. В семье также отношения стремятся строить больше на эгалитарных отношениях. Постепенно преодолеваются такие явления, как ранние браки и отстранение девушек от обучения в старших классах школы. Все это способствует изменению представлений о семье у девушек и юношей. Характер взаимоотношений здесь складывается более равноправный и демократичный. Вместе с тем это ведет также к повышению уровня конфликтности в семье, когда личные интересы и предпочтения начинают превалировать над семейными. Культура выяснения взаимоотношений также меняется. Чем более цивилизованно выясняются отношения, тем крепче основа для будущего этой семьи.

О качестве взаимоотношений между супругами и их влиянии на социализацию подрастающего поколения можно судить по некоторым показателям существующей структуры взаимоотношений также между родителями и детьми. Еще в одном исследовании, проведенном студентами, будущими социальными работниками, среди населения в сентябре-ноябре 2015 года в г. Баку (опрошено общим числом 85 человек) были поставлены следующие вопросы (приведем одновременно также и ответы):

1. Как Вы думаете, следует ли платить детям моложе 16 лет за их работу в своей семье?

Более половины, т. е. 50 человек, ответило «нет», 22 – «да», 12 – «если понадобится». Согласно с необходимостью платить свою мысль обосновывали тем, что оплата имеет стимулирующий характер и является формой оценки труда. Те же, кто были против, считали, что существуют моральные стимулы – необходимость оказания помощи родителям, приучение к повседневному труду, формирование коллективных навыков труда и т. д.

2. Как Вы считаете, должны ли работающие дети моложе 21 года и живущие в семье отдавать всю зарплату родителям?

Примерно 41% опрошенных ответили «нет», 33 человека же сказали, что это надо делать при необходимости, 3 человека считают, что дети просто обязаны отдавать заработанные деньги своим родителям. Основной причиной тому указывалась потребность семьи в этих деньгах.

3. Кому следует уваживать за престарелыми родителями – их детям или правительству?

Большинство опрошенных, т. е. 54 человека, указали, что это – прямая обязанность детей, 3 человека переложили эту ответственность на государство, 13 человек считают, что это относится как к детям, так и государству. Остальные респонденты (15 человек) не ответили на данный вопрос.

4. Если Ваши родители не советуют жениться на девушке, которую Вы выбрали, женитесь ли Вы на ней?

В ответах на данный вопрос наблюдается полярность: 33 человека сказали «да», 32 – «нет», 17 же человек считают, что они так поступят, если будет необходимо. Обосновывается свобода выбора наличием у каждого человека свободы выбора, в зависимости от ситуации, кроме того, подчеркивается необходимость считаться с мнением родителей. Некоторые респонденты подчеркивают необходимость придерживаться принципа «золотой середины», чтобы достичь какого-то консенсуса.

5. Следует ли детям, создавшим собственную семью, жить вместе с их родителями?

23 человека на этот вопрос ответили положительно, 43 – отрицательно, 14 – сказали, что это можно делать при необходимости. Как видно из ответов, большинство опрошенных – за раздельное проживание, поскольку в противном случае возникает множество нежелательных проблем. Некоторые респонденты отметили, что жить вместе можно лишь некоторое время, а затем надо обязательно отделяться. Те, кто считает лучшим вариантом раздельное проживание, мыслят в духе времени. Семейные стереотипы претерпели существенные изменения. Молодежь стремится к максимальной свободе, как можно быстрее «вылететь» из родного гнезда. В прошлом же столетии в особенности в селе считалось естественным совместное проживание с родителями, особенно младшего из сыновей. Некоторая патриархальность в семейных отношениях существует и сейчас, однако со временем и здесь стремятся при малейшей возможности отделить детей для более удобного проживания. Можно сказать, что те, кто проживают с родителями, делают это из-за отсутствия дополнительного жилья. Иногда это делается по причине того, что ребенок в семье – единственный, и он просто обязан жить с родителями, хотя и здесь есть разные мнения.

6. Как Вы думаете, можно ли вступать в брак с человеком другой религиозной веры?

45 человек на данный вопрос ответили утвердительно, 34 – отрицательно, 5 человек отметили, что это можно сделать в случае необходимости. В ответах на этот вопрос мы также видим современные тенденции. Согласно мусульманской вере, вступать в брак с представителями иной веры не возбраняется мужчинам. Женщинам этого делать не следует, поскольку тогда увеличиваются ряды служителей иной веры. Мужчина же, женившись на женщине иной веры, увеличивает число своих единоверцев: «... в Исламе же мужчинам позволено вступать в брак с представительницами другой религии. То есть, создавать семьи с христианками и иудейками. Однако для женщин такая возможность отсутствует, так как в большинстве случаев слово мужчины в семье важнее» [2]. Отсюда и объясняется довольно большое число отрицательных ответов на вопрос. Жизнь вносит свои коррективы. Миграция, которая растет из года в год, приводит к оседанию значительного числа представительств одной веры (к примеру, мусульманской) в странах, где большин-

ство является представителями иной религии. Кроме того, на этот процесс оказывает влияние растущая унификация в образе жизни, стиле жизни, в ценностных ориентациях, глобализация в целом.

7. Можно ли заключать брак с человеком другой национальности?

На этот вопрос утвердительно ответили 50 человек, отрицательно – 19, а 7 человек уточнили, что это можно делать в случае определенной необходимости. Некоторые из опрошенных подчеркнули, что при утвердительном решении главным фактором является религиозная принадлежность противоположной стороны. Ясно, что в ответе на этот вопрос предполагалось, прежде всего, наличие именно этого – одинаковой веры. Этот вопрос, как видно, связан с предыдущим. Вопрос веры играет ведущую роль в формировании брачно-семейных отношений. Вместе с тем важна социальная обстановка, дух времени, общая идеология. Так, в бытность Советского Союза было очень много межнациональных браков, особенно в регионах совместного проживания народов, это Азербайджан, Казахстан, Россия и т. д. С распадом СССР некоторые из таких семей попали в тяжелую ситуацию выбора новой родины, поскольку на прежнем месте проживания отношение к ним изменилось в негативном плане. Во всяком случае, подавляющее большинство было за смешанные браки, хотя в реальной жизни сделать подобный выбор (особенно девушкам) достаточно тяжело.

8. Могли бы Вы сделать своего сына партнером Вашей фирмы?

На этот вопрос 58 человек ответили утвердительно, 13 – отрицательно, 12 сказали, что сделают это в случае необходимости. Последовали также уточнения о том, что при этом следует учитывать образование, умения, навыки и в целом способности человека в указанной сфере.

9. Понравится ли Вам намерение Вашего сына пойти по Вашим профессиональным стопам?

На этот интересный вопрос 41 человек ответил утвердительно, 25 – отрицательно, 14 человек же сказали, что пойдут на это в случае необходимости.

10. Следует ли советоваться по важным семейным вопросам с близкими родственниками (дядей, тетей, двоюродным (братом или сестрой)?

24 человека посчитали это необходимым, 37 человек не видят такой возможности, 21 же человек уточнили, что сделают это в случае необходимости. Те, кто ответили отрицательно, уточнили, что вопросы, важные для семьи, должны решаться в пределах семьи и не выноситься на всеобщее обсуждение.

Взаимоотношения между супругами постепенно теряют открыто авторитарный характер, связанный с господством статуса мужчины. Часть семей, в особенности молодых, достигла эгалитарного уровня взаимоотношений, что отражается на социализации подрастающего поколения. Дети в семье представляют большую нравственную ценность на протяжении всей жизни семьи. Вместе с тем современное развитие общества также отражается на взаимоотношениях между детьми и взрослыми. Молодежь стремится стать самостоятельной как можно быстрее, хотя вынуждена считаться со многими обстоятельствами, а именно: отсутствие своего жилья, самостоятельного источника существования и т. д. Во взаимоотношениях между детьми и родителями намечается демократичный стиль, основанный на взаимном уважении и терпении.

Таблица 1*

Показатель	2009	2010	2011	2012	2013
Число браков	78072.0	79172.0	88145.0	79065.0	86852.0
Число разводов	7784.0	9061.0	10747.0	11087.0	11730.0
Общий коэффициент браков (на каждые 1 000 человек)	8.8	8.9	9.7	8.6	9.3
Общий коэффициент разводов (на каждые 1 000 человек)	0.9	1.0	1.2	1.2	1.3

*Материалы Государственного комитета статистики Азербайджанской Республики [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.azstat.org/>.

Література

1. Социологический подход к изучению взаимоотношений в семье [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.medn.ru>.
2. О запретах в исламе по вопросу брака [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.radioazadlyg.ru/>.
3. Антонов А.И. Микросоциология семьи (методология исследования структур и процессов) : [учебное пособие для вузов] / А.И. Антонов. – М. : Издательский Дом «Nota Bene», 1998. – 360 с.
4. Алешина Ю.Е. Проблемы усвоения ролей мужчины и женщины / Ю.Е. Алешина, А.С. Волович // Вопросы психологии. – 1991. – № 4.
5. Алешина Ю.Е. Социально-психологические методы исследования супружеских отношений / Ю.Е. Алешина, Л.Я. Гозман, Е.М. Дубовская. – М. : МГУ, 1987.
6. Андреева Т.В. Семейная психология: [учебное пособие] / Т.В. Андреева. – СПб. : Речь, 2004. – 244 с.
7. Голод С.И. Стабильность семьи: социологический и демографический аспекты / С.И. Голод. – Л., 1984.
8. Дружинин В.Н. Психологические типы семьи в европейской культуре / В.Н. Дружинин. – М., 1995.
9. Егорова О.В. Феномен удовлетворенности браком: основные направления исследований / О.В. Егорова // Научный электронный журнал «Психологические исследования». – 2009. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : (<http://www.ipras.ru/cntnt/rus/>).
10. Клецина И.С. Гендерные отношения в семье: дифференцированность и иерархичность супружеских ролей / И.С. Клецина, А.А. Клецин // Семейная психология и семейная терапия. – 2006. – № 4. – С. 32–57.
11. Клецина И.С. Гендерная компетентность: психологическое содержание и специфика проявления в межличностных отношениях / И.С. Клецина, О.Л. Прохорова // Вестник Ленинградского государственного университета имени А.С. Пушкина. – № 2. – Т. 5 : Психология.
12. Клецина И.С. Партнерство в межличностных отношениях: гендерный подход / И.С. Клецина // Gross Vita. – Вып. 3.
13. Петровская Л.А. Гуманистический контекст психологической помощи / Л.А. Петровская // Социальная психология в современном мире / под ред. Г.М. Андреевой, А.И. Донцова. – М. : Аспект Пресс, 2002. – С. 323–333.
14. Римащевская Н. Окно в русскую частную жизнь. Супружеские пары в 1996 году / Н. Римащевская, Д. Ванной, М.М. Малышева. – М. : Academia, 1999.
15. Эрикссон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эрикссон ; пер. с англ. ; общ. ред. и предисл. А.В. Толстых. – М. : Издательская группа «Прогресс», 1996. – 344 с.

Анотація

Бугадинова Р. А. Взаємини між подружжям як основа успішної соціалізації підростаючого покоління. – Стаття.

У сучасному азербайджанському суспільстві статус чоловіка вищий, ніж статус жінки. Саме чоловік приймає важливі рішення, що зумовлює посилення в сім'ї авторитарних тенденцій. Процес соціалізації дітей у сім'ї також схильний до впливу зазначеного стану. Крім того, статусне становище чоловіка і дружини відбивається на розподілі ролей, на духовно-моральній обстановці в сім'ї. Важливу роль відіграють також рівень освіти, середовище проживання, рівень участі жінок у громадських справах. На соціалізацію підростаючого покоління до того ж впливають факти зіткнення цілей і мотивів, на це, у свою чергу, впливає морально-психологічний рівень свідомості й матеріальне становище. У дітей і підлітків, які виросли в різних сім'ях, цілі та мотиви бувають різними, особливо це наочно видно по сім'ях із сільської місцевості або міста. Нарешті, у цій справі є ще один визначальний фактор: велика суперечність між сімейними ролями і громадськими функціями жінки. Причини цього явища – не-

рівний розподіл ролей у сім'ї між подружжям. У молодих же сім'ях соціальні потреби, норми поведінки як чоловіка, так і дружини можуть відрізнятися настільки, що це призводить до відкритої конфронтації. Усе це позначається на характері й поведінці підростаючого покоління.

Ключові слова: азербайджанська сім'я, стосунки подружжя, соціалізація дітей, конфлікти в родині, моральні й матеріальні проблеми сім'ї.

Аннотация

Бугадинова Р. А. Взаимоотношения между супругами как основа успешной социализации подрастающего поколения. – Статья.

В современном азербайджанском обществе статус мужчины выше, чем статус женщины. Именно мужчина принимает важные решения, что ведет к усилению в семье авторитарных тенденций. Процесс социализации детей в семье также подвержен влиянию указанного положения. Кроме того, статусное положение мужа и жены отражается на распределении ролей, на духовно-нравственной обстановке в семье. Большую роль играет здесь также уровень образования, среда проживания, уровень участия женщин в общественных делах. На социализацию подрастающего поколения к тому же оказывают влияние факты столкновения целей и мотивов, на это, в свою очередь, влияет нравственно-психологический уровень сознания и материальное положение. У детей и подростков, выросших в разных семьях, цели и мотивы бывают разными, в особенности это наглядно видно по семьям из сельской местности или города. Наконец, в этом деле есть еще один определяющий фактор: большое противоречие между семейными ролями и общественными функциями женщины. Причины данного явления – неравное распределение ролей в семье между супругами. В молодых же семьях социальные потребности, нормы поведения как мужа, так и жены могут различаться до такой степени, что это приводит к открытой конфронтации. Все это отражается на характере и поведении подрастающего поколения.

Ключевые слова: азербайджанская семья, взаимоотношения супругов, социализация детей, конфликты в семье, нравственные и материальные проблемы семьи.

Summary

Bugadinova R. A. Spousal relationships as the basis of successful socialization of the younger generation. – Article.

In the modern Azerbaijani society, men's social status is higher than that of the women. It is the man who takes important decisions which leads to empowerment of authoritarian tendencies in the families. The process of children's socialization also undergoes the influence of the given situation. Besides that, the status of the husband and the wife is reflected in the distribution of roles and moral atmosphere in the family. The level of education, environment, habitat, level of woman's involvement into social activities also plays important role in these issues. The socialization of children also depends on purposes and motives, which in its turn is impacted by the moral and psychological level of consciousness and financial situation of the family. Children and teenagers brought up in the families with different financial situation and moral atmosphere have different purposes and objectives in life, which can be clearly seen on the example of families living in villages or in big cities. And, finally, there is one more factor: there is big contradiction between woman's family roles and her social functions. The reason of this lies in unequal distribution of roles in the family. In young families the social needs and behavioral norms of both husband and wife can differ to a degree when it comes to open confrontation. All of this is reflected in the character and behavior of the younger generation.

Key words: Azerbaijani family, spousal relationships, children's socialization, conflicts in the family, moral and financial problems of the family.

УДК 321.01(477)

М. І. Гурик
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії та політології
Тернопільського національного економічного університету

ДЕКОМУНІЗАЦІЯ ЯК ШЛЯХ ПОБУДОВИ УКРАЇНОЦЕНТРИСТСЬКОЇ МОДЕЛІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Людські спільноти мають здатність колективно пам'ятати минуле. Історична пам'ять є складним, до кінця нерозпізнаним соціокультурним феноменом, дослідження якого можна зарахувати до найактуальніших проблем сучасної політичної науки. У контексті теорії націй і націоналізму історична пам'ять трактується як основоположний чинник становлення сучасних держав-націй, оскільки саме вона формує фундамент ідентичності, наділяє національні спільноти почуттям культурної винятковості та спільності історичної долі.

Стан і перспективи становлення історичної пам'яті українців є критично важливими для подальшого розвитку нашої нації, для її демократичного європейського майбутнього. Руйнування імперсько-радянських стереотипів у колективних уявленнях про минуле, подолання дуалізму історичної пам'яті українців, націоналізація історичного спадщини – необхідна умова успішної побудови української національної держави.

Дослідження історичної пам'яті та її впливу на формування національної свідомості викликали інтерес як в українських, так і в зарубіжних науковців. Зокрема, у ХХ столітті бере початок теорія історичної пам'яті, засновником якої вважається французький соціолог Моріс Хальбвакс. Розкриттю окремих аспектів проблеми присвячені праці Т. Адорно, Ф. Йейтс, П. Нора, Я. Ассмана, П. Коннертона. Тема формування історичної пам'яті актуалізується та перебуває в полі досліджень сучасних українських науковців і представників закордонних українознавчих центрів, таких як Я. Грицак, Л. Зашкільняк, Ю. Шаповал, Ю. Зерній, А. Киридон, І. Гирич, В. Масненко, В. Артюх, О. Смоляр, О. Удод, Л. Нагорна та ін. Проте проблема декомунізації історичної пам'яті української нації ще не отримала достатнього розкриття в працях вітчизняних науковців.

Мета статті полягає в дослідженні сутності й основних напрямів декомунізації історичної пам'яті українського народу та її впливу на формування україноцентристської моделі історичної пам'яті.

Наукові розвідки у сфері історичної пам'яті сконцентровані передусім навколо кількох засадничих питань. Найголовнішим серед них є дефініювання поняття «історична пам'ять». На нашу думку, **історична пам'ять** – складова суспільної свідомості й компонент соціальної пам'яті, яка становить комплекс знань про історичні факти і процеси, що відображають життєвий досвід етнічної групи, нації, народу чи держави загалом. Водночас історична пам'ять є духовним конструктором суспільної групи, що включає культурну спадщину, стереотипи, традиції, міфи, символічно-образну систему спільноти, ретранслюючи пізнавальні орієнтації минулого народу, відображає його спільні інтереси, ідеали і світобачення.

Історична пам'ять як складний феномен виконує важливі соціальні **функції**: інтеграції, мобілізації, легітимізації, соціалізації, солідаризації, національної безпеки. Зокрема, Д. Александер вважає функцію солідаризації нації основним чинником націєтворення. Джерела національної солідарності він шукає в історичному минулому: «... солідарність стає фундаментальною, оскільки кожна нація має зрештою починатися історично» [3, с. 201].

Проблема збереження й відтворення історичної пам'яті постає особливо гостро в посттоталітарних суспільствах, які перенесли колективну історичну травму, перебуваючи в стані колоніальної залежності. «Усесвітній тріумф пам'яті», за визначенням французького дослідника П'єра Нора, зумовлює значний інтерес до питань національної історії та є глобальним феноменом, що впливає на всі сфери суспільного життя [10]. Подолання постколоніального синдрому є

особливо актуальним і для українського суспільства. Українці прагнуть осягнути свій історичний досвід, створити об'єктивний історичний наратив, що є необхідною умовою формування ідентичності.

Трагедії, які переніс український народ у минулому столітті під час перебування України в складі кривавої «тюрми народів» СРСР, спричинили появу негативних явищ у структурі історичної пам'яті: історичної травми, історичної амнезії, квазіісторичної пам'яті, фобій, історичних міфологем, відчуття історичної кривди та безвиході, як наслідок, історичної шизофренії, що виявляється в існуванні суперечливих моделей історичної пам'яті. Як зазначає дослідник Ю. Римаренко, підміна пам'яті – це чи не найбільший злочин тоталітарного режиму [12, с. 105].

Аналіз тоталітарного суспільства дає підставу стверджувати, що важлива частина пам'яттєвих смислів, які сприяють формуванню нації й національної держави, витісняється у сферу забороненого, тобто у сферу замовчування та перекручування історичних фактів. Як наслідок, кожне залежне суспільство, українське зокрема, зіштовхнулось із негативним явищем колективної травми, яка, на думку Л. Нагорної, «залишає на колії історії сліди незагнєнного». На історичній колії часового порядку вона викарбовує розломи й розриви» [9, с. 128].

Вплив історичних травм згубно відобразився на історичній свідомості українців, що спричинило амбівалентність історичної пам'яті та появу кількох моделей ідентичності. Зокрема, В. Артюх виокремлює три типи історичної пам'яті в сучасній Україні: українську, російську й радянську [1]. Варто зазначити, що між цими моделями пам'яті існують нездоланні розбіжності, проте російська та радянська моделі є близькими за своїми сутнісними рисами. Формування української моделі пам'яті ускладнюється розмитістю національної ідентичності й руйнуванням досвіду передачі пам'яті поколінням як на колективному, так і на індивідуальному рівні.

Останні опитування, проведені Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучерова з 25 грудня 2014 р. по 15 січня 2015 р. в межах проекту «Започаткування національного діалогу в Україні», підтверджують той факт, що в більшості регіонів України ще функціонує подвійна культурна (українська й російська) ідентифікація, у частині – подвійна державна ідентифікація. Так, згідно з опитуваннями, українську державу вважають близькою 95% опитаних (для 73% громадян українська держава є дуже близькою), а українська мова та культура так само близька для 95% населення (для 71% вона є дуже близькою), тоді як із російською державою відчують близькість 57% (і тільки для 23% вона є дуже близькою), а з російською мовою й культурою 67% (для 29% вона є дуже близькою). Розглядаючи державну та культурну ідентифікацію громадян різних регіонів України, варто зазначити, що українську державу вважають своєю (близькою) 100% жителів Галичини (із них 92% – дуже близькою), 99% – Волині (із них 77,5% – дуже близькою), 99% – Буковини й Закарпаття (із них 85% – дуже близькою), 96% – Поділля (із них 88% – дуже близькою), 93% – Центру (із них 75% – дуже близькою), 93% – Полісся (із них 78% – дуже близькою), 96% – Нижнього Подніпров'я (із них 80% – дуже близькою), 96% м. Києва (із них 74% – дуже близькою), 99% Причорномор'я (із них 63% – дуже близькою), 91% – Слобожанщини (але тільки 48% – дуже близькою) та 88% – Донбасу (49% – дуже близькою). Складніша ситуація з ідентифікацією з російською державою в регіонах України, адже на Донбасі з нею ідентифікують себе 95% громадян (із них для 53% вона дуже близька), у Нижньому Подніпров'ї –

73,5% (для 32% вона дуже близька), у Причорномор'ї 73,5% (для 27% вона дуже близька), на Слобожанщині – 56% (для 13% вона дуже близька). Навіть на Південному Заході, Поділлі, Поліссі та м. Києві російська держава близька для майже половини громадян (хоча дуже близька для 13–25%), незважаючи на рік україно-російського воєнного протистояння. Російська держава є чужою тільки для більшості громадян Галичини (74%) та Волині (56%) [11]. Як бачимо, подвійна ідентифікація громадян є характерною для більшості регіонів України, що вказує на амбівалентність історичної пам'яті, спричинену тривалим періодом бездержавності й перманентним знищенням української нації тоталітарними режимами іноземних держав.

Існування суперечливих моделей історичної пам'яті відображається й у ставленні українців до знакових історичних подій, які відбулись в історії України. Зокрема, це стосується розпаду СРСР, Майдану 2013–2014 рр. та Угоди про асоціацію з ЄС 2014 р., тобто сучасних історичних подій. Так, у розпад СРСР позитивно сприймає більшість регіонів (найбільше в Галичині – 88%), але в трьох регіонах негативних оцінок більше, ніж позитивних (Донбас – 70% проти 12%, Слобожанщина – 52% проти 31%, Подніпров'я – 49% проти 39%). До Майдану 2013–2014 рр. позитивно ставляться в більшості регіонах (від 94% на Галичині до 51% в Причорномор'ї), але в тих самих трьох південно-східних регіонах (Донбас – 69% проти 12%, Слобожанщина – 55% проти 36%, та Нижнє Подніпров'я – 47% проти 44%) переважають негативні оцінки. Щодо Угоди про асоціацію з ЄС також позитивні оцінки переважають у більшості регіонів (від 94,5% на Галичині до 51% в Причорномор'ї), але у двох регіонах (Донбас – 69% проти 18% та Слобожанщина – 41% проти 34%) переважають негативні оцінки цієї події [11].

Вищезазначене підтверджує слухність слів І. Симоненко про те, що «головна проблема криється у наявності справжнього розколу історичної пам'яті громадянського суспільства, котрий ділить країну не на Схід – Захід, україномовну – російськомовну, а на дві ідеологічно протилежні моделі ідентичності – національно-демократичну і постколониально-радянську» [13, с. 24].

Викликає оптимізм те, що 67,5% українців уважають себе передусім громадянами України. Підґрунтям для формування єдиної української моделі історичної пам'яті є чинники, які названі як кроки до примирення, а саме: перемога у війні (36%), реальна боротьба з корупцією (35%), покращення соціально-економічного стану в країні (34%). Також більшість українців (57%) уважають, що владі варто проводити активну державну політику з примирення.

Процес творення нових пам'яттєвих смислів в умовах перехідного суспільства є необхідною умовою подолання дуалізму історичної пам'яті українців і їх примирення. У цьому сенсі державна політична пам'яті має бути зорієнтована на руйнацію тоталітарних установок і стереотипів, формування об'єднавчої системи цінностей. За визначенням А. Киридон, посттоталітарна пам'яті базується на актуалізації «репресованої пам'яті», «пригадуванні» забутих імен, подій і дат, «реабілітації пам'яті» [7, с. 112]. Цілеспрямована державна політика пам'яті здатна сприяти реінтерпретації історичних подій і їх репрезентації в нових культурних формах: монументах, меморіалах, ландшафтах, музеях, архівах, кіно, різних жанрах усних історій і біографічних конструкціях.

Революція Гідності й війна з Росією зумовили зростання національного патріотизму, що виявився в захисті власної землі від агресора, сплеску інтересу українців до науки обґрунтованої історії та прагненні позбутись комуністичного минулого. Сучасна політична еліта, яка прийшла до влади на революційній хвилі, значною мірою розуміє, що консолідація суспільства навколо єдиних цілей можлива лише за умови подолання дуалізму в оцінюванні історичних подій, а отже, створення нової моделі історичної пам'яті, яка сформує спільний історичний наратив народу. Незважаючи на уявну спонтанність і еволюційність процесів формування історичних наративів, у сучасних умовах держава, ви-

користовуючи засоби політики та управління, є впливовим суб'єктом формування національної пам'яті. Така дискурсивна діяльність органів влади в політичному й науковому дискурсах отримала усталену назву «державна політика пам'яті», яка є сукупністю офіційних репрезентацій історичного минулого, комеморативних стратегій і практик (формату вшанування), орієнтованих на формування історичної пам'яті національної спільноти. В інституційному, тобто державному, вимірі політика пам'яті трансформується під впливом зміни ідеології, політичного режиму, а це впливає на вписування індивідуальної пам'яті в матрицю інституційну (державну). Як зазначає А. Коник, «політика пам'яті» означає здійснення владною верхівкою чи домінуючою елітою контролю над конструюванням знань про минуле, який досягається через інтерпретацію історії, організацію масової історичної освіти (через держзамовлення на підручники, у яких викладено офіційний курс історії), організацію музейної й архівної бази, монументальну пропаганду, комеморативну практику, форми міфологізації (відзначення державних свят, символіка, меморіали), топоніміку (перейменування назв вулиць, населених пунктів), ЗМІ тощо [8, с. 158]. Очевидно, що всі ці практики активно застосовуються сьогодні в Україні.

Особливу активну позицію у сфері історичної пам'яті й політики пам'яті в сучасній Україні відстоює Український інститут національної пам'яті (далі – УІНП) як центральний орган виконавчої влади, який реалізує державну політику у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу. Потрібно зазначити, що основними завданнями УІНП є подолання тоталітарного минулого (десоветизація), відкриття й популяризація української історії, фіксація в національній пам'яті новітніх подій – Майдану та війни з Росією. За відносно короткий час науковцями УІНП було реалізовано низку важливих проектів, що спрямовані на прощання українців із комуністичним минулим і конструювання нового проукраїнського світобачення в контексті європейської історії. Зокрема, УІНП спільно з громадськістю підготували основні тези 4 законів про декомунізацію, які були прийняті 09 квітня 2015 р. Верховною Радою України, про заборону пропаганди комуністичного та нацистського режимів, щодо відкриття архівів КДБ, ушанування борців на волю України у ХХ ст., увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні. Реалізація цих законів включає важливі напрями, що охоплюють таке: відкриття радянських архівів спецслужб, оцінювання російської агресії в 1917–1920 рр. і визнання правонаступності державницької традиції в Україні, усунення радянських кліше з пам'яті про Другу світову війну, засудження тоталітарних режимів і заборона їх пропаганди. Так, історик і голова УІНП В. Вятрович під час голосування за закони слушно зазначив: «Засудити злочини – це не питання помсти, це питання справедливості. Тому європейські країни, які пережили тоталітаризм, прийняли закони, якими ствердили: новопостала держава зобов'язується ніколи не повторити тоталітарні практики...» [4].

Декомунізація України передбачає здійснення таких вагомих кроків, як перейменування 240 населених пунктів і вулиць, які були названі на честь комуністичних діячів. Зокрема, у Києві за два роки було перейменовано 25 вулиць. Зміна назв вулиць у руслі модерної комеморативної практики забезпечує, по-перше, зв'язок між поколіннями українців, а по-друге, дає змогу послідовно сформувати україноцентричну модель історичної пам'яті, очищену від імперської та особливо радянської історичної спадщини.

Історична пам'яті у посттоталітарному суспільстві має здійснюватись за допомогою цілеспрямованих дій, послідовних меморативних практик у руслі загальнодержавної політики пам'яті. Їх можуть здійснювати індивідууми й соціальні групи, виходячи з їхньої соціальної ролі і статусу. Проте головними суб'єктами політики пам'яті є державні інституції, політичні партії та громадські організації. Згідно з твердженням В. Вятровича, основними складовими політики національної пам'яті є створення концепції підручкової історії України, «місце пам'яті» (пам'ятників,

музеїв, заповідників, меморіалів та топоніміки), розробка календаря історичних дат [4].

Власне, у межах реалізації декомунізаційного пакета законів було встановлено календар пам'ятних дат, спрямованих на вшанування жертв тоталітарних режимів і примирення суспільства. Зокрема, 8 травня проголошено Днем пам'яті та примирення, 18 травня – Днем боротьби за права кримськотатарського народу, 3 неділю травня – Днем пам'яті жертв політичних репресій, 23 серпня – Європейським днем пам'яті жертв комуністичного та нацистського тоталітарних режимів, 4 неділю листопада – Днем пам'яті жертв Голодомору. Ці дати мають об'єднати суспільство навколо спільних трагедій з метою їх неповторення в майбутньому.

Одним із найбільших здобутків модерної політики пам'яті стало переосмислення Другої світової війни й запровадження нових комеморативних практик. Мова йде про відзначення 8 травня як Дня пам'яті та примирення, про відмову від радянської патетики. Зокрема, у межах національного діалогу й з метою формування спільного бачення подій Другої світової війни в контексті загальносвітової та європейської історії в Україні було започатковане відзначення Дня пам'яті та примирення 8 травня 2015 р. Із цього приводу у Верховній Раді України відбулося урочисте засідання з нагоди 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Європі й завершення Другої світової війни. Так, уперше в історії під куполом парламенту зібралися ветерани Другої світової війни, які воювали в лавах Червоної армії та виборювали свободу України в загонах УПА. Знаменно, що значну частину депутатської зали зайняли воїни АТО, які сьогодні відстоюють нашу незалежність зі зброєю в руках на Донбасі. Ця подія вперше з часів відновлення незалежності України стала символом єднання українців і показала спадкоємний зв'язок між усіма поколіннями борців за волю нашої держави. Цілеспрямовану актуалізацію пам'яті навколо символів (бастионів) пам'яті дослідник П. Нора вважає найефективнішим інструментом її відтворення, збереження та ретрансляції: «... спонтанної пам'яті немає, а значить – треба створювати архіви, потрібно відзначати річниці, організувати святкування, проголошувати надгробні промови...» [10]. Воля до незалежності стала тим своєрідним бастионом української історичної пам'яті, який є консолідуючим чинником для всіх патріотів України.

Історичні символи впорядковують історію національних спільнот, об'єднують у пам'яті події минулого, сучасного та майбутнього, створюють ефект реальності. Кожна епоха переглядає образно-символьні ряди пам'яті: одні – ретельно зберігає, інші – відправляє в небуття, заміщуючи їх новими. Це дуже важливо, щоб історичні символи не конфліктували між собою, а утворювали образно-смыслову цілісність. Несуперечливий символічний простір має бути об'єктом державної політики, адже конфлікт образів і символів породжує конфлікт пам'ятей, що є характерним особливо для українського посттоталітарного суспільства.

Українці потребують становлення нової системи символів, які сприятимуть, по-перше, витісненню тоталітарних засобів впливу на колективну свідомість, а по-друге, національному примиренню. Одним із таких символів став мак, який було обрано для вшанування пам'яті українців, котрі загинули під час Другої світової війни. Червоний мак – це традиційний для України символ скорботи, що оспівується в народних думах як образ пролітої козацької крові. Водночас мак – це прийнята в Європі емблема пам'яті жертв Першої та Другої світових війн.

Наявність героїчного минулого, яке солідарно визнається й усвідомлюється членами однієї спільноти, є основою її усталеності та ідентичності. На цьому наполягав британський етносоціолог Е. Сміт, говорячи, що «подолання забуття через нащадків, відновлення колективної гідності через поклонання на золоту добу, реалізація братерства через символи, ритуали та церемонії, які прив'язують живих до мертвих і полеглих, спільноти, – ось головні функції національної ідентичності...» [14]. Героїчні постаті уособлюють усіх, хто творив, захищав, виборював, прокладав шлях у майбут-

не своєму народові. Євромайдан і війна України з Росією на українському Донбасі кардинально змінили національну свідомість українців і вивели на перший план нових героїв і нові символи, що здатні об'єднати українців. Сьогодні формується національний Пантеон героїв, які визнаються в усіх регіонах нашої держави, що є важливим для становлення етно-політичної нації зі спільною історичною пам'яттю. Такі постаті, як Сергій Нігоян, Михайло Живневський, Роман Сенік, Юрій Вербицький та інші, які загинули на Майдані, тисячі патріотів, котрі поклали своє життя за незалежність України на Сході, стали загальнонаціональними героями, «чий голос», за твердженням А. Міцкевича, «слухати треба».

Отже, досвід модерного націтворення свідчить про те, що реалізація державної політики пам'яті, спрямованої на очищення історичного минулого від тоталітарної спадщини, є важливим етапом подолання амбівалентності історичної пам'яті українців і кризових явищ у національній ідентичності. Процес творення нових пам'яттєвих смислів в умовах перехідного суспільства є необхідною умовою подолання дуалізму історичної пам'яті українців і їх примирення. У цьому сенсі державна політика пам'яті має бути зорієнтована на руйнацію тоталітарних установок і стереотипів. Результатом цієї діяльності повинна бути сформована об'єднана система цінностей як основа україноцентристської моделі історичної пам'яті.

Література

1. Артюх В. Депо про політику історичної пам'яті / В. Артюх [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pravoslavyya.sumy.ua/readarticle.php?article_id=11.
2. Артюх В. Зміст поняття історична пам'ять на тлі українських реалій / В. Артюх [Електронний ресурс]. – Режим доступу : soippo.narod.ru/documents/konf./artuh.
3. Alexander Jefferi C. Core Solidarity, Ethnic Out-Groups and Social Differentiation / In: Differentiation Theory and Social Change. Comparative and Historical Perspective. Ed. by Jefferi C. Alexander and Paul Colomy. – New York : Columbia University Press, 1990. – P. 268.
4. Вятрович В. Декомунізація і академічна дискусія пам'яті / В. Вятрович [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://krytyka.com.ua/solutions/opinions/dekomunizatsiya-i-kademychna-dyskusiya>.
5. Зашкільняк Л. Історична пам'ять і соціальні функції історії у сучасному світі / Л. Зашкільняк // Україна – Європа – Світ : міжнародний збірник наукових праць. Серія «Історія, міжнародні відносини» / гол. ред. Л.М. Алексієвць. – Вип. 2. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 156–159.
6. Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність : матеріали «круглого столу», 22 квіт. 2008 р. / за заг. ред. Ю. Зерній. – К. : НІСД, 2008. – 68 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua>.
7. Киридон А. Концепт «історична пам'ять»: варіативність дефініювання / А. Киридон // Україна – Європа – Світ : міжнародний збірник наукових праць. Серія «Історія, міжнародні відносини» / гол. ред. Л.М. Алексієвць. – Вип. 3 – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 112–116.
8. Коник А. «Історична пам'ять» та «політика пам'яті» в епоху медіакультури / А. Коник // Вісник Львівського університету. – 2009. – Вип. 32. – С. 158.
9. Нагорна Л.П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Л.П. Нагорна. – К. : ПіЕНДім І.Ф. Кураса НАН України, 2012. – 328 с.
10. Нора П. Всесвітнє торжество пам'яті / П. Нора // Недоторканий запас. – 2007. – № 2–3 (40–41). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.html>.
11. Результати загальнонаціонального соціологічного опитування в рамках проекту «Започаткування загальнонаціонального діалогу в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://icps.com.ua/assets/uploads/files/nd_opinion_post_1_part_ua.pdf.
12. Рymarенко Ю.І. Національний розвій України: проблеми і перспективи / Ю.І. Рymarенко. – К. : Юрінком, 1995. – 272 с.

13. Симоненко І. Особливості структури історичної пам'яті Українського народу та шляхи формування національного історичного наративу / І. Симоненко // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 1. – С. 19–24.

14. Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт. – К. : Основи, 1994. – 224 с.

15. Тощенко Ж. Історична свідомість та історична пам'ять. Аналіз сучасного стану / Ж. Тощенко // Нова і новітня історія. – 2000. – № 4. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vivovoco.rsl.ru/VV/JOURNAL/NEWHIST/HMEM.HTM>.

16. Хальбвакс М. Колективна та історична пам'ять / М. Хальбвакс // Недоторканий запас. – 2007. – № 2–3 (40–41). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>.

Анотація

Гурик М. І. Декомунізація як шлях побудови україноцентристської моделі історичної пам'яті. – Стаття.

У статті проаналізовано сутність і основні напрями державної політики пам'яті, спрямованої на подолання тоталітарного минулого та формування україноцентристської моделі історичної пам'яті. Установлено, що проблема збереження й відтворення історичної пам'яті постає особливо гостро в посттоталітарних суспільствах, які перенесли колективну історичну травму. Досліджено, що вплив історичних травм згубно відобразився на історичній свідомості українців і спричинив низку негативних явищ у структурі історичної пам'яті, а саме: історичну травму, історичну амнезію, квазіісторичну пам'ять, фобії, історичні міфологеми, що зумовило амбівалентність історичної пам'яті й появу кількох моделей ідентичності. Зазначено, що процес творення нових пам'яттєвих смислів в умовах перехідного суспільства є необхідною умовою подолання дуалізму історичної пам'яті українців, їх примирення та формування об'єднавчої системи цінностей.

Ключові слова: амбівалентність історичної пам'яті, політика пам'яті, модель історичної пам'яті, декомунізація.

Аннотация

Гурик М. И. Декоммунизация как путь к построению украинцентристской модели исторической памяти. – Статья.

В статье проанализировано сущность и основные направления государственной политики памяти, ориентированной

на преодоление тоталитарного прошлого и формирование украиноцентристской модели исторической памяти. Установлено, что проблема сохранения и воссоздания исторической памяти встает особенно остро в посттоталитарных обществах, перенесших коллективную историческую травму. Доказано, что влияние исторических травм пагубно отразилось на историческом сознании украинцев и вызвало ряд негативных явлений в структуре исторической памяти, а именно: историческую травму, историческую амнезию, квазиисторическую память, фобии, исторические мифологеми, что обусловило амбивалентность исторической памяти и появление нескольких моделей идентичности. Отмечено, что процесс создания новых смыслов в условиях переходного общества является необходимым условием преодоления дуализма исторической памяти украинцев, их примирения и формирования объединительной системы ценностей.

Ключевые слова: амбивалентность исторической памяти, политика памяти, модель исторической памяти, декоммунизация.

Summary

Huryk M. I. De-communization as a way of forming the Ukrainian centered model of historical memory. – Article.

In this article the essence and the main ways of state policy of memory were analyzed. It is directed to overcome the totalitarian past and to form the Ukrainian centered model of historical memory. In this article the essence and the main ways of state policy of memory were analyzed. It is directed to overcome the totalitarian past and to form the Ukrainian centered model of historical memory. It was established that the conservation and reproduction of historical memory is especially acute in post-totalitarian societies that undergone collective historical trauma. It was investigated that the impact of historical trauma adversely on the historical consciousness of Ukrainian was reflected and some negative effects in the structure of historical memory was caused, in particular: the historical trauma, historical amnesia, quasi historical memory, phobias and historical myths. It led to the multiplicity of historical memory and the appearance of several models of identity. It is indicated that the process of creating new meanings of memory in the transition society is a prerequisite to overcome dualism of the historical memory of Ukrainian, their reconciliation and forming the unifying system of values.

Key words: ambivalence of historical memory, policy of memory, model of historical memory, de-communization.

УДК 141.331.658

В. Ю. Димитров
кандидат філософських наук,
старший викладач кафедри соціології
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут»

НОВІТНІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ В ТЕОРІЇ УПРАВЛІННЯ

Теорія управління посідає значне місце в системі соціального знання, постійно відбувається взаємообмін емпіричними, методологічними, теоретичними даними між управлінською наукою та іншими, як природничими, так і гуманітарними, дисциплінами. Різноманітність напрямів у теорії управління на сучасному етапі детермінована аксіологічною, гуманістичною, людиновимірною спрямованістю управління, підсиленням його світоглядної складової, з одного боку, і жорстким прагматизмом, метою якого є збільшення рівня прибутків, зростання виробництва, – з іншого. Наука управління давно вийшла з академічних кабінетів і найтіснішим чином пов'язана з практикою підприємництва. При цьому бурхливо розвиваються різні теорії та напрями, у яких відображено окремі аспекти менеджменту, формується власний понятійно-категоріальний апарат, що потребує подальшого уточнення й теоретичного узагальнення.

Теорія і практика управління несе в собі усвідомлення необхідності здійснення процедур філософської рефлексії стосовно законів, принципів, функцій управління, адже, як неодноразово зазначав У.Ф. Тейлор, управління одночасно є і наукою, і мистецтвом. Тому проблема методологічного наповнення теорії управління, зв'язок її з філософією, із сучасною картиною світу, із сучасними пізнавальними парадигмами стали сьогодні предметом активного обговорення в науковій спільноті.

Звернімося до проблеми типу раціональності в ракурсі методологічного забезпечення управління як детермінанти гносеологічного процесу. В аспекті розгляду розвитку науки протягом багатовікового її існування як певного, визначеного типу раціональності нині, після періодів, які отримали в літературі назву класичної та некласичної раціональності, наука переживає стан так званої постнекласичної раціональності, яка, на думку деяких дослідників, виявляє найбільш адекватну можливість реалізації методологічних функцій філософії, але при цьому філософія як метод характеризується як абсолютністю, так і відносністю.

Вона «абсолютна, як необхідна й постійно існуюча категоріальна сітка, що виражає гранично загальні параметри нашого буття в контексті дихотомії духовного – матеріального, якщо по Гегелю, то це передусім якість, кількість, міра, сутність, явище, дійсність... Але ця призма відносна в тому сенсі, що не залишається незмінною, вона виявляє перервність існування методологічної форми в її традиційному вербальному вираженні, її самокорекції в результаті постійного діалогу та розвитку, взаємозв'язку предмета й метода» [1, с. 33–34].

Стосовно ж зв'язку філософії та управління дослідники ставлять питання про можливість філософії як методології управління, адже управління є родом діяльності, що стає предметом науки (теорії управління), а значить, й об'єктом методології тією мірою, якою може бути усвідомлена як система знання зі своєю системоутворювальною проблематикою: «... те, що можна розуміти під теорією управління, насправді є проблемою організації та самоорганізації систем на різних рівнях матерії, це – передусім проблема свідомої оптимізації їх функціонування в межах соціуму. У такому розумінні проблема управління може бути співвіднесена з методологією як філософською методологією» [1, с. 37]. Відтак у методологічному полі ми стаємо свідками взаємопроникнення, взаємопереплетення філософських методів і методів різних наук, завдяки чому формується загальна картина світу. У галузі управління так ідеться про поєднання усталених, традиційних методів і підходів, підходів ін-

новаційних, які, зрештою, уже досить давно стали невід'ємною частиною методологічного інструментарію науки.

Мова йде насамперед про міждисциплінарний підхід, який нині є визначальною парадигмою сучасної науки. Він з'явився в Сполучених Штатах Америки та Великій Британії після Другої світової війни й отримав назву «організаційний розвиток» – organizational development (OD). Вплив його на всі галузі знання, у тому числі й на управлінську науку, практично в усіх країнах світу важко переоцінити.

Для розвитку ідей міждисциплінарного підходу в цих країнах спеціально створювалися лабораторії, тренінгові та психотерапевтичні групи, де проводилися інтенсивні дослідження, результати яких уже з 1950-х рр. почали впроваджуватися в реальних фірмах і організаціях. Цей підхід виявився дуже плідним не лише в практичному, а й у теоретичному планах, у створенні величезної кількості наукової літератури, у проведенні конференцій, симпозіумів, семінарів, у консалтинговій діяльності на різних підприємствах. Згідно з OD-підходом, організація розглядається як соціотехнічна система, де поєднуються як системні знання, отримані з природничих наук і кібернетики, так і дані психології, соціології, етнографії тощо.

Базові ідеї, які лягли в основу OD-підходу, у сучасній літературі формуються так.

Організація являє собою відкриту систему, яка підпорядковується всім законам і принципам, характерним для інших відкритих систем.

Організація – це соціальна система, що розвивається, у ній працюють усі закони та принципи групової динаміки.

В організації завжди існують і реалізуються два види спільної діяльності: один із них направлений на вирішення базового завдання, другий – на розвиток міжособистісних взаємин, які виникають між людьми.

Люди в організації неусвідомлено повторюють ті моделі поведінки, які склалися на основі їхнього досвіду поведінки в сім'ї – першому для кожної людини в організації [2, с. 17].

Це означає, що відкрита система – організація пов'язана з середовищем і залежна від нього та його змін. Організація включає в себе людей як свої елементи, але не зводиться до простої арифметичної суми їхніх бажань, здібностей і прагнень. Організація як будь-яка система проходить за час свого існування певну низку етапів (про це неодноразово писали такі видатні філософи, як Дж. Віко, М. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі, Л. Гумільов та ін.), що характеризуються не лише кількісними, а й якісними розбіжностями. Універсальний закон ієрархії та соціальної технології розподіляють ролі людей як носіїв соціальної дії в організаціях, але в ній же існують і неформальні стосунки між людьми, причому ці неформальні стосунки можуть впливати на ефективність функціонування організації або позитивно, або негативно.

Об'єкт, предмет і специфіка OD-підходу в управлінні полягають у тому, що група людей (організація), незалежно від того, які цілі перед нею стоять, свідомо координується для досягнення цих цілей. Будь-яка організація постійно взаємодіє із середовищем у певних хронотопних межах різного ступеня проникності й жорсткості. Постійно змінючись, кожна організація проходить шлях від народження до смерті, але змінюється також середовище існування організації. Зміни відбуваються в політичній і соціальній ситуаціях, законодавстві, умовах ринку, кліматі, податковій політиці, ціноутворенні тощо. Україн важливим моментом тут є лабільність і адекватність організації до змін, адже

відповідати на виклики у світі, що постійно змінюється, вона може, лише постійно змінюючись сама, пристосовуючись до цих змін.

Саме цей керований процес змін організації є предметом OD-підходу, де вирішуються дві базові проблеми:

- А) виживання в умовах середовища, яке змінюється;
- Б) внутрішня інтеграція.

Ці базові проблеми і є основними завданнями управління, причому провідна роль у цьому належить лідерам, які формулюють цілі, мають повноваження проводити системні зміни, задавати напрям розвитку організації, персоналіфікують організацію, визначають критерії її ефективності [2, с. 19–20].

Погодившись із цією тезою, визнаємо, що поряд із традиційними методами, такими як загальнофілософський діалектичний метод, компаративістика, структурно-функціональний метод аналізу й синтезу тощо, можна з повним правом говорити про включення до методологічного арсеналу управлінської науки таких відносно нових і певною мірою інноваційних методів, як міждисциплінарний підхід, а також синергетика та системологія.

Синергетика (буквально спільна дія) як новітній підхід в управлінні розглядає такий аспект соціального знання, коли нестійке соціальне середовище покладає на людину відповідальність за долю всієї системи, усього суспільства, підсилює її вплив на макросоціальні процеси. Синергетика, яка має досить цікаву історію і являє собою відносно нову пізнавальну парадигму самоорганізації (появою самого терміна завдячуємо Г. Хакену, який у 1970 році запропонував неологізм «синергетика» для визначення нового міждисциплінарного напрямку досліджень складних систем, що самоорганізуються), є сьогодні предметом наукових дискусій і обговорення з різних позицій.

Поняття синергетики останнім часом достатньо розповсюджене в науці, існує кілька її дефініцій. Узагальнене розуміння синергетики надається дослідниками, які визнають її як міждисциплінарний напрям наукових пошуків, що виник на початку 1970-х років. Основним завданням синергетики є пізнання загальних закономірностей і принципів, які лежать в основі процесів самоорганізації у фізичних, біологічних, економічних, соціальних тощо системах. Виділяється низка ознак синергетики, які визначають її сутність. Так, головним завданням синергетики є розуміння законів спільного життя природи й людства з метою створення умов для керованого розвитку, що, у свою чергу, набуває форми проблеми самокерованого розвитку. Згідно з твердженням І. Пригожина, хаос може бути творчим началом для встановлення порядку шляхом самоорганізації й відповідальності кожної людини за долю всієї соціальної системи та її впливу на макросоціальні процеси. Для синергетики притаманне поняття бифуркації, тобто існування кількох альтернативних шляхів розвитку. Синергетика, спираючись на основні постулати системології, відкриває нові принципи утворення складного еволюційного цілого з частин, але ціле не дорівнює сумі частин. Головним моментом оперування складними системами в синергетиці є архітектура впливу на складну систему.

Відтак в методологічному плані філософська складова теорії управління означає не лише володіння знаннями онтологічних принципів і законів, а й використання в управлінській діяльності новітніх наукових парадигм, таких як синергетика та системологія.

Як відомо, Л. Фон Бергаланфі опирався на відкриття своїх попередників, таких як російський філософ О. Богданов, котрий запропонував певну системологічну концепцію – тектологію, французький математик, фізик і філософ А. Пуанкаре, заслугою якого стало введення поняття динамічного хаосу, кібернетик Н. Вінер та ін. Подальші наукові пошуки в галузі точних наук, як суто теоретичні, так і прикладні, викликані потребами розвитку промисловості, стратегічних завдань у галузі оборони, космосу тощо, сприяли стрімкому розповсюдженню принципів системології на науки про суспільство, людську психологію тощо. Н. Віне-

ру вдалося виявити певні спільні риси, які притаманні всім складним соціотехнічним системам. Ці висновки полягали в такому: по-перше, системи настільки складні, що не підлягають жорсткому математичному опису; по-друге, вони не є детермінованими, а вірогіднісними (стохастичними); по-третє, кількість факторів, які впливають на систему, набагато більша за кількість факторів, за допомогою яких можна цією системою управляти (останній висновок абсолютно корелює, на нашу думку, зі співвідношенням зовнішнього і внутрішнього середовища організації, де зовнішнє включає в себе незліченну кількість зв'язків, навіть геологічні та космічні явища).

Значне місце в теорії управління посідають загальні концепції, які базуються на системному розумінні світу й людської спільноти як його частини. Так, саме в цих концепціях відображена картина світу, де продемонстровано всезагальність законів космосу, природи та людського суспільства.

Онтологічні проблеми буття соціуму в сучасній літературі розглядаються крізь призму новітніх підходів – міждисциплінарного, синергетичного й системного. Яскравим прикладом екстраполяції нової картини світу на суспільні процеси та управління як соціальну дію стала концепція видатного вченого М. Моїсеєва. Його теорія універсального еволюціонізму, де на основі понять «самоорганізація» та «синергетика» будується пошук можливих перспектив як існування виду *homo sapiens*, так і пошук основ для формування нової стратегії співвідношення людини і природи, відповідає завданням філософської рефлексії стосовно управління. Зрештою, його концепція стала еталонною в сенсі системного підходу до соціальної реальності й дійсності.

М. Моїсеєв розглядає проблеми антропогенезу та суспільства через кооперативні механізми. Еволюція головного мозку призвела до того, що в людських спільнотах виникає спеціальна й абсолютно нова форма кооперативної поведінки. Перша причина – те, що пращур людини був стадною твариною і лише колективні дії були здатні забезпечити його існування. Друга причина – це праця, зняряд праці, знання, які поступово стають необхідними для виживання людських спільнот. Постає проблема передачі інформації та набутих знань, унаслідок чого виникає система «вчитель» або майстер, умілець. Одночасно відбувається формування моральності як основи кооперативного компромісу. Моральність – суто людське явище, воно породжує почуття відповідальності, систему табу й заборон, які обмежують свободу вибору, що не мають нічого спільного з генетично запрограмованими діями. Як спосіб адаптації моральні норми змінюються по мірі змін умов життя, однак є й базові цінності, які протягом існування людського роду є незмінними [3].

М. Моїсеєв простежує розвиток культурної традиції крізь призму універсальної еволюції, зазначаючи, що культура – це своєрідна форма пам'яті, яка базується на утвердженні певних моральних основ, здатних забезпечити передачу накопичених духовних цінностей наступним поколінням. Паралельно йшло становлення та розвиток мови, точніше, мов, без яких є неможливими розвиток і передача знань. Тут також значну роль відіграло кооперативне начало, яке виступало як детермінанта в еволюційному процесі, перетворювало окремих тварин із самостійних організмів у складові певного єдиного організму, у гвинтики певної машини, яка забезпечувала гомеостаз надорганізмової конструкції.

Учений уважає, що розвиток особистості стає поряд із розвитком громадянського суспільства одним із важливіших загальнолюдських завдань. Але, очевидно, важливо уявити, що розвиток особистості може містити в собі й певні небезпеки для суспільства. Особистість усвідомлює існування та нетривіальність власного Я. Вона бачить можливість вибору дій. Використовуючи культуру, освіту, утилізуючи їх, пропускаючи через себе величезні потоки інформації, особистість формує уявлення про своє місце в світі, яке вона

потенційно може посісти, використовуючи можливість вибору. Також М. Моїсєєв наголошує, що кооперативні механізми є потужним інструментом відбору, зокрема, організаційних суспільних структур. Він відіграє роль певного засобу відбракування, коли поведінка в суспільстві регулюється завдяки елімінації найбільш агресивних та анти-соціальних особин. Однак, зазначає дослідник, поступова зміна психіки людей впливала й на морфологію, коли в людини виникали стійкі характеристики генотипу, похідні від кооперативної поведінки, тобто вже вроджені генетично зумовлені стереотипи поведінки. Крізь прояв цих характеристик реалізувалося прагнення людини належати до певної вікової, національної, професійної тощо групи, де величезну роль відіграють суспільні структури і традиції.

Головним висновком дослідника стало те, що, незважаючи на це, у силу загального закону дивергенції палітра національностей і різноманітність культур не будуть мати тенденції до особливого скорочення. Очевидно, що ця різноманітність, так само як і різноманітність індивідуальностей, є величезним благом для популяції «людина розумна». Національна й культурна уніфікація може означати лише кінець розвитку [3]. Отже, можемо зазначити, що М. Моїсєєв прагне розв'язати дилему людина – суспільство через збереження людського різнобарв'я, захист індивідуальних та особистісних характеристик, через те, що Л. Гумільов називав мозаїчністю суспільства.

Українським важливим у концепції М. Моїсєєва є пошук засад для формування нової стратегії відносно у системі людина – природа, адже становлення колективного інтелекту поряд із прискоренням появи нових знань і уявлень приносить і численні втрати в цій системі. З погляду запропонованого дослідником універсального еволюціонізму, опираючись на праці Тейяра де Шардена, В. Вернадського, М. Моїсєєв прагне запропонувати модель раціонально організованого суспільства. Для цього він вводить поняття направленої розвитку, яке вважає найважливішим фактором сучасності. Дослідник наголошує, що в соціальних системах має місце сукупність цілей, які формуються всередині системи, завданням людини є їх сформулювати. Наступним етапом, українським важким, є вибір способів впливу на систему для досягнення мети. Причиною цих труднощів є складність зв'язків, недостатнє знання вірогідних наслідків прийнятих рішень. Чим складніша керувана система, тим більш складною стає і система керуюча. Для вирішення цієї проблеми дослідник пропонує нове розуміння розвитку, ідеться саме про направлений розвиток, де треба простежувати головні тенденції та бажані наслідки. Щоправда, мова тут не про довготривалі прогнози і схеми, адже життя завжди вносить свої корективи в задані моделі, а лише про загальні тенденції з урахуванням імовірного зростання різноманітності в суспільстві. М. Моїсєєв попереджає про небезпеку соціальної інженерії як насильницької уніфікації виробничих і соціальних відносин, релігійного життя, національних традицій тощо.

Однією з таких тенденцій автор бачить кооперативність, яка відіграє значну роль у процесах самоорганізації, у розвитку суспільних структур, організації виробничої діяльності, духовного життя тощо. Але найважливішим у цьому процесі є аксіологічний момент – вічні істини, загальнолюдські цінності, сформовані протягом тисячоліть, у яких сформульовано концентрований досвід людського життя, де минуле слугує майбутньому [3, с. 19–23].

Крізь призму вчення В. Вернадського про ноосферу як стан, необхідний людству, щоб запобігти деградації і зберегти можливість для подальшого розвитку, М. Моїсєєв пропонує своє бачення раціонально організованого суспільства. Ця модель зумовлюється необхідністю появи на тлі загальної різноманітності й мозаїчності певних спільних рис в організаційних структурах. Ключові засади такого суспільства дослідник бачить у такому: це суспільство має бути здатним забезпечити можливість прояву інтелектуальних здібностей окремих особистостей. Насправді людство має пройти через багато випробувань, які вима-

гатимуть створення нових технологій і формування нових взаємозв'язків людини та природи, нової соціальної організації й нових соціальних винаходів, а це означає відмову від системи догм і відкритість до нових ідей. Граничне розкриття потенційних здібностей нації – ось та основна мета, якої має прагнути будь-яка держава. І, зрештою, нині все залежить від загальної культури народу, від здатності соціуму розкрити потенційні здібності до творчості всіх його громадян.

Суспільство має бути здатним виконувати умови екологічного імперативу, адже при подоланні «забороненої межі» й виникають найважчі проблеми сучасності. Дослідник зазначає, що не може бути чіткої соціальної або виробничої програми, адже розвиток суспільства підкорюється законам самоорганізації: «І серед таких законів – виникнення зворотних зв'язків, які реалізуються ринковим механізмом. Цей механізм виник без волі людської, як дивний винахід природи, яка регулює потреби й виробництво. Ринок реалізує зворотній зв'язок, який прагне наблизити ринкову ціну до затрат суспільно необхідної праці. Але ринок сліпий: він знає нинішній стан суспільства, певною мірою може враховувати минулий досвід, проте абсолютно нездатний передбачити майбутнє, враховувати тенденції розвитку. Тому суто ринковий механізм, тобто ринок у його класичному виконанні, призводить до неминучих криз» [3, с. 24–25].

Відтак зазначимо: усі ці заходи, пропонувані М. Моїсєєвим для створення моделі оптимально та раціонально організованого суспільства й ефективного управління ним, відповідають сучасній філософській картині світу, яка була відтворена в річищі системного підходу. Концепція М. Моїсєєва несе на собі яскравий відбиток синергетичного розуміння дійсності, а також міждисциплінарного підходу. Вона стала органічним утіленням ідей А. Пуанкаре, В. Вернадського, І. Пригожина, дуже сильно корелює з теорією етногенезу Л. Гумільова, є взірцем поєднання природничих наук із суспільствознавством, що є характерною ознакою сучасних наукових теорій.

З погляду досліджуваного феномена управління маємо всі підстави зазначити, що принципи оптимальної побудови суспільних відносин, базовані на новітніх методологічних підходах розуміння соціуму як системи, здатної до самоорганізації, його комунікаційна та комунікативна сутність і, зрештою, вимоги аксіологічного характеру – дотримання базових моральних цінностей, увага й повага до людини, можуть відіграти значну роль у вдосконаленні інституту управління.

Література

1. Суркова Л.В. Філософія і наука: возможна ли философия как методология науки? / Л.В. Суркова // Грани познания: наука, философия, культура в XXI веке : в 2 кн. / отв. ред. Н.К. Удумян. – М. : Наука, 2007. – 228 с. – С. 128–132.
2. Иванов М.А. Организация как ваш инструмент, российский менталитет и практика бизнеса / М.А. Иванов, Д.М. Шустерман. – 3-е изд. – М. : Альпина бизнес букс, 2006. – 392 с.
3. Моисеев Н.Н. Универсальный эволюционизм / Н.Н. Моисеев // Вопросы философии. – 1991. – № 3. – С. 328.

Анотація

Димитров В. Ю. Новітні методологічні підходи в теорії управління. – Стаття.

З погляду досліджуваного феномена управління маємо всі підстави зазначити, що принципи оптимальної побудови суспільних відносин, базовані на новітніх методологічних підходах розуміння соціуму як системи, здатної до самоорганізації, його комунікаційна та комунікативна сутність і, зрештою, вимоги аксіологічного характеру – дотримання базових моральних цінностей, увага й повага до людини, можуть відіграти значну роль у вдосконаленні інституту управління.

Ключові слова: управління, методологія, міждисциплінарність, синергетика, системологія.

Аннотация

Димитров В. Ю. Новейшие методологические подходы в теории управления. – Статья.

С точки зрения исследуемого феномена управления есть все основания отметить, что принципы оптимального построения общественных отношений, основанные на новейших методологических подходах понимания социума как системы, способной к самоорганизации, его коммуникационная и коммуникативная сущность и, наконец, требования аксиологического характера – соблюдение базовых нравственных ценностей, внимание и уважение к человеку, могут сыграть значительную роль в совершенствовании института управления.

Ключевые слова: управление, методология, междисциплинарность, синергетика, системология.

Summary

Dimitrov V. Yu. Modern methodological approaches in management theory. – Article.

In terms of the studied phenomenon governance have every reason to be noted that the principles of optimal construction of social relations based on new methodological approaches understanding of society as a system capable of self-organization, its communication and communicative nature, and ultimately demands axiological character – respect for basic moral values, attention and respect for rights, can play a significant role in improving the management of the Institute.

Key words: management, methodology, interdisciplinarity, synergy, systemology.

УДК 1+37

Л. В. Діденко
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії гуманітарних наук
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

В. І. Кондрашова-Діденко
кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СМАРТ-КРАЇНА: ОСВІТА

На сучасному етапі розвитку більша частина людства здійснює активізований із початку ХХІ сторіччя перехід від індустріального до постіндустріального та ноосферного типу виробництва. В означений період індустріально та інтелектуально розвинуті країни світу створюють передумови формування нового типу виробництва, який неможливий без попередньо здійснюваних внутрішніх перетворень, необхідних для подальшого коректного функціонування всіх (або більшості головних) сфер життєдіяльності. Для постіндустріального, інтелектуального типу країни й виробництва необхідні інноваційні механізми уможливлення: ідеться наразі про створення спільнопростору (єдиної країни планетарного масштабу), у становленні якого мають брати участь усі країни світу. Новоутворення (нова країна й виробництво) матиме інакшу архітектуру, за якою самоуправління та саморегулювання всіх процесів, що в ньому відбуватимуться, здійснюватимуться автоматично, тобто за потреби й/або ситуативно. Реалізування такого проекту вже сьогодні потребує формових і змістових перетворень у кожній окремій країні та/або кожному об'єднанні/групі країн, результатом яких у перехідному періоді має постати СМАРТ-людина і СМАРТ-Актор, СМАРТ-країна і СМАРТ-виробництво матеріальних і нематеріальних продуктів. Субстанцією СМАРТ-країни є СМАРТ-людина, а СМАРТ-виробництва – СМАРТ-Актор. Сьогодні практично жодна країна світу не може самодефініціювати себе у формі СМАРТ із головними елементами – СМАРТ-людьми та учасниками країнового виробництва – СМАРТ-Акторами. Нині передові країни світу в процесі формування і становлення нового за змістом і формою утворення – СМАРТ-країни: уже на сьогодні в них є СМАРТ-люди і СМАРТ-Актори, проте їхня частка незначна. Тому наразі в індустріально та інтелектуально розвинутих країнах (Великобританії, Німеччині, Новій Зеландії, Норвегії, Південній Кореї, США, Швеції, Франції, Японії та інших) активно працюють над збільшенням частки СМАРТ-людей і СМАРТ-Акторів (ситуативно переналаштованих і сформованих наново). За досвідом цих країн розв'язання цієї проблеми залежить від сім'ї-родини й системи освіти як неформального та формального соціальних інститутів, що на прикладах деяких країн (особливо скандинавських) зазвичай є розмежованими в діях і невторгальними в царину іншого. Важливо зауважити, що у вихованні та навчанні найголовнішим має постати взаємозв'язок і взаємодія сім'ї й дошкільних і загальношкільних закладів.

Освіта – це одна з найважливіших (після охорони здоров'я) сфер життєдіяльності сучасної країни. Вона потребує постійних глибинних перетворень. Останні сьогодні не є новими й у теоретичному, і практичному аспектах: проблема не в самих перетвореннях, а у виявленні шляхів, способів, елементів і заходів, необхідних для оптимального функціонування освітньої системи, доступної для кожного представника країни задля його «переформатування» за СМАРТ-параметрами, що уможливлуватиме подальшу життєдіяльність за індивідуальною програмою. У дослідженнях розглядають як шляхи, засоби, заходи трансформування освіти, так й результати/наслідки подібних теперішніх/майбутніх упродовжень. Проте згадані гіпотези постають малорезультативними щодо самого Актора в його наступній СМАРТ-версії. Кожна країна (і насамперед інду-

стріально та інтелектуально розвинута) має свої специфічні особливості, які необхідно враховувати у використанні досвіду закордонних країн щодо здійснення перетворень. Ця проблема власне й зумовила вибір саме цієї теми, вона сама й актуалізує останню. Презентована стаття є продовженням циклу наших наукових праць, у яких пропонуємо головні шляхи-механізми розв'язання проблем формування і становлення СМАРТ-країни і сфер її життєдіяльності [1–3].

Дослідження СМАРТ-освіти сьогодні проводять у різних країнах світу, які згрупуємо регіонально: північноамериканські (США, Канада), європейські (Англія, Данія, Німеччина, Норвегія, Польща, Фінляндія, Франція, Швейцарія, Швеція, Чехія), азійсько-тихоокеанські (Австралія, Китай, Нова Зеландія, Південна Корея, Сінгапур, Японія). Деякі з названих країн уже нині мають багатий досвід щодо теоретичних і практико-реалізувальних аспектів перетворень у системі освіти – вихованні, навчанні й самому житті. Учені цих країн постійно оприлюднюють результати своїх досліджень у формі монографій, наукових статей, доповідей на науково-практичних конференціях, симпозіумах і/або конгресах, підручників і посібників, професійних соціально-мережових матеріалів тематично-форумних обговорень тощо. Деякі із цих учених за потреби ще й консультують теоретиків і/або практиків інших країн. Ідеться насамперед про таких учених, як Д. Гідасі (J. Hidas), Т. Мелон (T. Malon), Р. Морел (R. Morel), Д. Хван (J. Hwang), Д. Чіфальді (G. Cifaldi), А. Сюч (A. Sz cs) та інші (закордонні); А. Анісімов, А. Василенко, С. Волосович, Л. Діденко, І. Довженко, В. Кондрашова-Діденко, І. Косенко, С. Якубов й інші (українські). У їхніх дослідженнях є спільне, схоже, але є й багато розбіжностей у поглядах щодо сутності одного й того самого поняття, процесу, технології, методу чи методики в новій системі освіти. Дотепер залишаються нерозв'язаними головні проблеми трансформування системи освіти: перша – цілепокладання освітньої системи; друга – уточнення дефініції нових понять («СМАРТ», «електронна освіта», «СМАРТ-освіта», «інтелектуальна освіта», «інтелектуальне навчання», «електронний інтелект», «електронне навчання», «СМАРТ-навчання», «Інтернет-навчання», «неперервна освіта» тощо); третя – перспективи університетської освіти й методики навчального процесу; четверта – доцільність і значущість навчання в мережових спільнотах за принципом «сам навчаюсь та інших навчаю» без викладача й учня/студента в класичному розумінні; п'ята – розроблення-оновлення навчальних матеріалів, що розміщені в соціальних мережах; шоста – законодавчі основи Інтернет-навчання й інші проблеми. Звідси висновування: перехід до нової системи освіти потребує розв'язання низки локально-країнових проблем, без урахування яких подальше формування СМАРТ-людини та/або СМАРТ-Актора буде неможливим. Тому освіта для СМАРТ-країни має досліджуватися локально й цілісно через ситуативне моделювання і сценарні практики.

Метою дослідження є розкриття змісту СМАРТ-освіти. Реалізування цієї мети потребує розв'язання таких завдань, як окреслення різних підходів до розуміння феноменів «освіта» і «СМАРТ»; пропонування авторської візії освіти через її зміст; визначення специфіки СМАРТ-освіти через три формули та орієнтири задля «вितворення/спільнотворення» СМАРТ-Актора.

В інтелектуально розвинутих країнах світу вже не один десяток років відбувається формування і становлення SMART-освіти й за формою, і за змістом. Задля цього в освітній системі здійснюють одночасно поверхове/периферійне та сутнісне/глибинне перетворення, яке не тільки внесло зміни, а й замінило субстанцію діючої її системи. Деякі країни (насамперед Великобританія, Люксембург, Німеччина, Норвегія, Південна Корея, США, Фінляндія, Швеція, Японія) не тільки розробили концепцію покровокового переходу до SMART-освіти, реалізували переважну її частину (деякі з них наприкінці 2015 р. реалізували повною мірою), а й досягли високих параметрів-показників у цьому процесі. Наразі йдеться про Індекс розвитку інформаційно-комунікаційних технологій (ІРІКТ), Індекс рівня освіти (ІРО), рейтинг процвітання країни, рейтинг найкращих університетів світу тощо. У рейтингу 2015 р. за ІРІКТ перші п'ять місць, відповідно, посіли Південна Корея (8,93), Данія (8,88), Ісландія (8,86), Великобританія (8,75), Швеція (8,67), а Україна (5,23) – тільки 79 місце (із 167 країн-учасниць) [4]. Найвищий ІРО (на 2013 р.) у групі цих країн має Данія (0,873) і Південна Корея (0,865), ІРО України порівняно з якими значно менший (хоча й непоганий) – 0,796 [5]. Рейтингування університетів здійснюють різні організації та/або компанії (як дослідницько-освітнього спрямування, так і дотичного до освітнього-виховного процесу) через пропонування власної формули розрахунку показника: ARWU by Shanghai Jiao Tong University (Академічний рейтинг університетів світу Шанхайського університету Цзяо Тун) [6], QS World University Rankings (Рейтинг університетів світу від Британської компанії Quacquarelli Symonds) [7], THE World University Rankings (Рейтинг університетів світу від Британського журналу Times Higher Education) [8]. Три згадані рейтинги є знаковими через критеріальність. За показниками 2015 р., перші позиції «закріплені» за американськими (Массачусетський інститут технологій/MIT: ARWU – 3, QS – 1, THE – 5; Гарвардський університет: ARWU – 1, QS – 2, THE – 6; Стенфордський університет: ARWU – 2, QS – 4, THE – 3; Каліфорнійський інститут технологій/Калітех: ARWU – 7, QS – 5, THE – 1) та британськими вишами (Університет Кембриджу: ARWU – 5, QS – 3, THE – 4; Університет Оксфорду: ARWU – 10, QS – 6, THE – 2). Жодного університету України немає ані в першій десятці, ані в першій сотні найкращих університетів світу за кожним із рейтингів.

За економічними показниками Україна так само відстає від названих країн: у 2014 р. обсяг валового внутрішнього продукту (у млн дол. США) Великобританії становив 2 988 893, Південної Кореї – 1 410 383, Швеції – 571 090, тоді як України – 131 805 [9].

Наразі може виникнути справедливе запитання: а до чого тут параметри-показники розвитку економік країн, до яких ми апелюємо в аналізованні змісту й форми їхніх освітніх систем? Дійсно на перший погляд видається, що рівень розвитку країнової економіки не є значущим для освітньої системи загалом і здійснюваних у ній перетворень. Проте в реальному житті всі сфери-системи кожної країни є взаємозалежними, а результати їх розвитку – взаємовпливальними. Адже економіка створює насамперед внутрішні джерела розвитку інших сфер життєдіяльності країни, а система освіти забезпечує їх Акторами. Власне параметри-показники розвитку економіки означених країн, по-перше, ілюструють співвідношення результатів економіки та інших (-ої) систем (-и) країни; по-друге, указують на (не) уможливлення фінансування державою та приватними Акторами (особами, фондами, підприємствами, установами тощо) якісного навчання й виховання дітей у країні. Якщо Великобританія, Данія, Південна Корея, США, Швеція та інші передові країни світу завдяки індустріальному й інтелектуальному розвитку економіки створили реальні передумови, необхідні для формування і становлення країни та всіх її складових у формі SMART, то низький рівень розвитку економіки України цьому перешкоджає: недостатні внутрішні джерела державного і приватного фінансуван-

ням інноваційних процесів, яких потребують усі сфери її життєдіяльності. Наразі доцільно зробити ще один важливий акцент: передові закордонні країни так само створили умови і для одночасного здійснення перетворень обох рівнів (периферійного та глибинного) в освітній системі, очікуваний результат яких – SMART-освіта і SMART-навчання, а Україна натеper не має і їх.

Розв'язати проблеми, що виникають і виникатимуть надалі не тільки в Україні, а й інших країнах світу, – означає відповісти на головні запитання: що таке освіта у формі SMART? Що є основною метою SMART-освіти? Які механізми потрібні для її формування? Що (не) сприяє створенню освіти у формі SMART? тощо. Кожне запитання уможливає попереднє розуміння сутності основних понять – «освіта», «SMART» і «SMART-освіта».

Освіта не є новим поняттям: його вже давно використовують у різних країнових просторах. Хоча натеper серед представників наукової спільноти немає єдиного підходу щодо тлумачення самого терміна/слова «освіта». Одні дослідники (базуючись на тлумаченні В. Даля через російське слово «образование») стверджують, що освіта походить від слова «образ», і тому її визначають як процес творення-виховання людини й/або процес творення-виховання самої себе за певним зразком. Проте видається, що в цьому процесі має місце примусовість – нав'язування певного стандарту/шаблону, якому людина має слідувати. За іншим підходом, термін «освіта» укорінений у слові «світло» (тому її пов'язують із термінами «прояснення», «просвітлення») і визначають як процес прояснення-з'ясування смислів. Український філософ Анатолій Єрмоленко на прикладі німецької та російської мов демаркує терміни «виховання» («Erziehung»), «освіта» («Bildung»), «прояснення» («Aufklärung») і пов'язує їх із Божим образом [10].

Освіта – це не тільки передавання вмінь, навичок, знань попереднього покоління наступному, а й формування прагнень до самовдосконалення молодших представників людства. Освіта постає культуровкоріненою, оскільки її завдання пов'язані з плеканням інтросвіту суб'єкта й підготовленням його до подальшої життєдіяльності в спільно-просторі. Наставник/учитель/вихователь є для учня медіатором: між світом (простором існування), наставниковими знаннями про нього та ще недосвідченим учнем. Термін «досвідчений» має розумітися як «той, хто набув досвіду» (як свого власного, так само й ретрансльованого від/через інших/іншого), але і як «додатково освічений» (іншодосвідчений суб'єкт «відкриває» нові смисли вже відомих феноменів). Наставник постає «світлопроливальником» для учня. Але він одночасно буде й образом, на який орієнтуватиметься учень (допоки не втрачатиме зв'язку з ним): учитель є взірцем, адже для учня він єдиний, хто може відповісти на різномірні запитання щодо його самого, світу і їх взаємозв'язку. Російське «образование» має значення не тільки «освіта», а й «утворення»: останнім постає учень як нова одиниця спільноти, що її готують для подальшого оптимального функціонування в ній. Тому освіта – це єдність навчання, виховання та прояснення смислів.

Освіта має діяльнісні витоки, адже через практикування і здійснюється досвідопередавання та вмінне-навичкоформування, а її результати потрібні в кожній сфері життєдіяльності країни. Проте натеper не склалося одного єдиного розуміння сутності освіти, тому що теоретики і практики по-різному витлумачують означене поняття: у вузькому смислі, на нашу думку, це 1) процес виховання, навчання та підготовки Актора як учасника певного типу/виду діяльності; 2) діяльність щодо вироблення методології й методики виховання та навчання в різних формальних інститутах – дошкільних і загальношкільних установах, університетах тощо; 3) сукупність формальних інститутів, що уможливають підготовку працівника для різних секторів країнового виробництва тощо; а у широкому – це 1) єдиний цілісний процес навчання, виховання й розвитку, спрямований на освоєння і трансформацію наукового та соціально-культурного досвіду попередніх поколінь в особистий індивідуаль-

ний досвід, оволодіння новими способами діяльності на основі вже відомих, а також досвід творчої діяльності й досвід емоційно-ціннісних відносин, що збагачує людину певним методологічним підходом до її життєдіяльності [11]; 2) процес формування розуму, характеру та фізичних здібностей особистості. У технічному сенсі освіта – процес, за допомогою якого суспільство країни через школи, коледжі, університети й інші інститути цілеспрямовано передає свою культуру спадщину – накопичені знання, цінності й навички – від одного покоління іншому (між поколіннями) [12].

Сьогодні освіта як діяльнісний процес має бути гнучкою, тобто такою, у якій постійно відбуваються перетворення через упродовження нових її складових і/або нових методик, технологій навчання й комунікування (можливо навіть через запрошення нових вчителів/викладачів/тьюторів), оскільки вони з часом стають непродуктивними та неефективними й не мотивують учнів/студентів до навчально-пізнавального процесу. Тому в сучасній освітній системі більшості країн світу мають відбутися докорінні змістові зміни, що зробить її інакшою – SMART-освітою. Такою вона має постати насамперед за змістом, а не тільки й не стільки за формою та назвою. У цьому словосполученні визначальним є термін SMART, тому з'ясуємо його зміст.

Слово/термін «SMART» (англ. smart) українською перекладають як «умний», «розумний» і/або «інтелектуальний». Ці терміни не є тотожними: вони взаємопов'язані (навіть взаємозумовлені) і певним чином співвідносяться між собою. Інтелектуальний – це умний плюс розумний плюс моральнісний. В означеному розумінні термін «SMART» застосовний і до людини-Актора, і до техніки-технології, проте в кожній ситуації необхідно враховувати конотативи. Стосовно людини SMART матиме процесуально-результувальні значення «умність», «розумність», «інтелектуальність», «інтелектуальність», «майстерність розуму», «хитрість розуму», «розсудливість», «метикувальність», «практична мудрість», «адаптивність», «моральнісність» тощо [1]. Кожна людина, котра діє на засадах SMART, є моральнісною й чесотною. Проте її дії мають базуватися на таких принципах, як логічність, розумність, умність, практична мудрість тощо. Ці конотативи є не статичними, а динамічними: вони мають постійно оновлюватися, причому автоматично. SMART стосовно техніки й технології, процесу може включати або цей самий перелік конотативів з іншим (-и) об'єктуванням (-и) або інші переліки з урахуванням можливого результатування [1]. Отже, за цим підходом до розуміння самого терміна «SMART», SMART-освіта – це інтелектуальна освіта, тобто освіта, що ґрунтована на таких принципах-засадах, як розумно-моральнісність і практично-мудрість і діє в розумних межах.

Щоправда, нині існують й інші розуміння самого терміна «SMART», а, значить, й інші витлумачення SMART-освіти. Дуже часто термін «SMART» ототожнюють із термінами «цифровий», «електронний» і/або «електронно-цифровий». Тому ще на тепер багато теоретиків і особливо практиків визначають освіту у SMART-формі як електронну, цифрову, а іноді електронно-цифрову. Цей підхід до розуміння SMART-освіти ми не поділяємо: у такому її витлумаченні відбувається підміна змісту й цілі освіти засобами їх формування та реалізування в дійсному житті. У цьому разі цифровий, електронний, електронно-цифровий указує на тип чи вид технології, що застосовується в навчальному процесі, який відбувається в конкретній системі освіти. Тому зводити SMART-освіту до того чи того типу/виду технології навчання як інструментарію не просто недоцільно, а методологічно й методично неправильно, за визначенням. Адже сучасний інструментарій у системі освіти дуже багатий і включає не тільки електронно-цифрову технологію здійснювання навчального процесу, а й багато інших типів і видів технології.

Третій підхід до розуміння слова «SMART». SMART – це акронім, який об'єднує заголовні букви від англійських термінів-ознак, що вказують, якими мають/можуть бути цілі: Specific (конкретна), Measurable (вимірювана),

Assignable (досяжна), Realistic (реалістична), Time-related (часозалежна) [13]. Цю аббревіатуру раніше використовували в менеджменті для означення розумної-умної цілі. Тому терміном «SMART» іноді позначають ефективну технологію цілепокладання – цілеформування, цілереалізування та цілерезультування.

Через розуміння понять «освіта» і «SMART» висловимо: SMART-освіта – процес формування вмінь/навичок у представників молодших поколінь людства через ретрансляцію досвіду попередніх поколінь і самовдосконалювання. Актора не витворюють за певним образом/узірцем, оскільки він розпоршуватиме свою унікальність через установлені стратегії виховання-та-навчання. Поширеними підходами в освіті останніх п'яти років є три формули: *перша* – «будь-як-усі»; *друга* – «ти – особистість»; *третья* – «плекання індивідуальності». Кожна формула є результативною, проте має й недоліки: *першою* наголошують на рівності вихідних можливостей, але задають орієнтир на формування послідовного – сліпого – виконувальника приписів/запитів; *другою* пропонують нечітку перспективу втілення невідомого феномена як для вихованця/учня, так і для вихователя/учителя із подальшим отриманням «налаштованої» за запитом мінусовою одиниці (вихователь/учитель формований стандартом попередньої освітньої системи й узвичаєно поставатиме медіатором витлумачення нових запитів спільнопростору, що не завжди буде зрозумілим йому самому); *третьою* акцентують увагу на подвійному самовдосконалюванні: вихователь/учитель має перебудовуватися відповідно до змінюваного спільнопростору для уможливлення постійного виявлення найперспективніших із-поміж вихованців/учнів, а для останніх найважливішим є самовіднадання через розчарування Наставника, котрий покладав на них надії, і його здивування їхнім новим умінням/навичкам, що доведені до рівня майстерності. Перші дві формули спрямовані на «злам» вихованця/учня Тьютором, а третя спричинюватиме «самозлам» вихованця/учня як розривання між очікуваннями Майстра та власними взаємовиключальними прагненнями.

Термін «SMART» своєю полізначенністю задає нові параметри освіти: через характеристики терміна «SMART» маємо інакше витлумачувати освіту та її головні елементи (вихованець/учень/студент, необхідний навчальний матеріал, навчально-методичне забезпечення, засоби унаочнення, електронно-цифрові технології, способи й форми викладання, способи й форми контролю набутих/отриманих знань/умінь/навичок, перевіряння набутих компетенцій, вихователь/викладач). Через розуміння терміна «SMART» згрупуємо характеристики SMART-освіти за параметром «від загального/складнішого до одиничного/простішого»: 1) інтелектуальність (умність, розумність, інтелектуальність); 2) чеснотність (моральнісність, моральнісність, справедливість, чесність, об'єктивність тощо); 3) мудрість (розсудливість, схоплення сутності, влучностасосовність знань/умінь/навичок); 4) фронтесис (розумомайстерність, розумохитроші, метикувальність).

Висновки: 1) SMART-країна – секторно сформований феномен, що базований на моральнісно-інтелектуальних засадах; 2) SMART-країна неможлива без головних елементів – Акторів; 3) Акторів формують у освітньому секторі через виховання та навчання; 4) SMART-освіта є сутнісно новим утворенням, що поєднує характеристики термінів «SMART» і «освіта»; 5) характеристиками SMART-освіти є інтелектуальність, чеснотність, мудрість, фронтесис.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з уточненням самого феномена SMART-освіта, визначенням її головних стратегій, а також шляхів формування Актора.

Література

1. Діденко Л.В. Засновки: SMART-країна / Л.В. Діденко, В.І. Кондрашова-Діденко // Гілея: науковий вісник : збірник наукових праць / гол. ред. В.М. Вашкевич. – К. : «Гілея», 2016. – Вип. 107 (4). – 484 с. – С. 306–310.

2. Діденко Л.В. Культурооснови SMART-економіки / Л.В. Діденко, В.І. Кондрашова-Діденко // Культурологічний альманах. – Вінниця : ТОВ Нілан-ЛТД, 2016. – Вип. 2 : Інноваційні технології в культурній галузі. – 234 с. – С. 10–13.

3. Кондрашова-Діденко В.І. Соціо-економічний розвиток країни: смарт-перехід / В.І. Кондрашова-Діденко, Л.В. Діденко // Конкурентоспроможність національної економіки : матеріали XVI Міжнародної наук.-практ. конференції, 7–8 квітня 2016. – К., 2016. – 381 с. – С. 129–132.

4. ITU: ICT Development Index 2015 // Taken from [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.itu.int/net4/ITU-D/idi/2015/.

5. United Nations Development Programme. Human Development Reports: Education Index // Taken from [Електронний ресурс]. – Режим доступу : hdr.undp.org/en/content/education-index.

6. Academic Ranking of World Universities // Taken from [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.shanghairanking.com.

7. QS World University Rankings // Taken from [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.topuniversities.com/university-rankings/world-university-rankings/2015.

8. Times Higher Education World University Rankings 2015–2016 // Taken from [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.timeshighereducation.com/world-university-rankings/2016/world-ranking>.

9. The World Bank. World Development Indicators: Gross Domestic Product Ranking // Taken from [Електронний ресурс]. – Режим доступу : data.worldbank.org/data-catalog/GDP-ranking-table.

10. Єрмоленко А. Освіта як формування практичного розуму. Відповіді на запитання Ганни Крицької / А. Єрмоленко // Філософія освіти. – 2009. – № 1–2 (8). – С. 39–58.

11. Концепция казахской системы электронного обучения e-Learning и первые результаты ее внедрения в систему образования [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.fio.kz/files/13pdf.pdf>.

12. Kneller G.K. Introduction to the Philosophy of Education / G.K. Kneller. – New York : John Wiley and Sons, 1971. – 128 p.

13. Doran G.T. There's S.M.A.R.T. way to write management's goals and objectives / G.T. Doran // Management Review. – Vol. 70. Issue 11 (AMA FORUM). – P. 35–36.

Анотація

Діденко Л. В., Кондрашова-Діденко В. І. SMART-країна: освіта. – Стаття.

У статті розглядається поняття «SMART-освіта» як одна з відповідей на глобальні виклики та внутрішньокрайнові потреби. Вона постає новою формою освіти на завершальному етапі розвитку індустріального типу країни й усіх її складових – економіки, політики, охорони здоров'я, юриспруденції тощо. Головною метою означеної освіти є форму-

вання SMART-людини загалом і підготовка SMART-Актора зокрема, які потрібні для становлення й розвитку країни у формі SMART, а також для процвітання народу країни. SMART-країна – секторно сформований феномен, що базований на морально-інтелектуальних засадах. SMART-країна неможлива без головних елементів – Акторів. SMART-освіта постає сутісно новим утворенням, що поєднує характеристики термінів «SMART» і «освіта». Характеристиками SMART-освіти є інтелектуальність, чеснотність, мудрість, фронесис.

Ключові слова: SMART-країна, освіта, SMART, SMART-освіта, SMART-Актор.

Анотация

Диденко Л. В., Кондрашова-Диденко В. И. SMART-страна: образование. – Статья.

В статье рассматривается понятие «SMART-образование» как один из ответов на глобальные вызовы и внутренние потребности страны. Оно является новой формой образования на завершающем этапе развития индустриального типа страны и всех ее составляющих – экономики, политики, здравоохранения, юриспруденции и др. Главной целью такого образования является формирование SMART-человека в целом и SMART-Актора в частности. Такие люди нужны для становления и развития страны в форме SMART, а также для процветания народа страны. SMART-страна – секторно сформированный феномен, который базируется на нравственно-интеллектуальных основаниях. SMART-страна невозможна без главных элементов – Акторов. SMART-образование является сущностно новым образованием, которое объединяет характеристики терминов «SMART» и «образование». Характеристиками SMART-образования являются интеллектуальность, добродетельность, мудрость, фронесис.

Ключевые слова: SMART-страна, образование, SMART, SMART-образование, SMART-Актор.

Summary

Didenko L. V., Kondrashova-Didenko V. I. SMART-country: education. – Article.

The article deals with SMART-education. Country in a SMART form is focused on intellectual factors. The SMART-country will be instrumental in development of the main structure element – SMART-human – through education. The purpose of this inquiry is to define the essence of SMART-education. We follow the procedures of analyzing, synthesizing, hermeneutical, phenomenological, etc. Conclusions: 1) SMART-country is phenomenon based on intellect-and-morality; 2) SMART-country is impossible without Actors; 3) SMART-education can be understood through concepts “SMART” and “education”; 4) main features of SMART-education are intellectuality, virtue, wisdom, phronesis.

Key words: SMART-country, education, SMART, SMART-education, SMART-Actor.

УДК 1(091) 115.4

С. П. Дронь

аспірант кафедри історії філософії

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

КАТЕГОРІЯ ЧАСУ У ФІЛОСОФСЬКИХ КОНЦЕПЦІЯХ АНТИЧНОСТІ

З давніх часів мислителів хвилювали питання про те, реальним є потік часу чи це всього на всього ілюзія людського розуму; є час якоюсь первинною сутністю чи, можливо, це дещо вторинне, залежне від чогось іншого, більш фундаментального. Розмисли над категорією часу можна віднайти вже в античній міфології та давньогрецькому епосі. Свій подальший розвиток ці ще недостатньо чіткі ідеї отримали в античній натурфілософії, у філософії Середньовіччя, Відродження та філософії Нового часу.

Значення дослідження проблеми часу для побудови наукової картини світу було усвідомлене вже давньогрецькою філософією. Для світоглядних систем, занурених у форму міфу, було характерне уявлення про циклічність часу. Витоки цих ідей походять від періодичності спостережуваних природних процесів і явищ при одночасній залежності від цих процесів, що створює відповідний смисловий акцент – вибірковість спостережень. Незважаючи на загальну невизначеність категорії часу, на зорі грецької думки Геракліт висловив дуже коректне узагальнене положення, що має універсально-екзистенційне застосування стосовно часу людського буття: «У воді однієї річки не можна увійти двічі». Заборона на це входження свідчить про асиметрію часу людського життя.

Концепції елеатів і Геракліта торкаються категорії часу, коли мова заходить про вічність буття чи про його постійну мінливість. «Вічне теперішнє вказує на безчасовість, статичність, означає відсутність розвитку як появи нових якостей. Це стан, коли процес іде по замкненому колу, приходить до тієї ж точки, із якої починався» [9, с. 87]. Циклічний час постає в образі вічного теперішнього. У концепції елеатів при всій багатоманітності інтерпретацій виражений циклічно-статичний аспект буття, який мислиться як такий, що не підлягає змінам, або такий, що актуально вміщує в собі всі можливі зміни.

Аналіз природи часу у філософії античності вже з перших кроків пов'язаний зі спробами вирішити проблему континууму, бо насправді час, так як і простір чи рух, являє собою неперервність – континуум, який можна мислити або як сукупність неподільних елементів (у цьому випадку моментів часу), або як нескінченно подільну величину. Зауважимо, що вже при перших спробах теоретично осмислити природу континууму антична філософія в особі Зенона Елейського стикнулася з парадоксами, вирішенню яких донині присвячено чимало філософських досліджень.

Зенон піддає критичному розгляду категорію часу в чотирьох апоріях. Апорії діляться на дві групи, залежно від того як розглядається в них час: як дискретна величина, тобто складається з неподільних одиниць малої, але скінченної тривалості, або як неперервна величина, що складається з одиниць, подільних до нескінченності.

Перша апорія – «Дихотомія», доводить неможливість руху; оскільки тіло, що рухається, до того, як пройти певну відстань, має спершу пройти половину цієї відстані, потім половину цієї половини й так далі, будь-який відрізок можна ділити навпіл до нескінченності. Так як просторовий континуум розглядається як актуально дана нескінченна множина елементів, то рух у такому континуумі неможливо помислити, тому що зайняти нескінченне число послідовних положень в обмежений проміжок часу неможливо. Відповідно, рух не може розпочатися. Апорія «Ахіллес» стикається з тим самим ускладненням, яке покладене в основу «Дихотомії». Обидві апорії відображають припущення Зенона про те, що континуум є подільним до нескінченності, і ця нескінченність мислиться ним як актуально наявна. У третій апорії «Стріла» Зенон стверджує, що стріла, яка летить, перебуває у спокої. Час у цій апорії

є для нього сумою неподільних моментів «зараз», у кожен момент часу стріла знаходиться у визначеній точці простору. Отже, рух можна мислити лише як суму станів спокою, а ця сума не дає ніякого руху. Вирішити проблему зміни руху за допомогою атомістично сконструйованого континууму неможливо. Четверта апорія «Стадія» схожа зі «Стрілою»: кожен неподільний момент часу відповідає неподільному відріzkу простору. Унаслідок чого Зенон доходить висновку, що неподільний момент часу виявляється у два рази більшим від себе, а це означає, що подільним є або цей момент часу, або відрізок простору. Оскільки Зенон не допускає ні першого, ні другого варіанта, то він робить висновок, що рух неможливо помислити без антиномії. Незалежно від того, як ми розглядатимемо континуум, як подільний чи неподільний, на думку Зенона, рух немислимий без суперечностей.

Одним із наслідків апорій є те, що про реальний континуум не можна говорити як про поняття, яке виходило б із протиставлення неперервності й дискретності в описі простору та часу. Апорії Зенона вказують на те, що вже до сократівської філософії зроблено нарис теорії загального й цілісного бачення часу, хоча не завжди раціональний, а частіше інтуїтивний.

Першим осмислити парадокси Зенона зробив спробу Платон. Він не поділяє думки Зенона з приводу буття як єдиного, що не має жодного стосунку до світу множинності й становлення. На думку Зенона, буття й єдине є тотожними поняттями. «Платон уважає, що єдине не можна наділити окремими властивостями, бо це робитиме його множинним. Більше того, для Платона єдине знаходиться не поряд із буттям, а над ним. Оскільки предметом нашого мислення може бути лише те, що стосується буття, то помислити єдине неможливо» [3, с. 42]. Єдине як надбуттєвий і неосязний початок є необхідною передумовою буття й пізнання в усій його множині. Без єдиного вся множинність буття перетворилася б у хаос. Щодо пізнання, то воно передбачає взаємозв'язок із єдиним, об'єднання багатоманіття в єдність понять. Перебуваючи по ту сторону буття й знання, єдине уможливорює їх існування. Єдино сущим для Платона є буття, що являє собою сферу умовляючих ідей; це множинність, яка формує цілісність ідеального світу. Тому час для Платона є реальністю, у якій множинність пов'язана та організована єдиним, вона не існує й навіть не мислиться безвідносно до єдиного.

У Платона ми знаходимо спробу використати як динамічне трактування часу, так і статичне. Динамічне трактування можна застосувати до неістинного світу речей, статичне – до надчуттєвого світу ідей, який Платон уважає істинним буттям. Його визначення часу як «рухомого зразку вічності» доволі метафоричне для послідовного осмислення.

Час розглядається Платоном у контексті його космогонії. Усесвіт, створений божественним творцем, Деміургом, який надав форму й порядок першопочатковій матерії та простору, які до цього перебували в стані хаосу. Деміург є принципом розуму, який вводить у хаос порядок, наділяє його закономірностями. Час теж має начало, він створений разом із космосом Деміургом з метою уподібнити творіння прообразу. Оскільки природа прообразу досконала й вічна, а всі створені речі неможливо наділити цими якостями, Деміург за зразком вічного прообразу створює його рухомий образ – час. Час рухається від числа до числа та цим самим наслідує вічність. Згідно з цією точкою зору, час і всесвіт є невіддільними один від одного, час є суттєвою рисою раціональної структури всесвіту. На відміну від своєї ідеальної моделі – вічності, яка перебуває у стані

абсолютного спокою, всесвіт постійно змінюється. «Проте час являє собою той аспект змін, який ніби вибудовує міст над безоднею, між всесвітом і вічністю. Підкорюючись правильним законам числа, час являє собою «рухомий зразок вічності» [3, с. 49].

Оскільки Платон співвідносить час із трансцендентним йому прообразом – вічністю, то, відповідно, він розрізняє три онтологічні рівні: те, що існує вічно (ненароджене, нестворене), – «вічний зразок», наслідуючи який, деміург створив космос; те, що існує завжди (створене, але не підлягає знищенню), – власне сам космос; те, що існує тимчасово (створене й приречене на загибель), – емпіричні явища, світ становлення, який виникає і зникає в часі.

Розділяючи світ ідей і світ речей, Платон уперше здійснює спробу метафізичного обґрунтування поняття часу через його зіставлення з позачасовою вічністю. Незважаючи на те що час відмінний від вічності, він усе ж якоюсь мірою належить їй. Попри плінність і мінливість часу, Платон називає його «вічним прообразом», і створений він якраз для того, щоб уподібнити творіння Деміурга – космос – його надчуттєвому зразку. Час не може бути пізнаним безвідносно до свого прообразу. Саме в осмисленні природи часу чітко простежується взаємодія множинного та єдиного: час може існувати й бути осмисленим лише при взаємодії з вічністю. У силу своєї сотвореності для часу завжди залишається відкритою можливість його кінця. Зникнення всесвіту потягнуло б за собою і зникнення часу. Проте Платон не розглядає такої можливості, апелюючи до того, що всі творіння Деміурга є благими й він не захоче їх нищити.

У своїй теорії часу та вічності Платон з особливою наполегливістю підкреслює той факт, що вічність є умовою можливості часу, тією ж мірою, як і Єдине є умовою можливості множинного. По-перше, вічність охарактеризована як незмінне, суще і благо позасвітове начало світу, збагнути її можна тільки мисленням. По-друге, вічність перебуває в Єдиному й сама є єдиною та неподільною, невичерпною й невимірною. По-третє, вічність – цілісна, так само цілісно вона стосується теперішнього. І, нарешті, вічність перебуває за межами будь-якого руху, змін і становлення, вона завжди й незмінно просто Є.

Лише завдяки тому, що ми маємо стосунок не тільки до часу, а й до вічності, для нас і відкривається час. Цю думку розтлумачує Пауль Тіліх: «Не існує іншої можливості оцінити час, окрім як розгледіти його у світлі вічного. Для того щоб оцінити щось, ми маємо частково знаходитись усередині нього, а частково поза його межами. Якби ми повністю знаходились усередині часу, то не змогли б здійснитись до вічного в молитві, спогляданні, своїх розмислах. Ми були б таким самим породженням часу, як і всі інші живі істоти, і не замислювалися б над сенсом часу. Але як люди ми усвідомлюємо вічне, до якого належимо й від якого відчужені часом» [10, с. 174].

Без сумніву, можемо стверджувати, що в період античності один із найрозгорнутіших аналізів категорії «час» здійснив Аристотель. Поштовхом до створення власної концепції стали апорії Зенона та вчення Платона. Для вирішення апорій Зенона Аристотель створює нову систему понять, до якої вводить такі терміни: «неперервність», «послідовність», «суміжність». Основною властивістю часу є неперервність – такий тип зв'язку між елементами системи, який припускає нескінченний поділ цих елементів на подільні частини. Принцип неперервності ґрунтується на визнанні потенційної нескінченності. Актуальну нескінченність Аристотель не розглядає.

Думка Аристотеля визначена концепцією Платона як своїм безпосереднім контекстом. Людська душа в Аристотеля складається насамперед із таких самих трьох частин, як і душа людини в Платона. Хоча Аристотель переважно говорить про три здатності душі, а не її частини. Розум в Аристотеля є тим самим, що Платон у «Тимей» репрезентує як душу світу. Земним утіленням небесного Розуму в Аристотеля є людина, модус буття якої характеризується здатністю споглядати прояви й утілення Розуму. У людині

зосереджується все космічне життя, і наділена вона безсмертною небесною душею. Наявність душі проявляється в тому, що людина хоче проводити своє життя в постійному прямолінійному русі. Її життя визначається прагненням знайти своє «справжнє місце» – небо, у якому рух продовжує здійснюватися, тільки тут вона рухається по колу, тому життя її буде вічним. Аристотелівська концепція часу поєднана з його концепцією руху, а рух здійснюється в часі тільки стосовно вічності.

Свій аналіз часу Аристотель розпочинає з точно поставленого запитання: «Перш за все добре було б поставити питання про час із погляду більш загальних змістів, а саме: чи належить час до існуючих чи неіснуючих речей, а потім, яка його природа. Що час або зовсім не існує, або ледь існує, будучи чимось неясним, можна припустити на основі такого: одна частина його вже була, і її вже немає, інша буде, і її ще немає, із цих частин утворюється нескінченний час і кожного разу виділяється проміжок часу. А те, що утворюється з неіснуючого, не може бути причетним до існування» [1, с. 122].

Зазвичай час представлений рухом або зміною речей, однак ототожнити час із рухом ні в якому разі не можна. Час не є рухом, але без руху не може бути й часу. Події, що відбуваються в житті людини, мають свій особливий порядок «минання». Сприймаючи цей порядок, ми сприймаємо час. «Час для Аристотеля не існує без свого змістового наповнення та являє собою розрізнення в подіях моментів «до» і «після» [3, с. 63]. «Знаходитись у часі» для Аристотеля означає вимірювати рух або спостерігати його відсутність. Оскільки вимірювати може лише душа, то й час можливий лише там, де є душа. Власною душею ми сприймаємо потік часу, при цьому не спостерігаючи ніяких змін у просторі, але помічаючи зміни, що відбуваються в самій душі. Тим самим душа ніби ділить час на частини, помічаючи різні моменти «зараз».

Більша чи менша величина оцінюється числом, а величина руху оцінюється часом. Тому час – це деяке число. «Час є не нічим іншим як числом руху стосовно попереднього й наступного» [1, с. 149]. Окрім того, час є ще й мірою руху. Визначаючи час як число руху, Аристотель слідує за Платоном, у якого час «біжить» по колу згідно із законами числа. Однак, на відміну від Платона, він жодного разу не зіставляє час із вічністю. Те, що існує поза часом, за Аристотелем, існує завжди.

Знову ж таки, на противагу Платону, у якого число містить субстанційний момент і пов'язане з життям космічної душі, Аристотель звільняє число від його метафізичного сенсу і трактує його крізь призму виміру. Єдине – це передусім міра. Сутність єдиного в тому, що воно являє собою початок числа; цим початком є перша міра в усякому роді буття, те, за допомогою чого ми цей рід пізнаємо. Тобто, єдине є початком того, що може бути пізнаним людиною, і ця міра має бути неподільною. Відповідно, у часі повинна існувати такого роду міра, одиниця, за допомогою якої уможлиблювалося б пізнання самого часу. Цією одиницею в Аристотеля є неподільний момент «зараз». Саме «зараз» забезпечує обґрунтування реальності часу, оскільки є початком самототожності в самому часі, без нього час утратив би свою визначеність і перетворився б у чисту неформлену невловиму матерію.

У силу своєї неподільності момент «зараз» є межею між минулим і майбутнім. Ця межа, у свою чергу, є початком форми, що дає змогу будь-якій реальності, у тому числі й часу, отримати визначеність. Момент «зараз» не є частиною часу, навіть якимось мінімальним відрізком, це саме деяка межа. Подібно до числа та величини, час має свою межу, тільки ця межа не «внизу», як у числа, і не «зверху», як у величини, а всередині. Існування й пізнання часу неможливе без моменту «зараз». Оскільки «зараз» є початком і кінцем, то час є нескінченним в обидва боки – і в минуле, і в майбутнє. Тому його кінцем, чи межею є момент теперішнього. «Зараз», виступаючи одночасно початком майбутнього й кінцем минулого, не тільки розділяє, а і є

умовою єдності часу. Отже, за Аристотелем, рухається не час, а момент «зараз», який відноситься до часу так, як рухомий предмет до руху. Відчуття потоку часу з'являється внаслідок того, що ми рухаємося разом із моментом «зараз».

Момент «зараз» Аристотель уявляє у вигляді атома часу, характеризуючи його як неподільний. Він має суперечливу природу: у ньому немає ніякого руху, але немає і спокою. У такій формі визначення ще не відчувається досягнутості істини, і суб'єкт продовжує запитувати далі: що ж є в «зараз»? «Зараз» виконує функцію зв'язності часу, воно поєднує минуле й майбутнє, є межею і того, й іншого. Аристотель постійно проводить паралель між точкою та лінією, з одного боку, і «зараз» і часом – з іншого.

Круговий небесний рух і прямолінійний земний рух за своєю сутністю є коловим бігом часу, а не лінійною послідовністю моментів «зараз». Порожнє «зараз», що розділяє минуле й майбутнє, – це ніщо, яке розділяє думку, що спрямована на іншого й повертається до себе. І саме тому, що «зараз» – це ніщо, минуле та майбутнє розділяє ніщо, тобто ніщо їх не розділяє. Тому майбутнє тут стає минулим, що повернулося до себе.

Мислитель окреслює час, так би мовити, із двох боків: визначаючи час як число руху, Аристотель указує на сутність часу, а визначаючи його як міру руху – на його функцію. У супереч тому, що час мислиться Аристотелем космічно та пов'язується з рухом, усе ж таки він неможливий без розумної душі, якій відоме число та яка може лічити, а різні моменти «зараз» постають певними віконцями, через які людська душа проривається до вічності. «Аристотель прекрасно відчуває чисту тривалість і абсолютну ірраціональність часу, з одного боку, а з іншого – усю необхідність для часу бути злічуваним, без чого він не зміг би переходити від точки до точки й бути перервним, без чого необхідна для нього перервність залишалась би сліпим і нікому не зрозумілим абсолютним становленням. Отже, чітко помітний як зв'язок Аристотеля з Платоном, так і той величезний крок уперед, який робить Аристотель порівняно з чистим платонізмом» [4, с. 64].

Дескриптивно-континуальний підхід Аристотеля вперше дає змогу виділити предмет дослідження як такий. Якщо попередні підходи говорили лише про часовий аспект буття, а проблеми темпоральної буттєвості вирішувались шляхом вибору тієї чи іншої структури буття, то тут час береться в «чистому вигляді», сам по собі й тим самим здобуває свою онтологію. Тепер мова йде власне про час, а не про еволюцію світу в часі.

Концепцію Аристотеля можна охарактеризувати як зародження справді наукового підходу. Він описує час як континуум точок геометричної прямої. Структура часу й геометричної лінії тут ізоморфні, отже, один абстрактний об'єкт – час – розуміється в межах іншого абстрактного об'єкта – множини точок прямої. Аристотель вибудовує таку парадигму часового опису, яка надає можливість широко використовувати абстрактні математичні структури і яка буде покладена в основу класичної механіки Галілея-Ньютона.

Трактат Плотіна «Про час і вічність» посідає місце чи не найважливішого джерела, яке стосується античної філософії часу. Погляди Плотіна на проблему часу здійснили неабиякий вплив не лише на неоплатонізм, а й на грецьких і латинських отців церкви. Саме Плотін уперше пропонує онтологічне визначення вічності, концептуалізуючи вчення Платона. Плотін звинувачує Аристотеля в тому, що той не зміг дати чітку дефініцію часу, через що й не зміг наблизитися до осягнення його сутності. Також критикує Аристотеля за те, що той розглядав час через проблему його виміру. Він також виступає проти пов'язування часу з душею, так як вважає, що час за своєю величиною залишатиметься тим, чим він є, незалежно від того, вимірює його хтось чи ні. В Аристотеля індивідуальна душа наділена конститутивною силою щодо часу, оскільки лише їй під силу вести його лік.

Допомогу для визначення сутності поняття часу Плотін знаходить у думках Платона. Прообразом і архетипом часу є вічність, яку Плотін ґрунтовно аналізує. Для Плотіна вічність – це насамперед умоглядне буття, незмінне й нерухоме. Вічність завжди самототожна – це завершене ціле, що не ділиться на частини, абсолютно самодостатнє. Вічність – це життя, сповнене спокою, незмінності, рівності й нескінченності, і час повинен бути відображенням вічності. Тільки у вічності речі самототожні, а час, її жалюгідний наслідувач, біжить із минулого, зазіхає на майбутнє, бенежить нашу душу. Основою й центром для вічності є Єдине.

Власне сутність часу Плотін, як і Платон, намагається осягнути через метафізичну історію появи часу. До своєї появи у світі буття час перебував у лоні сущого. Внутрішня природа часу була сповнена нестримної активності, тому прагнула до самостійного існування. Ця діяльна природа почала свій рух, а разом із нею почав рухатися й час, який став відображенням вічності. Світова душа створила цей світ за образом надчуттєвого світу, рух у цьому світі був схожим на рух ноуменального світу, вона уподібнилась часу, який замінив вічність. Отже, Плотіну по-своєму вдалося визначити час: «Час є життям душі в деякому русі, а саме в переході від одного стану до іншого» [7].

Як і Платон, Плотін вважає, що час виник разом із космосом, точніше, Душа породила його одночасно з космосом. Рух світу здійснюється в душі, саме душа є найкращим місцем для цього руху. Для Плотіна час є продуктом споглядання, який нерозривно пов'язаний із Душею. Час – у Душі, у світовій Душі, яка включає в себе кожен індивідуальну душу. Час, що вкорінений у душі, є тривалістю світової Душі, тому не є суб'єктивним.

Плотін постійно намагається наголосити на різниці між часом і вічністю. Виникнення часу нерозривно пов'язане з деяким відпаданням душі від умоглядного буття, пов'язаного з її неспокійною, діяльно-активною внутрішньою природою. Відбиток цієї розосередженості душі, безумовно, відобразився на часі. Незважаючи на те що Плотін, визначаючи природу часу, робить крок назад від Аристотеля до Платона, усе ж таки він і впереджає Платона, пов'язуючи час із життям світової душі. Саме Плотін був першим в античній філософській традиції, хто осмислив вічність як Бога. Плотін сформулював не темпоральне, а онтологічне поняття вічності, вічності як повноти буття.

Література

1. Аристотель. Сочинения : в 4 т. / Аристотель. – М. : Мысль, 1981. – Т. 3. – 1981. – 613 с.
2. Бородай Т.Ю. О вечности мира / Т.Ю. Бородай // Антропология культуры. – Вып. 1. – М. : ОГИ, 2002. – С. 111–150.
3. Гайденко П.П. Время. Длительность. Вечность. Проблема времени в европейской философии и науке / П.П. Гайденко. – М. : Прогресс-Традиция, 2006. – 464 с.
4. Лосев А.Ф. Историческое время в культуре классической Греции (Платон и Аристотель) / А.Ф. Лосев // История философии и вопросы культуры [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.sno.pro1.ru/lib/losev/10.htm>.
5. Панченко А.И. Апокриф Зенона и современная философия / А.И. Панченко // Вопросы философии. – 1971. – № 7. – С. 149–156.
6. Платон. Тимей [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://psylib.org.ua/books/plato01/27timei.htm>.
7. Плотин. Эннеады [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.psylib.org.ua/books/ploti01/index.htm>.
8. Рикёр П. Время и рассказ / П. Рикёр // Рикёр П. Интрига и исторический рассказ / П. Рикёр. – М. ; СПб. : Университетская книга, 1998. – Т. 1. – 1998. – 313 с.
9. Судьба европейского проекта времени : сборник статей / отв. ред. О.К. Румянцев. – М. : Прогресс-Традиция, 2009. – 720 с.
10. Тиллих П. Вечное сейчас (три проповеди из книги) / П. Тиллих // Вопросы философии. – 2005. – № 5. – С. 160–174.

Анотація

Дронь С. П. Категорія часу у філософських концепціях античності. – Стаття.

Стаття присвячена уявленням про категорію часу у філософії античності. Розглянуто процес появи та розвитку темпоральних категорій від досократиків до неоплатонізму. Порівнюючи концепції, автор демонструє їхні спільні й відмінні риси. Показано шлях категорії «час» від космічної стихії до психологічного тлумачення як життя Душі.

Ключові слова: час, вічність, момент «зараз», душа.

Аннотация

Дронь С. П. Категория времени в философских концепциях античности. – Статья.

Статья посвящена представлениям о категории времени в философии античности. Рассмотрен процесс появления и развития темпоральных категорий от досократиков до неоплато-

низма. Сравнивая концепции, автор демонстрирует их общие и отличительные черты. Показан путь категории «время» от космической стихии до психологического истолкования как жизни Души.

Ключевые слова: время, вечность, момент «теперь», душа.

Summary

Dron S. P. Category of time in the philosophical conceptions of antiquity. – Article.

The article is devoted to the ideas of time category in the antique philosophy. The process of appearing and evolution of temporal categories from Presocratics till Neoplatonism is examined. Comparing the thinker's views, the author demonstrates their difference and closeness. The author shows the way of time category from cosmic element up to psychological understanding as a life of Soul.

Key words: time, eternity, concept "now", soul.

УДК 316.334.4

И. А. Дышлевой
кандидат социологических наук,
старший преподаватель кафедры социальных теорий
Национального университета «Одесская юридическая академия»

СОЦИАЛЬНАЯ ЗНАЧИМОСТЬ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

Права человека – это «оберег» социально активных, свободных в воплощении своих ценностей и достижении собственных целей людей, защищающий их от произвола, навязывания им чужой воли, от агрессии. Но расплатой за этот «оберег» является принятие человеком высокой ответственности за свои деяния, непрерывный самоконтроль и готовность к санкциям за нарушение границ свободы других людей. Именно поэтому, вопреки зачастую наивным просвещенческим идеям, права человека далеко не для всех людей представляют высокую значимость и ценность.

Социологические мониторинги соблюдения прав человека международной неправительственной организации Freedom House фиксируют не только состояние соблюдения прав человека, степень их нарушения различными структурами, но и субъективную значимость прав человека. Но эти мониторинги нуждаются в дополнении социальными показателями факторов, вызывающих значимость/незначимость различных прав человека, ожиданий соблюдения/нарушений прав человека, сопряженности представлений о правах человека с нравственными ценностями чувства долга, свободы, счастья, справедливости, равенства возможностей, саморазвития, любви, секса, удовольствий. Права человека сами по себе есть нравственная ценность.

Проблемная ситуация исследования заключается в противоречиях между правовым и политическим дискурсами либеральной демократии, предполагающими в своих актах высказывания и теоретических стратегиях приверженность самым разным социальным субъектам естественным правам человека, с одной стороны, и незначимостью многих прав человека со стороны представителей самых различных социальных общностей, с другой стороны. В домодерных и модернизирующихся обществах, а современное украинское общество является модернизирующимся, эти противоречия особенно сильны.

Актуальность проблемы исследования состоит в необходимости обретения естественными правами человека массовой значимости среди различных социальных общностей, без которой невозможна сопряженность государства, бизнеса и людей на нравственных основаниях свободы, чувства долга, справедливости, толерантности, равенства возможностей. Эти нравственные основания не являются некими «далекими» и абстрактными, именно они способны обеспечить доступ к удовольствиям, наслаждениям, удобству, духовной гармонии разных людей, независимо от их ресурсной базы.

Проблема прав человека является весьма широкой и осмысливается главным образом в философии, теории права и государства, экономической теории, психоанализе. Социология позволяет увидеть социальные ожидания и стремления под поверхностью соблюдения/нарушений прав человека. Гуго Гроций полагает, что естественное право необходимо человеку для спокойного и разумного общения человека с другими людьми на основе ценности справедливости. Зигмунд Фрейд рассматривает склонность человека к воспроизводящемуся поведению (в том числе и правовому/неправовому) как итог детских психосексуальных событий и травм личности. Эрих Фромм выделяет психологический мазохизм и связанные с ним фобии в массовом сознании в качестве причин «бегства» людей от свободы, что проявляется в их «бегстве» от своих прав. Включенность прав человека во властные технологии надзора и контроля, а также дискурсы, выступающие формами знания-власти, анализирует Мишель Фуко. Именно в его теории власти права человека рассматриваются не как самооценочность, а с позиции

их включенности в социальное управление и укрепление властных структур в различных социально-исторических видах общества, а также на уровне формирования социальных общностей, особенно стигматизируемых и дискриминируемых в обществе.

Уровень и характер соблюдения/нарушений прав человека в разных странах мира регулярно освещается в аналитических материалах международных неправительственных организаций: Freedom House, Amnesty International, Human Rights Watch. Государственный департамент США также постоянно предоставляет материалы о соблюдении прав человека в мире.

Нерешенными прежде частями указанной выше проблемной ситуации являются следующие противоречия: 1) противоречия между актами высказывания и теоретическими стратегиями правового и политического дискурсов касательно естественных прав человека, с одной стороны, и инерционностью, бессознательным и осознаваемым стремлением субъектов к традиционалистскому устройству общества, с другой стороны; 2) противоречия между декларативным признанием свободы человека как субстанциональной основы и смысла его прав в теоретическом правовом, политическом, религиозном дискурсах, с одной стороны, и значимыми высказываниями в публичном дискурсе о правах человека и свободе, с другой стороны; 3) противоречия между темпами, степенью, характером признания государством и соблюдения его институтами, а также бизнес-структурами прав стигматизируемых социальных общностей, с одной стороны, и социальными ожиданиями, требованиями этих общностей своих прав, с другой стороны.

Целью статьи является выделение оснований и форм социальной значимости/незначимости прав человека в контексте социальных отношений по следующим осям: человек-власть; традиционализм-модерное общество; социально уязвимые группы-«большинство» и государство. Также в данную цель входит очерчивание плоскостей «бегства» людей от своих прав.

Тяга людей к несвободе продемонстрирована в романе Федора Михайловича Достоевского «Братья Карамазовы». И эти устремления субъектов на протяжении очень многих веков обеспечиваются религиозным дискурсом Римско-католической церкви, подменяющего христианские теологические представления о свободе воли, свободе выбора и свободе действий идеей подчинения требованиям и предписаниям Церкви ради обретения спасения души, что, дескать, и есть подлинная свобода. Федор Достоевский как раз говорит о выполнении Римско-католической церковью в европейских странах задач развития государства. А государству и нужна несвобода людей. Даже Иисус Христос воспринимается в XVI веке в испанском городе Севилье как еретик и преступник, а инквизитор обвиняет его в смуте [4, с. 290–291]. Устами героя, Ивана Федоровича Карамазова, Федор Достоевский в главе «Великий инквизитор» романа «Братья Карамазовы» озвучивает свои основные мысли о нужде и готовности очень многих людей распрощаться со своей свободой и Христом ради «хлеба земного».

Углубляясь в концепцию Федора Достоевского, можно прийти к выводу, что правовой, политический дискурс, религиозный дискурс, связанный с ними, предлагают человеку «бегство» от своих прав и избавление через это «бегство» от «бремени» свободы, причем такое воздействие дискурсов осуществлялось не только в античных, средневековых обществах, но свойственно и обществам модерна. Поэтому не стоит обольщаться насчет дискурсов о свободе

в современных западных обществах, к которым можно отнести общества Западной и Центральной Европы, Северной Америки, Австралии, Новой Зеландии, Японии. Из «Братьев Карамазовых» следует, что за дискурсами как традиционалистских обществ, так и обществ модерна стоит не Бог, дарующий людям свободу, а Дьявол, отнимающий свободу у человека взамен на мнимое спокойствие и отсутствие мучительных размышлений (сам Федор Достоевский категорию «дискурс» не употребляет, но в интерпретациях его творчества ее применение эвристично относительно раскрытия способов представлений о мире и структур знаний о нем, задающих мысленно-чувственный и деятельный отказ людей от своих прав и «бегство» от свободы в целом). «Бегство» людей от прав на самом деле не есть истинная христианская покорность, а следование Дьяволу, избавляющему людей от смятений и несчастий, вызванных божественным даром свободы. Федор Достоевский указывает то, на что направлен человеческий поиск в обществе: «... пред кем преклониться, кому вручить совесть и каким образом соединиться наконец всем в беспорядный общий и согласный муравейник, ибо потребность всемирного соединения есть третья и последнее мучение людей» [4, с. 296]. «Бегство» от прав – это не что иное, как страх человека перед формированием и проявлениями своей индивидуальности.

Федор Достоевский в «Братьях Карамазовых» обратил особое внимание на страх людей, слабосильных и беспринципных по своей природе, перед свободой, «ибо ничего и никогда не было для человека и для человеческого общества невыносимее свободы!» [4, с. 291]. Человек, в соответствии с христианским учением, должен самостоятельно делать выбор между добром и злом, между Богом и Дьяволом. Однако человек отягощен этой мучительной для него свободой выбора, проистекающей из свободы его совести. Касательно свободы совести Федор Достоевский отмечает: «Нет ничего обольстительнее для человека, как свобода его совести, но нет ничего и мучительнее» [4, с. 293]. Свобода в целом для человеческих умов и душ относится к ряду «необычайного, гадательного и неопределенного» [4, с. 293]. Именно поэтому люди, дабы успокоить свою совесть и не находиться под мучительным «бременем» выбора ценностей и ответственности за свои деяния отказываются от своей свободы, осуществляя «бегство» от своих прав, надеясь на разрешение своих проблем и решение своих задач Церковью, часто далекой от Бога, общинами, государством.

Чарльз Диккенс в своем романе «Приключения Оливера Твиста» демонстрирует оборотную сторону либеральной демократии, сосредотачиваясь на лицемерии и корыстолюбии чиновников, ответственных за воспитание и жизнь внебрачных детей, на вовлечении таких детей в преступную деятельность взрослых, говоря также и о встречающемся мягкосердечии отдельных людей. Главный герой данного литературного произведения – Оливер Твист – является незаконнорожденным ребенком и ощущает презрение и жестокость к себе не только от взрослых, но и от детей постарше с самого раннего детства. Чиновники приюта, в котором рос Оливер, наживались на детях, проявляли к ним жестокость, а к контролирующим органам – подострастие и трусость. Чуть ли не с самого рождения детям в приюте внушали, что они обуза для взрослых и общества в целом. И дети смирились с подобной униженной ролью, надеясь на случайную добродетель к ним как на чудо. Таким образом, Чарльз Диккенс демонстрирует перетекание социальной стигматизации внебрачных детей в их самостигматизацию. Но даже в такой удручающей социальной атмосфере, в ситуации голодного бесправия, нищеты и зависимости от преступных группировок Оливер был способен испытывать безмерную благодарность по отношению к людям, оказавшим ему благодеяния и помощь, в частности пожилой леди и ее племяннице, приютившим его после вынужденного незаконного проникновения в их дом под давлением группировки грабителей: «Так промелькнули три месяца – три месяца, которые в жизни самого благополучного и благоденствующего из смертных могли почитаться безгра-

ничным счастьем, а в жизни Оливера были поистине блаженством. Самое чистое и нежное великодушие – с одной стороны; самая искренняя, горячая и глубокая благодарность – с другой. Не чудо, что по истечении этого короткого срока Оливер Твист тесно сблизился со старой леди и ее племянницей, и пламенная любовь его юного и чуткого сердца была вознаграждена тем, что они привязались к мальчику и стали им гордиться» [3, с. 296]. Преступные группы, напротив, овладевали ходом жизни юного Оливера, манипулируя его огромной потребностью в тепле и заботе. В романе так характеризуются действия одного опытного грабителя в отношении Оливера Твиста: «Подготовив его душу одиночеством и унынием к тому, чтобы мальчик предпочел любое общество своим печальным мыслям, старик теперь вливал в нее по капле яд, который, как он надеялся, загрязнит ее, навеки изменив ее цвет» [3, с. 178]. Трагическая ситуация бесправия и безысходности внебрачных детей, отретфлексированные Чарльзом Диккенсом на примере персонажа Оливера Твиста, показывает недостаточность одних только демократических политических институтов и рыночной экономики, свидетельствует о необходимости активизации социальной политики государства и деятельности общественных организаций, направленных на обеспечение прав детей в целом, а особенно внебрачных, которые часто входят в число социально уязвимых групп в обществах.

Придание значимости правам человека среди социально уязвимых групп (на примере ЛГБТ-сообщества и ВИЧ-положительных людей). Основными социально уязвимыми группами, ожидающими соблюдение прав человека и требующими их в отношении себя, в современных обществах являются следующие: 1) ЛГБТ-сообщество (геи, лесбиянки, бисексуалы и трансгендеры); 2) ВИЧ-положительные люди (люди, у которых обнаружен ВИЧ – вирус иммунодефицита человека); 3) легальные и нелегальные мигранты (нередко занимают социально-этнический статус более низкий, чем коренные жители страны, в которую они приехали); 4) малочисленные в том или ином конкретном государстве этнические и религиозно-конфессиональные общности (довольно часто обладают более низким статусом, чем этническое большинство или представители широко распространенных религиозных конфессий соответственно). Эти социальные группы являются стигматизируемыми многими людьми. Беспорядные дети, дети, находящиеся в детских домах, приютах, дети, рожденные вне брака, в настоящее время в современных обществах особо не стигматизируются, но они часто ущемляются в правах. Приведенная выше литературная иллюстрация социального статуса отверженных детей обладает актуальностью и в настоящее время, но проблемы детей, находящихся вне родительской заботы и опеки, часто находятся не в центре высказываний, обсуждений, дискуссий в современных обществах. Социальное положение ЛГБТ-сообщества и ВИЧ-положительных людей постоянно находится в центре публичного дискурса современных обществ, особенно западных современных.

Права социально уязвимых групп относятся к правам человека третьего поколения (правам социальных общностей) и стали предметом многих социальных коммуникаций, а также начали юридически признаваться и закрепляться государствами с середины XX века. «Бегство» людей от своих прав вмещает в себя как добровольные, так и вынужденные начала. В случае преобладания вынужденных начал, что чаще всего встречается в социально уязвимых группах, которые можно рассматривать в качестве стигматизируемых (осуждаемых) и депривированных (лишенных возможностей удовлетворения своих социальных потребностей и реализации своих социальных интересов), иногда наблюдается впадение в алкогольную и/или наркотическую зависимость. У гомосексуальных людей это нередко проистекает из их повышенной ранимости и чувствительности, ведь они преодолевают сложные стадии принятия своей «инаковости» либо же не справляются с ее принятием, а также они вынуждены сосуществовать с их неприятием другими людьми. ВИЧ-положительный статус также порождает

большую впечатлительность, часто ВИЧ-положительные люди еще большие изгои в обществе, чем гомосексуалы, что в некоторых случаях ведет к формированию алкогольной и наркотической зависимости и у них. Еще более трагичной складывается ситуация в случае многомерной социальной стигматизации акторов, так, например, в случае субъектов, принадлежащих одновременно к ЛГБТ-сообществу (социальной общности геев, лесбиянок, бисексуалов и трансгендеров) и социальной общности ВИЧ-положительных людей (геи, живущие с ВИЧ, в частности).

Сильные экзистенциальные переживания людей, относящихся к социально стигматизируемым группам, повышают присущую им тревожность, которая вызывает сосредоточение на обладании правами человека. Социальная значимость прав человека для представителей социально уязвимых групп выше, чем среди многих других социальных общностей. В начале XXI века гомосексуальность окончательно вышла из «подполья» во многих странах мира, а однополые браки и однополые союзы вообще юридически признаны в большинстве современных стран. Так, в 2015 году гомосексуальные браки стали легальными в Соединенных Штатах Америки, а в Ирландии впервые в мире однополые браки были юридически признаны на основании проведенного референдума. В России же устойчивыми являются обратные тенденции: в 2013 году у ЛГБТ-сообщества законодательно отнята свобода высказываний по поводу гомосексуальности, адресованных несовершеннолетним, гомосексуалы лишены возможности проводить гей-парады. В Украине хоть и с препонами, но в настоящее время уже проводятся публичные мероприятия гомосексуалов. Также обсуждается возможность легализации однополых союзов в рамках гражданских партнерств, а соответствующий законопроект уже предложен [1].

ВИЧ-инфекция является криминализированным заболеванием во многих странах мира, в том числе и в Украине: за заражение ВИЧ налагаются юридические санкции (во многих странах, включая Украину, за заражение ВИЧ предусмотрена уголовная ответственность). Но правовое равенство с людьми с другими заболеваниями, с людьми без серьезных заболеваний, защита от дискриминации являются социально значимыми для ВИЧ-положительных людей. Но инициативы ВИЧ-положительных людей еще довольно сокрыты, поскольку социальная стигматизация (дискурсивное и публичное осуждение, неприятие) ВИЧ-положительных людей часто еще сильнее, чем гомосексуалов.

Результаты измерений социальной значимости прав человека. Согласно отчету «Nations in Transit 2016» международной неправительственной организации Freedom House, в 2015 году Украина являлась страной, относящейся к категории государств «Transitional Government or Hybrid Regime» («Переходное правительство или гибридный режим»), обладая значением показателя демократии 4,68 (показатель демократии измеряется по шкале от «1» до «7», где «1» означает наивысший уровень демократического развития, а «7» – самый низкий уровень демократии в обществе). Для сравнения, значение показателя демократии в 2015 году в Польше было 2,32, в Чехии было 2,21, в России значение этого показателя было 6,5, в Беларуси – 6,64 [9]. Freedom House ранжирует страны на «свободные», «частично свободные» и «несвободные» на основании соблюдения властями стран гражданских свобод (Civil Liberties) и политических прав (Political Rights), которое фиксируется в значениях от «1» (полное соблюдение) до 7 (совершенное несоблюдение). Выделение гражданских и политических прав – первого поколения прав человека – в качестве базовых прав характерно для англосаксонской социально-правовой традиции. Украина еще в 2009 году, согласно выводам Freedom House, относилась к категории «свободных» стран, а с 2010 года по 2015 год относится к «частично свободным» странам [9]. С 2004 года Россия относится к «несвободным» странам, причем ситуация с правами человека в ней неуклонно ухудшается [10]. Видна иллюстрация социальной значимости прав человека в Украине и некоторых других

странах. Можно предположить наличие сильной прямой связи между социальной значимостью прав человека и степенью их соблюдения властными структурами государства, причем первичной является значимость прав человека, поскольку социальные действия (в данном случае соблюдение прав человека) задаются ценностями и мечтами.

Результаты социологического исследования, проведенного Центром Разумкова (украинской социологической исследовательской организацией) в 2010 году, приведенные в аналитическом докладе Дома Свободы Украина (относится к организации Freedom House), показывают, что для более половины жителей Украины (для 51,5%) наиболее важными являются «базовые» права личности (право на жизнь, неприкосновенность личности, личную свободу и другие гражданские права). А политические права важны только для 3,6% украинцев, что свидетельствует о неверии людей в готовность власти допускать к участию в ней представителей самых разных социальных групп. Экономические и социальные права важны для довольно существенной доли украинских жителей – для 35,2%. Поражает то, что культурные права значимы всего лишь для 0,7% жителей Украины, а экологические права – для 2,3% украинцев [6, с. 19]. Данные касательно крайне низкой социальной значимости культурных и экологических прав в современном украинском социуме говорят о материалистичности и архаичности его ценностно-нормативной системы.

Согласно исследованию Института социологии Национальной академии наук Украины, по состоянию на 2013 год 87,1% жителей Украины не входят ни в одну общественную организацию (то есть неправительственную организацию) [7, с. 509]. Только 9,9% украинцев полагают, что украинские общественные организации могут реально защитить их права, но надежда на международный суд и международные правозащитные организации выше: 19,7% жителей Украины считают, что они могут реально защитить их права [7, с. 508]. Средний балл доверия благотворительным фондам, общественным ассоциациям и объединениям составляет 2,6 (при значениях этого показателя от «1» – наименьший уровень доверия – до «5» – наивысшая степень доверия) [7, с. 486].

А ведь неправительственные организации – это основные институты «процедурной» демократии, поскольку именно они отслеживают обеспечение государством естественных прав человека. А через права человека осуществляется власть, оборачивая их разнообразными, даже самыми изощренными формами зависимости акторов, способами их подчиненности. Неучастие акторов в деятельности неправительственных организаций – это проявление «бегства» от прав, а в широком смысле – «бегства» от свободы.

Ценностная плоскость прав человека. Социальная значимость всех групп прав человека, включая прав человека третьего поколения (прав социальных общностей), зависит от отсутствия в обществе высоких показателей социального цинизма (пренебрежение людей к нравственным ценностям) и социальной анонии (состояние растерянности и пустоты) [2, с. 50–51]. Современный украинский философ Владимир Ермоленко отмечает, что свет и рациональность могут быть «главными режиссерами тьмы и безумия» [5, с. 52]. Социальную незначимость прав человека можно рассматривать как отступление субъектов от правосознания, от самоуважения и уважения человеческого достоинства других, что может диктоваться образованностью и холодным разумом в контексте целей приспособления к жестоким социальным реалиям. Современное же общество предполагает нравственность, не позволяющую рациональным расчетам и знаниям акторов отрицать ценности, в том числе и ценность прав человека. Права человека как базовая ценность проистекают из других базовых нравственных ценностей, в первую очередь из ценностей свободы, ответственности, толерантности, уважения человеческого достоинства, любви, творчества, справедливости, равенства возможностей, безопасности.

Основной нравственной ценностью, из которой проистекает нравственная ценность прав человека, является свобо-

да. Свобода – постматериалистическая социальная ценность, она не обременена материальными условиями и обладает сложной и богатой духовной субстанцией. Эвристичным является сопоставление свободы с материалистической ценностью благополучия (материального достатка). Можно полагать, что принятие людьми прав человека, их востребованность среди различных социальных групп прямо зависят от рассмотрения людьми свободы в качестве приоритетной ценности по отношению к ценности достатка. Свобода же структурируется в социально-правовой плоскости на права человека. Согласно социологическому исследованию Центра Разумкова, по состоянию на 2012 год 30,2% жителей Украины придают значимость и свободе, и достатку, но в обмен на собственное материальное благополучие данная категория людей готова уступить государству часть своих прав и гражданских свобод. Вместе с тем 37,3% украинцев придают значимость и свободе, и достатку, но в обмен на личную свободу и гарантии соблюдения всех гражданских прав эта совокупность людей готова терпеть определенные материальные трудности. 32,5% украинцев не определились касательно сравнительной значимости для них свободы и материального достатка [8]. Эта третья группа людей составляет человеческий «резерв» либеральных социальных трансформаций, поскольку эти акторы могут начать поддерживать демократический транзит общества через искреннее и публичное приращение приоритетной значимости свободе.

Таким образом, обретение правами человека социальной значимости является необходимым условием модернизации посткоммунистических обществ, к которым относится современное украинское общество. Модернизация социума предполагает становление в нем прав человека в качестве определяющей и действующей интегральной характеристики социальных отношений и взаимодействий в нем. Отношение представителей различных социальных общностей к правам человека как к своей свободе, их смелость перед дилеммами выбора, взятие ими ответственности за свою совесть на себя выступают экзистенциальными и ценностными факторами социальной значимости прав человека. Данные факторы должны подкрепляться развитым правосознанием и социальным опытом успешной реализации прав человека, что уже сильно зависит от государственных и коммерческих структур. Либеральное правосознание предполагает признание первичности естественных прав человека по отношению к государству, понимание их нравственной природы, а также бесстрашие перед формированием и осуществлением личного выбора. В правовом, политическом дискурсах и связанном с ними религиозном дискурсе свобода и проистекающие из нее права человека часто сильно искажаются, обеспечивая «бегство» очень многих акторов от своих прав и свободы в целом. Оборотными сторонами либеральной демократии выступают жестокость в отношении социально уязвимых групп общества, их бесправие, что отчетливо видно на примере внебрачных, беспризорных детей, страстно ищущих заботы.

Методологически крайне важным является формирование динамичной системы социальных показателей заинтересованности различных социальных общностей в правах и востребованности прав человека разными социальными субъектами. Без эмпирической диагностики указанных показателей в точных и работающих индикаторах картина данных об уровне и характере соблюдения прав человека, которую фиксируют международные неправительственные организации в разных странах мира, в частности организация Freedom House, остается незавершенной с точки зрения скрытых факторов и смыслов. Оценку организацией Freedom House свободы в стране для полноты диагностики необходимо дополнить показателями этнокультурных, религиозно-конфессиональных, социально-психологических факторов, а также показателями соблюдения прав различных социальных общностей, особенно стигматизируемых в обществе (ведь в отношении к «слабым» во многом проявляется степень свободы общества и здесь необходимо формирование индикаторов показателей социальной стигматизации и дискриминации групп).

В современных обществах имеется тенденция возрастания востребованности прав человека среди социально стигматизируемых групп. То, что оборотной стороной «освобождения» через права человека является «закрепощение» на основе различных форм зависимости, проистекает из нравственной взаимосвязи свободы и чувства долга, свобода без чувства долга, конкретизируемая в ответственности, перетекает в разнузданность и иллюзорную вседозволенность. Принцип «никто никому ничего не должен» уничтожает социальную солидарность, создавая мнимую и «пустую» свободу.

На основе многофакторного объяснения и герменевтического описания социальной значимости прав человека возможно социальное программирование способов взаимодействия государственных и коммерческих структур с различными социальными общностями для достижения относительной поддержки акторами власти и их согласия упорядочивать свои взаимодействия друг с другом и властью на основе единых правил – прав человека. Важным компонентом данного социального программирования выступает моделирование деятельности неправительственных организаций, поскольку субъекты через участие в них приобщаются к требованиям прав человека. В подобном социальном программировании нуждается современное украинское общество, в котором «бегство» людей от своих прав зашкаливает.

Значимой комплексной теоретико-методологической перспективой настоящего исследования является следующее:

1. Формирование гибкой системы критериев оценки соблюдения прав человека в контексте различных социальных общностей и в привязке соблюдения/нарушений прав человека к их социальной значимости/незначимости соответственно.
2. Анализ полезности прав человека для развития общества в качестве свободного, а также с точки зрения достижения акторами желаемого ими жизненного успеха.
3. Раскрытие специфики повышенной значимости прав человека среди представителей социально уязвимых групп, которые являются стигматизируемыми и дискриминируемыми (особенно в домодерных и модернизирующихся обществах).

Литература

1. В Украине появился законопроект о гражданских партнерствах / Новости // Парни ПЛЮС [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://parniplus.com/news/v-ukraine-zakonoproekt-o-grazhdanskih-partnerstvah/>.
2. Головаха Є. Соціальний цинізм і аномія в українському суспільстві: загальна динаміка і останні зміни / Є. Головаха // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – Вип. 1 (15). – К. : Інститут соціології НАН України, 2014. – Т. 1. – С. 49–56.
3. Диккенс Ч. Приключения Оливера Твиста : [роман] / Ч. Диккенс. – СПб. : Азбука, Азбука-Аттикус, 2013. – 512 с.
4. Достоевский Ф. М. Братья Карамазовы : [роман] / Ф. М. Достоевский. – СПб. : Азбука, Азбука-Аттикус, 2011. – 896 с.
5. Єрмоленко В. Далекі близькі. Есеї з філософії та літератури / В. Єрмоленко. – Львів : Видавництво Старого Лева, 2015. – 304 с.
6. Стан дотримання політичних прав та громадянських свобод в Україні (аналітичний звіт за 2010 – перше півріччя 2011). Абетка з прав людини в Україні. – К. : Дім Свободи Україна, 2011. – 167 с.
7. Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. д. екон. н. В. М. Ворони, д. соц. н. М. О. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2013. – 566 с.
8. Що важливіше: свобода чи добробут? / Соціологічне опитування // Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=611.
9. Nations in Transit 2016 / Reports // Freedom House [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2016/>
10. Russia. Nations in Transit 2016 / Reports // Freedom House [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2016/russia/>

Анотація

Дышлевой И. А. Социальная значимость прав человека. – Статья.

В статье раскрываются факторы значимости для различных социальных субъектов прав человека, корни «бегства» людей от своих прав, отстаивания своих прав социальных общностей социально уязвимыми группами. Излагается литературная иллюстрация лишения субъектов прав человека. Анализируются методологические возможности и перспективы диагностики состояния соблюдения и нарушений прав человека. Придание акторами значимости правам человека, а также реализация этих прав концептуализируются в качестве обретения свободы и основной характеристики общества модерна. Раскрывается нравственное измерение прав человека как ценности. Обрисовывается положение прав человека в социальных взаимодействиях и отношениях, пронизывающих современное модернизирующееся украинское общество.

Ключевые слова: права человека, соблюдение прав человека, «бегство» от прав человека, свобода, модернизация.

Анотація

Дышлевой И. О. Соціальна значимість прав людини. – Стаття.

У статті розкриваються чинники значимості для різних соціальних суб'єктів прав людини, коріння «втечі» людей від своїх прав, відстоювання своїх прав соціальних спільнот соціально вразливими групами. Викладається літературна ілюстрація позбавленості суб'єктів прав людини. Аналізуються

методологічні можливості й перспективи діагностики стану дотримання та порушення прав людини. Надання акторами значимості правам людини, а також реалізація цих прав концептуалізуються як здобуття свободи й основна характеристика суспільства модерну. Розкривається моральний вимір прав людини як цінності. Окреслюється стан прав людини в соціальних взаємодіях і відносинах, які пронизують сучасне українське суспільство, що модернізується.

Ключові слова: права людини, дотримання прав людини, «втеча» від прав людини, свобода, модернізація.

Summary

Dyshlevyi I. O. Human Social significance of human rights. – Article.

The article reveals the factors of significance for the different social subjects of human rights, the people “escape” roots from their rights, advocate for the social communities rights by the vulnerable populations. The literary illustration of the deprivation of human rights subjects is given. The methodological possibilities and the diagnostics prospects of the condition of observance and human rights violations are analyzed. Giving the actors the significance of human rights and the realization of these rights are conceptualized as gaining freedom and basic characteristics of the society of modern. Moral dimension of human rights as value are revealed. The situation of human rights in social interactions and relationships that permeate the current modernizing Ukrainian society is outlined.

Key words: human rights, observance of human rights, “escape” from human rights, freedom, modernization.

УДК 316.7 340

A. Yilmayan

Doctoral student in sociology, Baku State University

STUDIES ABOUT DRUG ADDICTION IN TURKEY AND IN THE WORLD

ENTRY

Addiction drugs especially using of opium dates back B.C. ages and it has been used for different purposes in every ages until today. In ancient times these substances were used in ritual and holy ceremonies. With improvements in science and technical, opium and its other chemical derivations were used for medical purposes but when it was realized that it had bad effect in human health then it was banned. Using drugs and substance addiction is not only today's problem but also it was the problem during all ages of human history but precautions and dimensions of this problem in all ages were different [1, p. 55]. Drug addiction is so common among teenagers and young-adults (between 10–24 ages). This problem is not new in Turkey and in the world, it has emerged with industrialment, ruralisation and improvement in technology and it has spreaded in individual and in public freedom and welfare conception. Due to its high financial results not only for human but also for nations, it has caused an avoidable global cooperation. To decrease demand for substance, to hinder supply, for treatment and for operations do in rehabilitation part, there are a lot of national and international developed policies and important fundation that funded in order to take necessary precautions against this vital problem [1, p. 56].

Drug substances have been used for treatment purposes during the humankind history but it begun to consume illegally when it has begun to used for its joyful feature. Some supplies as this kind of consume makes economic demand-supply area. So since the second half of 20. th century drug substances have been income for some quarters and have been ideological and politic device in some international affairs. As Turkey situate on the transition area it has been suitable for international drug smuggler for heroin, opium, morphine base and other chemical substances and drug operation center [2, p. 103]. This opinions has been recorded in world struggle against drug substance report in 2005 and even later these opinions haven't changed in international reports [3]. In all around the world there is gradually rising struggle studies against addiction, because after it improve, it will be difficult to treat it. It is always more useful in socially and economically side to response before addiction happen. One of the intervention to do before addiction improved is precaution which means health services that serve for people who use drug and addicted [4, p. 109].

The aim in this research is to show the studies done in the world and in Turkey and is to drawing public attention to solve this problem.

WORDS, PHRASES AND DEFINITIONS

In historical process there are variety of definitions and words for misusing drug. Even some words are named as habit and addiction in recent years it is accepted that Using Drug Defect, Abuse and Addiction. While in the beginning there are words used for captivity and addiction but then Addiction was used instead in 1964 [5, p. 50–51]. DSM-III, using for drug definitions have been divided and classified as addiction and abuse for the first time and there is different measurement for both of them. Psychotrop medicine or drugs, can be usually abused instead of their main used. According to definition of DSM-IV, main feature in abuse; it is negative and renew repetition of results of use drug. For individuals who use drug, it is difficult to do his/her responsible and in case of routine using it is not only physically dangerous but also occurred as a socially and legally problem [5, p. 50–51].

Using Drug / Addiction: it is the situation of unceasable desire for taking or using drug or substance which giving joyful sensation when taken regularly to acquire a common effect in body, in soul or in social due to some variable problems [6, p. 1]. World Health Organizations' (WHO) terminology is used in Turkey and instead of Drug Addiction, Substance Addiction term is more common and used [7, p. 15].

In international law and technical orders the definition of Narcotic / Drug substance is like that :

– “Toxic (Poison) Substance, Narcotic Substance; psychotrop effected, joined to decisions of international protocol, synthetics or natural substance which recorded in common list and mentioned in legal place”.

– Drug Medicines; they are called as Psychoactive medicines in science language. The feature of such medicines is, doing addiction [8; 19, p. 7–8]. While these medicines are used for medical purpose under the control of doctors, then in time they are used out of the control of doctors as “narcotics” which making not only psychics addiction but also end up with death [9, p. 128–129].

In recent years abuse of sleep medicine, hallucinogens and amphetamines have been big problem and efforts to keep these problem under the control become important and in order to noticeable than narcotics they call Psikotrop [8, p. 128].

STUDIES ABOUT DRUG ADDICTION IN TURKEY AND IN THE WORLD

Today the most frequently used Addiction Substances have been possible to acquire for many years. Opium has been used for at least 5 000 years. But marijuana is a common substance especially used in eastern culture for thousands years. At the beginning most of the substance were used as raw but in time they were processed and used [5, p. 50–51]. The abuse of these substances were observed in Assassins' Government in Alamut Castle between the 1092–1276 years. In this country which was founded by Hassan Sabbah, bouncers were given drug substances and they were forced to suicide to some important people in that time [10, p. 4]. It has both different effect in every country and every country differently effects. Drug substances lead addiction and unrecoverable harmness in family and business life and in family and countries' economy like chain [11, p. 358]. Struggle against these harmful substances for generation has been the main target for many countries in the world and especially in Turkey for many years. Some substances may lead addiction even they are used only for one time. The number and percentage of drug users is getting rise day by day [12, p. 58]. Although, smoking hasn't been regarded as addictive substance addiction, today it is regarded as harmful as the other addictive substances [7, p. 15]. As countries regard the using drug as social problem, they try to define the level of using among the youngs by some different surveys which conducted by same countries. The widest study in Turkey was done in 2003 [13, p. 21].

1– Studies about Drug Addiction:

a) Common Studies Done About Substance Addiction in the World

It is noticed in a report in 2005 prepared by United Nation Office on Drug and Crime (UNODC) that the level of using drug increases every year in % 8 percent. This increase shows that this market has more than 300 billion dollars volume which are mostly based on consuming of marijuana but there is decrease in synthetic using. The predictions in 2007 shows that between 172–250 million people used drug illegally at least one time in their life, 15–64 years old problematic people group are among the 18–38 million [11, p. 359] and due to using drug substances 200.000 people die every year. While the using of synthetic substance such as Amphetamine, metamphetamine and ecstasy in developed countries decrease, the using in undeveloped countries gradually increase [14, p. 38]. In UNODC's 2014 World Drug Report, they indicated that drug users population in 2012 changed between 15–64 years old which form % 5 of all world population and they warned about gradually increase in user number and indicated that now there are approximately 243 million people are using drug [15, p. 21]. According to World Drug Report in 2015 the using percentage of drug in this year rise 3 million people more than last year [16].

According to survey of European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs (ESPAD) in 2007 it is stated that 1/3 of students in member countries can easily find drug [11, p. 359] and % 23 of male and % 17 of female students have ever tried drug at least one time in their life. Almost half of the students in Czech Republic (% 46) have been reported such using and it is stated that in some countries as France, Man Island, Slovakia Republic and Switzerland % 33 of student have used and in Cyprus, Norway and Romania only % 6 of student have used drug illegally. Most of the students who have tried drug illegally once are using drug. It has been reported that % 19 of students have used drug during their life [11, p. 360]. According to European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction (EMCDDA) report in 2009 there is a general decrease in using marijuana in last year. The results of European School Survey Project about Alcohol and Other Drug Using shows that there is an increase in using drug in East Europe countries. However; there are some signs that there is also a decrease in using of drug among youngs, % 4 of all death causes among 15–39 years old people due to using drug and % 33 of these deaths are most due to the opioids. 650.000 opioid users were detected in 2007, it is still the highest diseases in Europe and there is heroin's responsibilities in death rates [17, p. 11–16]. The potential Global heroin using is % 45,5 and it has increased to 560 tonnes between 2013 and 2012 years and 210 Kg opioids were caught in Turkey in 2013 [15, p. 21].

b) General Studies Done in Turkey about Drug Addiction

There isn't any general experiment among young people about drug using in Turkey, yet. There is some regional studies but, since there isn't any regular feedback to these experiments, it is so difficult to determine and evaluate using drug tendency and effects that related to increase of using drug. The first experiment about drug using among the high school students was done in 1991. 1500 high school students were surveyed and the percentage of student who have ever used any drug one time in their life is % 2.6 and percentage of marijuana is % 0.7. This survey has done in only four high schools in Istanbul. The second study was done by ESPAD in Istanbul in 1995 in 15 different high school with 2 800 students and the percentage of students who used any drug in their life is % 7, marijuana % 4, volatile substance % 4, ecstasy user % 1, sedative hypnotic % 7 and penetration of heroin % 1. Since this study was done with European countries and done as same principle with European countries this study is accepted as the first comparable study. In a survey was done among 62 schools among 5 823 high school from 10th class students in Istanbul in 1996, the percentage of using drug during their life is % 4.2, volatile substance is % 4, ecstasy % 0.9, sedative hypnotic % 5 and penetration of heroin % 0.7. In same year according to an experiment about percentage of using any addictive substance in Antalya city centre the percentage is % 1.4. According a survey was done in Muğla among 2 900 students from high school from class 1, 2 and 3 the percentage of student using smoke and other other drugs was found as % 3. According to a research done among 12.270 high school students (10–12 and 15–17 years) in 9 cities in 2001 the percentage of user of marijuana % 3, volatile substances % 4.3, heroin % 2.1, cocaine % 1.2 and ecstasy is % 1.3. When we compare of risk for using drug between girls and boys, the percentage of boys using marijuana is % 3.7, volatile substance is % 1.6, heroin is % 4.7, ecstasy is % 5.1 and cocaine is % 4.6 more than girls. The using risk of ecstasy by healthier high school students is % 1.6 much more than common healthier high school students. It has been found that at private schools the risk of using marijuana is % 2.6, volatile substances is % 1.8, heroin is % 3.2, ecstasy is % 4 and cocaine is % 3.8 more than public schools.

The first study about using drug in Turkey was held in 2002 by Turkish Psychology Association. According a survey done with 7 681 people except of alcohol and smoke users, the percentage of the other users of addictive drugs are % 0,3 (25), and at least one substance users are % 1.3 [11, p. 360–361]. According to a cooperative study of Turkish Government Institutions

and United Nations Office of Drug and Crime (UNODC) in 2003 the percentage of people, 16–17 years old, using tobacco is % 50, alcohol is % 45, marijuana is % 4.3; and when testing the latest month for using, tobacco is % 18, alcohol is % 20, marijuana is % 2, and other substances are % 1 [18, p. 27].

Ögel and his friends completed a study called SAMAY including Istanbul and 15 other cities in 1998. The target population of research is the group in 15–17 years old youngs. This group is formed as high school students in Turkey. So the research has been operated in high schools. As previous researches has been done in same group, it gives opportunity to compare the results of researches. In research, the percentage of using drug is like this; marijuana is % 3,5, volatile substances are % 8,6, sedative hypnotic drugs are % 3,2 and heroin is % 1,6. The city in which most frequently seen of using marijuana in lifelong is Izmir % 4, Istanbul and Diyarbakır each % 3,6, Muğla % 3,4, Antalya % 3,2, Adana % 3,1. The least seen of using drug in lifelong cities are Malatya % 0,5, Sivas and Van % 1,9. The cities in which most frequently use of volatile substance are Muğla % 12,8, Kocaeli % 12,6, Sivas % 12,4, Eskişehir % 11,8, Antalya % 11,2 and Izmir % 11,1 [19, p. 37].

In a research done in 60 cities in 261 schools including [% 50 private schools, % 50 official schools (130 official and 131 unofficial)] by Grand National Assembly Investigation Commission of Turkey (TBMM) in 2007 (selected by Turkish Statistics Institute) (TÜİK). In this study 26 009 students were asked without any detail about violence in school and using drug addiction. According to results of this research, the percentage of students who are still smoke users is % 15,6, the percentage of alcohol users at least one time in the latest month is % 16, the percentage of students who used drug substances in the last three months is % 2,9 and estimated number of users is detected as 87.814 [20, p. 3, 25, 35, 97; 21, p. 17; 22, p. 46].

According to a research in Çanakkale in 2009–2010 education semester with 5 546 high school students; the percentage in lifelong (even try one time) for marijuana is % 1,4 and volatile substances is % 1,2 [13, p. 27]. In same research done by United Nations Office of Drug and Crime UNODC; "the percentage of illegal using addictive substance among the youths" in Turkey has been found as % 3. It is indicated that both in the world and in Turkey the age using drug is between 15–21 and the risk of drug using age is between 12–20 [22, p. 47].

The percentage of using any drug in lifelong between 15–64 years in Turkey is % 2,7. This percentage for male is % 3,1, for female is % 2,2. The frequency of using drug among middle adults (15–34 age group) is more common than general population (15–64 age group). While the percentage of using any drug substance in lifelong for young-adults is % 3,0, this percentage is only % 2,7 in general population. This percentage is % 3,1 between 25–34 age group. And also when the results of community researches are checked, it seemed that the percentage of male users are higher than female users. When looked the percentage of using frequency for female between 15–24 age groups using drug is found as % 1,6; 25–34 age group % 2,5; 35–44 age group % 2,5; 45–54 age group % 1,6; and 55–64 age group % 3,1. The percentage of using marijuana in high school is counted as % 0,3 [23, p. 152].

2– The Protection Studies Done about Drug Addiction

Drug using and the percentage of crimes related drug using in Europe between 2000–2005 dramatically increased. Using drug and addiction cause not only many socially, economically and psychologically destructions and the using age gradually increase and become global problem but also the using drug is expanding among the youths and become untreatable damages in public life [24, p. 327–328] are becoming important day by day in all around the world. The protection programs exist. That's because the treatment after become addiction is very difficult. The interventions which done before addiction are always more successful, economic and beneficial in socially. The interventions done before addiction are precautions and health services against addiction for new users and addicted people [4, p. 109].

At the beginning of using drug, there are many risk factors in using aim and in misusing addiction drugs. Addiction workers are aware of importance of these effects and treatment approaches and the protection and precaution about this subject all disciplines are become common study area [19, p. 12]. As alcohol and drug addiction treatments are difficult diseases, protective studies are very important. There are three kind of protective study:

1- Preventing to people who not begin to use drug and alcohol. 2- Give advice and take some precaution against addiction before get used to any drug or alcohol and prognose of people who has not addicted yet. 3- Decrease the damages of addicted to themselves and their environments. And there are protection for study methods. These are two main groups:

A- First method: These are deter: Prevent people from using any addictive substance by teaching to them about bad health problem and legal results. But it is known that only this method is not effective. Informing: Giving self decision to individual to use drug after informing them. Increasing individual abilities. Increasing the power of can say "NO" can solve the problem on his own and selfconfidential. Increasing social abilities: Moderate the relationships among the individuals and provide to use their leisure time effectively. Make a value system against to drug substances: Show that the using drug is not a trend [25, p. 76]. Abuse the using drug and attempts to struggle against using drug: a) Prevention b) Decreases the damages c) Treatment d) Rehabilitation [24, p. 329].

B- Second method: That is completely concern about the police legal studies [4, p. 109]

a) Protection Studies Done about Drug Addiction in the World

During the history though there were some prohibitions by some country leaders, they did not give any effective results about using drugs. So using drug is not only today's problem but also historical problem but all precaution and tryings to solve in all ages are different. Chinese Emperor realized the dangers of using opium in his country and banned the selling of opium in 1729. The first banning for opium was in 1875 in San Francisco where Chinese laborer lived intensely [14, p. 28-29]. At the last of 19.th century and at the beginning of 20.th century the medical purpose for opium was common but due to its addiction effect and used for illegal purpose and instead of its treatment effect it begun to called as the main reason for diseases. At the beginning there wasn't any precaution against using this substance in national and international level but then after some international interest settlements traced, the importance of banning was discussed again. It was planned to take under the control of the drug substance by signing some international treaties. For this purpose International Opium Congress was helped in 1909 and give some advises to member countries about producing, selling, shipping and using in "Shanghai Opium Treaty" in 1909 [1, p. 55].

The classification of drug substances was done in Lahey Opium Treaty in 1912 and decided to take under the control of producing, exporting and importing. After the speculation about using marijuana in USA there was taken some precaution against using marijuana and when its addiction feature was realized, a report was prepared and then some precaution was taken and it was completely banned in all places including pharmacies in USA in 1931. In Cenevr Opium Treaty in 1925 the decision of Lahey Treaty was accepted and an effective international organization was founded against to drug substances trading and then in Cenevr Opium Treaty in 1931 about banning of illegitimate dangerous drugs Cenevr Treaty signed in 1936. It was decided to struggle against Synthetic Drug Substance in Paris Protocol in 1948 and in 1953 New York Opium Protocol. But the most important treaties against to drug producing and trading in international level are: United Nation Treaty About Drug Substances in 1961, United Nation Treaty About the Psycotrop Sustances in 1971 and United Nation Treaty against Samagling of Drug Substances and Psycotrop Sustances in 1988 [10, p. 4].

In these three Treaty, which Turkey also accepted, in 1961 it was decided to bann using drug in except of medical and scien-

tific purpose, take under the control of illegal growing of marijuana and other drug substances, bound to permission and controlling for producing, exporting, importing and distributing of drug substance. So, for this purpose International Drug Control Bureau (INCB) was found [10, p. 5]. About the Treaty of United Nations' Psycotrop Sustances in 1971: take under the control of drug substances which abused for using and give bad effect to human psychology and provide to use anaesthetic drug only with the doctor permission and so all member countries have decided to committing these decisions in their domestic law. And also in case of any disagreement about committing these decisions in domestic law, it was provided to apply the International Court of Justice [10, p. 5]. With United Nation Treaty against to Smuggling of Psychotropic Substances in 1988; take under the control of producing some chemical substance which used for Psycotrop Sustances and unaesthetic substance, preventing drug smuggling and by the means of struggling against crimes in international level it was planned to have international information and to do cooperation together. And also at the Contract Atteachment, there are some accounting and discussions for taking some precautions for chemical substances which possibly can be used for legal or illegal purposes and can used as drug substances. Turkey signed this contract with a law which madden in 1995 [1, p. 58]. It seems that a lot of actors and constitutions have been interested in improving and conducting of drug policies since 2000s [26, p. 20]. One the most known instituiton is United Nations (UN) which has prepared some kind of contracts against to use and trade of drg substances and has provided to sign these contracts by a lot of countries since the beginning of 1960s. United Nations (UN) conduct the implements, controlling and managing of drug contracts with the hand of some UN institutions and departments [27]. These are: The International Narcotics Control Board, INCB), United Nations Commission on Narcotic Drugs, CND, The United Nations Office on Drugs and Crime, UNODC [14, p. 36]. The United Nations Office on Drugs and Crime, (UNODC), is the management council of international drug policy. It help the member countries to conduct and accept the controlling drug policies and carry out the management for both INCB and CND. It publishes World Drug Report [26, s. 19]. b) Protection Work about Drug Addiction Done in Turkey

The first regulations for opium poppy planting, producing opium, users and provider of these drugs, taken place in age of Fatih Sultan Mehmet. In age of Murat IV. using tabacco and coffee was prohibited. After Turkey become a member to National Society in 1932, limited to farming of opium poppy and trade of opium proces and give the authorization to Drug Substance Monopoly with a law in 1933. Geneva Opium Convention was accepted in 1931 and in 1938 these rights was hand overed to Soil Product Office. Between 1938-1971 Turkey could respond world opium market with % 50-55. All around the world in 1970s, Turkey was seen as responsible and charged due to illegal opium trade traffic and Turkey banned producing opium completely in 1971. But in 1974 this was unban. Planting of marijuana was taken under the control and planting areas was determined by Ministry Council. Alkaloid plant was found in Bolvadin in 1981 and % 90-95 percent of production was imported. Turkey besides to its effective interior law regulation against to drug substances trading, it has given hand to both in regional and international cooperation [28, p. 11].

Turkey has effective cooperation against to drug substances smuggling with following international constitutions: European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction (MCD-DA), United Nations Office of Drug Crimes (UNODC), World Costume Organization (WCO), Custom Enforcement Network (CEN) and Regional Intelligence Liaison Offices (RILO), International Crime Prevent Centre, Commission of Drug Substance (UMK), Middle and Near East Illegal Drug Substance Traffic and Sub-Commission Related Subjects (OYUTAK), Heads of National Drug Law Enforcement Agencies (HONLEA) Preventing Crime and Crime Justice Commission (S CAK) and there is cooperation with some United Nations constituitons and European Councille, Black Sea Economic Cooperation Organization (KEİT), Economic Cooperation Organization (EİT), Souteast

Europe Cooperation Initiative (SECI), Interpol, International Drug Control Board (INCB), POMPÍDOU Group, International Drug Repression Conference (IDEC) and EUROPOL. Except of these international institutions Turkey has signed Security and Cooperation Treaty with another 68 countries [29, p. 9].

The 90th article in T.R. 1982 Constitution, is statutory of International Treaties. It is accepted that it is impossible to apply with unconstitutional claim to Constitution Court. In UN Conference in 8.th Meeting in 1988 "United Nation Contract Against to Drug Substance and Psixotrop Substance" is accepted as the last contract to struggle against to drugsunstances in international level [10, p. 31].

RESULT

Drug addiction is getting widespread in the world and in Turkey, threatening future with its bad effects. The importance of interantional cooperation programs to struggle against to drug addiction in all around the world are getting widespread. By this mean;

1- By means of Preventing Studies: Warning and informing (especially adults) about the dangers result from using drug substances, provide some kind of fears against to using drug substances and deter them from drugs by developing alternative cognitive strategies. Educating individuals with general health education about using drug substances. Education and informing studies about the using drug addiction and substances should be given to all public with some different social activities which help to form a public opinion against drug substances.

By this aim, alternative cognitive learning strategies which take on account cultural character and identities should be developed, physical health should be emphasized and the importance of education should be taken attention to adults.

2- Struggles in this: Current national and international institutions should work and have cooperation completely serious, sensibly and steadfastly against to all humankind common dilemmas, drug substances and drug addiction.

References

1. Report of Turkish Grand National Assembly Commission of Investigation TGNA, 2008.
2. Derdiman, R.D. (2006). General Information about Drug Substances and Principles about Struggle against Drug substances. Academic Investigations Jurnal 28.
3. USA Report (2010). The Balkansa are still one the biggest Transition rote. ttp://www.setimes.com (Available date: 03.05.2015)
4. Ögel, K. (2001) Man, Lifeand Addiction Discussions and Causes. İstanbul: IQ Cultur Art Publishing.
5. BEYAZÜREK, M. ŞATIR, T. T. (2000). Defections of Using Drug. Foundaiton of Balıklı Rum Hospital. World of Psychiatry, C.4, İstanbul.
6. BERKEM, N., İPEK, M. (2002). Research to Determine the Features and Penetration of Using Drug among the University Students. Bursa Sanitaion Department Publishings No:5 Bursa.
7. BUĞDAYCI, G. (2008). The Economical, social and cultural processes that effect Unversy Students' using smoke, alchochol and drug: Sakarya university. Master Thesis.
8. İZGÜ, E. (1986). The definition of drug substances and psikotrop medicenes and holding a seminar about forming psikotrop medicine. Ankara.
9. AKBULUT, İ. (1997). Drug substance problem in our country. İHFM. C.55. number: 3, İstanbul.
10. ÖZMEN, Ö. (2009) Crime of Drugs and drug substances. Master thesis. İstanbul.
11. ÖZMEN, F. KUBANÇ, Y., (2013) Drug addiction at high schools : Perspectives of managers and school teachers about current situation and their advices. Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/3, Winter, Ankara.
12. DERDİMAN, R. C. Struggling against drug and International dedective and judicial problems and advices for solution. <http://docplayer.biz.tr/2531634-Uyusturucuya-mucadelede-ulusal-ve-uluslararası-polisiye-ve-hukuki-sorunlar-ve-cozum-onerileri.html> (access date: 09.08.2015)
13. EVCİN, U. (2011) The effects of places where high school students spend their time on behaves to use drugs: Bayrampaşa example. Master Thesis, İstanbul.

14. İŞİK, M. (2013) Evaluation of Turkey's strategical communication approach policies about using drug and drug addiction. Doctorate thesis. İstanbul.

15. UNODC World Drug Report, 2014.

16. UNODC World Drug Report, 2015.

17. EMCDDA Europe Drug Report, 2009.

18. GÜLER, A. (2008) Penetration tabacco, alchochol and drug among prep-class students of University of Ege and socio-economic level effect. Doctorate Thesis, İzmir.

19. YILDIZ, E. U. (2009) Penetration of drug, alchochol and smoke in İzmir high schools, Preparative and protective factors. Doctorate Thesis İzmir.

20. TGNA Investigation Report, 2007.

21. ÇAKIR, D. (2011) Penetration of psikoactive drug and alchochol among students of Trakya Unversity and high schools in Edirne city. Expertness Thesis, Edirne.

22. ÇALI, H. H. (2012) Using drug and drug addiction as an unvictime criminal example in Turkey in urban places. Atatürk Uni. Social Science Institute Journal 16 (1).

23. TUBİM (2012), Penetration of Drug. (access date 15.11.2015) <http://www.kom.gov.tr/Tr/HaberDetay.asp?HKey=220>

24. KARATAŞOĞLU, S. Drug Addiction with Social Politic Dimontion. Turkish Administration Journal: 476.

25. Ögel, K., Karalı, A., TAMAR, D., ÇAKMAK, D. (1998) Educational Program for Surgeons about Drug and Alcohol. Alcohol and Drug Handbook. AMATEM, Bakırköy, İstanbul.

26. Frank, V. A. B. Bjerger ve E. Houborg. (2008). Drug Policy: History, Theory and Consequences. Langelandsgade: Aarhus University Press.

27. Boister, N. (2001). Penal Aspects of the UA Drug Conventions. Hague: Kluwer Law International.

28. EGM- KOM Head of Department, 2000.

29. Addictive substances and Struggle against to Addiction Turkey Report in 2006. Ankara, 2006-World Drug Report - 2007, UNODC.

Summary

Yilmayan A. Studies about drug addiction in Turkey and in the world. – Article.

Though addiction is accepted as one of the biggest problem of adults, it is seriously and constantly growing up problem by effecting near future. So it has been the researching and interference area for health, psychology, law and criminology. Addiction hindrance programs has recently gained importance all around the world. This is because, after addiction advance, treatments get very difficult. So, hindrances which to be taken before the addiction advanced are more successful and are more beneficial in social and economic sides. The using and crimes of addictive substance and stimulants is the common problem of all the world. There need international cooperation about this problem. About this cooperation, world nations sometimes meets and do agreements about decisions against drug substances and stimulants.

Key words: Substance, drug addictive, international fundations, protectiveness, struggle with drugs.

Анотація

Йилмаян А. Дослідження про наркозалежних у Туреччині й світі. – Стаття.

Хоча наркоманія сприймається як одна з найбільших проблем і з нею ведеться серйозна боротьба, постійно збільшується кількість питань, які треба буде вирішувати й у майбутньому. Тут спільно повинні працювати фахівці в галузі охорони здоров'я, психології, права та кримінології. Програми щодо боротьби з наркоманією набули значення в усьому світі, тому що після того, як наркоманія стала хворобою, її лікування стає дуже важким. Попередні заходи, ужиті щодо наркоманії, виявляються більш успішними й більш вигідні із соціальних і економічних сторін. Використання наркотичних речовин і стимуляторів, що призводить до злочинів, є спільною проблемою для всього світу. Необхідна міжнародна співпраця із цієї проблеми. Щодо наркотичних речовин і стимуляторів укладаються угоди.

Ключові слова: наркотичні речовини, що викликають звикання, міжнародні організації із боротьби з наркотиками, становище з наркотиками в Туреччині.

Аннотация

Йылмаян А. Исследования о наркозависимых в Турции и мире. – Статья.

Хотя наркомания воспринимается как одна из самых больших проблем и с ней ведется серьезная борьба, постоянно растут проблемы, которые надо будет решать и в будущем. Здесь совместно должны работать специалисты в области здравоохранения, психологии, права и криминологии. Программы по борьбе с наркоманией приобрели значение во всем мире, потому что после того, как наркомания стала болезнью,

ее лечение становится очень трудным. Предварительные меры, принятые относительно наркомании, оказываются более успешными и более выгодными с социальной и экономической сторон. Использование наркотических веществ и стимуляторов, ведущее к преступлениям, является общей проблемой для всего мира. Необходимо международное сотрудничество по данной проблеме. В отношении наркотических веществ и стимуляторов заключаются соглашения.

Ключевые слова: наркотические вещества, вызывающие привыкание, международные организации по борьбе с наркотиками, положение с наркотиками в Турции.

УДК 101/378 316.4

А. М. Іщенко
старший викладач кафедри теорії та практики управління
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут»

О. М. Іваненко
магістрант V курсу факультету соціології і права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут»

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІОЛОГІЧНОГО ОЦІНЮВАННЯ КОНКУРЕНТНОГО ІННОВАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

Система вищої освіти сьогодні перебуває у стадії значної модернізації, що не в останню чергу викликано інноваційними викликами сьогодення. У таких умовах якість надання освітніх послуг в Україні багато в чому не тільки залежить, а й визначає конкурентоспроможність вищого навчального закладу (далі – ВНЗ). ВНЗ повинен дотримуватися глобальних тенденцій у розвитку освітніх процесів, аби забезпечити належний рівень конкурентоспроможності серед інших ВНЗ як усередині країни, так і поза її межами. Розробляючи нові конкурентні механізми, керівництву освітнього закладу необхідно передусім ураховувати внутрішні потужності й доповнювати їх новітніми технологіями в освітньому процесі, тобто дбати про формування конкурентного інноваційного потенціалу. Важливими викликами на цьому шляху можуть стати не тільки досягнення гармонійної ефективності з економічними та соціальними чинниками діяльності вишу, а й розробка дієвого механізму оцінювання конкурентного інноваційного потенціалу закладу. Вирішення таких завдань дасть змогу не тільки ідентифікувати ВНЗ в системі показників конкурентоспроможності серед інших вищих навчальних закладів, а й, дбаючи про якість, розробляти інноваційні методи вдосконалення освітнього процесу та прогнозування можливого розвитку з урахуванням усіх аспектів, які можуть його обмежити.

З економічного погляду аналіз основних питань, пов'язаних із конкуренцією на ринку товарів і послуг, був ґрунтовно здійснений у працях багатьох економістів, від А. Сміта й Д. Рікардо до К. Маркса з його розглядом основного закону конкуренції. Сучасна ж конкуренція на українському ринку освітніх послуг у сфері вищої освіти визначила велику кількість досліджень вітчизняних авторів з пошуками шляхів збільшення конкурентоспроможності вишів і розглядом різних конкурентних стратегій ВНЗ. Так, управлінський аспект збільшення конкурентоспроможності висвітлено в працях К. Кравченко, М. Євтух, М. Балабанова та інших. Питаннями конкуренції в освітній галузі займаються І. Іванова, В. Базилевич, Л. Карамушка, О. Виноградова, М. Ніязова, В. Гончаренко, Т. Литвиненко, Н.М. Ушакова, І. Лютий та інші. Між тим, питання формування конкурентного потенціалу ВНЗ, як й особливості його оцінювання, досі залишаються дискусійними та вимагають подальших розвідок.

Метою статті є дослідження особливості формування та оцінювання конкурентного інноваційного потенціалу ВНЗ в сучасних умовах.

Конкуренція серед вищих навчальних закладів – це передусім конкуренція на ринку освітніх послуг між наявними суб'єктами – освітніми закладами. Вона забезпечує постійний розвиток науково-технічного й інноваційного прогресу в освітній сфері. Актуальність пошуку шляхів оптимізації конкурентного потенціалу вишу пов'язана не тільки із загальними процесами комерціалізації всіх галузей економіки України, а й зі складною демографічною ситуацією та ситуацією розбалансування попиту і пропозиції на ринку освітніх послуг, розбіжністю між реальною кількістю робочих місць, пропозицією спеціальностей для абітурієнтів, а також державним замовленням. Особливо актуальним це питання є й для технічних ВНЗ, перед якими стоїть складне завдання, не втративши в якості освіти,

набрати достатню кількість майбутніх студентів, достатню для того, щоб утримувати створену інфраструктуру, професорсько-викладацький склад тощо.

Таблиця 1

Навчальний рік	Кількість ВНЗ, од.		Кількість студентів у ВНЗ, тис.	
	I–II рівнів акредитації	III–IV рівнів акредитації	I–II рівнів акредитації	III–IV рівнів акредитації
2010/11	505	349	361,5	2129,8
2011/12	501	345	356,8	1954,8
2012/13	489	334	345,2	1824,9
2013/14	478	325	329,0	1723,7
2014/15*	387	277	251,3	1438,0
2015/16*	371	288	230,1	1375,2

*Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції.

За наведеними статистичним даними в таблиці 1 [6] можна побачити, що кількість студентів на початок навчального року у вишах із року в рік значно зменшується, в принципі як і кількість самих закладів, проте зрозуміло, що кількість студентів зменшується значно неадекватно швидше, ніж відбувається оптимізація кількості ВНЗ. Якщо в 2010 році дослідниця О. Процишин зазначала, що «зростання кількості вищих навчальних закладів різної форми власності сприяло формуванню конкурентного середовища та посиленню конкуренції за студента-контрактника» [5, с. 99], то сьогодні загострюється конкуренція вишів і за студентів, що навчаються за державним замовленням.

Складність набору детермінується ще й випадками недобросовісної конкуренції на ринку освітніх послуг, коли окремі виші свідомо знижують критерії відбору абітурієнтів, зокрема вступні бали по ЗНО, значно полегшуючи вступ до навчального закладу. Така ситуація швидше свідчить не про підвищення конкурентних переваг, про які піде мова далі, а про використання методів, що можуть принести швидкий результат, але в майбутньому також можуть призвести до зниження якості освіти.

На нашу ж думку, і тут ми погоджуємось із більшістю сучасних дослідників, конкурентний інноваційний потенціал має формуватися заходами підвищення показників якості освіти, а отже, професорсько-викладацьким складом, поєднання навчання з наукою, розгалуженою лабораторною базою тощо. Іншими словами, пошук нових засобів досягнення конкурентної переваги на ринку надання освітніх послуг є однією з ключових завдань ВНЗ. На сучасному етапі розвитку абітурієнт стоїть перед досить широким вибором навчальних закладів у зв'язку із запровадженням зовнішнього незалежного оцінювання. Тому вагомим чинником переваги навчального закладу є його минулі надбання та широка поінформованість, тобто можливість отримати якомога більше інформації про ВНЗ в різних сферах діяльності. Наприклад, інформацію про рівень підготовки

студентів, працевлаштування випускників, забезпечення професорсько-викладацькими кадрами, станом приміщень, обладнання, наявність необхідної методичної літератури, організація наукової роботи студентів, упровадження новітніх технологій в освітній процес, гнучкість навчального графіку, міжнародна діяльність навчального закладу тощо.

На думку Т. Нефедової [3], структура конкурентного потенціалу ВНЗ складається із ресурсної складової з виокремленням матеріально-технічних, інтелектуальних, трудових, фінансових і маркетингових ресурсів, а також науково-дослідної бази й інноваційних ресурсів, педагогічних та інформаційно-комунікаційних технологій; організаційно-управлінської складової, що включає систему управління й забезпечує виконання функцій у сферах: організації навчального процесу та НДР, студентського самоврядування, управління кадрами й мотивації, соціальної сприйнятливості та взаємодії зі стейкхолдерами, організації додаткових послуг позанавчального характеру [3].

Структура інноваційного потенціалу ВНЗ може бути наведена аналогічно до структури промислового підприємства, наприклад, так: єдністю трьох його складових – ресурсної, внутрішньої й результативної [1, с. 126]. За такого підходу до ресурсів ми зараховуємо матеріально-технічні, інформаційні, фінансові та людські. До внутрішньої складової – ресурси державної підтримки та інфраструктурні ресурси, до результативної – зростання ефективності функціонування вишу як економічної системи. Зауважимо, що для ВНЗ результативна складова вимірюється не стільки економічною ефективністю, скільки якістю людського капіталу випускників як потенційних працівників.

Крім дослідження поточного стану навчальної й наукової діяльності вишу, обов'язковим є з'ясування й інших практичних аспектів, що можуть свідчити про конкурентний потенціал закладу, а саме: відгуки про конкурентоспроможність випускників. Так, О. Кіндрась відзначає, що «конкурентоспроможність ВНЗ знаходиться в прямо пропорційній залежності від рівня конкурентоспроможності його випускників на ринку праці та рівня адаптації здобутих навичок і вмінь до сучасних ринкових умов господарювання» [2, с. 28].

Досвід Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» (далі – НТУУ «КПІ»,

КПІ) засвідчив, що ефективною можливістю оцінювання якості підготовки випускників може бути використання соціологічного інструментарію. Так, в університеті, починаючи з 2007 року, Науково-дослідницьким центром прикладної соціології «Соціоплюс» щорічно проводиться експертне дослідження серед роботодавців. Щодо методики, то це моніторингове дослідження, що проводиться в КПІ вже протягом кількох років, спирається на якісно-кількісну методологію – формалізоване експертне опитування. При цьому зазначимо, що це дослідження можна назвати квазіекспертним, тому що роботодавці, звичайно, є компетентними в оцінюванні якостей випускника, але ця оцінка враховує передусім ті сторони його підготовки, які актуалізовані в безпосередній роботі. Комплексну оцінку підготовки з урахуванням оцінки фундаментальної, фахової, професійно-орієнтованої підготовки зможуть дати не всі. З огляду на це в інструментарії дослідження розроблено систему запитань-фільтрів, що дають змогу виокремити лише компетентних експертів для отримання тієї чи іншої оцінки. Крім оцінювання окремої складової конкурентного потенціалу, існує також стратегічна мета проведення такого соціологічного моніторингу, адже в форматі виявлення поточного стану й тенденцій розвитку взаємодії роботодавців і НТУУ «КПІ» стає можливим прогнозувати моделі взаємодії, розробляти систему збору та обробки інформації й будувати в режимі зворотного зв'язку ефективну систему взаємодії роботодавців та університету. Протягом останніх років щорічне соціологічне опитування роботодавців засвідчує високий рівень підготовки молодих фахівців, які отримали свою освіту в НТУУ «КПІ». Варто зауважити, що в основі цих високих оцінок покладено дві причини: перша – доволі високий рівень підготовки кадрів в університеті, а друга – досить прагматична: роботодавці ще на етапі підбору персоналу здійснюють первинний відбір фахівців серед тих, які найбільшою мірою відповідають запланованій роботі. Тобто, отримані дані радше засвідчують, що роботодавці не розчаровуються при подальшій співпраці. Порівнюючи спеціальну фахову та практичні види підготовки випускників НТУУ «КПІ», можемо побачити, що за всі роки фахова підготовка оцінюється роботодавцями вище, ніж практична підготовка.

Сфера діяльності роботодавця	Наскільки серйозною є для Вашого підприємства проблема забезпечення кваліфікованими кадрами?				
	Дуже серйозна проблема	Швидше серйозна проблема	Швидше несерйозна проблема	Проблема не є серйозною	Важко відповісти
Освітньо-наукова	57,4	21,3	9,8	9,8	1,6
Виробнича	36	31,6	16,7	13,2	2,6
Зв'язок і телекомунікації	45,8	41,7	8,3	4,2	0
Транспортні послуги: перевезення вантажні, пасажирські перевезення	27,8	27,8	16,7	27,8	0
Торгівля	35	30	18,3	16,7	0
Видавництво й поліграфія	23,3	30	16,7	26,7	3,3
Фінансова, фінансово-банківські послуги, аудиторські послуги	52,9	17,6	17,6	11,8	0
Культурно-розважальна сфера, туристичні послуги	21,4	21,4	57,1	0	0
Державна служба	66,7	0	0	33,3	0
Інформаційні технології	41,7	19,4	20,4	15,7	2,8
Будівництво, архітектура, проектування, будівельно-ремонтні послуги	39,2	17,6	27,5	15,7	0
Кадрові агентства, рекрутинг, консалтинг, реклама, митні послуги	21,7	39,1	4,3	34,8	0
Медицина, стоматологія, оздоровчі, спортивні організації, лазні	26,1	43,5	21,7	8,7	0
Нотаріальні послуги	50	0	0	50	0
Інша	40,3	24,8	15,5	17,8	1,6

Для конкретизації оцінок рівня підготовки молодих фахівців роботодавцям було запропоновано оцінити їх як працівників за низкою критеріїв. За отриманими даними, «найслабшим» місцем молодих фахівців є навички роботи зі службовими документами, тоді як «найсильніший» показник, що отримав найвищі оцінки роботодавців, – готовність навчатися та вміння засвоювати нове в професії. Що є дуже втішним, адже це свідчить, що молоді професіонали не лише покинули стіни університету з певним багажем знань, а й також «навчилися учитися», засвоїли методологію пізнання, що є ключовим для фахівців на будь-якому сегменті ринку праці. Основні ж недоліки підготовки, які визначаються роботодавцями, – це відсутність практичної підготовки й низький рівень володіння необхідними для роботи інформаційними технологіями та програмними продуктами. У ході експертного опитування, окрім з'ясування оцінки рівня підготовленості випускників НТУУ «КПІ», досліджуються й інші питання, пов'язані з виявленням основних тенденцій на ринку праці та питаннями взаємодії між вищими навчальними закладами й роботодавцями, які безпосередньо впливають на формування конкурентного потенціалу вишу. Зокрема, досліджується те, представники яких сфер діяльності відчувають дефіцит кваліфікованих кадрів. Зауважимо, що за даними останнього дослідження, проведеного у грудні 2015 року – січні 2016 року, такими сферами діяльності, де з роками зростає проблема забезпечення кваліфікованими кадрами, є освітньо-наукова, виробнича, зв'язок і телекомунікації, державна служба, інформаційні технології та фінансова сфера.

Подальше дослідження показало, що роботодавці значених сфер діяльності також відчувають необхідність у серйозній фундаментальній підготовці, що направлена на формування фахівців «широкого профілю», що неможливе без ґрунтовної підготовки у профільних ВНЗ, у яких існують базові теоретичні курси, що направлені на формування всебічно розвиненої особистості.

У 2015 році додатково в роботодавців було досліджено попит на підготовку кандидатів і докторів наук. У ході дослідження на цей момент було опитано 472 роботодавці. Виявилось, що 10,3% із опитаних респондентів зацікавлені в прийнятті на роботу співробітників із науковими ступенями. При цьому серед тих, хто зацікавлений у співробіт-

никах із науковим ступенем, 73,8% зазначили, що для них дуже важливий рівень володіння ІТ-технологіями.

Отже, у дослідженні питання формування конкурентного потенціалу важливо відзначити роль аналізу його наявного стану за наведеними складовими. Сучасні інформаційні технології дають змогу стежити за рівнем розвитку вищих навчальних закладів. Джерелом інформації можуть слугувати офіційні статистичні показники, результати моніторингу соціологічних досліджень, рейтинги вищих навчальних закладів, маркетингові дослідження. Підсумовуючи зібрану інформацію, ВНЗ має змогу аналізувати своє становище, виявляти сильні та слабкі сторони, визначати напрям розвитку, розставляти пріоритети.

Так, у НТУУ «КПІ» наказом ректора у 2005 році створено Інститут моніторингу якості освіти (<http://eqmi.kpi.ua/>). Цей Інститут є базовим навчально-науковим структурним підрозділом НТУУ «КПІ» з питань незалежного моніторингу якості підготовки фахівців у НТУУ «КПІ» та з питань доуніверситетської підготовки. Завданнями інституту як раз є створення науково-методичних засад і технологій моніторингу якості вищої освіти; організація та проведення систематичного незалежного моніторингу якості підготовки фахівців у НТУУ «КПІ» й формування на цій основі рекомендацій щодо покращення всіх складових навчального процесу; організація та проведення систематичного ректорського контролю залишкових знань тощо.

Також до системи аналізу поточного стану можна зарахувати те, що в НТУУ «КПІ» щорічно проводиться соціологічний моніторинг якості освіти й інших елементів підготовки фахівців, який дає змогу отримати оцінку інформацію щодо деяких складових, які можна зарахувати до конкурентного потенціалу вишу.

У ході цього моніторингу, що здійснюється за репрезентативною вибіркою, керівництво вишу має можливість отримати актуальну інформацію щодо основних проблем, що турбують студентів, рівня їх старанності в навчанні, оцінку якості освіти, яку отримують студенти, та іншу не менш важливу інформацію. Так, за даними, отриманими у 2016 році, 79,7% опитаних студентів погоджуються із твердженням про те, що отримують у НТУУ «КПІ» якісну освіту.

Отже, з урахуванням усієї наведеної інформації ми погоджуємось із Н. Поповою, яка вважає, що «зміст інноваційного потенціалу вищого навчального закладу визначається

Сфера діяльності роботодавця	Як Ви вважаєте, переважно яких фахівців потрібно готувати у вищих навчальних закладах для Вашого підприємства/організації?			
	Фахівців 'широкого профілю'	Фахівців 'вузкої спеціалізації'	Важко відповісти	Інше
Освітньо-наукова	43,3	41,7	6,7	8,3
Виробнича	47	35	16,2	1,7
Зв'язок та телекомунікації	60,7	35,7	0	3,6
Транспортні послуги: перевезення вантажні, пасажирські перевезення	33,3	55,6	11,1	0
Торгівля	50	31,7	13,3	5
Видавництво та поліграфія	36,7	33,3	10	20
Фінансова, фінансово-банківські послуги, аудиторські послуги	37,5	56,3	6,3	0
Культурно-розважальна сфера, туристичні послуги	57,1	7,1	35,7	0
Державна служба	66,7	33,3	0	0
Інформаційні технології	39,6	50,5	8,1	1,8
Будівництво, архітектура, проектування, будівельно-ремонтні послуги	36,5	42,3	13,5	7,7
Побутові послуги	55,6	33,3	11,1	0
Кадрові агентства, рекрутинг, консалтинг, реклама, митні послуги	62,5	29,2	8,3	0
Медицина, стоматологія, оздоровчі, спортивні організації, лазні	42,9	42,9	14,3	0
Інша	43,9	41,7	12,1	2,3

цілями і завданнями його основної діяльності – створення та розповсюдження нових знань. При цьому виникає необхідність опрацювання низки методологічних і методичних проблем, а саме: з чого складається інноваційний потенціал вищого навчального закладу; як і за якими критеріями його слід оцінювати; яка має бути система управління розвитком інноваційного потенціалу ВНЗ» [4, с. 104–105]. Уважаємо, що використання соціологічного моніторингу може частково вирішити визначені проблеми методологічного та методичного характеру й надати чітку інформацію для прийняття управлінських рішень.

Отже, безперечно, використанням соціологічного інструментарію оцінювання конкурентного потенціалу ВНЗ не вичерпується. Обґрунтоване управління конкурентоспроможністю вишу вимагає системного комплексного погляду, що ґрунтується на поєднанні традиційних та інноваційних методів і підходів. Проте досвід використання результатів соціологічних досліджень свідчить про їх ефективність як для внутрішнього користування управлінськими органами навчальних закладів, так і показовий для зовнішніх агентів, які оцінюють їх конкурентний потенціал. Перспективи подальших наукових пошуків у цьому напрямі можуть полягати в пошуку валідних моделей кількісного оцінювання складових конкурентного потенціалу на основі поєднання інформації як соціологічного, так і статистичного, а також експертного характеру.

Література

1. Волосатов В.Д. Сущность и структура инновационного потенциала промышленного предприятия / В.Д. Волосатов, Ю.В. Бабанова // Вестник Челябинского государственного университета. – 2010. – № 3. – С. 134–138.
2. Кіндрась О.В. Питання формування конкурентного потенціалу вищого навчального закладу / О.В. Кіндрась // Економіка і управління: Науковий журнал. – К. : Видавництво Європейського університету, 2014. – С. 26–33.
3. Нефедова Т.М. Модель формування конкурентоспроможності ВНЗ на основі реалізації конкурентного потенціалу / Т.М. Нефедова // Електронне наукове фахове видання «Ефективна економіка». – 2015. – № 1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=4216>.
4. Попова Н.О. Інноваційний потенціал ВНЗ як фактор конкурентної переваги: теоретичні положення / Н.О. Попова // Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. – 2012. – № 4 (20). – С. 101–105.
5. Процишин О. Особливості розвитку конкуренції на ринку освітніх послуг / О. Процишин // Молодь і ринок. – 2011. – № 3 (74). – С. 96–99.
6. Вищі навчальні заклади // Статистична інформація Державного комітету статистики України. – 2016. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrstat.gov.ua/>.

Анотація

Ищенко А. М., Иваненко О. М. Особенности социологического оценивания конкурентного инновационного потенциала высшего навчального закладу. – Стаття.

Статтю присвячено виявленню особливостей соціологічного оцінювання конкурентного інноваційного потенціалу вищого навчального закладу. Система вищої освіти в Україні на сучасному етапі розвитку потребує інноваційних змін, що є безперечною складовою конкурентоспроможності вищого навчального закладу. Розвиток інновацій у системі надання освітніх послуг надає можливості вищому навчальному

закладові досягати лідируючих позицій у рейтингу вищих навчальних закладів. Конкуренція передусім забезпечує постійний розвиток науково-технічного та інноваційного прогресу в освітній сфері. Розглянуто й досліджено основні показники оцінки інноваційного потенціалу, серед яких необхідно виділити підвищення показників якості освіти, поєднання теоретичних і науково-практичних методів навчання, висококваліфікований і компетентний професорсько-викладацький склад. На прикладі НТУУ «КПІ» засвідчено, що соціологічні дослідження й інструментарій є ефективною можливістю оцінювання якості підготовки випускників вищого навчального закладу.

Ключові слова: конкурентний потенціал вищого навчального закладу, соціологічний інструментарій, конкурентоспроможність.

Аннотация

Ищенко А. М., Иваненко Е. Н. Особенности социологической оценки конкурентного инновационного потенциала вуза. – Стаття.

Статья посвящена выявлению особенностей социологической оценки конкурентного инновационного потенциала вуза. Система высшего образования в Украине на современном этапе развития требует инновационных изменений, что является несомненной составляющей конкурентоспособности вузов. Развитие инноваций в системе предоставления образовательных услуг предоставляет возможности высшему учебному заведению достигать лидирующих позиций в рейтинге высших учебных заведений. Конкуренция, в первую очередь, обеспечивает постоянное развитие научно-технического и инновационного прогресса в образовательной сфере. Рассмотрены и исследованы основные показатели оценки инновационного потенциала, среди которых необходимо выделить повышение показателей качества образования, сочетание теоретических и научно-практических методов обучения, высококвалифицированный и компетентный профессорско-преподавательский состав. На примере НТУУ «КПИ» засвидетельствовано, что социологические исследования и инструментарий являются эффективной возможностью оценки качества подготовки выпускников вуза.

Ключевые слова: конкурентный потенциал вуза, социологический инструментарий, конкурентоспособность.

Summary

Ischenko A. M., Ivanenko O. M. Features of sociological assessment of the competitive innovative capacity of higher education. – Article.

The article is devoted to revealing features of sociological assessment of the competitive potential of innovative university. The higher education system in Ukraine at the present stage of development requires innovative changes, which is a component of the competitiveness of universities. The development of innovations in the system of educational services provides opportunities of higher educational institutions to achieve a leading position in the ranking of higher education institutions. Competing in the first place, to ensure the continuous development of scientific and technological progress and innovation in education. Considered and investigated the main indicators of innovation capacity assessment, including the need to highlight the increase in indicators of quality education, a combination of theoretical and scientific-practical teaching methods, highly qualified professors and teaching staff. For example, NTUU “KPI” testified that the case studies and tools – is an effective way to assess the quality of preparation of a graduate student.

Key words: competitive potential of universities, sociological tools, competitiveness.

УДК 316.422

О. В. Колісникдоктор філософських наук, професор,
професор кафедри соціології

Київського національного університету культури і мистецтв

ТЕАТР У СОЦІОКУЛЬТУРНІЙ ДИНАМІЦІ СЬОГОДЕННЯ

Осягнення сучасності з позиції феномена, яким є театр, є вагомим складовою дослідження змін у системі ціннісно-мишленневих пріоритетів соціокультурних реалій того чи іншого суспільства. Спираючись на такі естетичні константи, як емоційно-почуттєва та духовне, театральне мистецтво впливає на умонастрої в соціумі, мотивуючи його представників до пошуків значимих сенсів гармонійного, довершеного тощо, що власне протистоїть буденній марноті.

Театр, постаючи мірою своєрідності людської суб'єктивності (національної, етнічної, культурної, політичної, соціальної тощо), у певні проміжки часу не обмежується суто естетичним контекстом. Специфіка розуміння театрального мистецтва постійно доповнюється новими смислами, усвідомлюючись на рівні чи утилітарних цінностей, чи високодуховних пріоритетів людського існування, чи здатності до суб'єкт-об'єктної й суб'єкт-суб'єктної взаємодії на рівні естетичних ідеалів, поглядів, теорій, чи особливостей осягнення дійсності й варіантів спілкування. Аналіз пріоритетів у парадигмах досконалого в театральному мистецтві свідчить про концептуальні зміни розвитку суспільства, тому їх дослідження є вагомим аспектом розкриття напрямів соціокультурної динаміки сьогодення.

Мета статті – здійснити соціофілософський аналіз ролі феномена театру в соціокультурній динаміці теперішньої повсякденності, виділити особливості сучасного театрального мистецтва, розкривши причини їх появи.

У зарубіжній і вітчизняній філософії, соціальних науках, мистецтвознавстві проблеми змістів театральної творчості, їх залежності від соціокультурних процесів і значення під час формування світоглядних парадигм сучасного людського життя розглядаються в роботах Н.М. Корнієнко, О.В. Наконечної, О.Г. Левченко, А.В. Гайшенець, Ю.М. Давидова, А.Д. Сіліна, Ю.В. Борєва, В.М. Дмитрієвського, О.А. Кривцуна, А. Арто, Е. Бентлі, Дж. Кейджа, Х.-Т. Леманна та ін.

Апелювання до всього обсягу людських емоцій, переживань, афектів, до всієї сукупності людських почуттів і здібностей, відсутність жорсткої примусової організації сприйняття роблять сучасний театр абсолютно унікальним феноменом соціальної реальності, в якій способом передачі й закріплення значимої інформації для суспільства відводяться чільні позиції.

Дослідження соціального статусу сучасного театру та його значення в соціокультурній динаміці суспільства свідчить, що феномен театру не існує тільки в одній єдиній формі. Так, відповідаючи потребам часу, концепції сучасного театрального мистецтва відзначаються своїм різноманіттям і плюральністю. Існують театри, які орієнтовані виключно на вишукану елітарну аудиторію, на підготовленого глядача, здатного оцінювати експериментальні рішення й екстравагантні нововведення, водночас є театри, які прагнуть до неодмінного успіху переважно в масового глядача. Тобто, залежно від ціннісних уподобань і пріоритетів у сучасного представника соціуму є вагома можливість вибору моделі як соціокультурної поведінки, так і вибору театру.

Різноманіття театрив постає як явище оновлення відповідно до потреб суспільства та подальшого розвитку театрального життя, в основі якого продовжують існувати загальні властивості дії цього виду людської активності на соціальне середовище. Так, художньо-цінні твори, які були і є актуальними, залишаючись об'єктами естетичної насолоди, формують підґрунтя для нових творчих пошуків, тоді як незначні або бездарні забуваються, навіть за умови, що мали комерційний або миттєвий успіх серед публіки.

Специфіка психологічної атмосфери театру, енергетичний обмін актора і глядача, масовість сприйняття й безпосередня спонтанність реакції публіки подовжують робити театр засобом формування громадської думки, творення соціальних орієнтирів, проте в сучасних умовах інформаційних воєн уже не таким впливовим, як, зокрема, телебачення й засоби масової інформації (далі – ЗМІ) в цій сфері. Утім щодо мистецтва варто зазначити, що театр пов'язаний із життям суспільства набагато більше за інші його види, й емоційно-почуттєвий характер сприйняття головних змістів і значень вистави робить отриману глядачем інформацію більш прийнятною та зрозумілою, допомагаючи тим застосувати її в життєвому повсякденні.

Відтак глядач у процесі театральної вистави отримує наразі для себе готову соціальну модель дозволеного, бажаного прояву своїх почуттів чи, навпаки, небажаного типу поведінки, яка має ризиковані й загалом непередбачувані руйнівні наслідки в тій чи іншій ситуації.

Театр створює можливості для прояву суб'єктивного оцінювання присутніми режисерської та акторської роботи, запропонованих моделей соціальної інтерактивності.

Наступними характерними ознаками сучасного театру є високий обсяг уваги й вибірковості, здатність його до концентрації сенсів життєвого досвіду, актуалізація творчого потенціалу глядача. При цьому зберігається форма безпосередньої життєвої події, оскільки все, що відбувається в театрі, розгортається прямо на очах у присутніх. Проте водночас це життя перебуває у сфері «театральної реальності», яка дещо відсторонена, відокремлена від публіки, в ній немає дрібниць і випадковостей буденного життя, вона подається великим планом, усе це й перетворює виставу на різновид «соціального експерименту». У підсумку присутні на виставі мають можливість зрозуміти те, що не завжди може бути усвідомленим у реальному житті.

Театр таким способом моделює суспільну поведінку глядача й виступає в якості соціального контролю сфери людських взаємодій і взаємин. Так, ще К.С. Станіславський зазначав, що глядач після знайомства з театральним мистецтвом повинен осягати навколишню дійсність і майбутнє по-іншому, набагато глибше, ніж до відвідування театру [4]. При цьому, впливаючи на публіку навіть поза своїми межами, театр здійснює це не настільки жорстко, як інші види масової комунікації, а живе і творче спілкування постає засобом звільнення публіки від меж усталених стандартів і стереотипів, які у своєму підґрунті спрямовані суто на руйнацію стосунків і провокування агресивного, безкомпромісного зіткнення інтересів взаємодіючих сторін.

У чому ж соціальна значимість сценічного мистецтва? Що залишать після себе сьогоднішні вистави? Сучасний театр не тільки визначає й відтворює ціннісні пріоритети, які вже наявні в соціумі як театр попередніх часів, а також акцентує увагу на тих парадигмах, яких, наприклад, бракує, а зміни в соціумі неможливі без наявності цих структур у суспільній свідомості громадян, їх масової присутності в повсякденній реальності людської взаємодії. Так, зокрема, мова йде про вимоги до себе, відповідальність за свій соціальний осередок стосовно потреб громадянського суспільства, зростаючих запитів соціуму щодо творчого потенціалу особистості, і театр має всі підстави та здатності формувати ці прояви, представляти їх у специфічній емоційно-образній формі цього виду мистецтва.

Творення нових сенсів, транслявання вже наявних театр як інформаційно значимий феномен сьогодення здійснює за допомогою не тільки авторського прочитання обраного сю-

жету, а й поширеного та популярного наразі в театральному середовищі засобу імпровізації артиста й режисера. Здатність творити підтекст імпровізацією акторського колективу є неочіненною характеристикою театру, яка, незважаючи на постійне зростання залежності людини від кіно, телебачення, інтернету, продовжує приваблювати публіку в умовах жорсткої конкуренції за глядацьку аудиторію. На цій неперевірній ролі театральності мистецтва ставив наголос К.С. Станіславський, зазначаючи, що у виставі слова є результатом, який можна досягнути й без допомоги театру, самостійно ознайомившись із п'єсою, а підтекст є наслідком колективного співдія творчої групи [4]. В іншому випадку глядач не прагнув би в театр, щоб подивитися на гру актора, а самостійно б знайомився з текстом.

Отже, театральна вистава творить підтекст, роблячи акцент на тому, для чого ще, можливо, не сформувався в уяві людини потрібні поняття або взагалі відсутні образотворчі засоби для їх передачі іншими видами мистецтва. Він є способом утілення вагомих значень і символів для людини або засобом їх моделювання. Викликати роздуми про потребу в розвитку як сенсу людського існування, мотивувати до розуміння бажань своєї душі (а не вагачого іншого), власне чого людина й прийшла в це життя, – шляхетна мета справжнього мистецтва загалом і мистецтва театру зокрема.

Крім того, для сучасної театральної ситуації вагомими постають можливості, які відсутні в інших видах мистецтва, зокрема здатність акцентувати увагу на самій взаємодії як такій. Проблемним полем цієї комунікації, як зазначає соціолог Б.В. Дубін, може бути взаємодія не тільки між людьми, а й людей з іншими сутностями (поза- й надлюдськими). Це може бути спілкування з сутностями, які не мають людської природи, не схожі на людину, чи з реальністю, яку складно уявити у звичних візуальних образах. Подібний тип взаємин у своїх творах намагався представити, наприклад, Моріс Метерлінк [5].

Театр також наразі виділяє й робить визначальною в соціологічно-культурологічному сенсі проблему подолання, розгрукання, збереження кордонів між усіма, хто бере участь у комунікації під час театральної вистави. Якщо сучасне мистецтво працює у сфері етичних, естетичних, соціальних кордонів, то театр актуалізує не тільки спілкування глядача, режисера і акторів, що можна вважати його конститутивною ознакою як виду мистецтва, а й інші види кордонів. Так, не менш важливою є межа між початком і закінченням вистави, яка може бути порушена в традиційному розумінні, коли, наприклад, відвідувач театру ще не встигли стати глядачами, але їх уже намагаються залучити до спільної дії [5].

Сучасна театральна естетика загалом розглядає виставу як феномен, що поєднує в собі звичайні взаємини й невимовне. Театральний ефект відбувається через двозначності театральної ситуації, від поєднання вигаданого та реального. Естетика може бути зрозуміла не через визначення змісту (краса, правда, почуття, відображення людини), а виключно з того, що показує сучасний театр, як проведення кордонів перемикання контакту з реальністю і сценічною конструкцією. Театр у цьому аспекті є втіленням ідеї кордону, на думку Х.-Т. Леманна, що й визначає особливості його естетики в сьогоденних соціальних реаліях [2].

Сам театральний сюжет перестає відіграти в ньому першорядну роль, і основне глядацьке зусилля спрямовується не на стеження за розвитком «інтриги», а на вловлювання деталей, знаків, дискусійності.

Досліджуваний нами феномен соціальної дійсності будується також на сильних формах залученості, впливу на глядача, наприклад, довгий час самої вистави (від 3-х годин і більше), гучні шуми, створення потенційної небезпеки для глядачів, робота з відео, акцент на пластиці тіла, можливість переміщатися по всій території, яка сьогодні входить до цього театального простору, не обмежуючись тільки сценою.

Вистава нового часу є концепцією дзеркала світу, що спрямована на те, щоб глядач побачив і впізнав на сцені свої конфлікти й нерозв'язані власні завдання, визнав себе частиною існуючого цілого (суспільства). Театр призначається для

того, щоб відобразити й посилити соціальне середовище взаємодії та комунікації, осередок соціосимволічного контексту ідей, цінностей і умовностей.

Театральна реалізація естетики свободи постає як свобода від підпорядкування ієрархіям, від запиту на узгодженість, готові, задані відповіді. Сучасний театр стає місцем змішання дискурсів, переведення їх один в одного, місцем розповіді історій як акторами, так і глядачами, котрі їх розповідають самі собі.

Дія в театрі постає як особлива знакова система, специфічне буття, яке може бути зрозумілим і в осередку якого це розуміння й здійснюється. Способом цього розуміння є інтерпретація побачених і відчутих знаків-символів. Тобто, глядач стає співучасником дії й потрапляє в ситуацію інтерпретації, крізь яку усвідомлює себе, реальний світ, власні колізії життя.

Отже, множинні інтерпретації режисера, акторів, усіх учасників вистави формують сферу театральної події як підсумок діалогу між сценою та глядацьким залом. Відтак філософія сучасного театру розкривається через поєднання багатьох сенсів, якими володіє людина й у світі культури, і в житті, створюючи нові змісти комунікативно-дієвих ситуацій.

Наразі театральна вистава розкривається як текст, що реалізує авторський задум вербальної та невербальної комунікації з глядачем (музичної, образотворчої, зорової, архітектурної тощо). Тексти за рівнем складності своєї організації досягають рівня мистецтва, оскільки вони не можуть бути пасивним зібранням інформації, тому що є не сховищами, а генераторами смислів. Тексти (театральні дії) підкреслюють смисли, які існують у тому чи іншому соціальному осередку й вступають в активний діалог із текстами інших соціокультурних систем, постаючи місцем сплетіння змістів буття різних соціумів і їхніх ціннісно-мисленневих пріоритетів. Головним суб'єктом театральної дії завжди є людина, яка знаходиться в ролі актора, режисера чи глядача. Театр допомагає їй ставити перед собою філософські питання (бути чи не бути?...), дивитись на себе й своє життя ніби з боку, переусвідомлювати власний досвід, системи цінностей, обираючи ті, що спрямовують на саморозвиток і реалізацію бажань душі.

Отже, театр як смисловий текст інтерпретації, що має діяльнісно-комунікативну природу, здатний повертати людину до самої себе, консолідувати її життєвий простір.

Новий театр має загальну зі ЗМІ візуальну природу. Прагнення подолати відірваність людини від світу, осередкованого ЗМІ, призводить театр до трансформації вистави зі звичного твору в подію, що змушує глядача сконцентруватися на теперішньому моменті й зробити якусь аналітичну роботу з визначення своєї позиції й додавання власних неочікуваних сенсів.

Для театру, як і для постмодерністського мистецтва загалом, характерний стан експерименту, постійне прагнення до подолання кордонів попередніх художніх форм. Х.-Т. Леманн висуває гіпотезу про те, що театр як єдиний вид мистецтва, що здатний робити проблемою сам процес комунікації, взаємодії, стає центром естетики (пост) сучасності [2].

Підсумовуючи зазначене, підкреслимо, що театр у соціальному досвіді сьогодення змінюється разом із суспільством, функції основних фігур (актора, режисера, глядача) трансформувалися порівняно з класичною театальною моделлю, порушують семіотичні відносини між текстом, словом і жестом, зламані просторові й часові конвенції. У цьому феномені сприйняття перестає бути запрограмованим, принципово нове значення отримує глядацька уява, глядацька активність і здатність до реконструкції: «Тільки тип ситуації визначає значення дій, і те, що глядачі самі визначають свою ситуацію і змушені брати відповідальність за спосіб своєї участі в ситуації, стає невід'ємним моментом сучасного театру» [2, с. 203]. Гра з кордонами, в кінцевому підсумку, призводить до питання про кордон театру як такого. Утім це не заважає цьому яскравому соціальному феноменові ХХІ століття в усьому різноманітті своїх жанрів і видів виконувати значні суспільні функції: бути засобом трансляції соціально значимих цінніс-

них орієнтацій і прийнятих норм, бути способом комунікації культур, методом передання соціального досвіду від одного покоління до іншого, від одних країн і народів до інших.

Література

1. Делёз Ж. Логика смысла / Ж. Делёз. – Екатеринбург, 1998. – 472 с.
2. Леманн Х.-Т. Постдраматический театр / Х.-Т. Леманн ; пер. с нем. Н. Исаева. – М. : ABCdesign, 2013. – 312 с.
3. Наконечна О.В. Зміна призначення театру як соціального феномену в руслі ознак часу / О.В. Наконечна // Аркадія. – 2004. – № 4. – С. 19–21.
4. Станиславский К.С. Статьи. Речи. Воспоминания. Художественные записи / К.С. Станиславский ; сост., вступит. ст., подгот. текста, коммент. И.Н. Соловьевой // Станиславский К.С. Собраний сочинений : в 9 т. / К.С. Станиславский. – М. : Искусство, 1993. – Т. 5. – Кн. 1. – 1993. – 630 с.
5. Дубин Б. Театральность в искусстве и за ее пределами. Круглый стол / Б. Дубин // Пространство и время театра [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://theatrummundi.org/material/theatricality/>.
6. Эстетика на переломе культурных традиций. – М., 2002. – 237 с.

Анотація

Колісник О. В. Театр у соціокультурній динаміці сьогодення. – Стаття.

У статті аналізується феномен театру в соціальному досвіді сучасних реалій. Зазначено, що дослідження його соціального статусу й напрямів подальших трансформацій є ознакою тих змін, у яких сьогодні перебуває суспільство. Підкреслюється ідея про те, що театр не тільки презентує потреби та запити часу, а й моделює суспільну поведінку глядача, виступає в якості соціального контролю сфери людських взаємодій. Установлено, що для сучасного театру характерний стан експерименту, центром його естетики стає намагання зробити проблемою сам процес комунікації, відобразити й посилити осередок соціосимволічного контексту цінностей і умовностей. Зазначається, що театр є концепцією дзеркала світу, яка спрямована на те, щоб глядач побачив і впізнав нерозв'язані власні завдання, визнавши себе невід'ємною частиною існуючого цілого (суспільства).

Ключові слова: театр, соціокультурна динаміка, естетика театрального мистецтва, ціннісні пріоритети, взаємодія.

Аннотация

Колесник А. В. Театр в социокультурной динамике современности. – Статья.

В статье анализируется феномен театра в социальном опыте современных реалий. Отмечено, что исследования его социального статуса и направлений дальнейших трансформаций являются показателем тех изменений, которые сейчас происходят в обществе. Подчеркивается идея о том, что театр не только представляет потребности и запросы времени, но и моделирует общественное поведение зрителя, выступая в качестве социального контроля сферы человеческих взаимодействий. Установлено, что для современного театра характерно состояние эксперимента, центром его эстетики становится попытка сделать проблемой сам процесс коммуникации, отразить и усилить социосимволический контекст ценностей и условностей. Отмечается, что театр является концепцией зеркала мира, которая направлена на то, чтобы зритель увидел и узнал нерешенные собственные задачи, признав себя неотъемлемой частью существующего целого (общества).

Ключевые слова: театр, социокультурная динамика, эстетика театрального искусства, ценностные приоритеты, взаимодействие.

Summary

Kolisnyk O. V. Theatre in the socio-cultural dynamics of today. – Article.

In the article, the author analyzes the phenomenon of theater in the social experience of contemporary realities. Indicated that studies social status of it and directions of further transformation is a sign of the changes that are currently being in the society. Emphasized the idea that theater is not only present needs and demands of the time, but also models the behavior of the public audience, acts as a social control sphere of human interaction. It was found, that postmodern theater is characterized by experimental condition, the center of his aesthetics becomes to make the process of communication problems, reflect and strengthen context of values and conventions. It is noted that the theater is a mirror of the world concept, which aims to ensure that the audience saw and recognized their own unresolved problem, finding himself an integral part of the existing whole (society).

Key words: theater, socio-cultural dynamics, aesthetics performing arts, value priorities, interaction.

УДК 1 930.1

К. В. Кротов
кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії та суспільних наук
Вінницького національного медичного університету імені М. І. Пирогова

АНТИЧНІСТЬ І СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ СМISЛУ ІСТОРІЇ

Проблема смислу історії належить до вічних філософських проблем, яку людство намагається вирішити протягом усього свого розвитку, починаючи зі стародавніх часів і закінчуючи сучасними концепціями. Історична наука дає нам свідчення того, яким шляхом і під впливом яких зовнішніх умов розвивалось людство. Але будь-яке пізнання зовнішнього ходу явищ не здатне задовольнити наших запитів щодо такої еволюції, в якій виявляється людський дух, свідомість, особистість. Людина питає себе: чому вона з'явилась на світ, із чим піде з нього, що пов'язує початок життя, її течію і її кінець? Життя особисте й життя колективне так тісно між собою пов'язані, що ми не можемо їх розуміти без освячення життя особистого суспільними умовами та суспільних умов – властивостями особистості. Відмовляючись від цього, ми повинні були б дійти висновку, що історія зовсім не має розумного смислу, тобто цілей свого початку, середини й кінця. Вона перетворюється в бездумний процес природи, в якому ми якимось чином можемо простежувати лише послідовність причин і наслідків, які невідомо чому почались і невідомо до чого призведуть. Людство, незважаючи на невдачі охопити смисл подій, не заспокоюється, а при найменшій можливості прагне знайти які-небудь судження про цілі життя, цілі історії.

Безпосередньо аналізом античної й середньовічної філософії займалися такі автори, як В. Асмус, А. Богомолов, А. Чанишев, а також представники української філософської школи: Т. Ящук, І. Бойченко. Існує також критична література, де розглядається смисло-історична проблема. Зокрема, це монографії Б. Губмана та І. Гобозова, присвячені аналізу вирішення проблеми смислу історії, починаючи з античної традиції й закінчуючи сучасними концепціями, як секулярними, так і релігійними; дослідження ще 80-х років минулого століття проблеми місії людини в історії в католицькій філософії В. Гараджі. Також потрібно відзначити роботи М. Штеренберга, який досліджував проблему спрямованості історичного процесу.

Метою статті є виявити підґрунтя постановки питання про сенс історії як історіософської проблеми, порівняти основні підходи до вирішення цієї проблеми в античній філософії й філософії епохи середньовіччя, проаналізувати різні моделі вирішення проблеми смислу історії, а також взаємодії людини та історії, дати оцінку включення людини у сферу історичного буття.

Для епохи Просвітництва домінуючою є ідея про можливість людського розуму осягнути сенс історії: домінують ідеї субстанціалізму й прогресизму. Історія уявляється мислителю цієї епохи як безперервний рух уперед. Але поступово людство змінило свій погляд на проблему смислу історії. Протягом ХХ століття і втрати, і набутки християнства були значними й більшою мірою значно несподівані, і все його обличчя значно змінилось. Найбільшим іспитом для християнства був виклик тоталітаризму, якій розумів себе абсолютно по-справжньому як нову віру, яка прийшла на зміну всім релігіям світу, звільнив собі шлях пропагандою й насиллям. ХХ століття було найбільш кривавим століттям в історії людства, яке показало, до чого може призвести ідея про те, що людство без допомоги віри може побудувати ідеальний світ. Сучасне християнство (філософія неомізізму, неопротестантизму та інші напрями) прагне повернути людству духовні цінності, які були поступово втрачені в процесі секуляризації культури. Якщо сучасна західна філософія ХХ століття ставить під сумнів можливість сучасної людини знайти дійсний сенс історії, в її побудовах звучить думка про не-

можливість людського розуму осмислити історичне, то сучасні християнські мислителі намагаються відродити християнські цінності, але вже використовуючи нароби сучасної світської філософії (екзистенціалізму, герменевтики, психоаналізу).

Виробити сучасний підхід до проблеми смислу історії – означає по-новому подивитись на шлях, який пройшло людство, при цьому враховуючи пошуки минулого й теперішнього.

Класична християнська філософія з'явилась під впливом традицій античної філософії, яка передувала їй, також важливе значення мала та соціально-політична ситуація, яка існувала тоді, коли класичні християнські філософи створювали свої концепції вирішення проблеми смислу історії. Питання про сенс історії виникло як питання про надію й людську гідність потерпілих, про те, що їхнє велике терпіння не є позбавленим сенсу.

Аналіз відмінностей античного і християнського поглядів на проблему смислу історії ми зустрічаємо в працях багатьох мислителів, зокрема у праці М. Бердяєва «Проблема історії й есхатологія», де він відзначає, що існують два погляди на світ: з одного боку, світ є насамперед космос, з іншого – світ є насамперед історія. Для стародавніх греків світ є передусім космос, для давніх євреїв світ був історією. Він підкреслює, що в греків не могло виникнути філософії історії внаслідок їх космоцентричного розуміння світу. У них не було великого очікування, яке було б звернуто до майбутнього. Філософія історії могла виникнути лише у зв'язку з месіансько-есхатологічною свідомістю, яка була лише в давніх євреїв: очікування месії, тобто втілення смислу, лавос в історії [2, с. 291]. Це й думка О. Меня, відомого представника православної традиції, котрий зупиняється на особливостях самого християнства, яке акумулювало досвід різних релігійних вірувань людства і привнесло в життя нове розуміння світу. Даючи характеристику християнства, О. Мень підкреслював: «Безумовно, християнство кинуло виклик багатьом філософським і релігійним системам. Але водночас воно відповіло на надію багатьох із них. І найсильніше в християнській духовності є не заперечення, а ствердження, обхват і повнота». І далі О. Мень пише, що «християнство це є і жага спасіння, й абсолютна покора людини Богу, який, у свою чергу, є суверенним володарем космосу та людської долі. Це й багатоманітні вияви Божественного, це й те, що Бог є в усьому, він є деяка таємнича сила, яка охоплює кожну краплину, кожний атом світобудови». Але, на думку мислителя, помилковою є думка про те, що християнство з'явилося як деяка еkleктика, яка збирала просто в собі всі елементи попередніх вірувань. У ньому проявилась колосальна сила чогось нового. І це нове було не стільки в доктрині, скільки в прориві іншого життя в наше буденне життя [9, с. 60].

Ще одна позиція, яка відрізняється від поглядів і М. Бердяєва, й О. Меня, є позиція відомого знавця античної традиції О. Лосева, який у праці «Антична філософія історії» підкреслював, що «однобічна опора на природу глибоко знижує специфіку законів історичного розвитку, оскільки ні особистість, ні суспільство ні в якому випадку для нас не зводяться лише до природних відношень». І далі О. Лосев наголошує на тому, «що з астрономічного характеру класичної античної філософії історії ні в якому випадку неможливо робити того висновку, що тут не було ніякого історизму. Цей історизм у своїй основі був дійсно астрономічним. Але в реальному розкритті він володів усіма рисами людської боротьби, постійних людських по-

шуків, постійних злетів і падінь, постійного драматизму, а часто навіть і дійсного трагізму» [8, с. 202]. Тут можна побачитись із О. Лосевим у тому, що історизм античної традиції дійсно був астрономічним. Але, з іншого боку, доречною є думка М. Бердяєва про те, що в греків не було есхатологічного очікування кінця історії, тобто історія не йшла до якогось фінального завершення, і лише християнство дало людині надію на те, що її земне життя – це є лише можливість наближення до граду «небесного», коли людина буде нести відповідальність за свої гріхи.

Для античної традиції характерна циклічна модель історії, тобто історія рухається по колу, тому й людина в історії народжується, проходить свій життєвий шлях і вмирає. Тут немає есхатологічного очікування кінця історії.

Цю думку висловлює мислитель Г. Флоровський, який підкреслював історичний характер християнського світогляду, на відміну від грецького. Для греків все часове належить до нижньої сфери буття, у часі немає творчого початку, а тільки цикли, періодичні повторення всього минулого. Згідно з християнським поглядом, час є не коло, а лінія, яка має початок, кінець, мету. Історичний процес, який є єдиним у своєму роді в часі, складається з творчих актів, які визначають долю людської особистості [11, с. 499–500]. Греків мало турбував точний смисл історії, і їхній спосіб мислення був суттєвим чином неісторичним, ідея прогресу була їм чи незнайома, чи цікавила незначною мірою.

Аристотель усе ж таки говорив про майбутні потрясіння, які призведуть поступово людство до примітивного стану, потім настане нова еволюція, високий рівень розвитку цивілізації, але згодом знову потрясіння й так до безконечності. У творчості М. Бердяєва ми зустрічаємо ґрунтовний аналіз античної традиції, де він також підкреслює, що греки сприймали світ естетично, як завершенний і гармонійний космос. Циклічність процесу є характерним для грецького світосприймання, воно уявляло рух історії, як коловорот. «Для грецької свідомості характерним було споглядання закінченого гармонійного стану, яке вони ніколи не пов'язували з майбутнім, – пише російський мислитель [3, с. 22], – ідея історії вперше виникає саме в євреїв, їхня свідомість, на відміну від елліністичної, була завжди звернута до майбутнього». Месіанська ідея і є специфічною ідеєю, яку єврейський світ уніс в історію людського духу.

Християнство дало історію, дало ідею історії тим, що воно вперше визнало до кінця, що вічне може мати вихід у часовому, часове – у вічному. У грецькій свідомості часове було коловоротом, християнство здійснило прорив, воно пододало ідею коловороту, ствердило здійснення історії в часі, розкрило смисл історії. У ранньому християнстві дуже суттєвими є есхатологічні мотиви, очікування кінця цієї земної історії, знецінення соціальної активності людини в історичному просторі. Представники ранньої християнської думки вважали, що кінець часу є також кінець, вичерпаність усього створеного в часі: страшний суд – це прихід Божого царства в усій його повноті. Така історія, яка йде від творіння до падіння, від завіту, часового альянсу до очікування месії, від явлення Христа до останнього судного дня, тому людина, яка занурена в таким чином досягнуту історію, може краще осмислити сама себе, тобто те, звідки вона прийшла, де знаходиться й куди її кличе історія. Людина знає, що Боже царство вже ввійшло з Христом у світ, що він серед нас, хоча реалізуватись повністю може лише в кінці часу.

На відміну від християн, древні греки жили в просторі полісу і для полісу, лише в ньому уявляючи себе. Знищення полісу зробило грецького філософа індивідуалістом, який утратив надію знайти новий тип співтовариства. Християнин, навпаки, не належить до політичного суспільства, ні до якого іншого природного оточення: він живе в церкві, у горизонтальному й вертикальному вимірах одночасно, тому хоча він живе в цьому світі, але живе не для нього [10, с. 21].

Тобто, для раннього християнства характерним є поділ світу на природний і надприродний. Тому в розумінні історичного процесу існує дуалізм між «мирською та сакральною» історіями. Цю особливість раннього християнства підкреслював М. Бердяєв. Першохристиянство було есхатологічно налаштоване. Воно чекало скорішого кінця світу, другого пришестя Христа. Перед ним не розкривалися перспективи тривалого історичного процесу, в якому Христовій церкві необхідно було стати діючою силою [4, с. 27–28].

Суттєвою відмінністю християнського погляду на історичний процес порівняно з античністю є те, що ранні християнські мислителі вперше почали розглядати історію як єдиний процес, тобто саме в християнській свідомості вперше виникає субстанційне бачення історії, пошук єдиного початку в історичному процесі, на відміну від античної традиції, де ще немає відчуття історичного, робиться акцент саме на людину, її внутрішній світ і немає есхатологічного очікування кінця історії. Підтвердження цієї думки ми знаходимо в роботі англійського дослідника Гарднера Клінтона, який підкреслював, що християнство вийшло за свої межі власне релігійної орієнтації на внутрішній світ, воно змусило нас усвідомити свою здатність змінювати часи, просуватись уперед, наслідувати землю. Саме християнство дало людству відчуття єдиної історії, в якій бере участь увесь людський рід [5, с. 84–85].

Потрібно підкреслити, що християнство збагачує античну думку ідеєю особистості й уводить розуміння гуманності в його сучасному смислі [5, с. 82].

Відмінністю християнської й античної думок є також різний підхід до проблеми людини в історії, тобто виділення двох типів соціального буття. З одного боку, життя в повсякденності, яке позбавлене великих історичних передчуттів, і життя, яке спроектоване на історію. Перший тип характерний для античної традиції, його рисою є досягнення індивідуальної повсякденної свідомості, другий тип характеризує іудаїстичну традицію, його рисою є пошук колективної віри. Антична традиція базувалась на індивідуальній долі, здоровому глузді та зануренні в повсякденність. Але потім відомий християнський мислитель М. Лютер принцип колективного спасіння замінює на індивідуальний, який побудований на безпосередній зустрічі віруючого з Богом. Надалі Захід після реформації посилив свої елліністичні начала за рахунок іудаїстських. Саме від цієї події бере свій початок номіналістичне бачення історичного процесу, яке характерне саме для західної християнської традиції. Тобто, колективний інтерес виступає як проста сума індивідуальних інтересів.

Ще однією відмінністю античного і християнського розуміння історії є різний підхід до ідеї розвитку, а тому й до ставлення людина – Бог. Якщо античний світ висував ідею еволюції людини як ідею зміни її ставлення до природи, то середньовічний світ пов'язував ідею розвитку саме з осягненням ставлення людини до Бога як ставлення створеного до свого творця. Християнство говорило про незмінність Бога, робило акцент на тому, що Богу як абсолютно досконалій сутності не властиве всяке становлення, розвиток, оскільки він завжди й у всіх відношеннях є сама собі рівна істота. Але існувала в християнстві й інша точка зору. Так, за вченням Августина, створена Еклезіастом теорія коловороту не поширюється на людину та історію людського роду. На єдність історії людського роду в класичній християнській традиції, а також єдність духовного світу людей, на універсальність висхідних ступенів вірувань, які встановлені Божественним провидінням, указує у своїй роботі В. Чалоян [12, с. 5]. Багато мислителів протиставляли похмурому християнському вченню радість життя античного світу. Але те, чого не вистачає цій думці, що стане для неї одночасно й каменем спотикання, – це реальність Утілення. У праці представника класичної християнської філософії Августина ми зустрічаємо спробу порівняння античності й християнства. Він, аналізуючи античну думку, підкреслює, що там він «не знайшов того,

що слово прийшло в цей світ і світ не прийняв його, того, що слово стало плоттю». Августин пише: «Не пристосуйтеся до цього світу, щоб земля, зрошена джерелом життя, вивела живу душу – душу чисту – перед твоїм сином, завдяки твоїм Євангелістам, душу наслідувачів, наслідувачів твого Христа» [1, с. 283].

Ще однією відмінністю античної й християнської думки щодо вирішення смислоісторичної проблеми є різне бачення становища людини у світі. Так, для античної філософії характерною є ідея про центральне місце людини, яка виступає як мікрокосм. Тобто, якщо космос є велика людина, то людина є малий космос. Представники ранньої християнської філософії, навпаки, вважають, що дійсна велич людини не в її безумовній спільноті з Усесвітом, а в її причетності до Божественної повноти, особливо це підкреслювали представники православної традиції в християнській філософії. Відмінність християнського богослов'я від язичницьких уявлень полягає в тому, що тут богослов'я є відділеним від космології та гносеології. На цю особливість ранньохристиянської думки вказує у своїй роботі Андрій Кураєв, який, зокрема, підкреслював, що з погляду теософії божество єдино й безособистісно, лише в людському пізнанні, тобто лише гносеологічно, існують різні грані єдиного, яким людина дає різні імена й уважає їх різними існуваннями. Дух – єдиний, але виявляє він себе різноманітно. І тому множинність Богів – лише назви різних космологічних функцій єдиного першопочатку. У християнстві всі прояви Бога в світі (тобто всі божественні дії та енергії) виходять із єдиної божественної природи й тому завжди являють усю трійцю. Для язичницької думки божество само по собі безмежно, але його енергії, тобто обмежені прояви необмеженого початку в обмеженому світі, мовби лицетворять його, дозволяють людині сприймати божество як особисте, є присутніми у світі, безособистісні. І те, що Бог є особистість, відкриває не його енергія, а його пряме й особисте одкровення, його вольове рішення прямо та безпосередньо виявити себе [7, с. 130].

Особливістю класичного християнства полягає в тому, що Бог виступає як певна абсолютна істота й між людиною та Богом існує велика дистанція, яку людина не може повністю подолати. Згідно з концепцією А. Кураєва, саме в християнстві богослов'я є відділеним від космології й гносеології. Бога неможливо пізнати розумом, у нього можливо лише вірити. Для античного світу Божество більш наближене до людини, недарма в античності існує поняття фатуму, якому підкорені не лише люди, а й Боги.

Але було б помилкою бачити в античній і християнській традиції лише одні антитези. Християнство, безумовно, зародилось в античному світі, набуло офіційного визнання до руйнування Римської імперії. Так, Ф. Коплстон уважає, що рання християнська думка та елліністична філософія протягом деякого часу співіснували [6, с. 420]. Грецька філософія впливала на раннє християнство. Климент Олександрійський, Ориген зазнали значного впливу грецької філософії. Зокрема, Ф. Коплстон звертає увагу на те, що Климент Олександрійський розглядав грецьку філософію як позитивне підготування до християнства, як наставницю, в обов'язки якої входило виховання грецького розуму з тим, щоб він міг умістити істину, яка була сповіщена в одкровенні через Христа [6, с. 31]. Отці церкви природним чином зверталися за філософськими термінами, поняттями, аргументами до філософії, зокрема до неоплатонізму, який надавав найбільшого значення духовній реальності й сходженню душі до Бога, став останньою великою течією метафізичної думки в античності.

Отже, ми можемо зробити висновок про те, що класична християнська філософія виходить із традицій античної філософії, з другого боку, виробляє свій особливий підхід до вирішення проблеми історії й місця людини в історичному просторі.

Отже, основними рисами ранньохристиянського бачення сенсу історії є ідея єдності історичного проце-

су, провіденціально-есхатологічні мотиви в підході до проблеми смислу історії, різкий дуалізм «мирської» та «сакральної історії», знецінення соціальної активності людини у світі. Людина повинна очікувати «Божого царства», тобто кінця історії. Але, з іншого боку, значення Християнства полягає в тому, що воно вперше дало людині надію. Тобто, історія вже в концепціях представників раннього християнства не є коло, коли все повторюється й немає нічого нового, а людина отримала можливість сподіватись своїми добрими вчинками заслужити Боже царство, отримала можливість вибрати істинний сенс життя. Але в ранньому християнстві немає тієї ланки, яка б пов'язала між собою «мирське» та «сакральне», людину й Бога. Це завдання повинна була вирішити вже сучасна християнська думка, яка буде збагачена напрацюваннями представників світської філософської традиції.

Література

1. Августин Блаженний. Сповідь / Блаженний Августин. – К. : Основи, 1997. – 310 с.
2. Бердяев Н.А. Проблема истории и эсхатология / Н.А. Бердяев // Бердяев Н.А. Очерк русской философии истории. Антология / Н.А. Бердяев. – М. : Республика, 1996. – С. 291–320.
3. Бердяев Н. Смысл истории / Н. Бердяев. – М. : Мысль, 1990. – 175 с.
4. Бердяев Н. Царство Божие и царство Кесаря / Н. Бердяев // Бердяев Н. Путь. Орган русской религиозной мысли / Н. Бердяев. – М. : Информ-прогресс, 1992. – С. 27–29.
5. Клинтон Г. Между Востоком и Западом. Восстановление даров русской души / Г. Клинтон. – М. : Наука, Восточная литература, 1993. – 128 с.
6. Коплстон Ф. История средневековой философии / Ф. Коплстон. – М. : Энигма, 1997. – 500 с.
7. Кураев А. Христианская мысль перед тайной личности / А. Кураев // Кураев А. Христианская философия и пантеизм / А. Кураев. – М. : Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1997. – С. 232.
8. Лосев А.Ф. Античная философия истории / А.Ф. Лосев. – М. : Наука, 1997. – 206 с.
9. Мень А.В. Тайна жизни и смерти / А.В. Мень. // Культура и религия. – 1992. – № 1. – С. 60–63.
10. Реале Д. Западная философия от истоков до наших дней / Д. Реале, Д. Антисери. – СПб. : Петрополис, 1995. – 354 с.
11. Флоровский Г. Пути русского богословия / Г. Флоровский. – Минск : Харвест, 2006. – 607 с.
12. Чалоян В.К. Запад: преемственность в философии античного и средневекового общества / В.К. Чалоян. – М. : Наука, 1979. – 216 с.

Анотація

Кротов К. В. Античність і середньовіччя: порівняльний аналіз вирішення проблеми смислу історії. – Стаття.

У статті зроблено порівняльний аналіз стосовно вирішення проблеми смислу історії в античній філософії та класичній християнській. Акцентовано увагу на тому, що антична філософія розглядає історію як циклічний процес, де немає очікування чогось нового. Класичне християнство висуває лінійну модель розуміння історичного процесу, де історія рухається до певного фіналу, який пов'язаний із другим пришествям Христа. Наголошується на домінуванні в античній філософії саме ідеї розуму людини, а в християнській філософії місце розуму посідає саме віра. Розум без віри втрачає будь-який сенс. Християнство збагачує античну думку ідеєю особистості й уводить розуміння гуманності в його сучасному смислі. Відмінністю християнської та античної думок є також різний підхід до проблеми людини в історії. При цьому виділяють два типи соціального буття: життя в повсякденності, яке позбавлене великих історичних передчуттів, і життя, яке спроектоване на історію.

Ключові слова: модель історії, смисл історії, есхатологія.

Аннотация

Кротов К. В. Античность и средневековье: сравнительный анализ решения проблемы смысла истории. – Статья.

В статье сделан сравнительный анализ решения проблемы смысла истории в античной философии и классической христианской. Акцентировано внимание на том, что античная философия рассматривает историю как циклический процесс, где нет ожидания чего-то нового. Классическое христианство выдвигает линейную модель понимания исторического процесса, где история движется к определенному финалу, который связан с вторым пришествием Христа. Акцентируется внимание на доминировании в античной философии идеи разума человека, а в христианской философии место разума занимает именно вера. Разум без веры утрачивает любой смысл. Христианство обогащает античную мысль идеей личности и вводит понимание гуманности в его современном смысле. Отличием христианской и античной мысли является также разный подход к проблеме человека в истории. При этом выделяют два типа социального бытия: жизнь в повседневности, которая лишена больших исторических предчувствий, и жизнь, которая спроектирована на историю.

Ключевые слова: модель истории, смысл истории, эсхатология.

Summary

Krotov K. V. Antiquity and the Middle Ages: a comparative analysis of the problem of sense of history. – Article.

A comparative analysis concerning the problem of the sense of history in ancient philosophy and classical Christianity is made in this article. It was focused, that ancient philosophy considers history as cyclic process where there is no expectation of something new. Classical Christianity makes linear model of understanding of historical process, where history moves to certain final, which is connected with the second coming of Christ. The dominance of the idea of human mind in ancient philosophy is emphasized in this article. But in Christian philosophy faith itself takes place of mind. Mind without faith loses any sense. Christianity enriches ancient conception with the idea of personality and introduces the understanding of humanity in its modern sense. The approach to the problem of man existence in history is different in Christian and ancient conceptions. Thus, two types of social being are distinguished. From the one hand, it is the everyday life, which is deprived of great historical premonitions, and from the other hand, the life which is projected on the history.

Key words: model of history, sense of history, eschatology.

ТРАНСФОРМАЦІЇ ФОКУСУ УВАГИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ХХ–ХХІ СТОЛІТЬ

Проблема історичної пам'яті є одним із найрозвинутіших напрямів сучасної філософії історії. Із моменту визначення М. Хальбвасом поняття колективної пам'яті дослідження в цьому річці набувають обертів із кожним роком. Напрямок досліджень колективної пам'яті є міждисциплінарним, до його опрацювання долучаються як філософи та історики, так і соціологи, культурологи, спеціалісти з антропології. При цьому за роки існування напряму вивчення історичної пам'яті проблематика досліджень серйозно трансформувалася. Навряд чи сучасні керунки дослідницького погляду задовольнили б М. Хальбваса. Популярність і багатовимірність жанру потребує осмислення та узагальнення. У статті ми робимо спробу прослідкувати специфіку трансформації проблематики досліджень історичної пам'яті.

Об'єктом статті є напрям досліджень історичної пам'яті за роки його існування. Предметом – специфіка трансформації проблематики досліджень історичної пам'яті, що їх спостерігаємо за останні десятиліття.

Лише перелік авторів, котрі вивчали різні проблеми історичної пам'яті, зайняв би не один десяток сторінок. Ми спираємось у дослідженні на класичні твори Моріса Хальбваса, розглядаємо концепцію П'єра Нора та його послідовників, розглядаємо особливості досліджень історичної пам'яті у Франції й Німеччині (Алейда Ассман, Йорн Рюзен), намагаємось виявити специфіку оформлення напряму в українській науці (А. Киридон, Ю. Зерний, В. Жадько, О. Фостачук, А. Портнов, Я. Грицак, В. Серєда, В. Касьянов, О. Кісь, Г. Гринченко, О. Довгополова, О. Сігов та інші) і в пострадянській гуманітаристиці загалом (Л. Рєпіна, І. Савельєва, А. Полетаєв, М. Немцев та інші). Окремий напрям досліджень історичної пам'яті в Україні створюють дослідження в галузі меморіалізації Голокосту. Розуміючи, що кількість досліджень історичної пам'яті колосальна, ми не претендуємо на створення певного обзору чи узагальнення. Ми намагаємось виявити тенденції трансформації дослідницького напряму. Тому спираємось на деякі знакові тексти, що визначають переорієнтації всередині єдиного напряму.

Метою статті є визначення напряму трансформацій у дослідженнях історичної пам'яті, що відбуваються за останню чверть століття. Для досягнення мети ми плануємо вирішити такі завдання:

- визначити основні напрями досліджень історичної пам'яті;
- з'ясувати предмети досліджень історичної пам'яті в останній чверть століття;
- порівняти, наскільки тематика сучасних досліджень історичної пам'яті корелює з векторами, що їх було задано засновником напрямку.

Історична пам'ять є порівняно новим предметом уваги з боку філософії історії. Скористуємось визначенням історичної пам'яті, що його формулює одна з перших на пострадянському просторі дослідниць феномена історичної пам'яті Л. Рєпіна. За її визначенням, історична пам'ять – це сукупність донаукових, наукових, квазінаукових і ненаукових знань і масових уявлень соціуму про спільне минуле [4, с. 24]. Історична пам'ять є інструментом ідентифікації. Поза розділенням спільної історичної пам'яті будь-якої спільноті практично неможливо існувати, отже, спільнота формується в часі, а її представникам важливо знати, який шлях пройшло їхнє суспільство. Спільні комеморативні практики, спільна ритмізація життя історичними церемоніями та святами – усе це робить спільноту не просто сумою індивідів, а чимось більшим.

Історична пам'ять відмінна від історичної науки. Якщо історична наука спрямована на з'ясування об'єктивної іс-

тини про минуле, то історична пам'ять стосується також людей, котрі не мають фахової освіти, а просто є частиною спільного для суспільства простору розуміння минулого. Щодо можливості існування такого феномена, як історична пам'ять, від початку досліджень існували великі сумніви. Деякі дослідники категорично заперечують або можливість говорити про будь-який варіант історичної пам'яті (хрестоматійними в цьому контексті є заперечення С'юзен Зонтаг), або говорять про неможливість розрізняти колективну та історичну пам'ять. Ми спробуємо показати, наскільки важливі дослідження історичної пам'яті й наскільки широке поле вони охоплюють.

Напрямок досліджень історичної пам'яті був створений французьким дослідником Морісом Хальбвасом. М. Хальбвас у роботі «Соціальні рамки пам'яті» [16] першим наважується описати таке явище, як колективна пам'ять. У 1925 році дослідник сформулював свою концепцію соціальних структур колективної пам'яті. Колективна пам'ять – це метафора, яка описує колективний досвід певної спільноти, спільні уявлення про те, що є для неї важливим, як інтерпретувати ті чи інші події. Звісно, пам'ять є феноменом суто індивідуальним, але більша частина того, що ми «пам'ятаємо» з власного життя, є не нашим власним досвідом, а знанням, що ми засвоїли з комунікації з членами своєї спільноти. Події ж життя своєї держави ми пам'ятаємо, але важливо давати собі звіт, що пам'ятаємо ми їх не з особистого досвіду, а з комунікації та засобів масової інформації. Тому постає можливим і виправданим говорити про колективну пам'ять. Історична ж пам'ять є різновидом колективної пам'яті, що спрямована на розуміння та інтерпретацію подій, які виходять за межі біологічного життя людини, але є важливими для самовизначення спільноти, з якою людина себе ідентифікує. Наскільки важлива історична пам'ять, ми можемо побачити, спостерігаючи трагічні наслідки «воєн пам'яті», що розгортаються в Україні останніми роками. Ми можемо скільки завгодно говорити, що найголовнішим у розвитку суспільства є економічний фактор, але, зважаючи на громадянські конфлікти під історичними гаслами, ми не маємо права зараховувати питання про історичну пам'ять до другорядних.

Отже, дослідження історичної пам'яті почалися ще у двадцяті роки ХХ століття. Теорія М. Хальбваса [15; 16; 17] набула популярності, дослідника запрошували з лекціями до інших держав, здавалося, що науковий напрям знайшов своє гідне місце у світовій гуманітаристиці. Але Друга світова війна на деякий час перекреслила його розвиток. Трагічна доля самого М. Хальбваса (він загинув у нацистському концтаборі), шок від трагедії війни та пошук нових засад дослідження соціуму – усе це на певний час змусило гуманітарні науки не продовжувати досліджень історичної пам'яті.

До досліджень колективної, у тому числі історичної, пам'яті повернулися за кілька десятиліть. У 1970-ті роки дослідження історичної пам'яті набувають обертів і стають одним із найпопулярніших (навіть модних) напрямів у гуманітаристиці. До вивчення колективної пам'яті звертається Френсіс Ейтс, досліджуючи історію мнемотехніки. Справжньою подією в дослідженнях історичної пам'яті стають роботи Поля Рікера, серед яких фундаментальна праця «Пам'ять. Історія. Забуття» [13]. Певний скандал у наукових колах викликає поява концепції «місць пам'яті» П'єра Нора [10], що відкриває принципово нові аспекти бачення проблеми. Не останнє місце в дослідженнях історичної пам'яті посідає дослідження американського науковця Девіда Лаунтала, який у роботі «Минуле – чужа країна» ретельно аналізує способи поведінки людини з минулим і

самовизначення як історичної істоти. З боку соціології дуже важливий внесок у проблему історичної пам'яті зробив Пол Каннертон [6], аналізуючи способи пам'ятання в суспільствах (базова робота – «Як суспільства пам'ятають»).

На нашу думку, на суспільне розуміння проблеми історичної пам'яті критичний вплив здійснила концепція місць пам'яті П'єра Нора [10]. Дослідник доводить, що темпи розвитку суспільства у XX столітті стають настільки інтенсивними, що традиційні механізми вироблення історичної пам'яті (комунікації всередині родини та групи, передача знань від покоління до покоління) не можуть упоратися з включенням нових даних до простору колективного пам'ятання. Держава змушена в цій ситуації брати на себе роль творця колективної пам'яті й примусово фіксувати якісь важливі для суспільства події через офіційні церемонії комеморації і створення меморіалів, які мають ушановувати всі громадяни цієї держави. Місця пам'яті виявляються неприродними утвореннями, що робить їх мертвими й такими, що не можуть існувати без примусу. Отже, історична пам'ять стає інструментом державного примусу, що за допомогою насилья формує ідентичність сучасної людини. Головною ознакою місць пам'яті виявляється їхня «людськість», тобто відсутність у них живого людського відчуття, пафосності і монументальності. Місця пам'яті присвячуються ідеальним героям, що не мають власного імені. Могила невідомого солдата є найкращим прикладом місця пам'яті.

Теорія П'єра Нора викликала неоднозначне ставлення як у науковому середовищі, так і в широких колах суспільства. Маючи послідовників (як і супротивників) у Франції, Німеччині, П. Нора стає об'єктом однозначної критики. Критику ми знаходимо, наприклад, у роботах Алейди Ассман [1; 2], яка вважає місця пам'яті необхідною частиною історичної політики держави. При цьому нам видається, що А. Ассман стоїть на тих самих позиціях, на яких стоїть і П. Нора. Описуючи меморіальну політику держави, А. Ассман стверджує, що місця пам'яті мають утягувати людину в самостійну духовну роботу щодо засвоєння уроків минулого. А. Ассман наголошує на необхідності створення інтерактивних місць пам'яті, що надають можливість як отримати інформацію про історичну подію, так і пережити емоційне єднання із цією подією, навіть якщо це є травматичним. Власне, про те саме говорить і французький мислитель. Для П. Нора об'єктом критики стають саме мертві місця пам'яті, що надають людині єдино правильну відповідь на всі питання, а того, хто насмілюється критично поставитись до подій минулого, відкидають у простір зрадників. Коли А. Ассман протиставляє героїчне минуле та минуле як відкриту рану, німецька дослідниця демонструє те саме занепокоєння, що її французький колега. Але в текстах А. Ассман ми знайдемо таке розуміння позиції П. Нора, нібито він заперечує необхідність меморіальної політики загалом.

Тісно пов'язаною з темою місць пам'яті є тема пам'ятання найбільших трагедій XX століття. Історична свідомість другої половини XX століття відчула колосальні трансформації. Якщо на початку XX століття людство ще могло плекати ідею Прогресу, то в повоєнні часи це було вже якось незручно. Раніше здавалося, що будь-які неприємності в історії людства є тимчасовими перешкодами, які тільки відзеркаляють напрям поступу. Катастрофа світових воєн відкрила неможливість використовувати подібну риторіку. Жертви були настільки колосальні, що знайти їм виправдання було просто не по-людськи. Можна згадати посвяту до «Злиденності історизму» Карла Поппера [12]: свою працю він присвятив жертвам комунізму, націонал-соціалізму та іншим жертвам ідеї Прогресу.

Катастрофа Другої світової війни поставила перед історичною наукою нерозв'язану проблему: як можлива репрезентація Голокосту? Спроби відповісти на це питання породили особливі напрям дослідження історичної пам'яті. Як жити з травматичним минулим, коли, здається, ніщо не може змусити нас подивитись у бік жахливого минулого. Дослідження Голокосту формуються тільки у 80-ті роки

XX століття. Про дослідження Голокосту не поставало питання навіть в Ізраїлі, країні, що виникла після трагедії Другої світової війни. Тільки після вироку над Ейхманом в Ізраїлі голоси тих, хто вижив після трагедії, нарешті, змогли зазвучати. Сучасний німецький історик Йорн Рюзен [14], аналізуючи становлення досліджень Голокосту, звертає увагу на деякі проблеми, з яких важко знайти вихід. Перші дослідники Голокосту виходили з того, що досвід Катастрофи не можна типізувати, поставили в ряд інших подій. Отже, опис Шоа вимагає створення особливої мови, особливо інструментарію та способів репрезентації. Таким чином, погляд у бік Голокосту відкриває принципово нову сторінку досліджень історичної пам'яті. Парадоксом цієї позиції постає ізоляваність штудій Голокосту. Якщо події не можна вписати в наявні дослідницькі рамки, звичайні історики просто не можуть торкатися цих тем і розглядати їх у певному ширшому контексті.

Обсяг тексту статті не дає змоги аналізувати стан досліджень Голокосту, ми маємо зазначити тільки те, що саме завдяки виникненню цього напрямку гідне місце в історичному дослідженні посів досвід звичайної людини, котра розповідає про те, що пережила. Традиційна позитивістська методологія історичного дослідження просто не бачила можливості використовувати подібні джерела через брак об'єктивності. Не можна бути певним, що людина розповідає об'єктивну істину про події, що відбулися десятки років тому й мали вкрай травматичний характер. Для дослідників оповідань тих, хто вижив, стає найважливішим не встановлення фактів, а опрацювання способів подолання травми минулого. Саме дослідження Голокосту та опрацювання методології дослідження усної історії створюють особливий напрям розробок у галузі історичної пам'яті, скерований на опрацювання нового поняття в філософії історії – поняття історичної травми [13].

Методологія досліджень історичної травми була використана й під час аналізу інших трагічних подій XX століття. У контексті досліджень Голокосту формується поняття розривів колективної пам'яті. Це поняття розробляється в контексті досліджень тоталітарних режимів XX століття, не тільки націонал-соціалізму [18]. У цьому контексті важливо звернути увагу на формування цілого напрямку досліджень сталінського режиму. Серед найбільш показових розробок у цьому керунку необхідно назвати роботи Олександра Еткінда, який показав феномен розриву пам'яті щодо злочинів сталінізму в СРСР і пострадянській Росії. Конкретні розробки розривів історичної пам'яті внаслідок революційних подій початку 1920-х років бачимо в роботах Нарського про громадянську війну на Уралі. Дослідник ретельно аналізує механізми зникнення дореволюційної пам'яті й конструювання нової «красної» пам'яті.

В українській науці механізми розривів історичної пам'яті бачимо в роботах О. Кісь про жіночі долі в часи Голодомору і світових воєн. Методологію усної історії застосовує Г. Гринченко у своїх дослідженнях розривів історичної пам'яті в контексті проблеми остарбайтерів.

Співіснування різних способів пам'ятання в одному суспільстві також стає предметом досліджень. У цьому контексті заслуговує на увагу концепція Алейди Ассман про канони та архіви пам'ятання [1]. Канон історичної пам'яті включає набір знань, інтерпретацій, меморіальних практик і підтриманого державою способу розповіді про історію. Набір історичних інтерпретацій, що в силу якихось причин не потрапили до канону, становить архів історичної пам'яті.

Дослідження розривів історичної пам'яті мають одним зі своїх наслідків формування поняття «пост-пам'яті», феномена, який виникає внаслідок катастрофічного розриву нормальних механізмів формування соціальної пам'яті [20]. Уявлення, що формуються внаслідок родинної та суспільської комунікації, є підґрунтям оформлення групової ідентичності. У разі катастрофічних подій наступні покоління не отримують звичайну інформацію від предків: минуле може бути настільки жахливим, що батьки (якщо вони фізично існують, унаслідок катастроф XX століття багато

дітей узагалі не знали про свої справжні родини) просто не розповідають про нього дітям. Відчуваючи потребу в розумінні минулого власної родини чи соціальної групи, людина конструює для себе уявлення про минуле не за розповідями батьків і бабусь, а за іншими джерелами. Саме такі ментальні конструкції щодо минулого Маріанна Хирш у своїй книзі «Покоління пост-пам'яті» (2008) позначає як «пост-пам'ять». Дослідник пост-пам'яті Ернст ван Алфен переконаний, що пост-пам'ять не є повноцінним різновидом історичної пам'яті в силу своєї конструктивної природи [18]. Поряд із дослідженнями пост-пам'яті стоять дослідження фантомної пам'яті: відтворення картин передвоєнного минулого на матеріалі вторинних джерел (фільми, художня література, виставки тощо). Термін «фантомна пам'ять» був уперше застосований Е. Ландсбергом, пізніше досліджувався такими теоретиками, наприклад, як Е. Нарвселіус. Фантомна пам'ять може бути також результатом репресивної політики тоталітарних держав.

«Людський вимір» досліджень історичної пам'яті можемо прослідкувати також у формуванні нових акцентів у пам'ятанні жаків війни. Так, у Німеччині на початку ХХІ століття формується напрям досліджень страждань мирного населення під час війни. Цей напрям був започаткований появою роману Гюнтера Грасса «Траекторія краба», що отримав Нобелівську премію з літератури.

Останні чверть століття задають нові напрями дослідження колективної пам'яті. Увага приділяється перформативному виміру пам'яті, тобто способам, які обираються сучасною людиною для презентації свого уявлення про минуле. Перформативний вимір пам'яті цікавить передусім дослідників, котрі звертають увагу на презентацію історичного минулого в комерційних цілях. Погляд у бік перформативної пам'яті надає можливість здійснити розвідки в керунок неофіційної пам'яті, що фіксує скоріше запитання з боку суспільства, ніж якісь кроки з боку влади (в широкому сенсі цього слова). У цьому стосунку дуже цікавими є дослідження так званої «дисонантної спадщини», тобто інтерес до зниклих і зникаючих етнічних груп [9]. На нашу думку, показовим прикладом подібного дослідження є дослідницька стратегія Елеонори Нарвселіус, яка досліджує транскультурну пам'ять, аналізуючи тематичні ресторани в просторах пограниччя [8]. Дослідниця зауважує, що вістря наукового інтересу в галузі транскультурних відносин спрямовано на транскордонні війни пам'яті, комеморативні практики тощо. «Набагато менше уваги, – зауважує Е. Нарвселіус, – завжди приділено трансформації оповідей і образів «важкого» минулого в публічному просторі, призначеному для відпочинку, розваг і споживання поп-культури. А тим часом комерціалізація культур пам'яті набрала сили як власне транснаціональний феномен і, як наслідок, створила попит на «підприємців пам'яті» [8]. Дослідниця фіксує погляд на феномені тематичних ресторанів, порівняно новому секторі бізнесу, «який набрав цікавих форм у містах центрально-східних погранич Європи: Кракові, Вроцлаві, Львові та Чернівцях» [8]. Це, наприклад, добре відомі українцям львівські ресторани «Криївка», «Золота Роза», «Захер-Мазох» тощо. У таких ресторанах відтворюється зниклий елемент минулого, чи то політичного («Криївка»), чи то етнічного («Золота Роза»), чи якогось ще. Поняття підприємців пам'яті було сформульоване Георгом Мінком [20] у книзі «Geopolitics, Reconciliation, and Memory Games: For a New Social Memory Explanatory Paradigm», виданій у 2009 році. Підприємці пам'яті – це спеціалісти зі специфічним «багатокультурним багажем», здатні поєднувати пошук прибутку з мистецькими інноваціями, культурним активізмом і політичною інтуїцією.

Нам видається, що саме такий напрям досліджень є гранично плідним на сьогоднішній момент. Саме в цьому контексті можна виявити особливості формування пам'яті «знизу», не під впливом політичних рішень. Коли йдеться про офіційну комеморативну політику, ми не можемо бути впевнені, що люди, які беруть участь у комеморації, роблять це з власної волі, пропускають це через себе або просто

є присутніми на ритуалах місць пам'яті (як їх визначає П'єр Нора). Коли людина йде до тематичного ресторану, вона демонструє власну зацікавленість якимось елементом культури. Популярність подібних закладів зумовлена не тільки можливістю непогано поїсти, це саме елементи культурної практики. Навіть розуміючи, що тематичний ресторан є не музеєм, це в будь-якому разі прояв «кітчифікації історії» (перетворення історії на кітч – термін Шарона Макдоналда), наявність і популярність тематичних ресторанів демонструють напрям трансформації колективної свідомості. Комерційні заклади можуть більш оперативно й гнучко реагувати на суспільні запити, тому вивчення способу комерційного засвоєння історичної пам'яті дуже важливе в контексті досліджень колективної пам'яті. Саме аналіз подібних закладів може продемонструвати нам ностальгійну складову суспільної свідомості. Занепокоєння минулим, бажання дійти ладу зі спогадами може набувати дуже різних форм, у тому числі форми зацікавлення тематичним рестораном, що репрезентує якийсь фрагмент зниклого минулого.

Феномен «дегустаційної ностальгії» виникає після 1989 року і стає предметом дослідження останніми роками. Е. Нарвселіус робить висновок: «Попри те, що історичний досвід європейських суспільств ХХ століття надається до порівняння й, окрім того, комеморативні практики європейців стають одноріднішими завдяки глобально розповсюдженню раціоналізаційним дискурсам експертів, у різних частинах Європи уявлення про колективне минуле є дуже різними» [8].

Підсумовуючи викладене, можемо зауважити, що останніми десятиліттями дослідження історичної пам'яті переживають справжній бум. Якщо після появи концепції історичної пам'яті М. Хальбвакса у двадцять роки ХХ століття можна побачити певне «зависання проблеми» на кілька десятиліть, то на початку ХХІ століття дослідження історичної пам'яті набувають характеру лавини. Отже, розвиток досліджень історичної пам'яті не був поступовим і рівномірним. Популярність у 1920–1930-ті роки змінилася байдужістю з другої половини 40-х до 70-х років ХХ століття. Вачимо не тільки коливання популярності досліджень історичної пам'яті, а й зрушення проблеми. Від аналізу історичної пам'яті як інструмента відтворення соціуму фокус досліджень історичної пам'яті зміщається в 1980-ті – 2000-ті роки у бік людського виміру історії (студії Голокосту, усні історії тощо), репрезентації нестандартних ситуацій розвитку соціуму (розриви історичного пам'ятання, архіви та канони пам'яті), публічної репрезентації історичної пам'яті, зокрема, в комерційних цілях (перформативний вимір пам'яті, кітчифікація історії, кулінарна ностальгія тощо).

Література

1. Ассман А. Рефреймура пам'яті. Между индивидуальными и коллективными формами конструирования прошлого / А. Ассман [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://gefter.ru/archive/11839>.
2. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / А. Ассман. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 440 с.
3. Зерній Ю. Історична пам'ять як об'єкт державної політики / Ю. Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2007 – № 1 – С. 71–76.
4. История и память: историческая культура Европы до начала нового времени / под редакцией Л.П. Репиной. – М. : Круг, 2006.
5. Касьянов Г. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України / Г. Касьянов, О. Толочко // УІЖ. – 2012. – № 6(507). – С. 4–24.
6. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / П. Коннертон. – К. : Ніка-Центр, 2004. – 184 с.
7. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / за заг. ред. Ю. Шаповала. – К. : ІПЕНД, 2013.
8. Нарвселіус Е. Аромат пам'яті з присмаком ностальгії: тематичні ресторани в пограниччях Центрально-Східної Єв-

ропи / Е. Нарвселіус // Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис [http://uamoderna.com/md/narvselius-thematic-restaurants-see]

9. Нарвселіус Е. “Зникле” населення й проблеми міської пам’яті в містах Центрально-Східної Європи Нарвселіус // Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uamoderna.com/event/narvselius-vanished-people>.

10. Нора П. Франція. Память / П. Нора. – СПб. : Изд-во СПб ун-та, 1999.

11. Горак Г. Пам’ять історична / Г. Горак // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник : [навч. посіб. для студ. вузів] / [В.М. Литвин, В.І. Гусев, А.Г. Слюсаренко та ін.]. – К. : Вища школа, 2002. – С. 281.

12. Поппер К. Злиденність історизму / К. Поппер. – К. : Абрис, 1994. – 192 с.

13. Рикёр П. Память, история, забвение / П. Рикёр. – М. : Издательство гуманитарной литературы, 2004. – 728 с.

14. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Й. Рюзен. – Львів : Літопис, 2010. – 358 с.

15. Хальбвакс М. Социальные классы и морфология / М. Хальбвакс. – СПб. : Алетейя, 2000.

16. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / М. Хальбвакс ; пер. с фр. и вступ. статья С.Н. Зенкина. – М. : Новое издательство, 2007.

17. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память / М. Хальбвакс // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2–3 (40–41). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>.

18. Холокост и ГУЛАГ: что остается после памяти. Беседа с профессором кафедры литературы Лейденского университета Эрнстом ван Альфеном [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://gefter.ru/archive/17231>.

19. Феномен прошлого / отв. ред. И.М. Савельева, А.В. Поletaев. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2005. – 476 с.

20. Mink G. Geopolitics, Reconciliation, and Memory Games: For a New Social Memory Explanatory Paradigm [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ukrainianstudies.uottawa.ca/pdf/Mink%202009.pdf>.

Анотація

Лазука К. Д. Трансформації фокусу уваги в дослідженнях історичної пам’яті ХХ–ХХІ століть. – Стаття.

У статті розглядається еволюція такого значущого напрямку сучасної гуманітаристики, як Memory Studies, визначаються сучасні проблеми, досліджувані в цьому напрямі. Фіксуються тенденції розвитку досліджень колективної пам’яті від засновників напрямку до нашого часу. Показано, що після відкриття феномена колективної пам’яті (М. Хальбвакс) інтерес до нього концентрується спочатку на ідеологічних моментах буття пам’яті, а останніми десятиліттями переходить на сфер, що традиційно не досліджуються істориками філософії. З’ясовано значення трагічних подій ХХ століття для трансформації філософсько-історичних досліджень, методологічний потенціал досліджень історичної травми. Проаналізовано дослідження історичної пам’яті як інструмента державного примусу. Зафіксовано дослідження багатоплановості

історичної пам’яті (архіви та канони пам’яті, пост-пам’ять, фантомна пам’ять тощо). Розкрито потенціал досліджень перформативного виміру історичної пам’яті, зокрема підприємств пам’яті, кулінарної ностальгії тощо.

Ключові слова: історична пам’ять, пост-пам’ять, травма, міста пам’яті.

Аннотация

Лазука Е. Д. Трансформации фокуса внимания в исследованиях исторической памяти ХХ–ХХІ веков. – Статья.

В статье рассматривается эволюция такого значимого направления современной гуманитаристики, как Memory Studies, определяются современные проблемы, которые исследуются в рамках данного направления. Фиксируются тенденции развития исследований коллективной памяти от основателей направления до нашего времени. Показано, что после открытия феномена коллективной памяти (М. Хальбвакс) интерес к нему концентрируется изначально на идеологических моментах существования памяти, а в последние десятилетия переходит в сферы, которые традиционно не исследуются в рамках философии истории. Установлены значение трагических событий ХХ века для трансформации философско-исторических исследований, методологический потенциал анализа исторической травмы. Проанализированы исследования исторической памяти как инструмента государственного принуждения. Зафиксированы исследования многослойности исторической памяти (архивы и каноны памяти, пост-память, фантомная память и т. д.). Раскрыт потенциал исследований перформативного измерения исторической памяти, в частности предприятий памяти, кулінарной ностальгии и т. д.

Ключевые слова: историческая память, пост-память, травма, места памяти.

Summary

Lazuka K. D. Transformation of the focus of memory studies in ХХ–ХХІ cc. – Article.

Memory Studies detected in article. Author determines the contemporary problems, elaborated in this field of knowledge. The tendencies of Development of Collective Memory (from the beginners of researches till nowadays) are shown in the article. Author shows that after the revelation of the Phenomenon of Collective Memory (M. Halbwachs) an interest for was concentrates primarily around the ideological moments of Memory’s existence, but in last decades was lead to spheres, traditionally staying out of the Philosophic-Historical attention. The role of ХХ century’s tragic events in transformation of direction of Philosophy of History Research was shown in article. Author reveals the methodological potency of Historical Trauma Research. The Historical Memory’s role as instrument of State enforcement is illustrated in text. Author fixed the presence of multilayered Memory’s phenomenon in contemporary research (archive and canon of Memory, Post-Memory, Phantom Memory etc.). The potential of Performative Dimension of Memory Research (Memory’s enterprises, culinary nostalgia etc.)

Key words: Historical Memory, Post-Memory, Trauma, Places of Memory.

УДК 008 312.421

І. Ю. Легенький
аспірант

Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського

МУЗИЧНИЙ НОНКОНФОРМІЗМ У КОНТЕКСТІ СТИЛЕТВОРЧИХ ІНТЕНЦІЙ
ХУДОЖНЬОЇ КУЛЬТУРИ ХХ СТОЛІТТЯ

Антропологічний поворот у культурі ХХ століття призвів до визначення власне особі антропології – культурно-історичної, яка фіксує множинність образів людини в історії культури та множинність культурних онтологій, що призводить до певного «конфлікту». Синхронізуючим фактором стає так звана мета-антропологія, де осмислюються синергійні проблеми співвідношення людини й Абсолюту та Абсолютна міфологія, за О. Лосевим, де міф визначається як чудо, диво існування людини та її культури у Всесвіті.

Важливо зазначити, що в 1960-ті роки відбувається захоплення етнокультурою й відкриваються нові материка етнокультурних реалій музики. Так, зокрема, афроамериканська музика стає тотальним захопленням світового музичного простору. Афроамериканська музика – це передусім спів, у якому визначаються сольні хорові партії, виникає той дистантний вимір музикування, що швидко розповсюджується мас-медіа, де домінує ритм, реальність експресивного відтворення або волевиявлення музичного простору. Ритм американської музики надзвичайно складний: формується досить неузгоджена, а разом і складна система жестуальної, поетично-вокальної й метризованої мелодики, яка перехрещується в різних засобах інструментального та позаінструментального виконавства.

Проблема стилетворення у творчому процесі композитора досліджувалася в роботах Б. Асаф'єва, О. Зінкевич, В. Лобанової, О. Лосева, Ю. Холопова та ін. [1; 4; 7; 8; 10], адже мало визначені соціокультурні аспекти формування стилів у музиці.

Мета статті – визначити стилеві детермінанти формування нонконформізму в музиці.

Категорія «стиль» у дослідженнях мистецтва й культури ХХ століття тлумачиться досить і досить неоднозначно. Тим, хто детально визначив категорію «художній стиль» на підставі ґрунтовного аналізу культурно-історичного підходу щодо цієї номінації, був О. Лосев. Учений свідчить, що категорія «стиль» у більшості енциклопедій, популярних виданнях визначається досить метафорично. Так, у Словнику Академії російської категорія «стиль» свідчить, що «штіль» є склад, тобто образ твору, написання, вираження думки словами. У якості прикладу наводиться низький, високий, піднесений стиль тощо [8, с. 4]. Інші номінації стилю, що визначаються у Великій енциклопедії видавництва «Прогрес», свідчить про те, що стиль в естетичному сенсі те саме, що естетичний характер художнього твору. Зрештою, стиль розуміється як сукупність характерних рис літератури або мистецтва тієї чи іншої епохи. Стиль розуміється як система художніх прийомів, характерних для певного твору, тощо [8, с. 6].

Характеристика, що властива для енциклопедичного словника видавництва «Гранат» у тому чи іншому діапазоні свідчить про той формат, де стиль – певна сукупність засобів, прийомів або засіб тематизації, що визначається певними особливостями: культурно-історичними, лексичними [8, с. 9]. Отже, в більш абстрактному розумінні стиль – це спосіб творчого формування, за яким стоїть певний спосіб буття. Стиль характеризує конкретну особистість художника, позицію школи, що зводиться до індивідуального засвоєння формотворчої характеристики. Активні формотворчі витоки, які властиві певній етнічній групі, наприклад, негритянській, середземноморській, і є стиль.

Згодом у позитивистській школі мистецтвознавства стиль став розумітися достатньо структурно – як формальні ознаки того чи іншого твору або тієї чи іншої доби. Після Г. Земпера, який визначав стиль як певні закони у сфері мистецтва, що

певною мірою пов'язується матеріалом, архітектонікою та іншими якостями твору, ми маємо суто формальні визначення стилю в А. Ріглі, який убачав стилі як своєрідний спосіб споглядання предмета, його конструювання, як своєрідний поштовх, який здійснює орієнтацію в художньому світі. Тлумачення стилю в Г. Вольфліна, який намагався взагалі написати історію мистецтва без імен, а на підставі визначення «лінійного» та «пластичного» стилів, є також суто позитивистське [3].

Цього достатньо, щоб здійснити похід у мистецтво та історію без імен, намагатися характеризувати всю культуру з позиції зчитування інформації на край, як силует, як лінію. Зчитування інформації на людину й від людини, що здійснює пластику, а саме про це говорив Г. Вольфлін, було не модно в культурі «розвинутого соціалізму». Але сутність полягає в тому, що стиль мистецтва, зокрема, Відродження й бароко, який описував і характеризував Г. Вольфлін, є далекими аналогами візуальної даності та оптичної глибини, яка визначалася в стилі «соцреалізм» як реалізм. Для більшої аксіологічної реляції цей стиль почали називати «методо», що й було насправді. Отже, це був есенціалістський, гносеологічний конструкт, який нав'язувався згори як норма (канон) дії. Іншого не дано. Це замкнена й відкрита форма, а також єдність множинного та одиничного.

О. Лосев, який дає надзвичайно широкий коментар усіх стилевих модифікацій, надає й своє визначення стилю. «Отже, – пише він, – якщо звести в одне все, про що йшлося, ми б могли дати таке формулювання художнього стилю: він є принцип конструювання всього художнього твору на основі тих чи інших надструктурних і позахудожніх даностей, а також його первинних моделей, що відчуються іманентно самою художньою структурою твору» [8, с. 226]. Тобто, це означає те, що стиль є надсистемним явищем, яке характеризується іманентно, тобто в просторі рецепції й творення мистецького твору. Проте важливо зазначити, що ця характеристика стосується лише класичного мистецтва, жодною мірою не може характеризувати презентацію стилевих ознак мистецтва, яке виникає в посткласичний (авангард) і постнекласичний (постмодернізм) періоди. Ідеться не про надсистемні, а вже досистемні характеристики, які загурюють людину в несвідоме або надсвідоме і спонукають діяти художню інтуїцію й віру.

І ті, й інші визначаються як зовнішні преференції формотворення, але переживаються саме іманентно, всередині художнього твору. Якщо говорити про феномен нонконформізму саме в стилевому визначенні, в ньому теж потрібно побачити надсистемні та позасистемні (досистемні) реалії, що впливають на акт протесту, заперечення, роблять його актуальним вчинком. Важливо, що нонконформізм як настанова творчості асимілював усі стилі, певною мірою відповідав космосу (ладу, устрою) репресованої художньої інтелігенції, космосу культури й розумівся як своєрідна форма становлення конфліктної системи образів, яку пов'язують із відкритістю витоків. Тому стиль як система запису образів нонконформізму або фіксування витоків, фіксування перманентного становлення творчості всупереч має свій специфічний дискурс, промову.

Нонконформізм – це не дихотомія альтернатив, це свідомий вибір – розмисел над «зв'язкою» векторів вибору художнього мислення: куди йти й навіщо. Цей вирок цілепокладання без фіксованої цілі (порівняйте з кантівським визначенням естетичного) визначається єдністю рефлексуючого розуму й концепту, схеми, патерну, вбудованих у поведінку локалізованого почуття митця-нонконформіста.

Мова образів, промова, дискурс завжди є зображувальними, піктографічно орієнтованими й не можуть бути абстрактно визначеними. Це дискурс жесту-запису, дискурс безпосередньої ідентифікації, що позбавляється розуму та будь-якої рефлексії. Дискурс нонконформізму – це завжди культура незавершеного образу, сутність симптомів становлення перманентної неповноти образів, іміджів, ідеалів і норм.

Дискурс нонконформізму можна описати у вигляді суспільного ідеалу або модного предмета, котрий був вимовлений чи створений як підсвідоме, нерелективне, позарозумне бажання або намагання досягти визначеного означуваного, що транслює загальний поштовх, порив, намагання в особистісний план.

Можна сказати, що стиль у контексті презентацій інтенцій нонконформізму мав свої детермінанти, визначені в рамках особистісного коду, який формується в тому чи іншому просторі, в тих чи інших реаліях музичних інновацій. Отже, цього вже достатньо, щоб характеризувати нонконформізм у стильовому вимірі таких великих стилів, як стиль модерн, авангард і постмодернізм, які існують у просторі ХХ століття. Простір нонконформізму є анонімним як презентація великого Ніщо, Великого Іншого, як апафотична дескрипція, хоча й презентується великими іменами.

Так, бездомність існування в просторі, позбавленому великих нарацій, майже нічого не додає для розуміння дискурсу нонконформізму. Нам нічого не залишається, як сказати, що нонконформізм (художній, музичний) є надзвичайно універсальним продуктом культури, продуктом багатовимірним, синтетичним, якщо не еkleктичним. Утім саме тема еkleктики як настанови нонконформізму має найтісніший стосунок до стилю. Стильові ознаки нонконформізму важко специфікувати, адже ми їх специфікуємо як дискурс, що знаходиться в маргінальному просторі. Пояснимо це твердження.

М. Леонтьєв вважав, що всі культури та їхні культурні практики проходять стадії первинної простоти, квітучої складності й подвійного спрощення [6]. Це так званий генетичний алгоритм культуротворчості, що презентує життєвий цикл культури або стилю в нашому випадку. У культурі ХХ століття ми маємо три великих стилістичних анклавів – модерн, авангард, постмодерн. Так, нонконформізм виник лише в умовах надлишку, квітучої складності культури, коли вона вже сама шукає розумного виходу з екстатичного експансизму усталених норм, канонів, ідеологічних догматів. Саме в цей період (еклектичний, турбулентний, неструктурований ані ззовні, ані зсередини творчості) мистецтво стає моделлю Абсолюту. Саме так сталося вже в посттоталітарний (постсталінський) період, коли застій і стагнація вимагали виходу. Мистецтво й означало цей вихід як нонконформізм суто мистецький, О. Лосев сказав би «інтелігібельний». Цей шлях не мав нічого спільного з нонконформізмом західного зразка, коли хіпі та панки заперечували протестантську етику відкладеного задоволення й намагалися бунтувати у взаєминах із батьками.

Проте виникають й інші, вже більш пізні системи бачення, де вважається, що еkleктика є першою стадією стилю модерну, до речі, такої думки дотримується Ю. Легенький [5]. О. Соколов теж характеризує еkleктику як частину стилю модерн, вважає, що з позиції межі тисячоліть розведення цих категорій виглядає не актуальним [9]. Якщо йдеться про авангард, то ще гірше постає проблема специфікації цього явища. Часто, замість номінації «авангард», використовуються номінації «модернізм», що стала більш загальноприйнятною у філософських, естетичних дослідженнях.

Найбільш проблематичною є категорія «постмодернізм», або «постмодерн», яка, з одного боку, асимілює в собі всі здобутки авангарду, модернізму, з іншого боку, вже заперечує їх на новому етапі. Потрібно, однак, зазначити, що таке тлумачення стильової парадигми, яке надає Ю. Герчук (стильове формотворення закінчилось у ХХ столітті), не відповідає дійсності. Стиль у широкому розумінні як система пам'яті і як певна детермінація творчості (зовнішня й внутрішня) надає можливість описати такі реалії, як нонконформізм, саме

під кутом зору їхньої специфіки, відкритості способу артикуляції сенсів, образів, інформації, дискурсу діяння всупереч.

Уся сутність в уся парадоксальність художніх інновацій полягає в тому, що модерні, авангардні, постмодерні конфігурації в їх стильовому вимірі існували не одна за іншою, а, як не дивно, паралельно, бо образні конфігурації стилю модерн не зникли зі зникненням стилю модерн, а продовжували існувати в контексті авангардних інтенцій формотворення. І вже потім у постмодерному визначенні вони набувають своєї автентичності, тієї еkleктики, яка стає самодостатньою фазою, тією стадією неокласики або ретроспекції, яка перекроковує межі стилю модерн і навіть авангардного зламу, стає автентичною й самодостатньою фігурою постмодерну.

Отже, такий підхід можна побачити в роботах, присвячених дизайну, зокрема в дослідженні Р. Вхаскарана, який говорить про модерн як автентичний стиль модерн – 2010 року [2]. Те саме він говорить і про авангард. Проте ми можемо зазначити, що самі дефініції модерну, зокрема, в широкому розумінні – як єднання еkleктики, власне модерну та ретроспекції, а також авангарду в його структурно-модельному принципі, постмодернізму, який розбивається на три частини, фіксують завершеність, життєвий цикл, а не абстрактну дихотомію за біхевіористською схемою «вигук – відповідь».

Як же можна поєднати одвічність, паралельність існування стильових констант мистецтва, зокрема наскрізну метаморфозу мистецького нонконформізму як заперечення стадії «квітучої складності» стилю або культури загалом, якщо йдеться про таку сурогатну культуру, як «радянська культура»? Важливо визначити саме вичерпаність циклів як певних констант у рамках життєвого циклу. Так, у контексті зовнішньої детермінації ця паралельність є цілком доцільною, бо вона характеризує той культурно-історичний горизонт, те культурно-історичне тло, яке вічно оновлюється, дає той засадничий принцип ювенальності, що характеризує творчість як відкриту систему.

Можна сказати, що авангард існував у рамках стилю модерн як іманентний, внутрішній виток тотальної деструкції, яка була притаманна цьому стилю. Потім він стає автентичним, самодостатнім, іконографічно визначеним у кубізмі, футуризмі, тобто в усіх течіях, які характеризують розвинуту стадію авангарду, що проходить спочатку вербальну стадію маніфестів – стадію презентації світобудівних систем. Саме цей авангард визначають як авангард-1, однак він є лише засобом або типом легітимації тієї деструкції неокласики, яка відбулася у надрах стилю модерн. Утім авангард-2 – це той простір, який виникає як ускладнення системотворчих парадигм, а вже потім відбувається спрощення. Так, авангард прискорює темп, прискорює зміни стадій свого циклічного розвитку й так здійснює свої формотворчі події.

Постмодернізм починається з тотального заперечення модернізму, з повернення до принципу еkleктики. Однак внутрішні, іманентні настанови постмодернізму можна побачити вже в авангарді, бо вже в ньому ми бачимо певну реальність, що призводить до мікросинтезу, до праці з нескінченно малими реаліями, які потім Ж. Дельоз зазначить як «складку», «ризому». Фактично це іманентний простір, який згодом уже структурується у феномені фракталів, але в авангарді вони визначені як пошук мікрогармонії звуку.

Отже, такий підхід надає можливість розгортки й осмислення феномена мистецького нонконформізму як метастильної та метакультурної реальності.

Можна знову-таки згадати прекрасний твір Миколи Леонтьєва «Візантивізм і слов'янство», де він говорить про цікаву парадигму тричасового розвитку культури [6]. Цей цикллізм і організмлізм певною мірою вписується в пошуки організму, який здійснювався у ХІХ–ХХ століттях, зокрема, у творах О. Шпенглера, Г. Вольфліна та ін. Ми бачимо, що замість дихотомії та зовнішньої детермінації, виникає тернарна система, яка орієнтована на внутрішню детермінацію. Так, можна стверджувати, що стиль модерн має не дві стадії: еkleктику і власне стиль модерн, а й третю стадію, тобто стадію первинної простоти (еклектики), стадію квітучої складності (власне

модерн) і стадію подвійного спрощення (ретроспекції, історизму або так званого модернового класицизму, коли стиль модерн звертається до класицизму, який він на стадії еkleктики гостро заперечував).

Утім нонконформізм як явище стилю модерн виявився в інтроверсії еkleктичної парадигми (тотальність орнаменту в декорі стіни, наприклад, заперечується й увесь декор переноситься в прорізи, що домінують на чистій стіні). Цей поштовх відбувся не зненацька, а був внутрішнім конструктивним орієнтиром – пошуком втраченої субстанції світобудівництва – стіни. Ми не намагаємося провести паралелі між музикою й архітектурою стилю модерн, наше завдання – лише визначити, що модерний нонконформізм ніс у собі нову модель світобудівної конструкції. Це є визначним, поза цими констеляціями всі розмови про «художність» нонконформізму будуть суто формальними констатаціями. Тобто, ми бачимо повний цикл розвитку модерних інтенцій від класики до неокласики через стадію активного заперечення світобудівних інтенцій.

Отже, якщо ми говоримо про внутрішні, іманентні стани переживання зовнішньої детермінації, то вони якраз і мають фіналістичний характер вичерпаного, завершеного, самодостатнього світу. Так, можна сказати, що в 1830 р. почалась доба еkleктики, зокрема, в архітектурному просторі. Вона закінчується на межі XIX–XX століть. Потім уже модерн досягає своєї квітучої складності, що закінчується в Першу світову війну – у 1916 р., а вже потім існує стадія ретроспекції, яка продовжується аж до 1940-х рр., зокрема, в українському модерні, згідно з визначенням В. Чепелика [11]. Тобто, цей період цікавий як замкнений життєвий цикл, що розтягується на все століття. Якщо говорити про авангард, то, звичайно, він не починається в двадцятих роках, як інколи вважають. Авангардний нігілізм, тобто злам культури, вже відбувся іманентно всередині стилю модерн. Уже тут виникає той маньєризм і та катастрофа, що не мають своїх візуально визначених рис, але утворюються ті монтажність і деструкція, той новий всесвіт, який шукає свій дискурс, свою промову.

Література

1. Асафьев Б.В. Музыкальная форма как процесс / Б.В. Асафьев. – Л.: Музыка, 1971. – 376 с.
2. Бхаскаран Л. Дизайн и время / Л. Бхаскаран; пер. с англ. И.Г. Гольбиной. – М.: АРТ-РОДНИК, 2007. – 256 с.
3. Вельфлин Г. Основные понятия искусства. Проблема эволюции стиля в новом искусстве / Г. Вельфлин. – М.; Л.: Академия, 1930. – 382 с.
4. Зинькевич Е.С. *Mundus musicae*. Тексты и контексты / Е.С. Зинькевич. – К.: ТОВ «Задруга», 2007. – 616 с.
5. Легенький Ю.Г. Мир как культура. Культура как мир (очерки дифференциальной культурологии) / Ю.Г. Легенький. – К.: НПУ имени М.П. Драгоманова, 2012. – 488 с.
6. Леонтьев К. Избранное / К. Леонтьев. – М.: Рабочий, Московский рабочий, 1993. – 400 с.
7. Лобанова М. Музыкальный стиль и жанр: история и современность / М. Лобанова. – М.: Сов. композитор, 1990. – 321 с.
8. Лосев А.Ф. Проблема художественного стиля / А.Ф. Лосев. – К.: Collegium, Киевская академия евробизнеса, 1994. – 288 с.
9. Соколов А.С. Введение в музыкальную композицию XX века / А.С. Соколов. – М.: Центр ВЛАДОС, 2004. – 231 с.
10. Холопов Ю. Булез Пьер / Ю. Холопов // Лексикон неоклассики. Художественно – эстетическая культура XX века / под ред. В.В. Бычкова. – М.: РОССПЭН, 2003. – С. 97–99.
11. Чепелик В. Український архітектурний модерн / В. Чепелик. – К.: КНУБА, 2000. – 378 с.

Анотація

Легенький І. Ю. Музичний нонконформізм у контексті стилетворчих інтенцій художньої культури XX століття. – Стаття.

У статті надається культурно-історична реконструкція формування стилю у XX столітті. Визначається, що нонкон-

формізм як стадія стильової динаміки виникає в контексті формотворення, коли культура або культурні практики досягають «квітучої складності», за К. Леонтьєвим. У нонконформізмі інтенції неповноти, незавершеності думки й надлишковість образних інновацій (синтез усіх стильових артефактів) б'ють через край. Доводиться, що нонконформізму властива модельна конфігурація відображення зовнішньої заданості, що завжди пов'язує мистецтво з нормами та зразками наслідування поведінки, а також іманентні реалії заперечення цих норм, що надає той дискурс, який фіксує потік змін, відкритості й незавершеності творчих інновацій. Стиль як загальна номінація означає «письмо» (стило – паличка, якою писали на дошці), а також певну детермінанту-спонуку, паличку, якою спонукали слонів до руху й викликали необхідність реакції, руху в тому чи іншому напрямі. Це передусім спонукана зовнішня та внутрішня. У стилі можна побачити дуже багато аспектів, але найголовніше в них – це певна художня пам'ять, письмо як концентрація інформації, спонукання.

Ключові слова: стиль, модерн, авангард, постмодернізм, нонконформізм.

Аннотация

Легенький И. Ю. Музыкальный нонконформизм в контексте стилетворческих интенций художественной культуры XX столетия. – Статья.

В статье изложена культурно-историческая реконструкция формирования стиля в XX веке. Определено, что нонконформизм как стадия стилевой динамики возникает в контексте формообразования, когда культура или культурные практики достигают «цветущей сложности», по К. Леонтьеву. В нонконформизме интенции неполноты, незавершенности мысли и избыточность образных инноваций (синтез всех стилиевых артефактов) бьют через край. Доказывается, что нонконформизму свойственна модельная конфигурация отображения внешней заданности, связывающая искусство с нормами и образцами подражания поведению, а также имманентные реалии отрицание этих норм, что передает тот дискурс, который фиксирует поток изменений, открытости и незавершенности творческих инноваций. Стиль как общая номинация означает «письмо» (стило – палочка, которой писали на воске), а также определенная детерминанта-побуждение. Это и палочка, которой побуждали слонов к движению и вызвали необходимость реакции, движения в том или другом направлении. Стиль – это, прежде всего, побуждение внешнее и внутреннее. В стиле можно увидеть очень много аспектов, но главное всего в них – это определенная художественная память, письмо как концентрация информации, побуждения.

Ключевые слова: стиль, модерн, авангард, постмодернизм, нонконформизм.

Summary

Lehenkiy I. Yu. Musical nonconformist is in the context of style speakers intensions of artistic culture in the XX century. – Article.

The article provided cultural reconstruction style formation the twentieth century. Determined that non-conformism as a stage style dynamics shaping occurs in the context where culture or cultural practices reach “blossoming complexity” by Leontief. In non-conformism intention incompleteness, incompleteness thoughts and redundancy imaginative innovation (synthesis of style artifacts) overflowing. It is proved that non-conformism is characteristic model configuration predetermined external display that always connects art with rules and models imitation behavior and immanent reality denial of these standards, providing a discourse that captures the flow changes, openness and incompleteness of creative innovation. Style as a general nomination means a “letter” (Style is a stick it was written that on a beeswax), and also certain determinant-motivation. It and stick, elephants were induced that to motion and caused the necessity of reaction, motions for that or other direction. Style is this foremost motive external and internal. In style it is possible to see very much aspects, but more main than all in them is certain artistic memory, letter as concentration of information, motive.

Key word: style, modern, advance-guard, after modernism, not conformism.

УДК 246.001:101.1(045)=161.2

А. М. Лещенко
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри гуманітарних дисциплін
Херсонської державної морської академії

КОЕВОЛЮЦІЙНО-РЕЗОНАНСНА СПЕЦИФІКА СИНТЕЗУ ХРИСТІЯНСЬКОГО САКРАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА

Із моменту свого виникнення християнство, з метою здійснення процесу богослужіння, звертається до синтезу видів і жанрів мистецтва, що протягом значного періоду одночасно здійснює вагомий вплив на почуттєвий і духовний стан узагалі значної кількості віруючих. Питання взаємодії християнського віровчення та мистецтва залишаються цікавими протягом століть як для богословів, так і для науковців. Особливо актуальними є питання, пов'язані з впливом християнського сакрального мистецтва на віруючих, на їхні емоції, почуття, світогляд. Тому метою статті є аналіз коеволюційно-резонансної специфіки синтезу християнського сакрального мистецтва щодо його впливу на віруючих. Головним завданням дослідження, у свою чергу, є визначення особливостей синтезу християнського сакрального мистецтва, який безпосередньо реалізовується в літургійному дійстві християнської церкви.

Визначений аспект у науковій літературі не є дослідженим досконало, але разом із тим проблемі взаємозумовленості існування релігії та видів мистецтва в галузі філософії, релігієзнавства й мистецтвознавства присвячені фундаментальні роботи В. Вундта, Д. Угриновича, К. Леві-Стросса, Ж. Гюйо, Є. Яковлева, Л. Успенського, П. Флоренського, М. Бердяєва, О. Лідова, О. Лосєва, І. Нікітіна, Б. Раушенбаха та ін. Взаємозв'язок естетичного впливу на релігійні погляди людини, значення релігії та ознак естетичного в житті людини вивчали П. Флоренський, С. Булгаков, П. Юркевич, В. Бичков, І. Ільїн, Є. Яковлев; проблеми взаємовпливу естетичного й релігійного досвіду людини відображено в наукових розвідках Г. Гадамера, О. Лосєва, Д. Лукач, Е. Суріо; серед українських учених проблема взаємодії релігії та мистецтва відбита в дослідженнях І. Богачевської, А. Колодного, П. Сауха, М. Стадника, М. Мельничука, Н. Кравченко, І. Федя, П. Герчанівської та інших.

Із погляду проблеми дослідження нам імпонує ідея наукового підходу Ю. Алешкової, яка предметом дослідження обрала просторово-часовий аспект Літургії в східнохристиянському мистецтві, оскільки саме літургійне дійство традиційно поєднує в собі велику кількість різних видів і жанрів сакрального мистецтва [1]. Також нами вважається слушною думка Н. Середи, котра розглядає сутність Православної літургії з погляду жанрового канону [3]. Учена в якості об'єкта свого дослідження обирає жанровий канон Православної літургії, синтетичну природу Літургії як музичного жанру та її зумовленість контекстом богослужіння й комплексом церковних дисциплін [3, с. 5]. Авторка справедливо відмічає обмежений характер наукових уявлень про Літургію як специфічний жанр, зокрема недостатність методологічного підходу до розкриття цієї проблеми з позиції розуміння комплексного характеру цього жанру церковної музики, який реалізується в органічному поєднанні з релігійним християнським віруванням [3, с. 7]. Учена доводить доцільність розгляду Літургії як жанрового канону, під яким пропонує розуміти «такий вид музичних творів, що має синкретичну природу, виконує прикладні функції, орієнтований на суворе виконання норм і правил, де план змісту (канонічний інваріант) є закріпленим, а план вираження (втілення цього канону) допускає певне поле значень» [3, с. 8].

Філософський аспект проблеми трансформації ролі мистецтва в релігійному християнському культі вивчав М. Мельничук [2] і дійшов таких висновків: 1) релігія та мистецтво мають спільні джерела, але кожне з них було народжено з різних людських потреб, зокрема мистецтво від-

кривало перед людством шлях щодо реалізації певної свободи над природою, а релігія завдяки формуванню релігійної свідомості, навпаки, обмежувала людину у свободі дій; релігія та мистецтво мають спільні особливості, зокрема передбачають активність уяви й впливають на людину через її почуття; 2) історичним наслідком органічної взаємодії релігії та мистецтва виявилось народження релігійного мистецтва як специфічного явища культури; завдяки поліфункціональності й властивості активізації в людині релігійних почуттів, релігійне мистецтво стало невід'ємною частиною релігійного культу; 3) специфіка і своєрідність історично народженого сакрально-мистецького блоку в християнстві зумовлюється комплексністю видів мистецтва; у межах мистецького комплексу католицької Церкви провідну роль відіграють музика та скульптура, а в православній – іконопис і спів; 4) головною функцією християнського релігійно-мистецького блоку як носія сакральних сенсів є перетворення процесу богослужіння в динамічний живий образний процес; його сугестивний вплив забезпечується переживаннями людини; 5) динаміка розвитку й змін християнського сакрального мистецтва зумовлюється його тісним зв'язком із життєвими потребами людства, що протягом соціально-культурного розвитку постійно змінюються [2, с. 6–7]. Тож особливо важливим є висновок дослідника про взаємозумовленість динаміки розвитку і змін християнського сакрального мистецтва й специфіки соціально-культурного середовища, яке тенденційно постійно змінюється, а тому можна розцінювати цей фактор як безпосередній прояв коеволюційних процесів.

Ю. Алешкова в дослідженні «Східнохристиянське мистецтво в літургійному контексті (просторово-часовий аспект)» [1] вивчає причини відмінності літургійного дійства східного та західного християнства. Так, учена доводить, що теофанічна природа східнохристиянської Літургії спрямована на вступ кожного віруючого в особистісні суб'єкт-об'єктні відносини з Богом Особистістю через подолання своєї природної тварної свідомості. Західно-християнська Літургія має на меті відображення через художній простір не трансцендентного світу Божого буття, а космологічної галузі ідей, осмислення глибинних тайн світотворення через раціональність і натуралістичність західного мистецтва шляхом акцентуації в ньому елементів прекрасного. Унаслідок такого підходу, за авторкою, «у досвіді спілкування з Богом змішувався духовно-естетичний і гносеологічний акт і метафізичність західного мистецтва (особливо виваного на цій теорії епохи Відродження), що часто мала гностичний характер» [1, с. 16]. Тенденції, що стають характерними для католицького мистецтва в наш час, досліджує М. Мельничук, зокрема він акцентує увагу на поступовому перетворенні релігійних сюжетів і, відповідно, релігійних образів у деякі абстрактні категорії. За висновками автора, активне використання в процесі католицького богослужіння творів сучасних авангардних видів і жанрів мистецтва: музики, кіно, архітектури тощо – сприяє деміфологізації суто християнських образів і біблійних сюжетів. На цьому підґрунті вчений робить такий висновок: «Часто вони перетворюються у форму філософських узагальнень, у мученицьке осмислення нинішніх проблем з позицій вічності, у пошук всезагальних, неперехідних цінностей» [2, с. 15]. У дослідженні «Особливості трансформації ролі мистецтва в християнському культі» автор висвітлює основну функцію мистецького компонента як носія сакральних сенсів та аргументує доцільність уведення в науковий тезаурус

категорій «релігійний катарсис», «трансформація релігійно-мистецького сакрального елемента культури», а також диференціацію понять «релігійне мистецтво», «культове мистецтво» та «сакральне мистецтво» [2, с. 6–7].

Із погляду проблеми нашого дослідження вважаємо слушною позицію Ю. Алешкової щодо відповідності структури художньої організації просторового та часового видів християнського сакрального мистецтва основним завданням Літургії [1, с. 12]. Авторка акцентує увагу на значенні естетичного компонента, який, на її думку, і забезпечує високий ефект одночасного впливу на віруючих різних видів сакрального мистецтва. Фактично, Ю. Алешкова концентрує увагу саме на значенні органіки взаємодії богослужбового художнього простору й літургійного синтезу мистецтва [1, с. 13].

У дослідженні необхідно враховувати безперечний факт традиційності використання в християнському Храмі та богослужбовому процесі синтезу різних видів і жанрів сакрального мистецтва, від архітектури, образотворчого та музичного мистецтва, поезії й літератури до ораторської майстерності, елементів театральної дії та декоративно-ужиткового мистецтва. Ефект сакрального навантаження забезпечують такі складові мистецького значення: одяг священників, зокрема архіреїв; наперсні хрести із цінних матеріалів і коштовних каменів; панатії, тобто спеціальні образки Пресвятої Богородиці; так звані митри – головні убори священників, що прикрашаються іконами Христа, Богоматері та інших святих тощо. У процесі здійснення богослужіння використовується спеціальна релігійна атрибутика, значна кількість якої також є предметами мистецько-естетичного, навіть ювелірного значення. Таким ознакам відповідають дарохоронительниця, яка знаходиться в олтарі на престолі та має форму храму; потір – спеціальна чаша, що прикрашена зображеннями сцен із біблійної життєдіяльності; кадила, кропила, спеціальні кошики, підсвічники, напестольні хрести тощо. М. Мельничук доводить, що «архітектура храму, його інтер'єр, театралізовані дієства священнослужителів, спів церковного хору, запах ладану, відблиски на іконах від палаючих свічок – усе це й багато іншого, що не вдається охопити в його окремішності, бо у храмі все пов'язане в єдине дійство богослужіння – немилуче викликає й формує специфічні релігійні почуття. Театралізовані дієства в храмі викликають у людини піднесення, умиротвореність, готовність до всепрощення» [2, с. 14].

Особливо зацентруємо увагу на аспекті театралізованої дії, яку визначає вчений, оскільки саме такий синтетичний жанр мистецтва традиційно охоплює різні види та жанри мистецтва. У якості основної функції синтезу видів та жанрів сакрального мистецтва вчений вбачає компенсаційну. Оскільки релігійні почуття охоплюють людину комплексно, тобто і психофізіологічно, то, за його висновками, ця компенсаційна функція має важливе еволюційно-приспосувальне значення. Вона розкривається в спрямованості одночасного впливу на віруючого кількох творів сакрального мистецтва з метою досягнення сугестивного ефекту, тобто «мовчазного підкорення догматам церкви з тривожно-боязким очікуванням відплати за справжні або уявні гріхи» [7, с. 14].

Ю. Алешкова в якості головної мети здійснення православної Літургії та її Божого таїнства визначає обожнювання й богоуподібнення людини, повідомлення їй божественного досвіду, який вона буде в змозі повною мірою реалізувати лише в майбутньому Царстві [1, с. 15]. Безумовно, такий ефект досягається в сукупності з безпосередніми суто культовими діями, наприклад, помазанням елеєм з метою отримання Божої милості; запалюванням благовонного ладану як символічне дарування люду благодаті Святого Духа; горінням свічок перед образом святого тощо. Відповідно, М. Мельничук звертає увагу й на значення певних релігійних почуттів, що охоплюють віруючих унаслідок впливу на них комплексу видів сакрального мистецтва. Так, він зазначає, що «... релігійні переживання під час богослужіння спричиняють стан, схожий з естетичним катарсисом: під час культових дій релігійна людина відчуває полегшення та втіху. З

огляду на це неабияке катарсичне, очищувальне значення має богослужіння, в процесі якого для зміцнення сугестивного впливу на віруючого використовується цілий комплекс видів релігійного мистецтва у культовій практиці. Іншими словами, людина входить у стан релігійного екстазу чи транс, який призводить до релігійного катарсису» [2, с. 12].

Так, Ю. Алешкова виходить із того, що художня форма є лише допоміжним засобом, який дає віруючим змогу досягати в процесі літургійної дії трансцендентного стану. Ця позиція аргументується тим, що «тільки особливості просторової побудови архітектури, живопису та співу східнохристиянського мистецтва дають змогу протиставити натуралістичним і раціональним, аналітичним основам західного мистецтва Відродження ... справді ірраціональні тенденції художньої форми, спрямовані на досягнення естетичного переживання блаженства подолання кордонів цього світу і прориву в трансцендентну сферу божественного буття» [1, с. 17–18]. Однак, на нашу думку, автор дещо перебільшує значення в межах синтезу видів сакрального мистецтва впливу на людину естетичного компонента. За нашими висновками, високий рівень одночасного впливу на віруючих сукупності різних видів і жанрів сакрального мистецтва забезпечується завдяки фактору максимального пристосування цих мистецьких творів до специфіки природних психофізіологічних механізмів сприйняття людиною інформації, що надходить до неї із зовнішнього середовища, зокрема завдяки динаміці літургійного процесу, включаючи й урахування наявності в людини звичайних життєвих потреб.

Відповідно до визначених об'єктивно існуючих закономірностей, таке максимальне наближення зумовлює процес включення механізмів резонансного походження, що, як нам видається, і сприяє актуалізації в людини глибоких релігійних почуттів і її входженню в стан релігійного резонансу. Разом із тим звертаємо увагу на значення в цьому процесі такого фактора, як художня просторова організація, що, за висновками Ю. Алешкової, виникає завдяки одночасному впливу на віруючого синтезу видів і жанрів сакрального мистецтва – іконопису, співу, архітектури, прикладного мистецтва тощо. Отже, можемо зробити висновок, що фактично вона доводить необхідність створення та, відповідно, функціонування специфічного суто сакрального простору. Цей простір виникає саме завдяки синтезу різних видів сакрального мистецтва, що функціонально дає змогу моделювати в процесі літургійного дійства естетичні переживання як адекватні уподобання «благодатної нерухомості, умиротвореності, спокою й незмінної духовної повноти божественного буття в образ духовної досконалості й у досвід особистого прилучення до нього як особливої якості духовного спокою «майбутнього століття» – безпристрасності» [1, с. 15]. При цьому автор наполягає на значенні в цьому процесі саме естетичного компонента, який виникає як Боже Одкровення та народжується внаслідок сукупного впливу багатьох факторів мистецького й суто культового походження, адже «розмикання в іконописному просторі всіх причинно-наслідкових взаємозв'язків створеного світу, всеосяжність світлоносного золотого тла, зупинка прямолінійної течії часу, доповнена позбавленим мелодійного центру ваги (завдяки відсутності тоніко-домінантових тяжінь) і безперервно триваючим спокоем богослужбової візантійської монодії або давньоруського знаменного розспіву, перегукуючись із невагомим і незворушним ширянням клубів кадильного фіміаму, повідомляють про відчуженість таких божественних властивостей, як Вічність, Безмежність, Неподільність, незмірно, як необхідність» [1, с. 14]. У цьому процесі особливе значення має сакральна музика, без якої християнська релігія, як й інші релігії, функціонувати ефективно не може, оскільки саме властивості музики надають можливість відображати дольний і горній світи у звукових художніх образах, створювати достатньо абстрактні уявні сакральні образи містично-релігійного спрямування, а тому й активно впливати на емоційні стани віруючих [2, с. 13].

Отже, можемо говорити про наявність спільних джерел виникнення релігії й мистецтва та зумовленість їх подальшого ефективного органічного співіснування. Основною функцією синтезу видів і жанрів сакрального мистецтва в християнській релігії вчені називають компенсаційну, яка характеризується еволюційно-приспосувальним значенням і реалізовується через підкорення людини ідеям християнства завдяки сугестивному впливу. Загальновідомо, що традиційно саме літургійне дійство поєднує в собі значну кількість різних видів і жанрів сакрального мистецтва. Незважаючи на деякі історично сформовані відмінності східної та західної Літургії, синтез видів сакрального мистецтва спрямовується на забезпечення відповідної структури художньої організації просторового й часового видів християнського сакрального мистецтва, що розглядається в якості основного завдання Літургії. Літургія є жанровим каноном, який, за своєю сутністю, є театральним дійством, що спрямований викликати в людини відчуття духовного піднесення та готовність до всепрощення. Такий стан віруючих досягається завдяки функціональному моделюванню в Літургії засобами мистецтва естетичних переживань людини, які є аналогічними до відчуття нею умиротвореності, спокою й повноти Божого буття. Разом із безпосередньою культовою дією підкреслюється значення в цьому процесі й естетичного компонента. При цьому художня форма визнається лише допоміжним засобом, який дає віруючим змогу досягати в процесі літургійної дії трансцендентного стану.

Література

1. Алешкова Ю.Б. Восточно-християнское искусство в литургическом контексте (пространственно-временной аспект) : автореф. дисс. ... канд. филос. наук : спец. 09.00.04 / Ю.Б. Алешкова. – М., 2008. – 23 с.
2. Мельничук М.С. Особливості трансформації ролі мистецтва в християнському культі : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.11 / М.С. Мельничук. – Житомир, 2011. – 25 с.
3. Серета Н.В. Жанровий канон Православної Літургії (На матеріалі Літургій українських та російських композиторів кінця XIX – початку XX століть) : автореф. дисс. ... канд. мистецтвознавства : спец. 17.00.03 / Н.В. Серета. – К., 2004. – 18 с.

Анотація

Леценко А. М. Коеволюційно-резонансна специфіка синтезу християнського сакрального мистецтва. – Стаття.

У статті розглядаються особливості коеволюційно-резонансної специфіки синтезу християнського сакрального мистецтва, а основною функцією синтезу видів і жанрів сакрального мистецтва визнається компенсаційна, яка характеризується еволюційно-приспосувальним значенням і реалізовується через підкорення людини ідеям християнства завдяки сугестивному впливу. Доводиться, що саме літургійне дійство поєднує в собі значну кількість різних видів і жанрів сакрального мистецтва й спрямовується на забезпечення відповідної структури худож-

ньої організації просторового та часового видів християнського сакрального мистецтва, що розглядається в якості основного завдання Літургії. Разом із безпосередньою культовою дією підкреслюється значення в цьому процесі й естетичного компонента, де художня форма визнається лише допоміжним засобом, який дає віруючим змогу досягати в процесі літургійної дії трансцендентного стану.

Ключові слова: християнське сакральне мистецтво, коеволюційно-резонансна специфіка, Літургія, літургійне дійство.

Анотація

Леценко А. М. Коеволюційно-резонансна специфіка синтезу християнського сакрального мистецтва. – Стаття.

В статті розглядаються особливості коеволюційно-резонансної специфіки синтезу християнського сакрального мистецтва, а основною функцією синтезу видів і жанрів сакрального мистецтва визначається компенсаційна, яка характеризується еволюційно-приспосувальним значенням і реалізовується завдяки підчиненню людини ідеям християнства при допомозі сугестивного впливу. Доказується, що саме літургійне дійство поєднує в собі значительне количество различных видов и жанров сакрального искусства и направляется на обеспечение соответствующей структуры художественной организации пространственного и временного видов христианского сакрального искусства, что рассматривается в качестве основной задачи Литургии. Вместе с непосредственным культовым действием подчеркивается значение в данном процессе и эстетического компонента, где художественная форма признается лишь вспомогательным средством, позволяющим верующим достигать в процессе литургического действия трансцендентного состояния.

Ключевые слова: христианское сакральное искусство, коеволюційно-резонансна специфіка, Литургія, літургійне дійство.

Summary

Leshchenko A. M. Coevolutionary resonance specifics of the Christian sacred art synthesis. – Article.

The features of the co-evolutionary resonance specifics are considered and the compensatory function is determined as the major function of the synthesis of the types and genres of the sacred art which is characterized by evolutionary adaptive meaning and is implemented due to the submission of the man to the ideas of Christianity by means of the suggestive influence. It is proved that it is the liturgical action that combines a substantial number of different types and genres of the sacred art and provides the appropriate structure for the artistic organization of space and time types of the Christian sacred art which is considered as the main task of the Liturgy. Along with the direct cult action, the importance of the esthetic component in this process is emphasized in which an artistic form is recognized as only an auxiliary way which helps believers to reach a transcendental state during the process of liturgical action.

Key words: Christian Sacred Art, Coevolutionary Resonance Specifics, Liturgy, liturgy action.

УДК 113:101.1.316

К. Н. Мамедова
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри суспільних наук
Університету нафти і промисловості

ТРАНСДИСЦИПЛИНАРНИЙ ПОДХІД В ОПРЕДЕЛЕНИИ ОБЩЕНАУЧНОЙ КАРТИНЫ МИРА: ОБЗОР НАУЧНЫХ МНЕНИЙ

*Основой всей научной работы служит убеждение,
что мир представляет собой упорядоченную
и познаваемую сущность
А. Эйнштейн*

Новый, современный этап развития науки актуализирует трансдисциплинарный подход в определении общенаучной картины мира, представляющей собой одно из базовых понятий философии, выстроенного на системе теорий, фактах и гипотезах различных областей науки – математики, физики, астрономии, географии, биологии и других. То есть, «совокупность всех научных знаний, выработанных всеми частными науками на данном этапе развития человеческого общества» [5, с. 9], являет нам научную картину мира, значимость которой заключается в обеспечении синтеза знаний.

В силу своего назначения научная картина мира всегда динамична и всегда соответствует реалиям, которые были в прошлом, имеют место в настоящем и которые произойдут в будущем, ибо прошлое определяет настоящее, настоящее – будущее. Для постоянно развивающейся общенаучной картины мира важным моментом является выбор правильного, исследовательского подхода. Из входящих в классификацию по степени полноты познания окружающего мира четырех подходов: дисциплинарного, междисциплинарного, мультидисциплинарного (полидисциплинарного) и трансдисциплинарного системного – наиболее рациональным, на наш взгляд, является трансдисциплинарный. Он представляет собой способ расширенного научного мировоззрения, направленного на какое-либо определенное явление, находящееся вне рамок одной научной дисциплины.

Поэтому исследования за наблюдаемыми явлениями необходимо проводить в контексте структуры взаимосвязей, пронизывающих мир. Однако определенное качество развития сложных процессов может так изменить этот «контекст», что одни факторы, до того определявшие динамику ситуации, утрачивают свое значение, а другие, представлявшие несущественными и не принимавшиеся во внимание, выходят на первый план. Для задач системного уровня сложности становится характерным возникновение и исчезновение существенных факторов по мере рассмотрения проблемы.

Однако это порождает в объектах исследования такую путаницу, что целые научные школы вообще отрицают возможность строгого объективного анализа причинно-следственных связей и доверяют только субъективным оценкам экспертов [3].

Одним из авторитетнейших психологов и философов является швейцарец Жан Пиаже.¹ В 1970 г. на одной из рабочих групп Международной конференции по теме «Интердисциплинарность – обучение и исследовательские программы в университетах» он предложил обсудить «трансдисциплинарность в науке» как переход на более высокий этап исследований, следующий за междисциплинарным [1].

Ж. Пиаже поддержали австрийский психолог, философ Э. Янч и французский математик, физик А. Лихнерович.

Э. Янч был уверен в том, что трансдисциплинарность – это новое пространство без стабильных границ между дисциплинами, поэтому, как новая область знаний, она должна быть непременно супер- или гипердисциплиной. Он сказал: «Трансдисциплинарность должна являться координатором всех дисциплинарных и интердисциплинарных систем обучения и инноваций на основе общего аксиоматического подхода» [12; 13].

А. Лихнерович имел на трансдисциплинарность свой взгляд, радикально математический. Он считал, что любую теоретическую деятельность можно изложить на математическом языке, и воспринимал трансдисциплинарность как «перекрестные игры», раскрывающие «однородность теоретической деятельности в различных областях науки и техники» [10].

Отметим, что в 70-е годы XX века активного обсуждения трансдисциплинарности в целом не наблюдалось. Зато в 1980-е годы оно настолько активизировалось, что вышло на международный уровень. В ряде теоретических подходов начала проследиваться специфика трансдисциплинарности, а именно: в «тройной спирали: университет – промышленность – государство» (Л. Лейдесдорфа и Г. Ицковица), в постнеклассической науке (В. Степина), во «втором типе» производства знания (М. Гиббонса, Х. Новотны и др.), в постакадемической науке (Дж. Займана), постнормальной науке (Дж. Равета и С. Фунтовича), а также в других.

Концептуальному осмыслению теоретического содержания трансдисциплинарности было посвящено немало работ, в которых в ракурсе разных исследовательских парадигм на рассмотрение выносились ресурсы интеграции знания и возможности комплексных подходов в разрешении сложных проблем: «наука – общество». Разработки ученых базировались на исследованиях Американского института комплексных проблем Санта Фе (США, штат Нью-Мексико)² [14], Швейцарского института междисциплинарных, естественных и гуманитарных наук³ [15], Европейской школы трансдисциплинарности [16], Французского международного центра по междисциплинарным исследованиям⁴, Российского института трансдисциплинарных технологий⁵ и других. Некоторые из научных коллективов включили термин «трансдисциплинарность» в свое название.

В 1998 году в Китае была принята государственная Программа «973», цель которой – проведение трансдисциплинарных исследований в разных сферах науки, а также теоретическое и научное обоснование принятых государственных решений. Реализация Программы «973» подняла китайскую экономику на современный уровень.

Далее на основе «мысленного образа Мира», понимания его как «единого целого» стала меняться онтология трансдисциплинарности, модернизированный взгляд на нее поднял трансдисциплинарный подход на новый уровень обобщения и абстрагирования. Продолжились исследования по проблемам трансдисциплинарности, отражаемые в научных публикациях, в книгах и журналах; в научной среде участились конференции, как местные,

¹ Жан Пиаже (1896–1980) – выдающийся швейцарский психолог, логик, философ, один из основателей генетической психологии.

² [Электронный ресурс]. – Режим доступа : URL: santafe.edu/sfi/organization/vision.html.

³ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : URL: Network for transdisciplinary in sciences and humanities. transdisciplinarity.ch/.

⁴ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : URL: international center for transdisciplinary research, nicol.club.fr/ ciret/.

⁵ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : URL: anoitt.ru.

так и международные. На одной из них «Zurich – 2000 definition» было выработано определение исследовательской работы по трансдисциплинарности, а именно: конкретные проблемы общества и разработка их решений на основе сотрудничества между социальными акторами и учеными [11].

Ученые пришли к выводу, что мультидисциплинарный и междисциплинарный подходы не являются средствами эффективной защиты от продолжающейся в настоящее время фрагментации знаний. Через простое сопоставление или сборку дисциплинарных подходов они не достигают той глубины «интеграции» фундаментального единства, которое заложено в основе всех форм знания, тогда как трансдисциплинарность изначально была задумана как «мета-методология». Используя в качестве объекта разные методики различных дисциплин, трансдисциплинарный подход преобразовывает их с тем, чтобы их же превзойти [9].

Не является отрицанием то, что наряду с преимуществами в формах трансдисциплинарности имеются недостатки, проявляющиеся при решении конкретных проблем. Однако очевидная целесообразность использования трансдисциплинарности позволила считать её одним из основных способов решения проблем XXI века. Об это свидетельствует текст Всемирной Декларации о Высшем образовании для XXI века: подходы и практические меры, принятой участниками Международной конференции по высшему образованию, состоявшейся в октябре 1998 года в Париже, в Штаб-квартире ЮНЕСКО. Статьи 5 и 6 данной Декларации содержат рекомендации: поощрять трансдисциплинарность программ учебного процесса и учить будущих специалистов в указанном направлении, использовать трансдисциплинарный подход для решения сложных проблем природы и общества [19, с. 140].

Таким образом, развитие наук привело к необходимости совершенствования их классификации и ее уточнения. Однако углубление научной картины мира поставило перед учеными новые задачи по осмыслению методов дальнейшей работы. Интеграция и дифференциация научных дисциплин заставила ученых создать новые, интегративные методы по обобщению и анализу новых вопросов, которые ставит перед нами мир. Системный анализ привел к необходимости моделирования различных процессов, происходящих в мире, а множество проблем, возникающих на стыке различных наук, сформировало трансдисциплинарный подход и целую систему методов, которые находят себе применение во многих отраслях научных знаний. Мы уверены, что именно за этими методами есть большое будущее.

Литература

1. Ардашкин И.Б. Трансдисциплинарность проблемы как фактор современного познания / И.Б. Ардашкин // Вестн. Том. гос. ун-та. – 2007. – № 302.
2. Асмус В.Ф. Декарт / В.Ф. Асмус. – М. : Высшая школа, 2006.
3. Гвишиани Д.М. Пределы роста – первый доклад Римскому клубу / Д.М. Гвишиани // Институт истории естествознания и техники им. С.И. Вавилова РАН (ИИЕТ РАН) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ihst.ru>.
4. Копалиани Л.Н. Координатная плоскость / Л.Н. Копалиани [Электронный ресурс]. – Режим доступа : festival.1september.ru.
5. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов / О.А. Корнилов. – М. : ЧеРо, 2003. – С. 9.
6. Кузнецова Л.Ф. Новейший философский словарь / Л.Ф. Кузнецова. – 3-е изд., исправл. – Минск : Книжный Дом, 2003. – 1280 с.
7. Лешкевич Т.Г. Философия науки: традиции и новации. Научная картина мира и ее эволюция / Т.Г. Лешкевич. – М. : ПРИОР, 2001. – С. 124.
8. Ровинский Р.Е. Развивающаяся Вселенная / Р.Е. Ровинский. – М. : URSS, 2007. – 192 с.

9. Симпозиум ЮНЕСКО по трансдисциплинарности. Руайомонское аббатство (Париж, Франция), 1998.

10. André Lichnerowicz (1971). *Mathématique et transdisciplinarité*, in Léo Apostel et al.

11. International journal of transdisciplinary research [Электронный ресурс]. – Режим доступа : ijtr.org.

12. Erich Jantsch (1972). *Vers l'interdisciplinarité et la transdisciplinarité dans l'enseignement et l'innovation*, in Léo Apostel et al.

13. Erich Jantsch (1972). *Technological Planning and Social Futures*, Cassell // Associated Bussiness Programmes, London.

14. The Academy of Transdisciplinary Learning & Advance Studies [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.theatlas.org>.

15. Network for Transdisciplinary in sciences and humanities [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.transdisciplinarity.ch>.

16. International Center for Transdisciplinary Research [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://nicol.club.fr/ciret>.

17. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.973.gov.cn/English/Index.aspx>.

18. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://russian.china.org.cn/china/archive>.

19. System and Informological Approach to Cognition and Practical Work. Nikiforov A.L., Moki V.S. & Moki V.S. 140 p. Published in 1999 by New Centre Publishers. Moscow, Russia.

20. Стуликова Н.В. Научная картина мира: структура, функции, парадигмальный характер картины мира. Понятие научной парадигмы / Н.В. Стуликова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://masters.donntu.org/>.

Аннотация

Мамедова К. Н. Трансдисциплинарный подход в определении общенаучной картины мира: обзор научных мнений. – Статья.

Целью статьи является исследование проблемы трансдисциплинарного метода. Для постоянно развивающейся общенаучной картины мира очень важным является определение верного подхода. В статье на основе анализа ряда научных мнений делается вывод о том, что наиболее рациональным является трансдисциплинарный метод. Он так же, как и другие научные подходы, предназначен для решения своих специфических задач, но, в отличие от других, позволяет разрабатывать собственные методы исследования объекта, с помощью которых можно интерпретировать знания. Эти знания, в свою очередь, исходят из междисциплинарных и мультидисциплинарных методов, так необходимых в современный период.

Ключевые слова: общенаучная картина мира, трансдисциплинарный подход, трансдисциплинарные методы, трансдисциплинарная наука, научное мировоззрение, синтез знаний, фрагментация знаний, интеграция знаний, интеграция фундаментального единства.

Анотація

Мамедова К. Н. Трансдисциплінарний підхід до визначення загальнонаукової картини світу: огляд наукових думок. – Стаття.

Метою статті є дослідження проблеми трансдисциплінарного методу. Для загальнонаукової картини світу, що постійно розвивається, дуже важливим є визначення правильного підходу. У статті на основі аналізу низки наукових думок робиться висновок про те, що найбільш раціональним є трансдисциплінарний метод. Він також, як й інші наукові підходи, призначений для вирішення своїх специфічних завдань, але, на відміну від інших, дає змогу розробляти власні методи дослідження об'єкта, за допомогою яких можна інтерпретувати знання. Ці знання, у свою чергу, виходять із міждисциплінарних і мультидисциплінарних методів, так необхідних у сучасний період.

Ключові слова: загальнонаукова картина світу, трансдисциплінарний підхід, трансдисциплінарні методи, трансдисциплінарна наука, науковий світогляд, синтез знань, фрагментація знань, інтеграція знань, інтеграція фундаментальної єдності.

Summary

Mammadova K. N. Transdisciplinary approach in determination of general scientific picture of the world. – Article.

The aim of this paper is to study the problem of transdisciplinary method. For a constantly evolving scientific picture of the world, it is very important to determine the correct approach, it seems to us that the most rational is trans disciplinary approach. It is well as other research approaches designed to address their specific problems, but

unlike others, it allows you to develop your own methods of trans disciplinary research object, by which to interpret the knowledge that, in turn, come from disciplinary, interdisciplinary and multidisciplinary methods, so much needed in the modern period.

Key words: general scientific picture of the world, trans disciplinary approach, trans disciplinary methods, trans disciplinary science, scientific outlook, synthesis of knowledge, fragmentation of knowledge, integration of knowledge, integration of the fundamental unity.

УДК 165.242.2

І. І. Матюшина

кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії

Національного університету «Одеська юридична академія»

КОНЦЕПТ, СТРУКТУРА Й СУБСТРАТ СИСТЕМИ СМИСЛОУТВОРЕННЯ

Друга половина XX століття й початок XIX століття характеризуються багатьма філософами як входження в епоху комунікативної раціональності. Тому зрозумілою стає увага філософів, логіків до процесів комунікації, насамперед мовленнєвої (мовної), співвідношення інформації з утворенням і розумінням смислів, залежності успішності комунікації від процесів смислотворення та смислорозуміння. Саме до аналізу різних аспектів продукування смислу зверталась велика кількість філософів, лінгвістів, логіків, більшість із них указувала на складність і багатовимірність цього процесу, але жоден із них не аналізував процес утворення смислу як систему. Отже, метою статті є показати системну модель смислотворення, використовуючи параметричну теорію систем, запропоновану А.І. Уйомовим [8].

Процес смислотворення як система виглядає так: концепт (ідея смислу) → структура – вибір способів зв'язку (форми подання, реалізації ідеї) → субстрат – вибір найбільш релевантних елементів, що реалізують цю форму. Проаналізуємо кожний із цих структурних елементів окремо.

Концепт системи смислотворення. Коли ми говоримо про концепт, що існує у свідомості мовця, то виникає питання про природу нашої впевненості в тому, що цей концепт у принципі доступний для вивчення, що він дійсно існує. Наскільки це відповідає реальному вживанню термінів «задум тексту», «ідея», «мета»? На перший погляд певна й фіксована системоутворювальна властивість майбутнього тексту – концепт – існує тільки для автора. Тому, здавалося б, тільки результати самоспостереження автора, його власне повідомлення про них, тобто про реальний задум, мету тексту можуть бути доступними для вивчення. Іншим – головним – джерелом знань дослідника про концепт смислотворення є втілення цього концепту в тексті. Оптимальним варіантом установлення концепту є аналіз співвідношення а) свідчення автора про нього, якщо таке є, б) його фактичної реалізації в тексті та в) уявлення слухача (читача) про цей концепт.

По-перше, можна стверджувати, що свідомість, елементом якої є концепт, – досить складно структуроване ціле, у якому проявляється диференціація компонентів за різними ознаками: емоційне/раціональне, індивідуальне/соціальне, внутрішньо детерміноване/зовнішньо детерміноване, стійке/мінливе тощо. Концепт смислотворення перетинається з усіма названими компонентами. Ці компоненти можуть бути представлені в експліцитному або імпліцитному вигляді, вони можуть детермінувати в одних випадках або бути на другому, третьому, четвертому плані в інших.

Загальновизнаними елементами концепту є мотив і мета. Мотив – це спонукання до активності, спрямованість свідомості на деяке можливе поле (зону) цілей. Мета фіксується відповідно до життєвої ситуації, у якій перебуває автор. Процес вибору мети може бути детермінований як внутрішніми факторами, так і зовнішніми. Внутрішні пов'язані з особливостями особистості автора, з його установками, з тією шкалою цінностей і переваг, еталонів і принципів, які він приймає, а також зі ступенем його компетенції. Зовнішні фактори, що детермінують вибір концепту, – це соціальний контекст у найширшому його розумінні, у тому числі контекст соціально значимих потреб і пізнавальної, практичної та комунікативної діяльності, що реалізує ці потреби. Нерідко саме мета повідомлення ототожнюється з його смислом. Наприклад, Дж. Сьорл у роботі «Класифікація мовних актів» пише: «Смисл (point) або мета (purpose) наказу може бути охарактеризований як спроба домогтися того, щоб слухачий щось зробив. Смисл, або мета, опису – у тому, щоб представити ... деякий стан речей. Смисл, або

метаціль, обіцянки – у тому, щоб узяти на себе зобов'язання зробити щось» [6, с. 172].

О.М. Леонт'єв застосовує поняття «особистісний смисл» (на відміну від «значення», що має соціальний статус) і пов'язує його з відношенням мотиву й мети, при цьому приділяється значна роль ідеальному образу предмета в індивідуальній свідомості; він виступає, за О.М. Леонт'євим, і в мотивоутворювальній, і в цілеутворювальній функціях [3]. До факторів, що впливають на формування концепту смислотворення, чимало дослідників включають емоційно-експресивну сферу свідомості, тісно пов'язану з потребами, що лежать в основі мотивів діяльності людини [4, с. 113–119].

Усі мовні значення, в остаточному підсумку, спираються на деякий ідеальний образ дійсності, що існує у свідомості, на Ідеальне в його широкому розумінні. І тут ми підходимо до дуже важливого питання: у чій свідомості перебуває цей образ, як він створюється і що в ньому відбите? Позитивістськи настроєні логіки, лінгвісти, семіотики, філософи говорять про індивідуальну свідомість, про міжіндивідуальне спілкування, індивідуальний смисл свідомості. Те, що сьогодні належить до прагматики мови, практично обмежено «життєвим світом» комунікантів, індивідів.

Протилежна точка зору (її часто називають реалізмом або платонізмом) пов'язана з визнанням надіндивідуальної, над-особистісної свідомості як головного джерела та регулятора процесів смислотворення («дух народу», «суспільна свідомість», «інтенціональність», «менталітет націй» тощо).

Реалізація задуму тексту може бути успішною тільки в тому випадку, якщо має місце досить високий рівень мовної компетенції, що містить у собі таке: 1) знання семантики – ключових смислів, закріплених за одиницями мови; 2) знання норм мови, правил побудови текстів; 3) творче володіння 1) і 2), що дає змогу поєднати їх і побудувати новий текст із новим смислом, який відповідає поставленій меті; 4) здатність автора забезпечити сумісність, релевантність рівнів 1–3 з рівнями розуміння тексту адресатом [5, с. 64–84].

Авторський вибір домінанти залежить від виду життєдіяльності, у яку він включений. Для наукової діяльності, для створення наукового тексту продукування смислу організоване навколо знання та його істинності, системності. Для художньої діяльності – навколо індивідуального, особистісного сприйняття світу і його естетичного переживання, у якому емоційно-експресивний компонент дуже важливий. Якщо автор направляє свою головну увагу на який-небудь вид практичної діяльності (економічну, політичну, педагогічну, технічну тощо), то в центрі уваги неминуче опиняється сфера цілепокладання, пов'язана з потребами, інтересами, мотивацією. «Не виділені» компоненти функціонують для кожного автора, як правило, імпліцитно, у згорнутому вигляді. Відзначимо також те, що практично всі компоненти свідомості центровані навколо зв'язки знання-цінності. Центрованість системи – це така її властивість, коли відносини між усіма елементами системи можуть бути встановлені тільки через їх співвідношення з деяким особливим елементом (виділеним серед інших елементів). Цей особливий елемент перебуває або всередині системи, тоді перед нами «система з внутрішнім центром», або поза системою, тоді – «система із зовнішнім центром» [8, с. 163].

На думку номіналістськи орієнтованих дослідників, концепт системи смислотворення зближається із цілями, мотивами, цінностями, особистим досвідом, включеним у свідомість особистості як внутріцентрованої системи. На думку «реалістів» (у загальному розумінні цього терміна),

свідомість окремої особистості – це зовнішньоцентрована система, оскільки знання й цінності, що є її центром, перебувають поза системою, мають надособистісний характер.

Так або інакше, але тут варто замислитися над тим, що, відповідно до параметричної теорії систем, центрована система а) завжди впорядкована та б) не повністю надійна: вона руйнується разом із руйнуванням центрального елемента [8, с. 183].

Ці теоретико-системні оцінки, як нам видається, цілком відповідають багатому емпіричному матеріалу, що пов'язаний із вивченням процесів смислоутворення. Центрованість дійсно припускає упорядкованість, більше того, ієрархічність. Вершину ієрархії становить двохполюсне утворення знання-цінності. Генетично первинним є попередник цінностей – експресивне переживання світу у свідомості людини (Е. Кассирер). Якщо центральний елемент свідомості особистості й культури – зв'язка «знання-цінності» – нігілістично заперечується, руйнується, то це погрожує руйнуванням і цієї особистості, і цієї культури.

Отже, концепти як знання-цінності, що регулюють процес смислоутворення, не можна звести тільки до емпірично зафіксованих цілей автора, його намірів. Вони включають і надособистісні (загальнолюдські й культурні) передумови.

Структура системи смислоутворення. Якщо концепт системи майбутнього тексту обраний, більш-менш чітко фіксований, то його реалізація припускає вибір деякого варіанта структури тексту, єдиною вимогою до якого є відповідність концепту; іншими словами, концепт повинен бути обов'язковою ознакою, за якою обирається структура.

Оскільки концепт є багатокомпонентним цілим, у якому одні компоненти домінують і виражені експліцитно, а інші відіграють підпорядковану роль та існують у згорнутому, імпліцитному вигляді, то й процедура вибору з арсеналу всіх мовних і мовленнєвих засобів лише деяких – не проста та не довільна процедура.

Складність цієї процедури зумовлена, крім того, великою розмаїтістю можливих відносин, із яких вибирається структура переходу від смислу до тексту. Наявні уявлення про цей перехід і його результат – текст як структуроване ціле – можна узагальнити в такий спосіб:

1. Ієрархічність самого концепту – ідеї, задуму майбутнього тексту – вже структурує деякий спектр можливостей його реалізації, залежно від того, який із елементів ієрархії вибирається в якості найбільш значимого, експліцитного.

2. Навіть якщо концепт максимально визначений і чітко фіксований, будь-яка обрана структура тексту припускає варіативність у поданні смислу тексту, що залежить від способу входження цієї структури в комунікативну ситуацію, у життєвий світ комунікантів.

3. Структура тексту містить у собі безліч підструктур, які існують у багатомірному просторі, що організовується навколо двох осей: а) внутрішньотекстові відносини; б) зовнішньотекстові відносини цього тексту з деякою реальністю, що перебуває поза ним.

Внутрішньотекстові відносини включають рівень мовної організації та рівень позамовної організації тексту. До рівня мовної організації належить синтаксис тексту в його широкому розумінні (будова слів, будова речень, міжфразові зв'язки тощо). Позамовна організація тексту не означає «свободи від мови»; просто існують відносини в тексті, не з'ясовні з погляду граматики й семантики мови. Сюди належать, крім відношення тексту і його концепту у свідомості автора, наприклад, відношення тексту й підтексту (експліцитного та імпліцитного його значень), відношення заголовка тексту до всього тексту; відношення деякого елемента тексту до всього тексту (це може бути відношення центра до периферії, відношення протиставлення, дисонансу, відношення подібності, тотожності в деякому відношенні); зв'язки між частинами тексту.

Зовнішні відносини тексту – це 1) його відносини з іншими текстами (контекстом, у тому числі відносини з деяким текстом більш високого рівня, відносини з текстами, опосередковано пов'язаними із цим текстом усередині одні-

єї культури або тематично, або функціонально; 2) його відносини з деякою ситуацією, із «життєвим світом», у якому перебуває автор; 3) відношення цього тексту з деякими позамовними нормами, стандартами комунікації, наприклад, ступінь релевантності тексту адресатові – його очікуванням, інтересам і можливостям розуміння.

Аналіз внутрішньотекстових відносин на перший погляд повинен посідати центральне місце під час вивчення структури системи смислоутворення, оскільки саме внутрішня зв'язність робить будь-який текст цілісним, певним, «живим», а значить, здатним передавати смисл. Багато авторів уважають, що тільки зв'язний текст (мінімальний текст – це висловлення) – носій смислу. Але одних правил, норм мови недостатньо для адекватного структурування тексту. Це стає зрозумілим під час вивчення досить великих текстів, включених у наукову й художню комунікацію.

Фахівці відзначають величезне розходження в будові усних і письмових текстів, раціонально продуманих і спонтанних, експресивних мовних творів. Структура вираження смислу залежить не тільки від концепту, що знаходиться у свідомості автора, а й від норм того виду спілкування, у яке вступає автор за допомогою тексту. Р. Барт бачить специфіку форми текстів літератури в тому, що форма письмових художніх текстів («Письмо») набуває власного життя, воно може бути впізнано; воно стає цінністю [1, с. 333]. Форма в класичній літературі – носій смислу та засіб спілкування, знайдені автором. А потім відбувається її «отвердіння»: літературна форма стає продуктом, що споживається. Письменник намагається вибрати іншу форму, що ще не «затверділа», не була відома суспільству як культурна цінність. У посткласичний період пошук нової форми стає самоціллю. З'являється «біле письмо», що відкидає стандартні форми, які несуть стандартні смисли. У такій поезії взагалі синтаксис викладу може бути відсутнім, «саме вживання мови, що розпалася на окремі слова, відкриває дорогу будь-яким значенням можливих світів» [1, с. 352].

Якби концепт завжди реалізовувався на однозначно відповідній йому структурі, то смисл тексту дорівнював би мовному значенню цього тексту, складеному зі значень мовних одиниць за законами цієї мови. Мовне значення, що виникає за внутрішньомовними законами, – це лише один із компонентів майбутнього смислу, але ще не весь смисл. Сам механізм функціонування мови, що робить можливим її творче використання, тобто виробництво нових смислів, так улаштований, що припускає невідповідності, неузгодженості мовних значень різних рівнів, робить ці неузгодженості інструментом смислоутворення. Сюди належать зрушення в лексичних значеннях слів, у тому числі метафора, метонімія тощо, зрушення в синтаксичній організації тексту, а також наявність у тексті не тільки інформації про дійсність, а й елементів, що виражають відношення між суб'єктами комунікації [7].

І тут ми доходимо дуже важливого для нас, хоча й парадоксального висновку щодо структури системи смислоутворення.

З одного боку, реалізація концепту вимагає наявності стійких, впізнаних структур, детермінує, задає ці структури. З іншого боку, ця детермінація не може бути лінійним, однозначним зв'язком. Вона завжди припускає спектр можливостей, із яких виробляється вибір, інакше втрачається логіка системного методу. Кожен елемент системного подання передбачає деяке поле варіантів: концепт фіксується (вибирається, встановлюється, маркується серед інших можливих концептів); структура реалізує концепт (серед варіантів структур вибирається, встановлюється, маркується той, який релевантний концепту); субстрат реалізує структуру (виходить, з деякої предметної галузі виділяються, вибираються, встановлюються, маркуються лише ті предмети, які релевантні структурі). Без правил, норм, еталонів, що забезпечують стійкість структури тексту, створення єдиного смислу-значення-тексту-змісту неможливе. Але ці правила, норми, еталони ніколи не діють жорстко, лінійно; вони завжди припускають імовірнісні зв'язки між

концептом (який теж неоднозначний) і деяким простором можливих структур.

Отже, вибір структури тексту в процесі смислоутворення передбачає взаємодію 1) мовних і позамовних зв'язків; 2) внутрітекстових і зовнішніх зв'язків; 3) експліцитно заданих та імпліцитних зв'язків; 4) вертикальних ієрархічних зв'язків детермінації між концептом і структурою та горизонтальними ймовірнісними зв'язками вільного варіювання всередині елементів структури.

Субстрат системи смислоутворення. Як субстрат системи смислоутворення виступають будь-які знаки та їхні з'єднання, у тому числі слова, словосполучення, речення і групи речень, які експліцитно представляють, реалізують концепт, будучи пов'язаними між собою певним чином. Концепт детермінує структуру тексту, виражену як експліцитними, так й імпліцитними відносинами, і за допомогою цієї структури детермінує субстрат тексту як системи. Але саме субстрат об'єктивує, «матеріалізує», репрезентує і структуру, і концепт. Саме субстрат системи найбільше «помітний» і доступний для вивчення як результат смислопродукування. Субстрат експлікує структуру й концепт, дає змогу реконструювати, «висвітити» їх наявність.

Мова як така має системну організацію в тому розумінні, що властивості цілого та зв'язки всередині цілого зумовлюють властивості елементів. Іншими словами, смисл слова стає зрозумілим лише в складі речення, а смисл речення – лише в тексті. Смисл будь-якого виразу залежить не стільки від семантики знаків, доданої їм у цій мові («словникового значення»), скільки від способу зв'язку знаків один із одним. Як підкреслюється в структуралістських і деяких герменевтичних концепціях, семантика окремих знаків неминує змінюється в складі різних цілісностей, вона, можна сказати, створюється тільки всередині цілого (Е. Кассирер). Мовою теорії систем це означає, що будь-який цілісний текст – сильна система, оскільки змінює смисл своїх елементів. Однак правильно й інше. Слова природної мови та їхні стійкі сполучення зберігають у собі інформацію про системи, до яких вони входили раніше. Це надзвичайна властивість субстрату природної мови є причиною свого роду закону смислоутворення: слова природної мови (сюди ми зараховуємо й сталі словосполучення) мають стійкі фрагменти смислів (смислові поля), які можуть не узгоджуватися зі структурою й субстратом тексту, системи, створюючи тим самим «напруження» у відносинах з ними, що породжує або відторгнення цих слів, заміну їх іншими, або заміну прямого, «нормального» смислу тексту іншим, не властивим йому вторинним, похідним смислом (метафоричним). Це відхилення від норми звичне для функціонування природних мов (відхилення від норми одного рівня саме стає нормою при взаємодії різних рівнів мови). Лінгвісти фіксують аномальні висловлення, де пряме значення слів у певній структурі висловлення видається абсурдним, але це не є перешкодою для їх інтерпретації. Маються на увазі вирази типу «У Степана дружина трикімнатна», «У Марини чоловік – холостяк», «Вихід – це вхід», «Я побачив волосате дзеркало» [9, с. 275–278]. Мова та мовлення в процесі смислоутворення виступають як сильні системи. Але відмінність природних мов полягає в тому, що механізм взаємодії субстрату і структури в них різний. У природних мовах, особливо в живому мовленні, у художніх текстах, синтаксис не завжди однозначно відповідає вихідній, «словникової» семантиці знаків. Семантика слів може бути іррелевантною цій синтаксичній структурі, але це слугує підставою не для деструкції смислу, а для нестандартного механізму смислоутворення, тобто «напруженість», «неузгодженість» субстрату і структури самі по собі можуть бути джерелом нових смислів. Більше того, семантика слова в природних мовах сама по собі – багатопланова система можливих смислів, що, взаємодіючи з різними підсистемами мови та з різними ситуаціями життя людини, виявляє різні відтінки предметних, смислових, емоційних значень і цілісного смислу. Про це неодноразово писали Р. Якобсон, Г. Шпет, П. Флоренський, А. Лосев та ін.

Отже, смисл тексту як системи містить у собі як субстрат слова, словосполучення, що, у свою чергу, мають деякі вихідні смисли. Відносини між смислом тексту і смислами слів при цьому – це відносини сильної системи та її елементів. Для природних мов характерне складне відношення взаємної детермінації: ціле (у тому числі структура системи) задає смисл елементам, а елементи, у свою чергу, вступаючи в «неправильні» (не за загальноприйнятими правилами) відносини зі структурою, змінюють смисл цілого, включаючи механізми смислоутворення, аналогічні метафорі, притому на різних рівнях функціонування мови. «Неправильність» ця – відступ від того, що прийнято для певного типу ситуацій мовної поведінки, – закладена в самій сутності мови: ситуації мовної комунікації (ми їх називаємо ситуаціями живого спілкування) завжди в чомусь типові, а в чомусь – ні, атипівість припускає розширення галузі застосування мовних структур на нові й нові ситуації. С.С. Гусев показує, як «зрушення значень у сполученнях термінів допомагає ототожнювати нетотожне, поєднати різнопорядкові елементи в цілісну систему» [2, с. 149], що, в остаточному підсумку, дає змогу утворювати нові смисли.

Отже, смислоутворення – специфічний варіант сильної динамічної системи, що змінює не лише елементи, а й структуру й сам концепт «під тиском» властивостей елементів. Обидві боки процесу такої двосторонньої детермінації реалізуються не лінійно, а на основі ймовірнісних різноманітних зв'язків. Одне слово «правильного» тексту може змінити його концепт (і смисл) на протилежний, якщо за цим словом у цьому «життєвому світі» закріпився яскраво забарвлений експресивний смисл. І, навпаки, звичайнісіньке нейтральне слово може набутти прямо протилежного смислу, якщо концепт системи задає відповідний спосіб уживання й інтерпретації тексту.

Література

1. Барт Р. Нулевая степень письма / Р. Барт // Семиотика: Антология. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – С. 327–370.
2. Гусев С.С. Наука и метафора / С.С. Гусев. – Л.: ЛГУ, 1984. – 152 с.
3. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.
4. Психолінгвістическіе проблемы семантики / [А.А. Леонтьев, Е.Ф. Тарасов, Р.М. Фрумкина и др.]. – М.: Наука, 1983. – 286 с.
5. Сапрыгина Н.В. Психолінгвістика діалога / Н.В. Сапрыгина. – Одеса: ТЭС, 2003. – 328 с.
6. Серл Дж.Р. Классификация иллокутивных актов / Дж.Р. Серл; пер с англ. // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 17: Теория речевых актов. – М.: Прогресс, 1986. – С. 170–194.
7. Тодоров Ц. Семиотика литературы / Ц. Тодоров // Семиотика. Антология. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – С. 371–375.
8. Уемов А.И. Системный подход и общая теория систем / А.И. Уемов. – М.: Мысль, 1978. – 272 с.
9. Яроцкая Г.С. Проблема интерпретации аномальных высказываний / Г.С. Яроцкая // Мова. – 2002. – № 7. – С. 274–278.

Анотація

Матюшина І. І. Концепт, структура й субстрат системи смислоутворення. – Стаття.

У статті представлена системна модель процесу смислоутворення. Концепт системи продукування смислу – це зв'язка «знання-цінності», яка включає в себе як особистісні елементи свідомості автора, так і надособистісні (загальнокультурні) елементи. Структура системи смислоутворення є взаємодією мовних і позамовних, внутрішніх і зовнішніх зв'язків. Субстрат системи (слова та словосполучення) може змінювати структуру й впливати на концепт системи. Зроблено висновок, що смислоутворення – специфічний варіант сильної динамічної системи, що змінює не тільки елементи, а й структуру і сам концепт під впливом властивостей елементів.

Ключові слова: смислоутворення, смисл, системний метод, концепт, структура, субстрат.

Аннотация

Матюшина И. И. Концепт, структура и субстрат системы смыслообразования. – Статья.

В статье представлена системная модель процесса смыслообразования. Концепт системы продуцирования смысла – это связка «знания-ценности», которая включает в себя как личностные элементы сознания автора, так и надличностные (общекультурные) элементы. Структура системы смыслообразования включает взаимодействие языковых и надязыковых, внутренних и внешних связей. Субстрат системы (слова и словосочетания) может менять структуру и влиять на концепт системы. Сделан вывод, что смыслообразование – это специфический вариант сильной динамичной системы, которая меняет не только элементы, но и структуру и сам концепт под влиянием особенностей элементов.

Ключевые слова: смыслообразование, смысл, системный метод, концепт, структура, субстрат.

Summary

Matiushyna I. I. Concept, structure and substratum of system of the generation of sense. – Article.

The article presents system model of process of the generation of sense. The concept of system of a producing sense is a connection of “knowledge-value” which includes personal elements of consciousness of the author and transpersonal (common cultural) elements. The structure of system of the generation of sense includes interaction language and extra-language, internal and external relations. The substratum of system (the word and the phrase) can change structure and influence a concept of system. System of the generation of sense is a specific version of strong dynamic system which changes not only elements, but also structure, and a concept under the influence of features of elements.

Key words: generation of sense, sense, system method, concept, structure, substratum.

УДК 109 (075.8)

О. А. Моргун
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії і соціальних наук
ДВНЗ «Криворізький національний університет»

РОЗВИТОК КРЕАТИВНИХ ЗДІБНОСТЕЙ ТВОРЧИХ СУБ'ЄКТІВ У ПРОЦЕСІ СИНЕРГОПЕРЕХОДУ ДО НООСФЕРНОГО РОЗУМІННЯ СВІТУ

Розвиток креативних початків у людини, що іноді розуміється як «вирощування здібностей» і їх підняття до творчості, у сучасному суспільстві викликає особливий інтерес. Але він переважно техно-науковий, техно-інформаційний, техно-когнітивний, телекомунікаційний тощо, загалом техногенний, а не гуманологічний. Проте ставлення до людини навіть у гуманологічному аспекті значною мірою дегуманізовано й пов'язано з функціональною здатністю до професійного самовдосконалення, самонавчання, оперування когніціями, здатністю до інтелектуальної раціоналізації тощо, а не з розвитком творчої сутності людини, її «сутнісної креативності» та з приведенням у дію людських соціальних і духовних сутнісних сил. Прояв ноосферного світорозуміння за своєю сутністю є процесом «конструювання каналу» до входу в онтологічний вимір креативно-синергетичної реальності на основі задіяння креативних здібностей творчих суб'єктів, включаючи розвиток-прогрес самого суспільства на основі «розгортання» цих сутнісних сил під час предметно-творчої реалізації людського креативно-синергетичного потенціалу. Саме тому метою статті є дослідження предметного завершення та інтенційного здійснення найбільш проявлених і актуалізованих потенціалів людської особистості в спектрі дій антропогенних сил творчої самореалізації (духовно-ціннісної, комунікативно-етичної, практично-пізнавальної, когнітивно-стверджуючої тощо)

Потенціал людської особистості можна знаходити за філософською традицією в глибинах духовного світу людини та «феноменології духу». За Г. Гегелем, подібне відбувається, коли «простий зміст самості, що знає себе як буття», заглиблюється в «дух у своєму здійсненні» [3, с. 416, 442]. Це багатоступенева «інтродукція духу» і представлення його в якості «творчого духу», здатного до об'єктивно-предметного самоздійснення [7, с. 78, 81]. Креативні початки можна знаходити й у творчій екстравертованості, що спрямована на особистісну самореалізацію в зовнішньому світі. Але при цьому змінюється погляд на дійсність унаслідок трансформації «потоків» свідомості й зміни ментальної інтенційності творчих суб'єктів (А. Бергсон, Е. Гуссерль). Або якщо контролювати «потоки екзистенційності», переживаючи все більший і повноцінний «повтор буття». За М. Хайдегером, це, можливо, «спроба йти думкою за повнотою перетворення буття» і його «введення з потаємності» й «введення у відкритість». «Буття має місце як вихід присутності з потаємності ... Щоб подібне вдалося, ми повинні звернути увагу на повноту перетворень того, що йменується буттям» [13, с. 260–261]. Тоді, за М. Хайдегером, «буттєвісна повнота» набуває психологічно-рефлексивної онтологічності. Згідно із сучасними дослідженнями, щоб здійснився творчий акт «злиття» всіх буттєвих модусів у єдину креативну реальність, необхідне приведення свідомості в особливий творчий стан «надособистісного бачення». Свідомість тоді знаходиться в «особливому стані холотропності», що «рухається в напрямі цілісності», яка стає згодом «повернутою» цілісністю «розколотого буття». Вона являє собою вищу «креативну цілісність людини». У подібних холотропних станах свідомість глибинно та якісно видозмінюється у своїй основі. У них ми переживаємо вторгнення інших вимірів сутнього, котрі «можуть виявлятися дуже напруженими й навіть всепоглинаючими, ... характеризуються якимось особливим перевтіленням свідомості» [4, с. 237]. У «холотропних озаріннях виникають «нові образи Всесвіту», що йдуть від повної «суб'єктивної цілісності» людини, а не з фрагментів її самості й егоцентризму. За З. Фрейдом, це духов-

но-психічний акт збігу, збіг людського Я зі своїм ідеалом, що дає почуття тріумфу: «Коли що-небудь у Я збігається з Я-ідеалом, завжди буде наявне почуття тріумфу». Подібний «настрій тріумфу й задоволення собою не порушуються самокритикою», у ньому немає «психогенної меланхолії» незбігу Я та Я-ідеалу, «меланхолічних докорів», «самоприпущення й манії неповноцінності», а є повна ідентифікація, злиття Я та Я-ідеалу в такому процесі, де «ідентифіковане Я» замінюється «Я-ідеалом» [16, с. 826, 828]. За С. Грофом, це стан «духовно-креативної надособистісної еволюції» в напрямі до духовної цілісності, що є «неуспадкованим за своїм масштабом еволюційним стрибком у свідомості» [4, с. 227]. А.Б. Бергсон називав подібний стрибок «творчою еволюцією» людини, що йде за «соціальною еволюцією» (Г. Спенсер) та «інтелектуальною еволюцією» (О. Конт).

Якщо перейти до соціальних змін у суспільній поведінці людини, то в аспекті дії законів соціального пізнання на підґрунті «творчого осмислення соціального світу» починають діяти «культурні детермінанти» за схемою «евристики репрезентативності» й «евристики об'єднання і пристосування» [1, с. 96, 97]. За своєю сутністю це «творчо-евристичні детермінанти», бо людина у своїй соціальній поведінці вже не конформує себе під навколишнє середовище, а, навпаки, намагається все більше пристосувати зовнішню дійсність під своє креативне бачення й розуміння. Наприклад, за соціокультурними орієнтаціями К. Хорні, «на людей», «від людей», «проти людей». Відбувається «ментальне спрощення об'єктів» і «категоризація об'єктів відповідно до їх репрезентативності», виходячи з «базисної інформації» суб'єкта про об'єкт, який робив «висновок на основі вибіркової інформації» [1, с. 176, 178]. Персональна «Я-концепція» креативно переорієнтується із соціального пізнання на самопізнання, і «Я-схема» змінює історію соціального порівняння на «теорію самосприйняття», на «самопрезентацію й управління власним сприйняттям» [13, с. 178].

Це дуже складний духовно-креативний процес, що має відповідне філософське підґрунтя. Якщо урівняти чуттєво-емоційні та когнітивні процеси з їх психологічним відображенням або, за Л.М. В'яккеревим, «розповсюдити поняття інтроспекції однаковою мірою на когнітивні та емоційні процеси, то ми неминуче опиняємося перед наступною логіко-філософською і психологічною альтернативою»: або «внутрішній досвід є вихідним, а зовнішній досвід є похідною щодо результату розумового конструювання, або між обома формами досвіду загалом немає співвідношення вихідного й похідного, а є лише відношення рівноправності й паралельності» [2, с. 72]. І тому внутрішні креативно-реалізаційні процеси необхідно пов'язувати з практично-предметними знаннями та вміннями, що мають практичний «духовний вихід» у зовнішній світ у модусі когніції і предметних реалізацій.

Дійсно, подібна взаємотрансформація «внутрішнього» й «зовнішнього», суб'єктивного й об'єктивного відбувається шляхом ментально-творчого «конструювання», за новітньою теорією «особистісних конструктів» Дж. Келлі. Основний постулат ученого такий: «Процеси особистості – це прокладені в психіці канали, в руслі яких людина прогнозує події й «поведінка визначається тим, як людина прогнозує майбутні події». Тому це завжди дії та соціальна поведінка в межах «конструктивного альтернативізму» [15, с. 434, 435]. Виникає питання смислової інтерпретації креативного самоствердження, що однозначно визначається як питання предметної самоідентифікації особистості у творчо-реалізаційних процесах. Тому й виникають «особи-

стісні конструкти альтернативізму» як різні «моделі здібності», головні з яких, за Дж. Келлі, – це «упереджуючі», «констеляторні» й «передбачуючі» конструкти [15, с. 441].

Під час використання конструктивних невизначеної креативної інтерпретації виникає особлива «внутрішня реалізація» людини зі своїми смислами «самокаузальності». У системі креативної психології це фіксується як поява в людини здатності до самоактуалізації. Подібний феномен розглядається як своєрідна творчо-психогенна самопомога людини самій собі шляхом підняття акумульованих «креативних ресурсів» до рівня «актуалізованого потенціалу» і «внутрішньої творчої сили», «гештальт терапії» із самопроявлення творчої «Я-концепції та її самоактуалізації». Подібне постає як «процес становлення» людини, «процес усвідомлення» себе як «становлення, що призводить до самоактуалізації й автентичності» і є «продуктом інтенціональності Я, що проходить на культурному й індивідуальному рівнях» [10, с. 130]. Гранична межа подібної творчої самоактуалізації – це креативне самовдосконалення, яке виявляється на підґрунті «конструктивного альтернативізму». Творчі «конструктивні альтернативи» дають змогу суттєво «розширити» внутрішню реальність людини, тому що це потребує «афективного включення» емотивно-волютивної сфери до процесу предметно-творчої самореалізації [10, с. 136, 139].

Подібний креативно-компетенційний процес потребує відповідного філософсько-наукового осмислення в аспекті можливостей розвитку, творчого навчання та імпринтингу креативних здібностей у ноосферне світорозуміння, а потім його суб'єкт-об'єктного опредмечення шляхом креативного буттєтворення ноосферної дійсності в синергетичному синтезі матеріально-об'єктного й ментально-суб'єктного через креативно-фазовий перехід у вищий антропоєволюційний ноо-тип «синерголюдини» та ноосуб'єкта.

Творча інтенція на підвищення власної креативності та її предметну самореалізацію первинно виникає як ціннісна орієнтація на «інтенційну креативність». Вона представлена постійним «творчим посягом» до креативно-компетенційного зростання з досягненням рівня «креативної компетентності» або вищої досконалості. Це рівень «реальної креативності», досягнення якого є складним періодично-фазовим синергопереходом і, як раніше було показано, представлено принаймні тристадійним процесом. А взагалі він потребує більше ступенів, щоб вийти на предметно-творчу самореалізацію і сприйняття креативно-синергетичної реальності. З боку суспільства як культурно-інформаційної системи мають бути створені відповідні умови (комунікативні, ціннісні, когнітивні тощо), щоб «запустити» внутрішні духовно-творчі механізми своєрідного «креативного змагання» особистостей, сконцентрувати їхні духовні й соціальні сутнісні сили на підвищенні «креативний ритм» самоактуалізації. Наприклад, «на успіх» у професійній діяльності, ділову кар'єру в успішній «корпоративній» команді. Але в усіх випадках «творчого зростання» особистість повинна напружено працювати в режимі творчого «екзистенційного самоздійснення» за всіма «реалізаційними векторами» життєдіяльнісних досягнень (що є різними в різні періоди життя), успішного саморозвитку своїх здібностей і талантів та їх прогресування, постановки нових престижних завдань та інноваційного випередження конкурентів тощо. Докладно подібні «інтенції на успіх» із безперервним підвищенням «планки досягнень» описував Абрахам Маслоу в категоріях «базових потреб» людини в її творчому «зростанні й мотивації» [9, с. 29, 33].

Г. Ріккерт у своїй філософській системі «філософії життя» проблему самоздійснення людини переводить у план «трансцендентального емпіричного реалізму». Реалізуючи себе, людина досягає поєднання внутрішньої «даності трансцендентального ідеалізму» із «зовнішньою даністю емпіричного реалізму». Тут обов'язково необхідний збіг «трансцендентальної форми людського ідеального судження» з «предметною нормою» об'єктивно належного. Таким чином, трансцендентально й реально об'єднуються «форма та норма індивідуального» [11, с. 126], але тільки на підґрунті творчо-предметного самоздійснення особистості, в

синтезі внутрішнього й зовнішнього. Тобто, з боку зовнішньо-об'єктивного збігається «норма та форма належного або предмета», а з боку внутрішньо-суб'єктивного синтезуються «форми й норми індивідуального» [11, с. 123, 126]. Подібне можливо в єдиній суб'єкт-об'єктній координаті, у ноосферній всеєдності буття й мислення. Треба підкреслити, що суб'єктивні цінності людини мають об'єктивне значення та сенс тільки в тому разі, коли здійснюється культурогенна індивідуально-творча самореалізація людини в цих цінностях. Тоді формується нове реалізаційне світорозуміння й «об'єктивні цінності з'являються в передумові як філософії, так і наук про культуру» [12, с. 128]. А з цим творчо-реалізаційні якості особистості набувають загально-суспільного макроінтенційного значення й макросмислу суспільно інтегрованої креативності. І в цьому сенсі вона є ціннісно-нормативною інтегрованою креативністю й суспільно опредмеченого макросмислу, коли креативна форма макроідентифікації суспільних цінностей збігається з їхньою об'єктивною творчо-реалізаційною нормою. Подібне «отождоження як основна форма синтезу свідомості» з об'єктивною нормою інтегрованої креативності породжує, за Е. Гусерлем, творчо-реалізаційний «предмет свідомості» або предметно-творчий «інтенційний результат синтетичної роботи свідомості» [5, с. 373, 374]. А за М. Хайдегером, «людина-суб'єкт здобуває допущення до Буття і здійснює Буття за типом «Макромоделі» суб'єктивно-об'єктивного «достовірного буття» [14, с. 375]. Тобто, коли воно стає «достовірним» у буттєвісному «самореалізаційному статусі» креативно-здійсненої особистості, то стає суб'єкт-об'єктною «для-мене-дійсністю» й одночасно «дійсністю-для-всіх».

Але предметно-творча самореалізація особистості до рівня «креативної інтегрованості» – це не самоціль, а духовне зростання людини до рівня «реалізації холотропності», духовної цілісності суб'єктивного й об'єктивного буття. Тобто, коли «логіка голови», «логіка серця» та «логіка цілого» збігаються в реалізаційному холізмі (А. Адлер). Проте творчо-реалізаційна енергія може проявитись, опредметнитись і ствердитись тільки в аспекті соціальних інтересів суспільства, «суспільних почуттів», через солідарні відношення із суспільством [17, с. 128, 198]. Тоді творча самореалізація особистості в її «креативній цілісності» як «холотропної людини» та «холістичного» творчого суб'єкта може набувати трансперсонального характеру, а саме: коли «зростання потреб і цінностей» особистості призводить до креативної «буттєвої мотивації», вона починає виступати у значенні «метамотивації» до креативної суспільної поведінки, й у творчому суб'єкті пробуджується «синергія ідентифікації себе з іншими людьми в співпраці» [17, с. 490–501]. Результат – «метапсональне самоздійснення» людини у творчо-синергетичному полі «буттєвості цінності» й «буттєвості любові» вже у формах «вершинних переживань» людини як «металюдини» [17, с. 519, 499, 511]. За своєю сутністю «металюдина» і є «синерголюдиною», у котрій «буттєвісна любов» – це радісне й захоплює почуття акумуляції синергії через інформаційний синергообмін з іншою людиною на основі «самовідданості», бо «буттєвісна любов самовіддана, вона нічого не просить натомість. Нагорода в такій любові є визнання самої сутності й краси предмета любові». У ній реалізується «вічна модель» людської природи і буття в понадперсональній «трансцендентальній реальності», в якій безпосередньо пізнаються «буттєвісні цінності правди, краси, цілісності, життєвої сили, досконалості, доброти, унікальності, простоти, справедливості, багатства, порядку, необхідності, легкості досягнутаї мети, грайливості, завершеності, самодостатності й самої трансцендентальності у відношенні до буття як воно є» [17, с. 519]. На вищезазначених підставах формується необхідний креативний синергоресурс для розвитку креативних здібностей і формування в особистостях якостей творчих суб'єктів. Саме із цим вони набувають здатності сприймати, усвідомлювати й осмислювати онтологічний вимір креативно-синергетичної реальності. Подібне й постає як їхня головна креативна якість – це прояв креативної здібності до

створення креативно-синергетичних модус-імпринтів ноосферного світорозуміння та налагодження ментального синергопроцесу до здійснення ноосферно-синергетичного імпринтингу, предстваленого ПФ-синергопереходом у вимір креативно-синергетичної реальності. У цьому вищому онтологічному вимірі реалізується можливість уже не «часткового» чи «локалізованого», а повноцінного ноосферного буття. Воно представлено в модус-імпринтах ноосферного буття як активованої реальності для духовно-творчої життєдіяльності креативних суб'єктів у новому онтологічному вимірі. Це така креативно-онтологічна вимірність, що «відкривається» та «розкривається» в єдиній координаті синергетично-синтезованої суб'єкт-об'єктної реальності. Подібна єдинореальнісна суб'єкт-об'єктна координатна система стає повністю актуалізованою для ноосферного світорозуміння та ноосферно-світорозумової синергодіяльності за умови визначеності імпринтів креативно-синергетичних здібностей творчих суб'єктів, що запускають механізм з акумуляції необхідного креативного синергоресурсу. Для подібних особистостей, що мають розвинену менталосферу й «суб'єктну синергореальність», ноосферне світорозуміння є природним і повністю відповідним їхнім синергоякостям, а ноосферне буття в креативно-синергетичній реальності є найбільш оптимальним ареалом їхнього життєпроявлення, де вони знаходять необхідну синергію для продуктивно-креативної життєдіяльності й життєтворчості. На менталодуховній основі суб'єкт-об'єктного «включення» та внутрішньо-зовнішньої трансценденції ноосферного буття у відповідних модус-імпринтах ноосферного світорозуміння можна здійснити його функціональне, структурне, системне та «понад-системне» визначення.

На онтологічному рівні та менталосферному вимірі конкретної особистості це імпринт-імператив вільного вибору «свободи творчості», а з нею і «свободи реалізації» в принципах, методах, способах, модусах і формах предметно-творчого самоздійснення в синтезі ментально-суб'єктного та матеріально-об'єктного. Але при цьому обов'язково повинен задіяватись фундаментальний принцип єдності суб'єкта й об'єкта, всеєдності буття й мислення.

Отже, в різних філософсько-методологічних аспектах духовно-творчої самореалізації людини наявні повний «креативний синтез» творчо-реалізаційного світорозуміння про «емпіричний реалізм» духу й буття, тотожність суб'єкта й об'єкта як збіг «практичності духу» та «буттєвої даності», «обробка дійсності духом», єдність суб'єктивної «форми» й об'єктивної «норми» в їх збіганні в Макромоделі достовірного Буття. Це і є втілення людської креативності в Буття, предметно-творча самореалізація духовної сутності людини в процесах єднання культури і творчості в культуротворчості. Імперативна реалізація «макропринципів буття» в синергопроцесі ментального імпринтингу ноосферно-креативного світорозуміння переводить питання у вимір креативно-синергетичних можливостей Антропогенезису, а саме: здатності творчих суб'єктів до постійного проявлення своєї здібності до креативно-предметного синтезу буття й мислення, реалізації матеріально-предметного й ментально-суб'єктного в модусі постійно діючого «реалізаційного імпринта» із самогенерацією постійно актуалізованої синергоякості [6, с. 470]. Тобто, чи в здатні творчі суб'єкти до безперервного, а не періодично-фазового «поток творчості», що є «синергопотоком» високопродуктивного ментально-матеріального, суб'єкт-об'єктного креативно-предметного синтезу, коли творча суб'єктність «синергореалізованих» особистостей перетворює їх на синергоособистостей.

Література

1. Аронсон Э. Психологические законы поведения человека в социуме / Э. Аронсон, Т. Уилсон, Р. Эйкерт. – М. : СПб. : Олма-Пресс, Нева, 2002. – 560 с.
2. Вьяккерев М. Психические процессы / М. Вьяккерев. – Л. : Изд. Лен. ун-та, 1980. – Т. 3. – 1980. – 326 с.
3. Гегель Г. Наука феноменологии духа: Сочинения / Г. Гегель. – Т. 4. – 438 с.

4. Гроф С. Надличностное видение / С. Гроф. – М. : Изд. инст. трансперсон. псих., 2002. – 273 с.
5. Гуссерль Е. Картазиаские размышления / Е. Гуссерль. – Минск : Харвест, 2000. – 752 с.
6. Капица В.Ф. Онтологичні виміри буття і філософія онтогенезису / В.Ф. Капица. – Кривий Ріг : Видав. центр, 2012. – 491 с.
7. Капица В.Ф. Философская парадигма духовно-феноменологического познания / В.Ф. Капица // Актуальні проблеми духовності. – Вип. 3. – Кривий Ріг : Мінерал, 2000.
7. Кьеркегор С. Страх и трепет / С. Кьеркегор. – М. : Республика, 1993. – 383 с.
8. Маслоу А. По направлению к психологии бытия / А. Маслоу. – М. : ЭСКО-Пресс, 2002. – 272 с.
10. Смит Н. Современные системы психологии / Н. Смит. – М., СПб. : Еврознак – Олма-Пресс, 2003. – 384 с.
11. Риккерт Г. Введение в трансцендентальную философию / Г. Риккерт // Философия жизни: Сочинения. – К. : Ника-центр, 1998. – 512 с.
12. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре / Г. Риккерт. – Минск : Харвест ; М. : АСТ, 2000. – 240 с.
13. Хайдеггер М. Время и бытие / М. Хайдеггер. – М. : Республика, 1997.
14. Хайдеггер М. Постулаты. Афоризмы. Философские интерпретации. Тезисы / М. Хайдеггер. – Минск : Современное слово, 1998. – 384 с.
15. Хьелл Х. Теория личности / Х. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб. : Питер, 1999. – 680 с.
16. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого Я / З. Фрейд // Я и Оно: Сочинения. – М. – Х. : ЭКСМО-Пресс-ФОЛЮ, 1999. – 1040 с.
17. Фрейдджер Р. Личность: теории, эксперименты, упражнения / Р. Фрейдджер, Дж. Фейдимен. – М. : Еврознак, 2002. – 864 с.

Анотація

Моргун О. А. Развитие креативных способностей творческих субъектов в процессе синергоперехода до ноосферного разумения світу. – Стаття.

У статті представлено філософсько-наукове осмислення можливостей розвитку та імпринтингу креативних здібностей у ноосферне світорозуміння. На відповідному філософському підґрунті розглядається складний періодично-фазовий синергоперехід духовно-креативного процесу. Висвітлюються процеси втілення людської креативності в Буття, предметно-творча самореалізація духовної сутності людини в процесах єднання культури і творчості у культуротворчості. Підкреслюється єдність суб'єкт-об'єктної координати в ноосферній всеєдності буття й мислення, а також важливість здійснення культурогенної індивідуально-творчої самореалізації людини в суб'єктивних цінностях, які набувають об'єктивного значення.

Ключові слова: синергоперехід, ноосферне світорозуміння, креативно-реалізаційний процес, когніція, інтенціональність, ноосферно-синергетичний імпринтинг.

Аннотация

Моргун О. А. Развитие креативных способностей творческих субъектов в процессе синергоперехода в ноосферное понимание мира. – Стаття.

В статье представлено философско-научное осмысление возможностей развития и импринтинга креативных способностей в ноосферное миропонимание. На соответствующей философской основе рассматривается сложный периодически-фазовый синергопереход духовно-креативного процесса. Освещаются процессы воплощения человеческой креативности в Бытие, предметно-творческая самореализация духовной сущности человека в процессах единения культуры и творчества в культуротворчество. Подчеркивается единство субъектно-объектной координаты в ноосферном всеединстве бытия и мышления, а также важность осуществления культурогенной индивідуально-творческой самореализации человека в субъективных ценностях, которые приобретают объективное значение.

Ключевые слова: синергопереход, ноосферное мировоззрение, креативно-реализационный процесс, когніция, інтенціональність, ноосферно-синергетический імпринтинг.

Summary

Morhun O. A. The development of creative abilities of creative subjects of the pattern during sinergoperehoda in noosphere understanding of the world – Article.

The article presents the philosophical and scientific understanding of the possibilities of development of creative abilities and imprinting in noospheric outlook. On the basis of the relevant philosophical periodically examines the complex-phase sinergoperehod spiritual and creative process. The author highlights the processes of embodiment of human

creativity in Genesis, detail-creative self-realization of the spiritual essence of man in the process of cultural and creative unity in cultural creativit. It is emphasized the unity of the subject-object coordinates in noospheric unity of being and thinking. As well as the importance of kulturogennoy individual creative self-realization in subjective values that acquire objective meaning.

Key words: sinergoperehod, noospheric outlook, creative and implementation process, cognition, intentionality, noospheric synergetic imprinting.

УДК 130.2+316.728

В. В. Остапова
аспірант кафедри культурології
філософського факультета
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

ФОРМЫ СОЦИАЛЬНОГО УХОДА В КОНЦЕПТАХ ПОСТКЛАССИЧЕСКОЙ ФИЛОСОФИИ

В современном мире все чаще наблюдаются случаи изменения структур социокультурных моделей поведения индивида и формирование новых стилей жизни. На базе этих изменений усложняются и социальные требования, предъявляемые человеку. Трансформация ныне существующих парадигм онтогенеза социальных систем нередко ведет к появлению проблем в сфере адаптации и самоидентификации человека. Наблюдается нарушение механизма включения человека в социальный мир, что нередко приводит к состоянию опустошенности, усталости, самоизоляции и патологическим формам ухода в иллюзорный мир. Этим характеризуются явления социального эскапизма, дауншифтинга, внутренней эмиграции и прочих форм социальной изоляции индивида. Интерес представляет тот факт, что рост численности индивидов, практикующих подобные методы ухода, хронологически совпадает с развитием философии постструктуралистов, чьи методы философствования имеют ряд уникальных особенностей. Таким образом, для нас важным оказывается обнаружение связей между практиками социальной изоляции и философским осмыслением места человека в обществе, предложенным философией постструктуралистов. Для нас так же очевидно, что эта связь имеет не прямой характер и представлена скорее как реакция философов на социальные потрясения своего времени.

При исследовании концептуального осмысления постклассическими философами, явлений, связанных с социальной изоляцией и бегством от социального мира, мы уделили внимания трудам, в которых наиболее четко прослеживается связь между философским конструктом и реальной практикой социальной изоляции. Так, философ Ж. Бодрийяр в работах «Символический обмен и смерть» и «В тени тысячелетия» создает концепт «симулякра», Жиль Делез в работе «Логика смысла» высвечивает значение концепта «номадизма», Мишель Фуко в работе «О трансгрессии» описывает сущность проживания состояния предела. Особый интерес для нашего исследования представляют труды Ж.Ф. Лиотара и исследователя современного туризма под эгидой эскапизма В.В. Волкова.

Цель статьи – осмысление современных форм социальной изоляции через призму концепций постклассической философии.

Современное состояние культуры характеризуется трансформацией устойчивых систем и структур, в том числе происходит обрыв корневой принадлежности индивида к социальным институтам, наблюдаются тенденции к атомизации личности, стремление к бесконечному постулированию уникальной самости. При этом самоопределение индивида происходит в хаотичных условиях и во многом имеет спонтанный, а не целенаправленный характер. Характер утверждения личностной свободы так же сопряжен со многими опасностями, которые связаны с развитием информационных технологий. Они способствуют проникновению хаоса в объективность реального времени. Такие состояния непрерывной изменчивости были описаны философом Анри Бергсоном, но мы наблюдаем, что концепт «непрерывной деятельности» оказывается несостоятельным перед лицом кинематографа, фотографии, интернета: появилась возможность обращать время вспять, огромные расстояния преодолеваются линиями связи в доли секунды, история в рамках субъективного сознания индивида приобретает разорванность, лоскутность и потому разрывается связь времен для отдельного человека. Не ограниченный в пространстве и во времени индивид, преодолевший социальное, не ощущает предела бытия. В терминах постклассической философии такое состояние индивида и социокультурного

пространства описывается как акт излишества, злоупотребления, который ведет к симуляции реального бытия. При этом формируется новый социальный порядок, в котором явления эскапизма, дауншифтинга и затворничества становятся все более массовыми.

Потсклассическая философия пытается осмыслить такую оторванность человека от традиционных социокультурных моделей. Наиболее примечательными становятся три концепта: концепт «номадизма», предложенный Ж. Делезом; концепт «трансгрессии», предложенный М. Фуко; концепт «симулякра», предложенный Ж. Бодрийяром. Нашей задачей становится соотнесение указанных философских конструкций философии постмодернизма с реальными явлениями социальной изоляции индивида, которые проявляются в разных предметных формах.

Концепт «номадизма» в философию постмодернизма ввел французский мыслитель Ж. Делез. Исторически номадами называли представителей кочующих народов, т. е. номад – это кочевник, который бредет по пустыне, бродяга, который не имеет привязанности к определенному месту. В контексте нашего исследования главная характеристика номадизма – это отсутствие закрепленности. Уместно здесь и сравнение номада, и человека, практикующего эскапизм: и тот, и другой не имеют конечной цели своего странствия, любые остановки на их пути являются временным пристанищем. Необходимость введения этого концепта обусловлена стремлением Ж. Делеза описать процесс распределения субъекта на гладком пространстве. Ж. Делез с помощью концепции номадизма пытался передать парадоксальное бытие субъекта, который все время ускользает от четкого обозначения, не может быть закреплен не в материальном, не в идеальном бытии, «перетекая» между их границами [1, с. 288].

В целом в философии постмодернизма «номадизм» характеризуется по-разному. К примеру, Ж. Лакан описывает движение номада, как «скользящее означающее», в своем движении оно нигде не находит того, что было бы тождественно ему, не обнаруживает связи с означаемым, а потому внутри него рождаются абсурдные и параноидальные мысли. Внутри этой паранойи, по мнению Ж. Лакана, и происходит становление индивида [2]. М. Фуко же считал, что принцип номадизма можно обнаружить в становлении «идеального интеллектуала», который не помнит ничего о своем прошлом и не предполагает развития своего будущего. Таким образом, мы считаем, что концепт номадизма непосредственно связан с современными явлениями обрыва социальных связей.

На практике номадизм проявляется как жизненная стратегия из-за нескольких факторов. В первую очередь из-за невероятного расширения коммуникативных возможностей современного человека, благодаря которым даже время течет быстрее, временные отрезки сжимаются в сотые доли секунды, само пространство преодолевается с помощью сети Интернет за очень короткое время и теряет свои аксиологические характеристики. Из-за таких возможностей путешествия сознания все те, кто остается привязанными к одному месту, вытесняются на окраины динамичного мира. Оседлость разрушается как архаичный феномен. Все местное, автохтонное сегодня ассоциируется скорее с отсталым, связанным с социальной деградацией, архаикой. Все это приводит к тому, что мы называем дауншифтингом, а философы постструктуралисты связывали с явлениями номадизма. При усилении этой тенденции будущий социальный уклад жизни мыслится не в категориях территориальной целостности, а в абсолютно свободных передвижениях в масштабах планеты. При этом стоит отметить, что иногда для таких пе-

редвижений нет необходимости покидать собственный дом. Так по аналогии, современный город становится пустыней, в которой человек прогуливается, перемещаясь от точки к точке. В более ранних мировоззренческих моделях бродяжничество соотносилось с маргинальностью. Сегодня же тех, кто не привязан к определенному месту, людей, не подчиненных графику и месту работы, незафиксированных в конкретной пространственной точке, становится все больше. Скитания, которые ранее были атрибутом лишь религиозных отшельников и маргиналов, сегодня становятся центральной стратегией. Люди путешествуют по миру в поисках некоего абстрактного блага, отдыха, и эта ситуация делает применимым при ее описании концепта «номадизма».

Еще один концепт постклассической философии, применимый к описанию современных эскапических практик, – это концепт «трансгрессии» Мишеля Фуко. Сам М. Фуко описывает трансгрессию так: «Трансгрессия – это жест, который обращен на предел; там, на тончайшем изломе линии, мелькает отблеск ее прохождения, возможно, также вся тональность ее траектории, даже сам ее исток. Возможно даже, что та черта, которую она пересекает, образует все ее пространство» [3, с. 117]. Было бы ошибочно понимать трансгрессию исключительно пространственно и применять к возможностям выхода к пределу пространства, благодаря, например, авиаперелетам или фантастическому телепорту. Трансгрессия должна быть непрерывной во времени. Это постоянное возобновление предела, который был преодолен.

М. Фуко рассматривает трансгрессию в особых характеристиках современного мира без Бога, где Бога как предел заменила сексуальность, которая не может быть выражена в языке, потому что язык имеет свои когнитивные пределы. Переживание предела, которое подобно переживанию смерти, по мнению М. Фуко, необходимы человеку в современном мире. При этом переживать иллюзорный предел, который человек ставит сам, бессмысленно: «Предел и трансгрессия обязаны друг другу плотностью своего бытия: не существует предела, через который абсолютно невозможно переступить; с другой стороны, тщетной будет всякая трансгрессия иллюзорного или призрачного предела» [3, с. 117].

Мы же полагаем, что ощущение предела может переживаться не только в ощущении предела языка, который не может передать смысла эротизма, но и в ощущении предела виртуального бытия. Так, в сети Интернет, по большому счету, нет времени, все происходит «сейчас», и нет пространства, все происходит «здесь». При этом человек, погруженный в виртуальную реальность, переживает предел невозможности полного перехода в нереальность: его физические свойства как биологического существа, привязанного к пространству и времени, не позволяют ему совершить акт растворения. Так, виртуальная модель социального эскапизма характеризуется тем, что индивид, выходя за пределы социального бытия, становится его внешним наблюдателем. При этом окончательное стирание грани между реальным и нереальным невозможно, что вводит индивида в состояние перманентного переживания предела реальности.

Концепт «симулякра» принадлежит философии Ж. Бодрийяра, который проанализировал преобладание множественных реальностей над объективной социальной действительностью. Цель мыслителя – создать концептуальную модель, которая бы описывала невозможность существования рационального субъекта и рациональности в постмодерне. Для достижения этой цели Ж. Бодрийяр создал концепт «симулякра».

Для начала проясним значение данного термина у Ж. Бодрийяра: симулякр – эта особая форма действительности, которая существует самостоятельно, оторвано и независимо от своего прообраза. Симуляция предстает как вездесущее зеркало, которое, влияя на систему социальных (и не только) отношений, изолирует их от их исходного значения и их эмпирических оснований. Вследствие этого, рождается особая парадигма поведения объектов, которые не имеют никакой соотнесенности с объективной реальностью. Ж. Бодрийяр пошел дальше и применил свой концепт симулякра и к лю-

дям, которые, по его мнению, подвержены тем же тенденциям, в результате чего теряют идентичность. При этом современность он называет третьей стадией развития симулякров. На этой стадии в геометрической прогрессии увеличивается шкала искусственных, не свойственных природе человека потребностей: они продуцируют сами себя, в конечном итоге, заменяют индивидуальные характеристики и традиционные ценности индивидуального бытия людей, низводя личность к уровню массового продукта. Таким образом, Ж. Бодрийяр экстраполирует знаковый уровень на социальное поле, утверждая доминирование знаков в социальном бытии. Мы приходим к тому, что одним из факторов обострения отношений между индивидом и социумом является подмена реальности воображением: «Именно принцип симуляции правит нами сегодня, вместо прежнего принципа реальности» [4, с. 44]. Обращаясь к знаковому полю, Ж. Бодрийяр указывает на состояние тотальной симуляции социальных отношений, где общество воспроизводится и вновь утрачивается [5]. Именно на уровне знаков, по мнению мыслителя, должна произойти радикальная трансформация социума, когда власть принуждения будет свергнута с помощью знаков «восстановления символического обмена в самом сердце слов» [4, с. 338].

В манере, свойственной постклассической философии, описывается состояние неопределенности, в котором находится современный индивид: «Погребенные в глубине media, мы больше не можем сказать, произошло ли что-то или нет» [5]. Размывается актуальность социальной динамики, что, по мнению Ж. Бодрийяра, лишает нас возможности обозначить положение индивида и его отношений с социальной средой, ведь социальная среда и одновременно ее отсутствие представлены индифферентной массой, которая не реагирует на внешние раздражители. Такую постклассическую социальность автор описывает как состояние после оргии, как некую искусственность, сформированную на столкновении информационного засилья и массового потребления. С нашей точки зрения, именно эти факторы и стали причиной тотальной усталости современного индивида от социальной организации жизни.

Рассмотренные выше концепты постклассической философии применимы к описанию явлений, в которых индивид пытается изменить свою жизненную стратегию посредством обрывания социальных связей в разных масштабах и посредством преодоления традиционных социальных моделей. Все эти концепты можно обнаружить в такой современной социальной изоляции, как эскапизм.

Эскапизм имеет множество предметных форм. Одна из них – это эскапический туризм. Эскапизм в этом ключе выступает не просто как бегство от реальности в иллюзорный мир, а как средство отдыха. Чем тяжелее жизнь конкретно индивида, тем больше потребность в таком отдыхе. Туризм – «облегченная» форма социального эскапизма, когда экзистенциальные мотивы уходят на второй план, а на первом оказывается желание получения новых впечатлений, которые бы помогли обрести веру в возможность изменения личной жизненной стратегии. При этом посещение любой географической точки ограничено по времени и содержит очень четкую программу посещений. Понимание культурных обычаев, особенностей социальной организации, истории конкретного региона больше не обязательно. Главным в туристическом путешествии становится посещение большего количества точек для накопления сумбурного набора воспоминаний. Как пишет В.В. Волков, который посвятил множество своих исследований проблеме эскапических настроений в туристической практике, «творческая компонента путешествия от туриста, чаще всего, ускользает, её замещает эффект присутствия, который проявляется, к примеру, в хаотичном и стереотипном фотографировании на фоне известной достопримечательности» [6].

Таким образом, современный туризм воплощает в себе сразу несколько эскапических характеристик. Во-первых, очевидно проявление номадизма: перемещение по миру, отсутствие привязки к конкретному месту, невозможность установки крепких социальных связей. Во-вторых, с точ-

ки зрения индивида, он в процессе туристического отдыха совершает некий переход, трансгрессивный выпад, изменяет себя на ментальном уровне, становясь наблюдателем неясного и незнакомого и пытаясь поглотить это. Трансгрессивность в самом широком смысле наблюдается и на уровне языка: слова чужого языка теряют смысл, грани между означаемым и означающим теряются, образуется возможность выхода за собственный предел. В-третьих, вне зависимости от оценки индивидом собственных действий, туризм – это симулякр путешествия. Его перемещение в пространстве реально, но на всех остальных уровнях поглощаемая им информация симулятивна, культурные объекты организаторы путешествий подбирают так, чтобы турист увидел то, что ожидает увидеть, а не то, что на самом деле может отражать культурные особенности региона. Главным для туриста становится не бытие в новой точке, а лишь эффект присутствия в ней. Для него создаются легенды, которые наиболее понятно и искаженно излагают историческое прошлое местности. Туризм – это потребление, тогда как традиционная модель путешествия направлена на познание.

Таким образом, проведенное исследование свидетельствует о том, что между концептами постклассической философии и практиками эскапизма существует взаимная связь. Изменение социокультурных моделей, которые произошли во второй половине XX в., подвигло философов-постструктуралистов к осмыслению новой роли индивида в социальном бытии. Результаты таких размышлений привели к созданию теоретического базиса, с помощью которого возможны интерпретации практического воплощения новой модели социокультурного бытия, сущность которой в изоляции. Так, номадизм связан с ускорением перемещения информации и людей в пространстве. Как жизненная стратегия индивида он может восприниматься в двух разных ключах. С одной стороны, как некий духовный поиск, который осуществляет индивид в процессе своего скитания. Цель этого поиска – как разрешить внутренние противоречия индивида, так и снять напряжение в отношениях с обществом. С другой стороны, номадизм может быть подобен бессмысленному скитанию, единственная цель которого – постоянная смена локаций, снятие необходимости соблюдения социального регламента и нежелание устанавливать устойчивые социальные контакты.

Сам процесс разрыва корневой принадлежности индивида к социальным институтам можно рассматривать на двух уровнях: на уровне погружения в виртуальную реальность и на уровне постоянного перемещения в пространстве с целью выйти за пределы собственной онтологической модели. В первом случае создается новая модель мироощущения, в которой реальность раскалывается на физическую, виртуальную и фантазийную. Во втором случае попытка преодоления привязанности к определенному месту для получения новых когнитивных импульсов не является ощущением предела в полном смысле, а представляет лишь симуляцию акта трансгрессии.

Эскапизм современного индивида характерен тем, что в попытке избавиться от реальности с ее довлеющими социальными функциями индивид предпочитает воспринимать лишь те явления, которые отвечают его запросам на расслабление. Чем дальше индивид уходит от социальной реальности в симуляцию, тем более он противится возвращению в нее, продуцируя все большее количество симулякров, которые, с одной стороны, выстраивают модель комфортного существования, с другой – делают эскапизм необратимым свойством жизненной стратегии.

Литература

1. Делез Ж. Логика смысла / Ж. Делез ; пер. Я.Я. Свирского. – Екатеринбург : Раритет, 1998. – 480 с.
2. Лакан Ж. Инстанция буквы, или Судьба разума после Фрейда / Ж. Лакан ; пер. с фр. А.К. Черноглазова, М.А. Титовой. – М. : Логос, 1997. – 184 с.
3. Фуко М. О трансгрессии / М. Фуко // Танатография эроса / пер. Сергея Фокина. – СПб. : Мифрил, 1994. – С. 111–133.

4. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Ж. Бодрийяр ; пер. с фр. С.Н. Зенкина. – М. : Добросвет, 2000. – 389 с.

5. Бодрийяр Ж. В тени тысячелетия, или Приостановка Года 2000 / Ж. Бодрийяр // Археология будущего [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000326/index.shtml>.

6. Волков В.В. Туризм в эпоху постмодерна / В.В. Волков [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://publishing-vak.ru/file/archive-philosophy-2012-1/5-volkov.pdf>.

Аннотация

Остапова В. В. Формы социального ухода в концептах постклассической философии. – Статья.

В статье рассматриваются современные формы социальной изоляции индивида через призму концептов постклассической философии. Проанализированы такие концепты постструктурализма, как «номадизм» Жюльи Делеза, «трансгрессия» Мишеля Фуко и «симулякр» Жана Бодрийяра. Выявлен исследовательский потенциал указанных постструктуралистских концептов для анализа явления социального эскапизма и иных жизненных стратегий, направленных на изоляцию индивида, таких как погружение в виртуальную Сеть, хаотичный стиль путешествий, обрыв социальных связей, вследствие индифферентного потребления. Дан анализ распространенного явления эскапического туризма, совмещающего в себе практическое воплощение всех указанных концептов. Проведена параллель между теоретическим осмыслением состояния современной культуры и ее практиками. Определенно, что связь между теоретическим осмыслением социальной изоляции и ее практическими формами имеет опосредованный характер, но при этом теория и практика взаимообусловлены.

Ключевые слова: социальная изоляция, эскапизм, номадизм, трансгрессия, симулякр.

Анотація

Остапова В. В. Форми соціального догляду в концептах посткласичної філософії. – Стаття.

У статті розглядаються сучасні форми соціальної ізоляції індивіда через призму концептів посткласичної філософії. Проаналізовано такі концепти постструктуралізму, як «номадизм» Жюльи Дельоза, «трансгресія» Мішеля Фуко й «симулякр» Жана Бодріяра. Виявлено дослідницький потенціал зазначених постструктуралістських концептів для аналізу явища соціального ескапізму й інших життєвих стратегій, спрямованих на ізоляцію індивіда, таких як занурення у віртуальну мережу, хаотичний стиль подорожей, обривання соціальних зв'язків, унаслідок індиферентного споживання. Подано аналіз поширеного явища ескапічного туризму, що поєднує в собі практичне втілення всіх зазначених концептів. Проведена паралель між теоретичним осмисленням стану сучасної культури і її практиками. Безумовно, зв'язок між теоретичним осмисленням соціальної ізоляції та її практичними формами має опосередкований характер, але при цьому теорія і практика взаємозумовлені.

Ключові слова: соціальна ізоляція, ескапізм, номадизм, трансгресія, симулякр.

Summary

Ostapova V. V. Forms of social care in the concepts of post-classical philosophy. – Article.

The article deals with modern forms of social exclusion through the prism of individual concepts of post-classical philosophy. Analyzed such concepts as the post-structuralism “nomadism” Gilles Deleuze, “transgression” of Michel Foucault and “simulacrum” of Jean Baudrillard. Research revealed the potential of these poststructuralist concepts for the analysis of the phenomena of social life of escapism and other strategies aimed at individual isolation, such as – immersion in a virtual network, chaotic style of travel, broken social ties due to the indifferent consumption. The analysis of common phenomena escapist tourism, combining a practical implementation of these concepts. Drawing a parallel between the theoretical comprehension of the state of contemporary culture and its practices. Specifically, that the relationship between the theoretical understanding of social exclusion and its practical forms is mediated, but at the same time, theory and practice are interdependent.

Key words: social isolation, escapism, nomadism, transgression, simulacrum.

УДК 130.2

Д. В. Петренко
кандидат філософських наук, докторант,
доцент кафедри теорії культури і філософії науки
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

ОНТОЛОГІЯ ЖИЛЯ ДЕЛЬОЗА: ВІЧНЕ ПОВЕРНЕННЯ Й ВИПАДОК

Французький філософ Жиль Дельоз є центральною фігурою французької філософії другої половини ХХ сторіччя. Одним із найбільш дискусійних і актуальних питань серед дослідників філософії Ж. Дельоза є можливість створення цілісної інтерпретації доробку філософа, яка б могла об'єднати роботи різних періодів. На нашу думку, подібна інтерпретація можлива лише на основі реконструкції онтології Ж. Дельоза. Філософія Ж. Дельоза довгий час розглядалася лише в контексті так званої філософії постмодерну, що призвело до ігнорування важливої онтологічної тези філософа: «Буття однозначне» [5, с. 54]. Ця теза простежується від одного з центральних текстів Ж. Дельоза «Відмінність і повторення» («від Парменіда до Гайдеггера виникав той самий голос, відлуння якого створювало розгортання однозначного. Один голос створює гул буття» [5, с. 54]) до написаної спільно з Ф. Гваттарі пізньої роботи «Що таке філософія?», де постулюється «нескінченності великої Ритурнелі, яка постійно змінюється фразою септету, піснею всесвіту, до- або постлюдського світу» [7, с. 243]. Тими дослідниками, які сприйняли у філософії Ж. Дельоза лише постмодерністські проінтерпретовані концепти «номадизму», «складки» й «ризому», онтологічна теза про однозначність мовби не помічалася, адже була затьмарена «шизопоотоками», що звільняють, і «складками», які розгортаються. Отже, мета статті – реконструкція онтології, створеної Ж. Дельозом.

Ствердження Ж. Дельозом «єдиноголосся», однозначності Буття повною мірою аналізується лише в інтерпретації Алена Бадью, яка розроблена в книзі «Дельоз. Шум буття» і провокаційно розглядає філософію Ж. Дельоза в контексті платонізму. Незважаючи на дуже витончений аналіз платонізму філософії Ж. Дельоза, робота А. Бадью «Шум буття» – це, за визначенням філософа Деніса Скопіна, «потужне метафізичне прочитання на високому аналітичному рівні» [1, с. 171], усе ж є дещо спекулятивною. Американський філософ Альберто Тоскана відзначив: «Важко не засвідчити несприятливі ефекти полемічного спрямування книги, яка є необхідною, задля того щоб відправити «дельозіанців» у нокаут, перетворивши їхнього великого вчителя на таємного неоплатоніка або примарного неопармедіанця. Ця невдала спрямованість пояснює, чому Бадью подвоївся між, з одного боку, ретельним прочитанням, яке вказує на більшість заборонених і проблематичних галузей філософії Дельоза, з іншого боку, радикальним викривленням ідей Дельоза, яке легко визначити» [10, с. 232].

Центральна теза роботи А. Бадью справді є радикальним викривленням думки Ж. Дельоза: «Філософія Дельоза побудована навколо метафізики Єдиного» [1, с. 28]. Ця теза, звичайно, не витримує будь-якої критики. Ж. Дельоз неодноразово акцентував у своїй концепції вихід за межі опозиції «множинне/Єдине». Наприклад, спростуванню філософії Єдиного присвячено багато місця в роботі «Відмінність і повторення» [5, с. 146, 158]. У праці «Тисяча плато» Ж. Дельоз разом із Ф. Гваттарі виносять вирок Єдиному: «Немає більше ніякого віднесення до Єдиного (Un) як до суб'єкта чи об'єкта, як до природної чи духовної реальності, до образу чи світу» [8, с. 8].

Думка Ж. Дельоза будувалась на протистоянні трансцендентній лінії в філософії, що йде від Платона до Гегеля, і постулювала в чомусь навіть ортодоксальну іманентність, звідси особливий інтерес Ж. Дельоза до філософії стоїків, Спінози, Ніцше, Бергсона, які становлять нібито альтернативну платонізму лінію філософування. Але А. Бадью стверджує, що Ж. Дельоз бореться з платонізмом-фантомом, ніцшевським конструктом, тоді як від «справжнього» платонізму філософ не надто далеко відійшов. І це зближен-

ня А. Бадью відбудовує в спекулятивній інтерпретації дельозівської вимоги «однозначного Буття».

Спроба А. Бадью вписати дельозівський «один єдиний голос за тисячоголосу множинність, один єдиний Океан за всі каплі, єдиний голос Буття за всіх сухих» [5, с. 362] у метафізику Єдиного Платона насправді не більше ніж хитра маніпуляція, за допомогою якої А. Бадью намагається трансцендувати дельозівську філософію іманентного. Інтерпретація А. Бадью заснована на його полеміці з Ж. Дельозом щодо статусу іманентності і трансцендентності. А. Бадью намагається створити онтологію, засновану на математичній теорії множин, і тому для філософа будь-яка, навіть така неортодоксальна спроба ствердження однозначного Буття позначає неминуче введення основи й підкорення Єдиному, що, безумовно, спірно.

Але все ж таки головною заслугою А. Бадью є акцентуація на незручних постмодерних апологетах Ж. Дельоза аспектах учення філософа, що повинна стати підґрунтям для більш обережної реконструкції онтології Ж. Дельоза.

Як же розуміти дельозівську вимогу однозначності Буття? Що означають твердження: однозначне Буття «є однаковим у всіх своїх модульностях, але наслідки неоднакові. Воно «рівне» для всіх, але самі вони не рівні» [5, с. 53] або «однозначне Буття – одночасно номадичне розподілення» [5, с. 55]? За визначенням А. Бадью, онтологічна єдність у філософії Ж. Дельоза «має наслідком не гармонію чи кореспонденцію між сутностями й навіть не «дещо середнє», в якому можна помислити взаємовідношення поза всякою сутнісною основою, але повне не-взаємовідношення, байдужість членів до будь-яких відносин» [1, с. 36]. Інакше кажучи, Ж. Дельоз хоче помислити онтологічну цілісність і водночас хаос сутностей, які не включені ні в яку ієрархію та позбавлені будь-яких привілеїв. Але ця цілісність в дійсності не припускає введення певного Єдиного, що стверджує себе у множинності. Однозначність парадоксальним чином повинна стверджувати можливість різноманіття форм Буття. Форм заздалегідь невизначених, оскільки буття – це ствердження відмінності. «Необхідно, – пише Ж. Дельоз, – щоб відмінність сама по собі була розчленуванням і зв'язком, щоб вона співвідносила відмінне з відмінним без усякого опосередкування тотожним і подібним, аналогічним або протилежним» [5, с. 148]. Очевидно, що таке мислення передбачає відмову від категоріального розподілу. Тому для того щоб помислити однозначність, Ж. Дельоз завжди починає із двох імен, які А. Бадью називає іменною двійкою, що дає змогу розрізнити, «з одного боку, стверджувальну й однозначну цілісність Буття, а з іншого боку, те, перед чим у самому собі Буття несподівано виникає і що є розмежуванням, неоднозначною диз'юнкцією сутностей» [1, с. 48].

На нашу думку, однією із центральних двійок у філософії Ж. Дельоза є «віртуальне/актуальне». Перш ніж детально проаналізувати двійку «віртуальне/актуальне» необхідно відзначити, що цій іменній двійці передувало введене в ранній роботі Ж. Дельоза «Ніцше і філософія» розрізнення активні/реактивні сили. У цій роботі Ж. Дельоз уперше переінтерпретує ніцшеанське поняття сили, яке пізніше стане таким значущим для постструктуралістських досліджень, що його будуть використовувати в контексті пошуків нового концептуального апарату, який зміг би протистояти як традиційному антропоцентризму, так і лінгвоцентризму структуралістів. Розрізнення активне/реактивне стає як вагомим методологічним інструментом досить-таки нестандартного прочитання філософії Ніцше в ранніх історико-філософських дослідженнях Ж. Дельоза, так і певним концептуальним рішенням, що спрямовувало філософію Ж. Дельоза

аж до центральної в пізніх творах мислителя іменної двійки віртуальне/актуальне.

У роботі «Образ-час» ім'я «віртуальне» визначається як певна вселенська Пам'ять, яка «не є здатністю мати спогади, це мембрана, що потрапляє в різноманітні режими: неперервність, а також і дискретність тощо» [2, с. 526]. Описуючи безсуб'єктну Пам'ять, Ж. Дельоз спирається на розроблену ним у ранній праці «Бергсонізм» інтерпретацію філософії Бергсона, що постулює «капітальне значення проблеми пам'яті». Такою назвою своєї книги Ж. Дельоз, мабуть, хотів підкреслити, що його робота є не лише коментарем до праць Бергсона, а швидше сміливою варіацією на певні центральні бергсонівські теми. Інтерпретуючи Бергсона, Ж. Дельоз намагається уникнути небезпеки зведення філософії Бергсона до християнського спіритуалізму, безумовно, наявного в роботах філософа. Ж. Дельоз очищує ідеї Бергсона від можливості їх включення в проекти глобальної телеології, подібної до розробок П'єра Тейяра де Шардена.

У віртуальному як Пам'яті або, за визначенням Ж. Дельоза, Буття-Пам'яті, що розвиває інтуїцію Бергсона [2, с. 400], минуле постає як «найбільш узагальнена форма певного вже-там, певного предиснування взагалі» [2, с. 400]. Відповідно до інтерпретації словенського філософа Славоя Жижека, це віртуальне і є реальним [11, с. 3], так як воно безперервно обумовлює уведення в наявність або актуалізацію певної нової сутності, що потенційно міститься у віртуальному, але досі не проявлена.

Проте віртуальне не варто розуміти як основу в класичному сенсі, так як у такому випадку воно б слугувало певним статичним зразком, відповідно до якого виявляється актуальне. Подібна модель дійсно б наближувала Ж. Дельоза до платонізму. Проте філософ мислить віртуальне не як ідеальний зразок, а як невпинну творчість актуального, що існує «скрізь усі свої актуальні лінії, які розходяться» [6, с. 305], долаючи платонічну спокусу ієрархізації, що підвищує віртуальне над актуальним.

Відмова від ієрархізованого мислення – завдання, яке поставлене Ж. Дельозом ще в ранніх історико-філософських роботах «Бергсонізм» (1966) і «Спіноза: філософія вираження» (1968). Інтерпретуючи бергсонівське вирішення дуалізму матерії і тривалості (поняття Бергсона, що позначає позапросторовий час), відповідно до якого матерія визначається як найбільш ослаблена ступінь тривалості, а тривалість розглядається як найбільш стиснута ступінь матерії, Ж. Дельоз проголошує необхідність, «починаючи з монізму, перевідкрити дуалізм і пояснити його в новому плані» [6, с. 304].

У роботі «Спіноза і проблеми вираження» очевидний інтерес Ж. Дельоза до втіленого у філософії Бенедикта Спінози злиття постульованого філософією Декарта дуалізму *res cogitans* і *res extensa* в монізм, що визначає і мислення, і протяжність, на протиположності картезіанському дуалізму, як атрибути єдиної субстанції. Ж. Дельоз доходить висновку, що у філософії Б. Спінози субстанція конститується своїми атрибутами, а не є ноуменом, як, наприклад, стверджувалося у неокантіанських інтерпретаціях спінозизму, відповідно до яких атрибути – це пізнавальні схеми, що накидаються розсудком на ноуменальну субстанцію.

Згідно з інтерпретацією англійського філософа Роберта Пірсі, Ж. Дельоз «подібно до Спінози бачить вираження як подвійний рух, подвійний процес визначення й актуалізації» [9, с. 279]. Звідси своєрідна орієнтованість методу Ж. Дельоза на іменні двійки, які дають змогу не проводити розбивку буття на «секції», як це відбувається під час уведення категорій, а утримувати в мисленні однозначність, єдиногосся. Як відзначив французький філософ у кінці роботи «Відмінність і повторення», «спінозизму не вистачає лише перетворення єдиногосого в об'єкт чистого ствердження, обернення субстанції навколо модусів, тобто реалізації єдиногосого як повторення» [5, с. 362]. Продовження спінозистської іманентності у філософії, що стверджує актуалізацію віртуального як повторення, яке вводить відмінність, за умови утримання однозначності Буття, – сут-

ність подальшої філософської роботи Ж. Дельоза, яка, звичайно, не зводиться до метафізики Єдиного.

Будь-яка актуалізація віртуального є повторення, але не повторення того самого, а повторення, що несе відмінність. Таке повторення Ж. Дельоз називає натхненним Ф. Ніцше поняттям «вічне повернення», що позначає актуалізацію віртуальності як диференціацію, яка відмічає відмінність актуалізовану сутність. Це поняття Ж. Дельоз уводить у роботу «Ніцше і філософія». Відповідно до визначення Ж. Дельоза, «вічне повернення є результатом кидка гральних кісток, ствердження необхідності, число, яке об'єднує всі частини випадковості; але це й повернення першого етапу, повторення кидка, відтворення та перезатвердження самої випадковості. Доля у вічному поверненні, отже, є своєрідним «ласкаво просимо», адресованому випадковості» [4, с. 82]. Вічне повернення як актуалізація віртуальності є «викидання» випадковості, тобто актуалізація з віртуальності повинна завжди бути утвердженням малоїмовірного, а віртуальне завжди повинно бути певною нескінченною умовою явлення несподіваного.

Це один із найважливіших принципів онтології Ж. Дельоза: актуалізація віртуальності у вічному поверненні завжди є ствердження випадку. Але як можна обґрунтувати «вічну» актуалізацію малоїмовірного? Тут, власне, і можливе розуміння постійно повторюваної Ж. Дельозом тези про однозначність буття, яка на перший погляд суперечить філософії, що стверджує прояв або актуалізацію нового. Перш ніж розглянути цей аспект дельозівської філософії, ще раз уточнимо онтологічний статус вічного повернення.

Отже, вічне повернення не є поверненням Єдиного, яке підкорює множинне. Якщо певна форма буття відхиляється від наперед-даного зразка-Єдиного, вона повинна бути негайно виправлена, але для Ж. Дельоза не існує певного передзнання про однозначне буття, згідно з яким можна було б виправити відхилення. Така модель не здатна помислити відмінність. Вічне повернення не є законом, що накладається на світ. Тоді б віртуальне й актуальне мислилися як поєднання та розпад, який усе одно повертається до певної універсально відтворюваної моделі. Але в межах концепції Ж. Дельоза неможливе визначення Вічного повернення як закону, адже в такому випадку ми б мали справу з певним трансцендентним принципом, який би відтворював роз'єднане актуальне у визначеності віртуального. На цей шлях Ж. Дельоз забороняє нам вступати. Вічне повернення не є й певною закономірністю, яка керує розподіленням випадку. Адже тоді актуалізація на якомусь етапі почала б повторюватися, можна було б навіть прорахувати вірогідність того, що повертається. Але така доктрина позбавляє можливості актуалізації малоїмовірного. Актуалізація тоді була б повністю підкорена домінуючій актуальності, що заперечує віртуальний потенціал несподіваного й постулює повернення очікуваного. Якщо використати метафору «кидок гральних кісток» французького поета Стефана Маларме, яка вказує на можливість випадку, то, починаючи із другого кидка кісток, з'являється загроза повторення того самого, що знищує всі шанси ствердження малоїмовірного.

Отже, наближаючись до дельозівської інтерпретації вічного повернення, зауважимо, що для філософа, який прославляє можливість випадку, продовжуючи метафору С. Маларме, кидків кісток не може бути декілька, адже кожен наступний кидок неминуче веде до повернення того самого. Тому онтологія Ж. Дельоза постулює один єдиний кидок, який завжди стверджує малоїмовірне, тобто допускає актуалізацію лише несподіваного. Онтологія Ж. Дельоза – це не просто спроба обґрунтування можливості випадку, це проголошення повсюдності непрогнозованого випадку, який актуалізується з віртуальності. Мислення філософа, творчість письменника чи художника, розмисли вченого – це завжди певна співпричетність утвердженню випадку, що кожного разу несподівано актуалізується в онтологічно єдиному кидку кісток. Саме тому Ж. Дельоз називає цей процес вічним поверненням – концептом, який на перший погляд відводить від завдань філософії випадку. Як пише

А. Бадью, «вічно повертається ... кожного разу, як кинуто кістки, єдиний початковий кидок кісток, у владі якого утвердження випадку. У всіх кидках повертається той самий Кидок, адже буття метання незмінне у своїй продуктивній настанові: утверджувати випадок в одиничному моменті» [1, с. 102–103]. Вічне повернення – це повернення можливості випадку у вічному процесі актуалізації Буття, однозначність якого тепер є парадоксальною умовою актуалізації випадковості. Вічне повернення – це, за визначенням Ж. Дельоза, «утвердження всіх шансів в одиничному моменті, унікальний кидок усіх метань кістки, одне єдине Буття всіх форм і всіх часів, єдине завзяття всього існуючого, єдина ознака всього живого, єдиний голос гулу всіх голосів, відгомін усіх крапель води в морі» [3, с. 238]. Дельозівська онтологія оспівує оду утвердженню малоїмовірного й обґрунтовує вічну актуалізацію віртуального як безперервне збування випадку.

Література

1. Бадью А. Делез. Шум бытия / А. Бадью ; пер. с фр. Д. Скопин. – М. : Фонд науч. исслед. «Прагматика культуры», Логос-Альтера, 2004. – 184 с.
2. Делез Ж. Кино / Ж. Делез ; пер. с фр. Б. Скуратов. – М. : Ад Маргинем, 2004. – 622 с.
3. Делез Ж. Логика смысла / Ж. Делез ; пер. с фр. Я.И. Свирский // Делез Ж. Логика смысла. Фуко М. *Theatrum philosophicum*. – М. : Раритет ; Екатеринбург : Деловая книга, 1998. – С. 11–437.
4. Делез Ж. Ницше и философия / Ж. Делез ; пер. с фр. О. Хома ; ред. Б. Скуратов. – М. : Ad Marginem, 2003. – 392 с.
5. Делез Ж. Различие и повторение / Ж. Делез ; пер. с фр. Н.Б. Маньковская, Э.П. Юровская. – СПб : Петрополис, 1998. – 384 с.
6. Делез Ж. Эмпиризм и субъективность : опыт о человеческой природе по Юму. Критическая философия Канта : учение о способностях. Бергсонизм. Спиноза / Ж. Делез ; пер. с фр. Я.И. Свирский. – М. : ПЕР СЭ, 2001. – 480 с.
7. Делез Ж. Что такое философия? / Ж. Делез, Ф. Гваттари ; пер. с фр. С.Н. Зенкин. – СПб : Алетейя, 1998. – 288 с.
8. Deleuze G., Guattari F. A thousand plateaus : capitalism and schizophrenia / Transl. from the French by B. Massumi. – Minneapolis : University of Minnesota Press, 1987. – 585 p.
9. Piercey R. The Spinoza-intoxicated man : Deleuze on expression // *Man and World*. – 1996. – № 29. – P. 269–281.
10. Toscano A. To have done with the end of philosophy // *Pli*. – 2000. – No. 9. – P. 220–238.
11. Žižek S. The body without organs. – New York, London : Routledge, 2004. – 217 p.

Анотація

Петренко Д. В. Онтологія Жюльє Дельоза: вічне повернення й випадок. – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню філософії Жюльє Дельоза. Онтологічні розробки Ж. Дельоза – один із найбільш актуальних напрямів сучасної філософії. Мета статті – ре-

конструкція онтології Ж. Дельоза. У сучасних постдельозіанських філософських дослідженнях аналіз онтології французького філософа спирається на реактуалізацію концепту віртуального (А. Тоскано, Р. Пірсі, С. Жижек). Концептуалізація випадку у філософії Ж. Дельоза співвідноситься з іменною двійкою віртуальне/актуальне, що є наслідком рефлексій онтологічного повороту у філософії ХХ сторіччя, становить одну з найважливіших тенденцій актуального мислення. Отже, у філософії початку ХХІ сторіччя інтерпретації онтології Жюльє Дельоза спираються на три іменні двійки: 1) віртуальне й актуальне; 2) вічне повернення й випадок; 3) платонізм і антиплатонізм.

Ключові слова: віртуальне, актуальне, вічне повернення, випадок, онтологія.

Аннотация

Петренко Д. В. Онтология Жюльє Делеза: вечное возвращение и случай. – Статья.

Статья посвящена исследованию философии Жюльє Делеза. Онтологические разработки Ж. Делеза – одно из наиболее актуальных направлений современной философии. Цель статьи – реконструкция онтологии Ж. Делеза. В современных постделезианских философских исследованиях анализ онтологии французского философа опирается на реактуализацию концепта виртуального (А. Тоскано, Р. Пирси, С. Жижек). Концептуализация случая в философии Ж. Делеза соотносится с именной двойкой виртуальное/актуальное, что является следствием рефлексий онтологического поворота в философии ХХ века и составляет одну из важнейших тенденций актуального мышления. Таким образом, в философии начала ХХІ века интерпретации онтологии Жюльє Делеза опираются на три именные двойки: 1) виртуальное и актуальное; 2) вечное возвращение и случай; 3) платонизм и антиплатонизм.

Ключевые слова: виртуальное, актуальное, вечное возвращение, случай, онтология.

Summary

Petrenko D. V. Gilles Deleuze's ontology: the eternal return and the case. – Article.

The article deals with the interpretation of the virtual concept. Philosophy of Deleuze is one of the most topical trends of modern philosophy. The purpose of the given article is to study the directions of conceptualization of virtuality in ontology of Deleuze. In a number of modern post-Deleuzian philosophical conceptions the virtual concept is defined even more broadly and is corresponded to the concept of actual (A. Toscano, R. Piercey, S. Žižek). The virtual in philosophy of Deleuze is an extension of the ontological turn and is one of the most important tendencies of hot cognition. Therefore, in the philosophy of the beginning of the XXI century the interpretation of Deleuzian ontology is used in three nominal deuce: 1) virtual and actual; 2) eternal return and case ; 3) Platonism and antiplatonism. These strategies of ontological reconstruction of Deleuze's philosophy do not present integrally all possible.

Key word: virtual, actual, eternal return, case, ontology.

УДК 82-993+81'22

К. В. Райхерт
кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії естественних факультетов
Одеського національного університета імені І. І. Мечникова

АМЕРИКАНСКИЙ ПИН-АП 1940-Х ГОДОВ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ СЕМИОЛОГИИ РОЛАНА БАРТА

Во время Второй мировой войны одним из видов отдыха и развлечения для американских военных были фотографии и картинки пин-ап, на которых были изображены почти обнажённые красивые молодые женщины. Самых этих изображённых женщин в американской массовой культуре принято называть «pin-up girls». Изображения pin-up girls крепились везде, от внутренней части шлемов до куонсетских ангаров [14, р. 114]. Благодаря тому, что фотографии и картинки pin-up прикреплялись, они и получили это устойчивое наименование – от глагола to pin up ‘прикалывать’, ‘прикреплять’; а уже от наименования фотографий и картинок пошло наименование моделей и изображённых определённым образом женщин – pin-up girls [6]. Пин-ап является объектом исследования, прежде всего, дисциплин, исследующих визуальное искусство в частности и культуру в целом [7; 8; 9; 14], условно говоря «porn studies» – новой области междисциплинарного научного знания, связанного с исследованиями порнографии [10; 11; 13]. Между тем вне поля зрения исследователей обычно оказывается семиотический аспект исследования пин-ап, хотя изображения пин-ап вполне могут рассматриваться как иконические знаки.

Здесь необходимо сразу же уточнить один момент. Современная семиотика представляет собой ряд школ и направлений как теоретического, так и прикладного характера. В целом семиотические исследования проводятся не только самой семиотикой, но и семиологией. Первая традиционно восходит к американскому философу Ч.С. Пирсу. Известными её представителями являются Ч.У. Моррис, Р. Карнап, Т. Себеок. Вторая традиционно связывается с именем Ф. де Соссюра. Её наиболее известными представителями являются А. Сеше, Ш. Балли, Э. Бенвенист, Л. Ельмслев, Р. Барт, У. Эко. Так или иначе, семиотика и семиология в целом понимаются как науки о знаках и знаковых системах. Это означает, что принципиального различия по объекту исследования между семиотикой и семиологией нет. Это, в свою очередь, позволяет рассматривать семиотику и семиологию как наименования одной и той же научной дисциплины, которая изучает знаки и всё, что с ними связано [12], хотя истины ради следует отметить, что Международная ассоциация семиотики в 1969 году рекомендовала употреблять слово «семиотика» в более широком смысле, чем слово «семиология» [5, с. 183]. В настоящей работе пин-ап рассматривается в свете семиологии Ролана Барта.

Выбор семиологии Р. Барта в качестве методологического инструментария исследования мотивирован тем, что зачастую такие сложные означающие, как фотографии или рисунки, требуют расшифровки тех способов, какими эти образы были закодированы или наполнены смыслом. Р. Барт занимается этой проблемой в своей статье «Риторика образа».

На основании сказанного выше можно сформулировать цель исследования – рассмотреть американский пин-ап 1940-х годов с точки зрения семиологии Ролана Барта.

В своей статье «Риторика образа» Р. Барт, изучая рекламный плакат некоей марки макарон, показывает, как фотографический образ функционирует на «денотативном» и «коннотативном» уровнях. Частью этой проблемы «прочтения» образов является то, что они функционируют по принципу зрительной аналогии, а не комбинации фоном (как в естественном языке). Другими словами, они оказываются мотивированными (иконическими) означающими. Обыватель видит, что картинка «приобретает смысл» частично оттого, что он опознаёт в ней что-то похожее. Это денотативное значение. Однако Р. Барт говорит, что «буквального изображения в чистом виде (по крайней мере, в пределах рекламы)

попросту не существует» [2, с. 308]. Рисунок или фотография в этом контексте понимаются не иначе, как часть сообщения, часть чьей-то попытки сообщить что-либо. Это – коннотативное значение образа. Это – сообщение с особым культурным значением, которое накладывается на уже имеющееся денотативное значение образа. Чтобы расшифровать данное сообщение, необходимо для начала определить, как оно было зашифровано, то есть определить степень, в которой то, что обычно является знаком в собственном смысле слова (фотография пакета макарон), теперь стало служить обоснованием явления за пределами их денотативной ценности (качества макарон, которые рекламодавец хочет подчеркнуть как соблазнительные). Р. Барт упоминает цветовую гамму рекламного объявления и присутствие сладкого перца, помидоров и чеснока, которое он прочитывает как указание на «итальянскость» – важное, по мнению обывателя, качество при выборе макарон. Он также допускает, что видимая произвольность и бессистемность, с которой эти продукты, как видятся, вываливаются из сумки для покупок, предполагает изобилие и щедрость, которые призваны напомнить покупателям о счастливым домашнем очаге и богатом столе. Эти черты являются элементом конструкции данной фотографии, выбором, сделанным фотографом и рекламодавателем с намерением увеличить силу предложения и убеждения этого «натурального» образа.

Для Р. Барта уникальным качеством фотографии является её способность умалчивать собственное кодирование, то, что она призвана донести какое-либо сообщение «в той мере, в какой оно предполагает отсутствие кода, задача денотативного сообщения состоит в том, чтобы натурализовать сообщение символическое, придать вид естественности семантическому механизму коннотации. Хотя реклама фирмы «Пандзани» [выпускающей макарон] переполнена различными «символами», её буквальное сообщение является самодостаточным; это-то и создаёт впечатление естественного присутствия предметов на фотографии; возникает иллюзия, будто рекламное изображение создано самой природой; представление о валидности систем, открыто выполняющих определённое семантическое задание, незаметно уступает место некоей псевдоистине; сам факт отсутствия кода, придавая знакам культуры видимость чего-то естественного, как бы лишает сообщение смысловой направленности» [2, с. 312].

По сути, целью Р. Барта в «Риторике образа» было выявление, экспозиция сконструированности того, что на первый взгляд представляется естественным, а также предположение, как выстроенный образ, подобно слову или предложению, можно зашифровать или наполнить смыслом. Эти идеи применяются одинаково к образам, которые в значительной степени являются управляемыми и разработанными, однако которые зритель воспринимает пассивно, как надёжные признаки естественности и реальности.

В контексте семиологии Р. Барта пин-ап как систему знаков необходимо исследовать на денотативном и коннотативном уровнях. Денотативный уровень предполагает, что исследователь имеет дело с первичным языком чистой информации: «Означающее находится со своими означаемыми в отношении системной обусловленности, релевантности, без риторических и «идеологических» наслоений» [4, с. 453]. В случае с пин-ап это означает, что исследователь имеет дело с тем, что «буквально» «прочитывается», когда он смотрит на рисунок или фотографию *pin-up girls*. Идеалом *pin-up girls* в 1940-х годах считались так называемые «Petty girls» и «Varga girls». Этим девушкам (*girls*) обычно изображали в дамском белье или полуобнажёнными. Когда изображалась

одежда *pin-up girls*, её изображали цепляющейся за тело девушки, причём таким образом, чтобы якобы случайно открывались бы обозрения те части тела, которые девушка скрывала с помощью одежды. Этот момент обусловлен тем фактом, что А. Варгас, который придумал образ *Varga girls*, часто рисовал с обнажённой натуры, а потом дорисовывал одежду. *Pin-up girls* на рисунках были шикарными девушками с красиво развевающимися или завитыми волосами, натуральными розовыми щеками, блестящими глазами, длинными ресницами и накрашенными губами и ногтями. Несмотря на то что *pin-up girls* явно выступали как сексуальные объекты, их можно было считать за девушек, которые жили по соседству, эта идея потом была воплощена в полной мере в журнале *Playboy*. Подчёркивание женской красоты, акцент с помощью цветов, ленточек и, конечно, женского нижнего белья передавали как чувственность, так и роскошь женщины. *Pin-up girls* часто изображались в экстравагантной и рационализованной одежде, например, в шёлковых negligé или чулках. Не менее важным в пин-ап была поза изображаемой девушки. Художник пин-ап представлял, показывал и стилизовал женское тело. Физика *pin-up girls* выглядела так: длинные ноги, маленькая грудная клетка, полная грудь, нежные части тела, тонкие руки и ноги, как у куклы. Ноги вырастали из тела и завершались остроконечными ступнями, что создавало иллюзию, будто ноги ещё длиннее, даже если *pin-up girls* стояли на цыпочках. Руки часто изображались за головой, что создавало иллюзию, что девушка как бы готова к сексуальным объятьям, чему также способствовало то, что грудь резко выдавалась вперёд [7, р. 6–10]. Как пишет Деспина Какудаки, «изображаемая фигура обычно имела взгляд, направленный прямо на предполагаемого зрителя, и это воображаемое обоюдное узнавание (*recognition*) между зрителем и моделью придавало пин-ап её характерную привлекательность и сексуальное содержание» [10, р. 339]. Благодаря всем этим элементам, создавалось впечатление, что *pin-up girls* флиртуют со зрителем, более того, что *pin-up girls* предлагают себя зрителю как товаризованный объект. Этот момент подводит к коннотативному уровню пин-ап.

С точки зрения Р. Барта, наряду с более или менее твёрдым значением, которым обладает слово, оно такжеற்பитано множеством текучих, изменчивых идеологических смыслов, которые слово приобретает в контексте своих употреблений. Эти смыслы создают коннотативную систему текста: «Коннотативная система есть система, план выражения которой сама является знаковой системой» [2, с. 312]. Именно Р. Барт обратил внимание на то, что человеческое общество нуждается в фиксации вторичных смыслов и что в структуре языка заложена возможность удовлетворения этой потребности. Коннотативные смыслы либо характеризуют сам денотат, либо выражают отношение субъекта речи к её предмету, раскрывают коммуникативную ситуацию, указывают на тип употребляемого дискурса и т. п., и поэтому они зависимы от социокультурного контекста. Р. Барт утверждает, что коннотативные означаемые являются также сутью, «фрагментом идеологии», которые «натурализуются» благодаря коннотативным означаемым, принадлежащим денотативной системе.

Коннотативный уровень пин-ап строится на том аспекте, что запечатляемые на фотографиях или рисунках *pin-up girls* предстают как товаризованный объект сексуальных желаний. Сама история пин-ап говорит об этом. В период, предшествовавший возникновению пин-ап в 1930–1940-е годы, пин-ап как визуальный жанр был связан с рекламой и популярными иллюстративными стилями середины XIX века: «Он (пин-ап – *K. P.*) уходит своими корнями в *cartes postales* (почтовые карточки) экзотических мест, фотографии и рисунки в стиле ню (*art nudes*), портреты актрис театра бурлеска, эротические фотографии, «Маленький Египет» («*Little Egypt*») (в данном случае речь идёт о трёх коротеньких фильмах, созданных в 1897 году; в этих фильмах показывался танец живота в исполнении трёх танцовщиц, известных под общим именем «Маленький Египет» – *K. P.*)

и хучи-кучи танцы (*the hoochie-coochie dances*), продемонстрированные на Чикагской всемирной ярмарке в 1893 году (сексуально-провокационный танец живота, такой же как «Маленький Египет» – *K. P.*), сигаретные карточки (*cigarette cards*) (маленькие коллекционные карточки с картинкой, которые помещались в пачки сигарет, – *K. P.*), ранние киноафиши и канкан. В 1890-е годы революция в технологии печати позволила даже самым мелким журналам печататься с иллюстрациями. Изображения сцены и актрис бурлеска и «французских» моделей появлялись на разнообразных печатных рекламных материалах, от сигаретных карточек до театральных афиш. С точки зрения истории искусства пин-ап – это огромный рецикл популярной и коммерческой репрезентации. Предшественники пин-ап, такие рекламные сущности, как «Девушка Гибсона» (*the Gibson Girl*) (рисованный образ идеальной девушки, придуманный американским художником Чарльзом Даной Гибсоном в начале 1890-х годов, – *K. P.*) и «Девушка Кристи» (*the Christy Girl*) (рисованный образ идеальной девушки, придуманный американским художником Ховардом Чендлером Кристи под влиянием «девушек Гибсона» в начале 1900-х годов, – *K. P.*), раскрыли коммерческий потенциал Новой Женщины (*the New Woman*)» [10, р. 344]. Собственно, именно с этого и начинается использование эффективного способа привлечения внимания к товару в рекламе – изображения красивых девушек, желательно почти раздетых догола.

По всей видимости, наиболее значимыми из всего вышперечисленного были визитные карточки актрис бурлеска второй половины XIX века для презентации самих себя [8, р. 43]. Эти визитные карточки можно было часто найти в так называемых «зелёных комнатах» (специальных помещениях в театре или студии, где актеры готовились к выходу на сцену), где их прикалывали (*pinned up*) или прикрепляли «на зеркалах, газовых горелках или шкафах для одежды» [8, р. 43]. Понимая силу фотографической рекламы в деле продвижения театральных представлений, актрисы сами создавали свой образ с целью сделать себя публично узнаваемыми. Узнаваемость не только в пределах театра, но и за его пределами бросала вызов условиям положения женщины в обществе [8, р. 45]. Чтобы представить, насколько сложный и подрывной характер носил образ актрисы в XIX веке, необходимо понять, что взгляды XIX века на потенциал женщины были неразрывно связаны с сексуальностью женщины, которая, в свою очередь, была связана с уровнем узнаваемости женщины в обществе: независимо от расы, класса и связей было принято считать, что чем более публична женщина, тем более публична её доступность, сексуальность [8, р. 29]. Становясь объектом сексуальных фантазий, известные актрисы начала XX века, не важно, нарисованные или сфотографированные для плакатов, понимали, что таким образом они будут продаваться для «личного развлечения (*personal entertainment*)» [9]. Немаловажную роль в этом сыграл созданный в 1894 году Германом Каслером мутоскоп, разновидность стробоскопов, специальных механических приспособлений для демонстрации оптических иллюзий. В мутоскопы загружались картинки с изображениями известных актрис, которые можно было просматривать за определённую плату.

В дальнейшем именно реклама актрис развилась в ряд направлений в искусстве пред-пин-ап и пин-ап первой половины XX века: упомянутые ранее «девушки Гибсона» и «девушки Кристи»; а также подобные им «девушки Бринкли» (*the Brinkley Girl*), рисованный образ идеальной девушки, придуманный американским художником Неллом Бринкли в период Первой мировой войны, «девушки Хэлда» (*the Held Girl*), рисованный образ идеальной девушки, придуманный американским художником Джоном Хэлдом-младшим в 1920-е годы, «девушки Бенды» (*the Benda Girl*), рисованный образ идеальной девушки, придуманный польско-американским художником Владиславом Бендой, американскими художниками Джорджем Лепале и Расселом Паттерсоном в 1910–1920-е годы, – всё вместе это называется «искусство гламура» (*glamour art*); «cheesecake»

(буквально с английского языка «творожный пудинг»), фотографии с обнажённой миловидной и стройной красоткой или с красоткой со стройными ногами; «девушка Пэтти» (*Petty girl*), рисованный образ идеальной девушки, придуманный американским художником Джорджем Пэтти в 1933 году для журнала *Esquire*; «девушки Варга» (*Varga girls*), рисованный образ идеальной девушки, придуманный перуанско-американским художником Альберто Варгасом в начале 1940-х годов для журнала *Esquire*. Именно последние три направления стали наиболее популярными во время Второй мировой войны. В годы войны и возникло словосочетание, благодаря которому пин-ап получил своё название, – «pin-up girl». Впервые это слово было употреблено 30 апреля 1943 года в военном журнале *Yank*. Вот как популярность *pin-up girls* среди американских солдат в годы Второй мировой войны описывает Роберт Сикелз: «Популярные журналы, в целях повышения продаж, поддались повальной моде. Как результат, журналы, такие как *Time* и *Life*, иногда стали помещать *pin-up girls* на обложки; популярность *pin-up girls*, которая началась с солдат, стала национальным феноменом. Журнальными образами, которые больше всего нравились солдатам (не случайно, что это были изображения суперсексуальных *pin-up girls*), были рисунки хорошо сложенных женщин в исполнении Альберто Варгаса, названные «девушки Варга»; эти рисунки появлялись на страницах ежемесячного издания *Esquire*. Сами рисунки были настолько провокационными, что в 1944 году главный почтмейстер США вынужден был запретить их почтовую рассылку; в результате популярность журналов, в которых эти рисунки помещались, резко упала. *Pin-up girls* были наиболее популярны среди пилотов истребителей, которые рисовали их на носках своих самолётов и вообще именовали свои самолёты по именам нарисованных на носу самолёта *pin-up girls*, нежели по серийному номеру» [14, p. 116].

В целом изображения *pin-up girls* для военных служили субститутом того, чего не было в армии или на флоте, – женщин. В какой-то мере эти рисунки снимали сексуальное напряжение у военных легитимным образом, так сказать «играли десексуализирующую роль». В этом смысле роль искусства *pin-up girls* можно сравнить с той же ролью, которую исполняет женский стриптиз в эссе Р. Барта «Стриптиз» [3]: зрителю представляется на обозрение сексуальный объект, который своей сконструированностью и легитимностью на самом деле является десексуализированным объектом.

Здесь очень важно, что объект сконструирован и легитимен. Сконструированность объекта говорит о том, что он не натуральный. Однако эта ненатуральность не распознаётся так просто обычным зрителем. Для того чтобы зритель увидел ненатуральность, ему нужно подняться на коннотативный уровень; он же воспринимает как картинку с *pin-up girls*, так и стриптиз на денотативном уровне, то есть как нечто натуральное. Если же зритель поднимется на коннотативный уровень, он обнаружит ненатуральность обозреваемого объекта, а также легитимность этого объекта в общественном сознании, то есть на идеологическом уровне. В этом месте уже речь идёт о таком виде коннотации, который Р. Барт называет «миф».

Р. Барт, описывая современные «мифы» в работе «Миф сегодня» [1], определяет их как совокупность коннотативных означаемых, образующих латентный идеологический уровень дискурса. В функциональном плане назначение мифа оказывается двояким: с одной стороны, он направлен на деформацию реальности, имеет целью создать такой образ действительности, который совпадал бы с ценностными ожиданиями носителей мифологического сознания; с другой – миф чрезвычайно озабочен сокрытием собственной идеологической стороны, так как всякая идеология хочет, чтобы её воспринимали не как одну из возможных точек зрения на мир, а как единственно допустимое (ибо единственно верное) его изображение, то есть как нечто «естественное», «само собой разумеющееся»; миф стремится выглядеть не «продуктом культуры», а «явлением природы»; он не скрывает свои коннотативные значе-

ния, он их «натурализует». И самое важное в мифе – это его главный принцип: «превращение истории в природу» [1, с. 289].

Миф пин-ап построен на идеях феминизма. Как уже указывалось ранее, публичная сексуальность женщины давала самой женщине возможность быть узнаваемой и тем самым занимать определённое положение в обществе. Пин-ап изображает сексуально привлекательных женщин. Эти изображения оказывали влияние не только на мужчин, которым *pin-up girls* «навязывались» как легитимный сексуальный объект, но и на женщин, которые стремились походить на *pin-up girls* во всём: фигурой, макияжем, одеждой, чтобы в сознании мужчин заместить *pin-up girls* или же им соответствовать. Для феминистического движения это было очень важно: чем больше выставляется напоказ сексуальность женщин, тем привычнее их сексуальность в общественном сознании становится, таким образом, происходит перенасыщение и публичный образ женщины десексуализируется в обществе. Это позволяет женщине занимать своё место в обществе не потому, что она является сексуальным объектом, а по каким-то иным качествам.

В завершении следует отметить следующее. Семиологическое измерение американского пин-ап 1940-х годов может быть выделено на двух уровнях: денотативном и коннотативном. Денотативный уровень пин-ап представляет собой эстетику изображения *pin-up girls*. Коннотативный уровень пин-ап зависит от того, кто является потребителем пин-ап. Если речь идёт о мужчинах, то для них *pin-up girls* предстают как товаризованный объект сексуальных фантазий, задачей которого является удовлетворение сексуальных желаний гетеросексуальных мужчин. Если речь идёт о женщинах, то для них образ *pin-up girls* служит феминистическим мифом, призванным десексуализировать образ женщины в обществе и таким образом позволить женщине занимать подобающее место в обществе не по критерию публичной сексуальности, а по каким-то иным критериям; другими словами, позволить женщине быть наравне с мужчиной в обществе. Так выглядит семиологическое измерение американского пин-ап 1940-х годов в свете семиологии Ролана Барта.

Литература

1. Барт Р. Миф сегодня / Р. Барт ; пер. с франц. С.Н. Зенкина // Барт Р. Мифологии / Р. Барт ; пер. с франц., вступ. ст. и коммент. С.Н. Зенкина. – М. : Академический проект, 2008. – С. 265–323.
2. Барт Р. Риторика образа / Р. Барт ; пер. с франц. Г.К. Косикова // Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика / Р. Барт ; сост., ред. общ. ст. Г.К. Косикова. – М. : Прогресс, 1989. – С. 297–319.
3. Барт Р. Стриптиз / Р. Барт ; пер. с франц. С.Н. Зенкина // Барт Р. Мифологии / Р. Барт ; пер. с франц., вступ. ст. и коммент. С.Н. Зенкина. – М. : Академический проект, 2008. – С. 216–219.
4. Ильин И.П. Словарь терминов французского структурализма / И.П. Ильин // Структурализм «за» и «против» : сборник статей / [Р. Барт, К. Леви-Строс, Ц. Тодоров]. – М. : Прогресс, 1975. – С. 450–461.
5. Неф Ф. Семиотика/семиология / Ф. Неф ; пер. з франц. В. Артюха за ред. О. Панича // Европейський словник філософії. Лексикон неперекладностей / упоряд. Б. Кассен, К. Сігов, А. Васильченко. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2013. – Т. 3. – 2013. – С. 183–184.
6. Хованова С.Ю. Метафонимия среди механизмов формирования отглагольных имён типа Pin-up в современном английском языке / С.Ю. Хованова // Вестник ВГУ. Серия «Лингвистика и межкультурная коммуникация». – 2010. – № 1. – С. 85–87.
7. Brown K.M. Patriotic Support: the Girdle Pin-up of World War II: Thesis / K.M. Brown. – Akron : University of Akron, 2010. – 91 p.
8. Buszek M.E. Pin-up Grrrrls: Feminism, Sexuality, Popular Culture / M.E. Buszek. – Durham : Duke University Press Books, 2006. – 464 p.

9. Du Bois E.C. Seeking Ecstasy on the Battlefield: Danger and Pleasure in nineteenth-century feminist sexual Thought / E.C. Du Bois, L. Gordon // *Feminist Studies*. – Vol. 9. – 1983. – № 1. – P. 7–25.

10. Kakoudaki D. Pinup: The American Secret Weapon in World War II / D. Kakoudaki // *Porn Studies* / ed. Linda Williams. – Durham : Duke University Press Books, 2004. – P. 335–369.

11. Meyerowitz J. Women, Cheesecake, and Borderline Material: Response to Girlie Pictures in the Mid-Twentieth-Century U.S. / J. Meyerowitz // *Journal of Women's History*. – Vol. 8. – 1996. – № 3. – P. 9–35.

12. Pelc J. Preface / J. Pelc // *Sign, System and Function* / ed. J. Pelc. – Berlin : Mouton, 1984. – P. 319–327.

13. Rosewarne L. Pin-ups in Public Space: Sexiest Outdoor Advertising as Sexual Harassment / L. Rosewarne // *Women's Studies International Forum*. – 2007. – № 30. – P. 313–325.

14. Sieckels R.C. The 1940s / R.C. Sieckels. – Santa Barbara : Greenwood, 2004. – 296 p.

Аннотація

Райхерт К. В. Американський пін-ап 1940-х годов с точки зрения семиологии Ролана Барта. – Стаття.

С помощью семиотического метода Ролана Барта можно выделить семиологическое измерение американского пин-ап 1940-х годов. Это измерение может быть выделено на двух уровнях: денотативном и коннотативном. Денотативный уровень пин-ап представляет собой эстетику изображения pin-up girls. Коннотативный уровень пин-ап зависит от того, кто является потребителем пин-ап. Если речь идёт о мужчинах, то для них pin-up girls предстают как товаризованный объект сексуальных фантазий, задачей которого является удовлетворение сексуальных желаний гетеросексуальных мужчин. Если речь идёт о женщинах, то для них образ pin-up girls служит феминистическим мифом, призванным десексуализировать образ женщины в обществе и таким образом позволить женщине занимать подобающее место в обществе не по критерию публичной сексуальности, а по каким-то иным критериям, то есть позволить женщине быть наравне с мужчиной в обществе.

Ключевые слова: семиотика, семиология, пин-ап, миф, иконический знак.

Анотація

Райхерт К. В. Американський пін-ап 1940-х років із погляду семиології Ролана Барта. – Стаття.

За допомогою семиотичного методу Ролана Барта можна виокремити семиологічний вимір американського пін-ап 1940-х років. Цей вимір може бути виділений на двох рівнях: денотативному й конотативному. Денотативний рівень пін-ап є естетикою зображення pin-up girls. Конотативний рівень пін-ап залежить від того, хто є споживачем пін-ап. Якщо мова йде про чоловіка, то для нього образ pin-up girls є товаризованим об'єктом сексуальних фантазій, призначенням якого є задоволення сексуальних бажань гетеросексуальних чоловіків. Якщо мова йде про жінку, то для них образ pin-up girls слугує феміністичним міфом, який покликаний десексуалізувати образ жінки в суспільстві й так дати жінці змогу посідати належне місце в суспільстві не за критерієм публічної сексуальності, а за якимось іншими критеріями, тобто дати жінці змогу бути нарівні з чоловіком у суспільстві.

Ключові слова: семиотика, семиологія, пін-ап, міф, іконічний знак.

Summary

Rayhert K. V. The American pin-up of 1940s from the point of view of Roland Barthes semiology. – Article.

By means of the Roland Barthes semiotic method the semiological dimension of the American pin-up of 1940s can be distinguished. The dimension can be distinguished at two levels: denotative and connotative. The denotative level of pin-up is aesthetics of pin-up girls' images. The connotative level of pin-up depends on the sex / gender of the viewer that is a consumer of pin-up images. If the viewer is a male consumer of pin-up images, pin-up girls' images are the representations of heterosexual males' sexual fantasies as the commodity which the applicative is a satisfaction of sexual desires. If the viewer is a female consumer of pin-up images, pin-up girls' images are a feministic myth which objective is to make the desexualization of the image of woman in the society and in that way to allow woman to take her proper place in the society not according to public sexuality criterion but to other ones, that is to allow woman to be equal to man in the society.

Key words: semiotics, semiology, pin-up, myth, iconic sign.

УДК 378:159.923

Л. М. Романкова
кандидат психологічних наук, доцент,
завідувач відділу виховної та психолого-педагогічної роботи
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

ВИХОВНИЙ ПРОСТІР ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ ЯК ЧИННИК СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ

Мета дослідження полягає у визначенні атрибутивних характеристик виховного простору вищого навчального закладу (далі – ВНЗ), оскільки саме він потенційно утримує виховні компоненти студентів в об'єктивній формі, проблема полягає тільки в тому, щоб вони були привласнені майбутніми фахівцями.

Наша зацікавленість у відтворенні типової моделі виховного простору ВНЗ полягає в тому, що він, простір, має не лише утримувати матрицю формування в майбутнього фахівця його професійної компетентності, а й забезпечувати прояв сукупності властивостей особистості, що адекватні цій добі соціального розвитку етнічної спільноти, конкретної політичної нації, держави і планетарного людства в цілому. Якщо корпоративний виховний простір є недорозгорнутим або викривленим, скажімо, відсутня наукова, применшена спортивна або недооцінена студійна культурно-масова робота, то студентство принципово немає доступу до повноцінної соціалізації й самореалізації.

При цьому ми маємо намір відпрацювати робочу гіпотезу про те, що виховне середовище не є синонімом виховного простору, оскільки останній може мати декілька специфічних сегментів, наприклад, природний, соціокультурний, освітній, виховний, культурний, навчальний, науковий, спортивний, мистецький, мовний, національний, регіональний, корпоративний тощо.

Необхідність дослідження сучасних особливостей філософсько-педагогічної категорії «виховний простір» пов'язана перш за все з розумінням того, що «виховання є найважливішою функцією суспільства з часів виникнення людської цивілізації» [1, с. 16]. І разом із тим саме виховання як форма усупільнення індивідуального та індивідуалізації суспільного є інструментом формування людини, її становлення й розвитку.

Методологічною основою дослідження виховного простору можуть слугувати філософські ідеї В. Соловйова, М. Федорова, пошуки А. Чижевського, вчення про ноосферу В. Вернадського, «сферу духу» П. Флоренського та інших. Значимість цих ідей для розгляду процесу виховання полягає в тому, що вони є основою для осмислення людського «Я» як множини взаємопереплетених духовних сфер (культурно-історичної, соціальної, емоційно-чуттєвої, інтелектуальної тощо), які в сукупності створюють «внутрішній простір» людини.

У вітчизняних літературних джерелах виховний простір ВНЗ аналізується, але переважно увага авторів до загальноосвітніх навчальних закладів, тоді як у Білорусії та Російській Федерації дослідників більше цікавить виховний простір системи вищої професійної освіти.

Для системного дослідження виховного простору ВНЗ треба встановити всезагальне, особливе й одиничне між виховним простором і освітнім простором, між виховним простором і виховним середовищем, оскільки в наявній літературі вони не завжди «розводяться» між собою. Категорії всезагального й одиничного розглядаються як одна з форм роздвоєння єдиного процесу на протилежні визначення, узагальнення яких є дослідження їх єдності.

Саме в категорії особливого фіксується момент цієї єдності, тому воно виступає як такий член відношення, у якому знімається односторонність кожного з них. Як всезагальне, так і одиничне є сутністю лише моментів буття речей, явищ. Їх дійсне буття є не одиничність і не всезагальність, а єдність того й іншого. Ця єдність за великим рахунком і фіксується в категорії особливого, що виступає як всезагальне та не

виключене з реального зв'язку речей або явищ одиничного. У такому розумінні особливе містить у собі й емпіричну одиничність будь-якого факту, і теоретичну необхідність того чи іншого закону.

Така, на нашу думку, логіка «субординації» категорій всезагального, особливого й одиничного, що тією чи іншою мірою приводить до розуміння сутності виховного простору ВНЗ, що досліджується за їх допомогою.

Складність дослідження цього предметного поля полягає в тому, що категорія «освітній простір» відсутня в Британській енциклопедії, Великій радянській енциклопедії, Міжнародній енциклопедії освіти, Енциклопедії освіти, Педагогічній енциклопедії, Педагогічному словнику, Словнику російської мови в 17 томах тощо. З'являються лише статті, у яких розглядаються різні характеристики освітнього простору. Термін уживається конвенційно.

Водночас потреба забезпечити становлення Світового суспільства знань вимагає формування планетарного освітнього простору, що має бути іманентно притаманним новій організаційній структурі життєустрою планетарної спільноти. Мова все частіше йде про становлення глобальної освіти, що має реалізовуватись у просторі планетарної освіти.

Щодо цього з'являються перші доступні нам публікації. Так, наприклад, у статті І.К. Шалаєва та А.О. Веряєва «От образовательных сред к образовательному пространству: понятие, формирование, свойства» ми знаходимо визначення сутності освітнього простору: «... природне середовище піддається цілеспрямованим змінам, піддаються змінам взаємовідношення людей для інтенсифікації освітнього процесу. Абсолютно природним чином виникає потреба в освітніх середовищах, та й у самій педагогіці. Подальша еволюція освітніх середовищ, їх об'єднання та соціалізація призводять до формування освітнього простору. Формування освітнього простору відбувається в міру придбання ним інституалізованого характеру. При цьому перетворення освіти на соціальний інститут супроводжується набуттям освітнім процесом стабільного, організованого характеру, привносить стійкість в існування суспільства, регулярність у задоволення як індивідуальних, так і громадських потреб. Отже, відповідним спеціальним чином організовані, структуровані, соціалізовані освітні середовища – медіі, що виконують функції щодо трансляції соціального й індивідуального досвіду, освоєння культури, перетворюються на освітній простір і становлять його сутність» [2].

Далі вони продовжують: «До визначення освітнього простору можна підійти й із формального (інформаційного) погляду. Якщо взяти за основу поняття освітньої послуги та освітньої інформації, то освітній простір можна визначити як простір, у якому надаються освітні послуги. Освітні послуги можливі тільки за наявності найрізноманітніших джерел таких послуг і споживачів. Таким чином, можна говорити про потоки освітньої інформації й освітніх послуг у суспільстві, що є відповідним «каналом» передачі цих послуг та інформації. Уся сукупність відповідних «джерел, стоків і каналу передачі» дає уявлення про освітній простір і визначає його» [2].

І на завершення подання позицій І.К. Шалаєва й А.О. Веряєва зазначимо, що вони роблять висновок: «Соціальні зв'язки в процесі формування освітнього простору диференціюються, серед них стає можливим виділити зв'язки, у рамках яких виявилися чітко визначені права й обов'язки кожного із суб'єктів взаємодії (учителя, учня, батька), сталася регламентація взаємодії (вона стала жор-

сткішою), почав здійснюватися контроль за цією взаємодією. У результаті поведінка особи в освітньому процесі стала більш передбачуваною, а діяльність інституту освіти такою, що самовідновлюється» [2], тобто аутопоезисною.

В.Г. Кремень, характеризуючи освітній простір, пише: «Основним критерієм виділення освітнього простору є широкий спектр освітньо-педагогічної діяльності – теоретичної, наукової, практичної – в навчальних закладах, наукових структурах (серед них і в структурах Національної академії педагогічних наук), в адміністративному управлінні освітанською діяльністю в закладах України, що входять у систему планетарних інтелектуально-пізнавальних відносин. Специфіка й творчість освітнього простору виявляє себе у взаємодії з утвореними сферами – політичною, економічною, екологічною, релігійною, інформаційною, культурною, етнічною тощо. Освітній простір нерозривно пов'язаний з іншими соціально-просторовими феноменами, утворюючи єдиний ноосферний континуум. Через освітній простір реалізуються найактуальніші проблеми й запити сучасної цивілізації, серед яких одне з перших місць належить проблемі розвитку особистості» [3].

Дослідники зазначають, що відмінністю освітнього простору від фізичного (і деяких інших) є те, що на формування цього простору впливають не лише реальні освітні події, що вже сталися, а й потенційно мислимі, віртуальні, можливі, які можуть ніколи й не статися або відбуваються тільки в думках суб'єктів освітнього процесу.

Так, І.К. Шалаєв і А.О. Веряєв виділяють у понятті «освітній простір» дві основні ідеї: ідея простору та ідея освіти [2]. Освітній простір відбиває деяку освітню протяжність, структурне співіснування і взаємодію будь-яких можливих освітніх систем, їхніх компонентів, освітніх подій. Дослідники стверджують, що освітній простір є формою існування соціального досвіду від покоління до покоління на рівні, що перевищує природний, має місце без спеціально організованих процесів навчання й виховання, природний процес – такий, який не інтенсифікований спеціальними діями на суб'єкти освіти.

Таким чином, гранична широта поняття освітнього простору щодо всіх інших логічно підпорядковує собі всі інші й виступає домінуючою. Освітній простір характеризується обсягом освітніх послуг, потужністю й інтенсивністю освітньої інформації, освітньою інфраструктурою суспільства. Ми згодні з дослідниками, що поняття «освітній простір» належить до найбільш загальних і гранично абстрактних концептів філософії освіти [4, с. 78].

Освітній простір, як зазначає Л.І. Пензай, – «це педагогічне явище, яке акумулює потенціал сім'ї та навчального закладу, інтегрує різноманітні впливи на особистість з боку інших соціальних інститутів з метою усунення будь-яких перешкод, ускладнень процесу соціалізації особистості» [5].

Освітній простір складається, на її думку, з освітніх процесів: навчання, виховання, соціалізації, підготовки. Це педагогічний феномен зустрічі та взаємодії людини з оточуючими її елементами-носіями культури (освітнім середовищем), у результаті чого відбувається їх осмислення та пізнання. Виховний аспект педагогічного процесу спрямований як на формування загальносоціальних якостей особистості, так і на збереження індивідуальності й унікальності дитини. Процес виховання є складною діалектичною системою, кожен компонент якої може теж розглядатися як система, що має свої компоненти і здатна існувати лише в певному середовищі та у взаємодії з ним.

Доповнює й функціонує, зазначає авторка, у взаємодії з освітнім простором виховний простір навчального закладу. Він зумовлює морально-естетичну взаємодію педагога з учнями, учнів між собою, дає змогу сформувати освічену та висококультурну людину. Школа в цьому розумінні є не тільки часткою виховного простору суспільства, а сама виступає як особливий виховний простір, що трансформує знання й культурні цінності.

І далі дослідниця губить методологічну чистоту роздумів, оскільки змішує всі можливі поняття, що тільки мож-

на. Вона продовжує стверджувати, що «таким середовищем є освітньо-виховний простір, функціональність якого може бути забезпечена лише в тому разі, якщо вся діяльність колективу буде спрямована на створення умов, що забезпечують розвиток особистості учня. Освітньо-виховний простір навчального закладу – це складне багатоаспектне утворення, що охоплює сукупність зовнішніх умов, в яких відбувається навчально-виховний процес, здійснюється освітня діяльність, забезпечуються активні виховні процеси та взаємовідносини. Спеціально організоване освітнє середовище з його структурованою системою соціально-педагогічних чинників і умов є простором для становлення і розвитку особистості дитини» [5].

І далі вона продовжує роздуми, уже посилаючись на освітнє середовище. Тип освітнього середовища визначається, на її думку, умовами й можливостями середовища, що сприяють розвитку активності (або пасивності) дитини, її особистісної свободи (або залежності). Освітнє середовище не має чіткої фіксованих меж. Останні визначаються самими суб'єктами освітнього процесу (керівниками школи, педагогами, батьками, дітьми). Кожен учасник освітнього простору визначає межі власного освітнього середовища. Освітнє середовище виступає функціональним і просторовим об'єднанням суб'єктів освіти, між якими встановлюються тісні різнопланові групові взаємозв'язки, і може розглядатися як модель соціокультурного простору, в якому відбувається становлення особистості.

Освітнє середовище характеризується, знову-таки на її думку, статичністю, формується в межах конкретного навчального закладу, а простір – динамічністю й відображає систему соціальних зв'язків і стосунків у галузі освіти, характер взаємовідношень суспільства та соціальних інститутів, пов'язаних із задоволенням освітніх потреб суспільства. Простір характеризується суб'єктивним сприйняттям, є результатом конструктивної діяльності всіх суб'єктів освітнього процесу.

Значно більше плутанини ми спостерігаємо при вживанні авторами понять «виховний простір» і «виховне середовище». Аналіз психолого-педагогічної літератури показує, що сьогодні поняття «виховне середовище» й «виховний простір» визначаються неоднозначно, але трактування, пропонувані різними авторами, є швидше не взаємовиключними, а взаємодоповнючими.

Про це свідчить наявність у науковій літературі визначень видів середовищ. Не так давно в педагогіку була введена категорія «соціокультурне середовище» або «соціокультурний простір» як альтернатива категорії «звичайне середовище». На кінець був здійснений перехід від створення «односторонньо соціокультурного простору, що вдосконалює особистість» (розрахованого, наприклад, на мовленнєвий її розвиток), до різнобічного «розвивального соціокультурного простору». Зазначимо, що створення виховного простору, який би безпосередньо був спрямований на цілісний духовно-моральний розвиток особистості нині ще перебуває на стадії експериментування й пошуку оптимальних його моделей.

У педагогічному словнику «виховне середовище» розглядається, наприклад, як «матеріальні, духовні, громадські умови існування і діяльності вихованця; об'єкти природи, культури, взаємини між людьми», а «виховний простір» – це «педагогічно доцільно організоване середовище, що оточує окрему дитину або певні групи і співтовариства дітей і чинить позитивний вплив, усвідомлено або неусвідомлено сприйманий кожним вихованцем» [6, с. 275].

Цікава точка зору Ю.С. Мануйлова, який стверджує, що саме «середовище – це засіб розвитку й формування особи», а також «воно призначене для моделювання реальних процесів життєдіяльності людей». У свою чергу, простір – це «ресурс, деякий резерв, потенціал формування інтегрального і масштабного засобу становлення людської особистості», який є «матеріалом для моделювання освітніх систем, середовищ» [7].

При цьому, за словами Г.Т. Дементьєва, «будь-яке соціальне середовище має здатність справляти на людину той чи

інший освітній вплив. У цьому розумінні будь-яке соціальне середовище є соціально педагогічним середовищем» [8].

І.С. Кон, відомий авторитет у сфері психології, пише: «Одним із напрямів виховного впливу на особистість учнів є середовищний підхід, що означає на практиці шлях через «вплив середовища в цілому, яке заохочує індивіда до участі в суспільному житті, навчає його розуміння культури, поведінки в колективі, утвердження себе й виконання різноманітних соціальних ролей» [9].

Виховне середовище – це сукупність факторів, що реально склалися та функціонують у соціумі, даність, а не результат конструктивної діяльності вихователів, менеджерів освітнього процесу зі створення умов для розвитку школярів. Роль творчого освітньо-виховного середовища у формуванні компетентісно-орієнтованої особистості учнів розглядає у своїх дослідженнях К.І. Приходченко [10].

Д.О. Чернишов, наприклад, так характеризує виховний простір навчального закладу та його співвідношення з виховним регіональним середовищем: «Усе вищезазначене дає змогу визначити регіональний виховний простір як відносно відокремлену сукупність виховних, інноваційних, управлінських процесів, здійснюваних освітніми й іншими соціальними інститутами на території адміністративно-територіальної одиниці – області, а також розмаїття взаємозв'язків, які виникають у процесі соціальних взаємодій. Ефективне функціонування виховного простору можливе у разі дотримання єдності нормативно-правових, організаційних, соціокультурних чинників, які сприяють успішній соціалізації учнівської молоді» [11].

Для нас принципово важливо, що виховне середовище – це сукупність факторів, що реально склалися й функціонують в соціумі, даність, а не результат конструктивної діяльності вихователів, менеджерів освітнього процесу зі створення умов для розвитку школярів (Н.В. Селіванова). Це означає, що виховний простір є, на нашу думку, спеціально сконструйований організаціями освіти елемент ВНЗ, і цим він відрізняється від виховного середовища. При цьому нагадаємо, що освітнє середовище ВНЗ містить навчальний і виховний елементи, тобто аналогічний освітньому простору.

Цю тезу підтримує Д.В. Алхімов [12], який зазначає, що виховний простір сучасної загальноосвітньої школи – це особлива організація життєдіяльності учня у виховних центрах школи, що дають змогу виховати конкурентоспроможну особистість, майбутнього лідера тощо. Основним механізмом створення виховного простору є взаємодія суб'єктів, об'єднаних однаковою розумінням концепції виховного простору, педагогічних завдань, єдиними принципами та підходами до виховання, подіями, у яких ключовим технологічним моментом є їхня спільна перетворююча діяльність. Саме в цьому й полягає різниця між виховним простором і середовищем. Середовище у своїй основі – даність, а не наслідок конструктивної діяльності. Виховний же простір – результат олюднення спільної діяльності. Отже, середовище треба вміти використовувати у виховних цілях, а виховний простір треба уміти створювати.

Ця ідеологема про штучне походження виховного простору є принциповим моментом у відмежуванні виховного середовища від виховного простору, оскільки технології освіти або, вужче, технологи виховного процесу цілеспрямовано добиваються існування в просторі ВНЗ ідеологічно обумовлених і раціонально визначених виховних середовищ, наприклад, математичного, космічного, спортивного, військового, іншомовного або іншого призначення.

Для ВНЗ побудова виховного простору – це єдина можливість для «гармонійної єдності між індивідуальною свободою самореалізації особи і проблемами її прояву в суспільстві», коли особисті інтереси знаходять успішне застосування в житті студента й не суперечать громадському благу, а доповнюють і сприяють його процвітанняю.

Термін «виховний простір» був уведений, як відомо, у науковий обіг Л.І. Новіковою. Виховний простір – це результат конструктивної діяльності, яка повинна досягати-

ся з метою підвищення ефективності виховання, причому діяльності, що не лише творить, а й інтегрує [13].

Для практики виховного процесу у ВНЗ це означає, що виховний простір варто цілеспрямовано моделювати, діагностувати, проектувати, керувати його становленням, функціонуванням і зміною, тобто розвитком. На це прямо вказує М.Г. Резніченко в низці своїх публікацій [14]. Наприклад, у статті «Технологія побудови виховного простору в вузе» М.Г. Резніченко зазначає, що «виховний простір вищу спеціально конструюється з метою забезпечення студентами культурних і професійних цінностей. Якість простору, у якому реально здійснюється виховання, обумовлює можливість досягнення певного рівня вихованості, а значить, створює конкретні перспективи педагогічної діяльності, визначає необхідний час для педагогічного освоєння цього простору в процесі виховання» [15].

Це означає, що виховний простір ВНЗ можна розглядати як раціонально збалансоване за певним принципом корпоративне виховне середовище. Тобто, він є результатом процесів диференціації й інтеграції, оскільки диференціація обумовлює визначення виховних завдань і функцій кожного з компонентів простору, а інтеграція – об'єднує їх у єдине ціле [16]. Якщо середовище у своїй основі – даність, то виховне середовище, за Л.І. Новіковою, – результат конструктивної діяльності, який досягається з метою підвищення ефективності виховання [17, с. 132–134].

Далі для нас принципово важливі роздуми М.Г. Резніченко щодо її бачення жорсткості організаційної структури виховного простору. Вона пише: «Цілісність виховного простору ВНЗ є результатом різноманітності його елементів, зв'язків між ними, за наявності єдиної педагогічної концепції, орієнтованої на пріоритети гуманістичного виховання. Цілісність і стабільність виховного простору ВНЗ забезпечується гнучкістю його структури. У ній мають бути наявними зони неупорядкованості, що є джерелом її подальшого розвитку. Нестабільність виховного простору – запорука того, що воно живе і здатна до розвитку. Виховний простір може бути заданий адміністрацією ВНЗ і діяльністю студентів, в основі якої лежать їхні особисті потреби» [15].

Науковцями висувуються певні передумови створення виховного простору навчального закладу, а саме [18]: компактність проживання населення (контакти з приводу процесу виховання); локальність території (контакти в режимі реального часу); спільність менталітету (спільні ціннісні орієнтації у вихованні); соціально-економічна цілісність території; наявність загальноісторичної пам'яті й субкультури.

І.Д. Бех висуває основні вимоги до створення виховного простору [19]: психологізація як здатність враховувати в комплексі всі зовнішні й внутрішні впливи на дитину та одночасно творити духовно-творчо розвивальне середовище, нейтралізуючи негативні з них і посилюючи позитивні; відкритість до соціуму, дія у співпраці із сім'єю, громадськістю; залучення дітей до розв'язання суспільно значущих і особистісних життєвих проблем, формування досвіду громадянської поведінки; розвиток творчого потенціалу всіх суб'єктів навчально-виховного процесу; спонукання школярів до самостійного розв'язання власних життєвих проблем у нестабільному суспільстві; життєтворчість як здатність забезпечити дитині можливість облаштувати власне життя, творити колективні й міжособистісні взаємини; педагогічна культура вчителів і вихователів, невід'ємними особливостями якої є людяність, інтелігентність, толерантність, розуміння, здатність до взаємодії; педагогічний захист і підтримка дітей у розв'язанні їхніх життєвих проблем та індивідуальному саморозвитку, забезпечення їхньої особистісної недоторканності й безпеки; самореалізація людини в особистісній, професійній і соціальній сферах її життєдіяльності.

М.Г. Резніченко подає принципи побудови виховного простору ВНЗ [20]: відповідність характеру побудови виховного простору індивідуальним (соціальним, психологічним) особливостям студентів і викладачів; цілісність не лише

всередині моделі, а й у рамках усього освітнього простору навчального закладу; гуманізм, що припускає ставлення до суб'єкта виховного простору як самоцінності, одночасно вільної, творчої й відповідальної; ергономічність (комфорт) виховного простору; культуровідповідність, яка передбачає організацію виховання на загальнолюдських цінностях, відповідно до цінностей і норм національної культури й регіональних традицій, що не суперечать загальнолюдським цінностям; толерантність – уважне ставлення до думки інших людей, інших культур, традицій, релігій, способу життя; варіативна – використання різних технологій у змісті виховання й форм роботи зі студентською молоддю.

У вітчизняній літературі зазначається, що розбудова виховного простору ґрунтується на принципах, які визначають мету, зміст, шляхи і способи його розвитку: дитиноцентризму, гуманізації, природовідповідності, культуровідповідності, системності, безперервності, діалогічності, успішності, адаптивності.

Засобами (компонентами) створення виховного простору, на думку І.Д. Бежа, доцільно вважати такі [21]: демократизацію соціобуття вихованців; гуманізацію соціобуття вихованців; індивідуалізацію соціобуття вихованців; культивування творчих можливостей вихованців; формування особистісно-конструктивних відносин; оптимізацію виховних можливостей процесу навчання; взаємодію школи (ВНЗ) й оточуючого довкілля; взаємодію школи та сім'ї; міжкультурну взаємодію в розвитку вихованців; продуктивну життєдіяльність вихованців, учителя у виховному просторі.

Виховний простір вибудовується за допомогою виховних технологій, що відповідають віковим характеристикам і напрямкам фахової підготовки студентів, наприклад, у військовому й цивільному медичному ВНЗ вони будуть достатньо різними.

Для правильно організованого виховного простору характерні свобода вибору виховного простору; свобода вибору діяльності й вибір такої діяльності, у якій вихованець міг би досягти найвищого успіху; свобода зміни колективу в разі виникнення дискомфорту; інтенсивне освоєння елементів простору – культурного, інформаційного, соціального тощо.

Постає питання про когнітивне визначення явища «виховний простір ВНЗ».

У науковій літературі є різноманітні визначення виховного простору.

Виховний простір – частина потенційного виховного середовища (як правило, ширшого за межі навчально-виховного процесу), що освоєна вихователями та вихованцями; поле виховної діяльності, яке цілеспрямовано розвивається й перетворюється.

Виховний простір – це педагогічно доцільно організоване середовище, що оточує окрему дитину або визначену кількість дітей (класу, школи, будинку, двору, мікрорайону, села, малого або великого міста, області) (Л.І. Новікова).

Виховний простір – це частина середовища, у якій панує визначений педагогічно сформований спосіб життя (Ю.С. Мануйлов).

Виховний простір – це динамічна мережа взаємозалежних педагогічних подій, що формується зусиллями соціальних суб'єктів різного рівня (індивідуальних і колективних) і здатна виступити інтегрованою умовою особистісного розвитку людини – і дорослого, і дитини (Д.В. Григор'єв).

Виховний простір – це комплекс соціально-педагогічних умов, що виникає завдяки спеціально організованій діяльності й орієнтований на співпрацю суб'єктів освітнього процесу.

Виховний простір навчального закладу – це соціокультурне та педагогічне (освітнє) явище, яке утворює й утворюється життєдіяльністю закладу, взаємодією вихователів (вчителів) і вихованців (учнів) у процесі залучення останніх до цінностей і смислів соціального життя, створення умов для виникнення та реалізації конструктивної соціальної й творчої активності учнів. Сходження, поєднання виховного простору школи та життєвого простору учня по-

роджує простір розвитку життєстійкості й життєздатності учня (І.І. Єрмаков).

Зміст виховного простору ВНЗ розгортається як сукупність виховних процесів різного спрямування, звісно, передусім фахового, що доповнюється іншими суспільно-орієнтованими виховними діями політичного, економічного, культурологічного, екологічного характеру.

Отже, виховний простір можна розглядати в декількох варіантах:

1) як педагогічно доцільно організоване середовище, що оточує вихованця (Л.І. Новікова);

2) як частина середовища, в якій панує певний педагогічно сформований спосіб життя (Ю.С. Мануйлов);

3) як динамічна мережа взаємопов'язаних педагогічних подій, створювана зусиллями соціальних суб'єктів різного рівня (Д.В. Григор'єв);

4) як динамічна мережа взаємоз'язаних педагогічних подій, що створюються в середовищі перебування суб'єктів виховання з метою формування соціально активної особи, здатної до ефективної професійної діяльності й відповідальності за рішення, що приймаються (М.Г. Резніченко);

5) як багатомірне і багаторівневе утворення, якому притаманні компактність (сила виховного впливу) і простір (розміри) (Н.Є. Прохоренко).

Отже, у дослідженні ми намагалися встановити ступінь теоретичного пізнання сучасною філософською та педагогічною думками явищ «простору освіти» і співвідношення між явищами «освітній простір», «навчальний простір» і «виховний простір», навпаки, «простір освіти», «простір навчання» і «простір виховання».

Ми з'ясували, що «виховне середовище ВНЗ» є більш загальним явищем, ніж «виховний простір ВНЗ» і між ними різниця полягає в тому, що виховне середовище формується стихійно, на відміну від виховного простору ВНЗ, який створюється свідомо організаторами освіти відповідно до поставленої мети менеджерами освіти, тому його можна розглядати як «збалансоване середовище».

На підставі виділених дослідниками визначень педагогічних систем і їхніх особливостей ми розглядаємо виховний простір ВНЗ як цілісну соціально-педагогічну систему, структурні елементи якої використовуються суб'єктами освітнього процесу для освоєння і трансляції гуманістичних цінностей, що цілеспрямовано моделюються технологіями освіти.

Література

1. Астахова В.И. Метаморфозы воспитания / В.И. Астахова. – Х. : НУА, 2004. – 276 с.
2. Шалаев И.К. От образовательных сред к образовательному пространству: понятие, формирование, свойства / И.К. Шалаев, А.А. Веряев // Педагог. – 1999. – № 4. – С. 73–84.
3. Кремень В.Г. Особистість в освітньому просторі сучасної цивілізації / В.Г. Кремень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.znannya.org.ua/index.php/nukovi-statti/226-osobistist-v-osvitnomu-prostori-suchasnoj-tsivilizatsiji>.
4. Рогалева Г.И. О воспитательном пространстве вуза / Г.И. Рогалева // Молодой ученый. – 2012. – № 5. – С. 488–492.
5. Пензай Л.И. Социально-педагогичні чинники становлення і розвитку особистості дитини в сучасному освітньому просторі / Л.И. Пензай [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://osvita.ua/school/lessons_summary/upbring/48078/.
6. Коджаспирова Г.М. Словник по педагогіці / Г.М. Коджаспирова, А.Ю. Коджаспиров. – Ростов-на-Дону : ИКЦ «Бережень», 2005. – 448 с.
7. Мануйлов Ю.С. Соотношение понятий пространство и среда в контексте управленческой практики / Ю.С. Мануйлов // Материалы интернет-конференции «Топологические понятия в образовании». – 2009. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.niro.nnov.ru>.
8. Дементьев Г.Т. Процесс формирования личности под влиянием социальной среды в современных условиях / Г.Т. Дементьев. – М, 2000. – 191 с.

9. Кон І.С. Психологія соціальної інерції / І.С. Кон // Комуніст. – 1988. – № 1. – С. 64.

10. Приходченко К.І. Роль освітньо-виховного середовища у формуванні компетентісно орієнтованої особистості учнів / К.І. Приходченко // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки : зб. наук. пр. – 2007. – № 44. – С. 313–321.

11. Чернишов Д.О. Виховний простір: регіональний вимір / Д.О. Чернишов // Наукова скарбниця освіти Донеччини. – 2010. – № 2. – С. 74–77.

12. Алхімов Д.В. Організація виховного простору формування лідерських якостей школярів / Д.В. Алхімов // Духовність особистості: методологія, теорія і практика. – 2013. – № 4. – С. 13–21.

13. Резниченко М.Г. Организационно-педагогические и дидактические основы построения «воспитательного пространства вуза» / М.Г. Резниченко. – М., 2005. – Т. 11. – 2005. – 48 с.

14. Резниченко М.Г. Исследование эффективности построения воспитательного пространства вуза / М.Г. Резниченко // Человек и образование. – 2009. – № 3. – С. 50–54.

15. Резниченко М.Г. Технология построения воспитательного пространства в вузе / М.Г. Резниченко [Электронный ресурс]. – Режим доступа : file:///D:/bekh/Downloads/tehnologiya-postroeniya-vozpitatelnogo-prostranstva-v-vuze%20(1).pdf.

16. Борытко Н.М. Пространство воспитания: образ бытия / Н.М. Борытко. – Волгоград : Перемена, 2000. – 225 с.

17. Новікова Л.І. «Виховний простір» як відкрита система (Педагогіка і синергетика) / Л.І. Новікова // Суспільні науки і сучасність. – 1998. – № 1. – С. 132–134.

18. Виховний простір: проблеми, пошуки, перспективи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://osvitapovog.at.ua/vchitelyam/vikhovnij_prostir_problemi-poshuki-perspektivi.pdf.

19. Основні орієнтири виховання учнів 1–12 класів загальноосвітніх навчальних закладів України. Програма / за ред. І.Д. Бега. – К., 2007.

20. Резниченко М.Г. К вопросу о построении эргономичного воспитательного пространства вуза / М.Г. Резниченко // Вестник Самарского государственного аэрокосмического университета им. С.П. Королева. – 2005. – № 2. – С. 64–68.

21. Бех І.Д. Виховний простір: організаційно-змістові орієнтири / І.Д. Бех // Гірська школа українських Карпат. – 2013. – № 10. – С. 3–14.

Анотація

Романкова Л. М. Виховний простір вищого навчального закладу як чинник становлення особистості майбутнього фахівця. – Стаття.

У статті досліджено сучасні особливості філософсько-педагогічної категорії «виховний простір», встановлено всезагальне, особливе й одиначне між виховним простором і освітнім простором, між виховним простором і виховним середовищем. Закцентовано увагу на понятті «освітній простір», специфіка й творчість якого виявляє себе у взаємодії з утвореними сферами – політичною, економічною, екологічною, релігійною, інформаційною, культурною, етнічною тощо; він нерозривно пов'язаний з іншими соціально-просторовими феноменами, утворюючи єдиний ноосферний континуум. Освітній простір характеризується обсягом освітніх

послуг, потужністю й інтенсивністю освітньої інформації, освітньою інфраструктурою, належить до найбільш загальних і гранично абстрактних концептів філософії освіти. Аналізуються також основні вимоги до створення виховного простору вищого навчального закладу, передумови, принципи розбудови, засоби створення та виховні технології побудови виховного простору.

Ключові слова: виховний простір, освітній простір, освітнє середовище, виховні технології.

Аннотация

Романкова Л. Н. Воспитательное пространство вуза как фактор становления личности будущего специалиста. – Статья.

В статье исследованы современные особенности философско-педагогической категории «воспитательное пространство», установлено всеобщее, особенное и единичное между воспитательным пространством и образовательным пространством, между воспитательным пространством и воспитательной средой. Акцентируется внимание на понятии «образовательное пространство», специфика и творчество которого проявляются во взаимодействии с образованными сферами – политической, экономической, экологической, религиозной, информационной, культурной, этнической и тому подобное; оно неразрывно связано с другими социально-пространственными феноменами, образуя единый ноосферный континуум. Образовательное пространство характеризуется объемом образовательных услуг, мощностью и интенсивностью образовательной информации, образовательной инфраструктурой и относится к наиболее общим и предельно абстрактным концептам философии образования. Анализируются также основные требования к созданию воспитательного пространства вуза, предпосылки, принципы развития, средства создания и воспитательные технологии построения воспитательного пространства.

Ключевые слова: воспитательное пространство, образовательное пространство, образовательная среда, воспитательные технологии.

Summary

Romankova L. M. Space for personality development in higher educational institutions as a factor in professional training. – Article.

The article discusses the modern characteristics of space in personality development from the perspective of the philosophy of education. The author explores general, specific and unique correlations between space in personality development and in education, as well as those between space and environment in personality development. The primary focus is on the concept of space in education whose specific characteristics result from its interaction with political, economic, ecological, religious, informational, cultural and ethnic spheres in close association with other social phenomena in a common noospheric continuum. In the philosophy of education, space is regarded as a highly abstract concept which includes the scope of educational services, the wealth of educational information and educational infrastructure. The article also analyzes the major preconditions, principles and means of building space for personality development in higher educational institutions.

Key words: space for personality development, space for education, educational environment, personality development techniques.

УДК 316.3 (477)

О. Є. Сакало
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри політекономії
Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

ЦІННІСНИЙ ПОРТРЕТ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ЗА ДАНИМИ WORLD VALUES SURVEY

На думку багатьох дослідників, одним із фундаментальних інтегративних чинників будь-якого суспільства, соціальної спільноти або групи є система соціальних цінностей. Вони становлять основу культури того чи іншого суспільства, а саму культуру іноді розглядають як опанування дійсності за допомогою цінностей.

Загальне поняття «цінність» було введено до наукового обігу німецьким філософом XIX ст. Р.Г. Лотце. Одне з можливих визначень соціальних цінностей може бути таким: соціальні цінності – це ієрархічно розташовані значення, що впорядковують для людини Всесвіт, довкілля, соціальні відносини, речі тощо. До основних функцій соціальних цінностей належать такі:

- створення своєрідної шкали переваг та орієнтування людини в соціальному просторі;
- мотивування соціальних дій і надання людині виправдання своїх вчинків;
- регулювання соціальної взаємодії та відносин.

За Т. Парсонсом, соціальний порядок залежить від існування загальних, визнаних усіма цінностей, які вважаються легітимними та обов'язковими, виступаючи в якості стандарту, за допомогою якого обираються цілі дій [1, с. 518].

Вивчення соціальних цінностей у міжнародному масштабі є надзвичайно цікавим і надає можливість глибокого багатофакторного аналізу як сучасного стану й особливостей того чи іншого суспільства (країни), так і прогнозування динаміки розвитку суспільств, їх еволюції в тому чи іншому напрямі.

Найбільш масштабним сьогодні міжнародним дослідницьким проектом вивчення соціальних цінностей є «Світове дослідження цінностей» (World Values Survey) (далі – WVS). Засновником і координатором цього проекту є відомий американський соціолог, директор Центру політичних досліджень при Інституті соціальних досліджень Університету штату Мічиган, професор Р. Інглгарт. На сьогодні в межах проекту проведено соціологічні дослідження в 97 країнах, що загалом охоплюють 90% населення планети. Усього з 1981 по 2012 рр. було здійснено 6 етапів опитувань громадської думки [10].

Отже, метою статті є визначення комплексу основних соціальних цінностей або ціннісних орієнтацій, притаманних сучасному українському суспільству, на основі даних соціологічного дослідження WVS.

В Україні опитування в межах WVS проводилися Центром «Соціальний моніторинг» та Українським інститутом соціальних досліджень імені О. Яременка. Останнє опитування в межах шостої загальної хвилі було здійснене у 2011 р. Керівником проекту в нашій країні була О. Балакірева, котра є автором низки робіт із цієї теми [2; 3]. Також серед науковців, які розробляють цю проблему, варто назвати праці А. Ручки [6; 7], Ю. Савельєва [8; 9], В. Місютіної [5].

Дослідження WVS є крос-національними, лонгitudними програмами, що демонструють зміни у світогляді людей, у тому, чого вони хочуть від життя. Соціологи опитують представників усіх прошарків населення, використовуючи стандартизовані опитувальники, за допомогою яких з'ясовуються зміни в цінностях, що стосуються релігії, гендерних взаємин, трудової мотивації, демократії, системи управління в країні, соціального капіталу, участі в політичному житті, толерантності, охорони навколишнього середовища та суб'єктивного відчуття благополуччя тощо. Науковці аналізують вплив змін у цих цінностях на економічний розвиток країни, якість життя людей і демократію. Загалом доводиться теза, що погляди на життя населення країни відіграють

ключову роль у її економічному розвитку, у виникненні та функціонуванні демократичних інститутів, у поширенні гендерної рівності, а також суттєво впливають на ефективність управління. Дослідження здійснюються в країнах із різними політичними режимами, які мають різний економічний розвиток і являють собою багатоманіття всіх культурних форм.

В основу порівняння дослідниками покладена класифікація, котра нараховує 4 типи цінностей, з'єднаних у 2 великі категорії: цінності виживання/самовираження і традиційні/секулярно-раціональні цінності [4, с. 80–84].

До цінностей виживання належать економічна й фізична безпека, матеріальні цінності, нетерплячість до інакості, ксенофобія, низька оцінка свободи та прав людини, готовність прийняти авторитаризм, покірність; до цінностей самовираження – високі оцінки особистості, прав і свобод людини, успіху, матеріальні блага, гендерна рівність. Загалом результати досліджень засвідчують, що цінності виживання більш притаманні посткомуністичним східно-європейським країнам і країнам Азії та Африки, а цінності самовираження – жителям Західної Європи й англослов'янським країнам (США, Канада, Австралія). Помічено зв'язок між ступенем поширеності в країні цінностей самовираження та рівнем її благополуччя.

У другій категорії до традиційних цінностей належать релігія, сім'я, патерналізм, соціальний конформізм; до секулярно-раціональних – раціональна поведінка, досягнення успіху, перевага світської держави, незначна роль релігії. Традиційні цінності яскраво виражені в країнах Латиноамериканської Америки та Африки. Натомість секулярно-раціональні цінності притаманні передусім жителям європейських країн із високою часткою протестантизму (Швеція, Швейцарія, Німеччина, Нідерланди) [4, с. 91]. Результати WVS доводять, що економічний розвиток і зростання матеріальних ресурсів призводять до розвитку цінностей самовираження, а на цій основі, у свою чергу, відбувається розвиток і становлення демократії.

Отже, розглянемо, яким чином українці відповідали на основні питання анкети. Зазначимо, що соціологічна вибірка під час опитування нараховувала 1 500 осіб, із них 675 чоловіків і 825 жінок. За віковим параметром вибірка розподілилась так: від 18 до 29 років – 340 осіб, 30–49 років – 489 осіб, 50 і старше – 672 особи. Статистична похибка становила 2,6%.

Відповідаючи на питання про важливість для них тих чи інших соціальних інститутів, явищ, людей тощо (сім'я, політика, друзі тощо), респонденти змалювали таку картину. Абсолютна більшість – 92% – зазначили, що для них дуже важливою є сім'я (ще 6,6% обрали варіант – доволі важливо). 44% опитаних вважають дуже важливими друзів (доволі важливі – 41,6%). Вільний час дуже важливий для 36,9% і доволі важливий для 43,6% респондентів. Натомість політика виявилася дуже важливою лише для 7,4% українців і доволі важливою для 21,1% (зауважимо, що опитування проводилося до глибокої політичної кризи й подій на Майдані 2013–2014 рр.). Робота є дуже важливою для 52,6% і доволі важливою для 26,2% людей. Соціальний інститут релігії виявився дуже важливим для 26,3% і доволі важливим для 34,5% респондентів. Отже, для українців найбільш важливими є сім'я та робота, на відміну від політики. Не настільки важливою є й релігія.

Лише 16,1% респондентів вважає себе дуже щасливими. Ще 52% доволі щасливі. Також тільки 6,0% українців оцінюють стан власного здоров'я як дуже добрий і ще 31,2% як просто добрий.

Серед якостей, котрі наші співвітчизники хотіли б виховати у своїх дітей, найбільш важливими є такі: працьовитість (85,8%), відповідальність (75,5%), терпимість і пошана до інших людей (59%). Натомість найменш необхідними виявилися уява (13%), безкорисливість (19,9%) і релігійність (22,3%).

Прикметним, на нашу думку, є те, що для українців притаманний низький рівень довіри в суспільстві: 70,3% опитаних відповіли, що потрібно бути дуже обережними в стосунках із більшістю людей.

Дослідження продемонструвало, що більшість респондентів не є членом жодних громадських організацій і, відповідно, не бере активної участі в їхній роботі. Лише 0,3% опитаних є активними членами екологічних організацій, 0,7% – професійних об'єднань і по 0,8% – груп самопомоги і взаємодопомоги, організацій захисту прав споживачів і гуманітарних або добродійних організацій, відповідно. Тобто, наведені вище цифри, на жаль, дають підстави говорити про те, що українці мало довіряють одне одному й майже не займаються питаннями екології, допомоги та добродійності, а також захисту власних прав як споживачів.

Говорячи про різні групи людей, із представниками яких українці не хотіли б жити по сусідству, найбільш негативне ставлення отримали наркомани (91,5%), алкоголіки (83,6%) й гомосексуалісти (61,7%). Остання цифра, на нашу думку, свідчить про прихильність наших співвітчизників до традиційних цінностей, з одного боку, і низький рівень толерантності – з іншого. Цей же висновок, вочевидь, до певної міри доповнюють результати з питання: «Чи згодні ви з наступним твердженням: коли робочих місць мало, працевлаштувати повинні давати перевагу українцям перед іноземцями?», на яке 73,8% респондентів дали схвальну відповідь.

Попри традиційні стереотипи, для українців усе ж таки притаманна помітна гендерна рівність. Так, наприклад, 45,1% опитаних не згодні з твердженням про те, що якщо жінка заробляє більше, ніж її чоловік, то це скоріше викличе проблеми (згодні – 20,1%), а 53,2% згодні з тим, що працювати – це кращий спосіб для жінки бути незалежною. 63,8% респондентів не згодні або абсолютно не згодні з тим, що якщо мати працює, то це погано для її дітей. 81,8% українців не згодні або абсолютно не згодні з тим, що університетська освіта важливіша для хлопчика, ніж для дівчинки. Так само більша частина опитаних – 53,8% – не згодна з твердженням, що загалом із чоловіків виходять кращі керівники бізнесу, ніж із жінок. Цікаво, що коли мова йшла про політичне лідерство, то відповіді розподілилися майже порівну: 51,9% згодні з тим, що чоловіки краще підходять на цю роль, ніж жінки, а 48,1%, відповідно, – не згодні. Утім, оскільки 89,6% опитаних уважають, що вести домашнє господарство – така ж важлива, як робота, за яку платять зарплату, можна припустити, що непрацююча жінка-домогосподарка сприймається суспільством цілком нормально.

Дослідження продемонструвало, що українці сильно пов'язані зі своїми батьками й дуже хочуть, щоб вони ними пишалися: 79,2% респондентів вважають це однією з найважливіших життєвих цінностей.

Зазначимо, що більшість респондентів достатньо високо оцінюють можливість свободи вибору у власному житті. Так, 56,1% опитаних оцінили таку можливість від 6 до 10 балів за десятибальною шкалою.

Відповідаючи за такою самою шкалою на запитання «Як ви вважаєте, якщо з'явиться нагода, чи спробували б більшість людей використати вас у своїх інтересах, або поводитися б порядно й чесно?», опитані українці розділилися порівну: 50% вибрали оцінку від 1 до 5 балів, що свідчить про доволі значний рівень недовіри в нашому суспільстві.

Безумовно, суттєвий вплив на ціннісні орієнтації наших співгромадян, на жаль, має низький рівень життя, про що свідчать як економічні показники держави, так і відповіді на деякі питання анкети. Зокрема, 64,2% респондентів оцінюють фінансове становище своєї родини на 1–5 балів за десятибальною шкалою, а 77,8% уважають економічне зростання найбільш важливою метою для країни на наступні десять ро-

ків. Також 75,8% опитаних уважають найважливішим для суспільства стабільність в економіці.

Характерно, що, порівнюючи за ступенем важливості такі моменти, як підтримання порядку в країні, боротьбу зі зростанням цін, більше залучення людей до прийняття важливих державних рішень і захист свободи слова, українці надають перевагу збереженню порядку (42,7%) і майже зовсім не обіймаються свободою слова (3%).

Даючи відповідь наприкінці 2011 р. на питання, чи готові вони битися за свою країну у випадку війни, 40,3% українців відповіли схвально, 29,8% – негативно, 22,7% не знають або не впевнені, а 7,1% взагалі відмовилися відповідати.

Обираючи можливий опис самих себе, респонденти відповіли таким чином. 29,5% ідентифікували себе як людину, для якої важливо або дуже важливо пропонувати нові ідеї, бути творчою особистістю, йти своїм шляхом. Бути багатим, мати багато грошей важливо лише для 16,6% опитаних, добре проводити час і балувати себе – для 19,1%, а от жити в безпеці – для 46,5%. Щось хороше для суспільства важливо або дуже важливо робити для 39,4% респондентів. Порівняно небагато українців хочуть бути дуже успішними і щоб оточення знало про їхні досягнення – важливо або дуже важливо це для 24,7%. Також ми не полюбаємо пригоди, ризик, що супроводжують життя, повне захоплюючих подій, це важливо лише для 13,7% опитаних.

На нашу думку, необхідно зауважити, що українцям властиве наслідування традицій і звичаїв, прийнятих у наших рідинах або релігії, – це важливо для 57% респондентів. Також наші люди загалом прагнуть поводитися правильно і не здійснювати вчинків, які не схвалюються оточенням, – це важливо для 47,1% опитаних. Цікаво та показово, що українці в цілому прагнуть турбуватися про довкілля та природу (це важливо для 39,5%), але разом із тим більшість – 97,2% – респондентів ніколи не брали участь у демонстраціях на захист екології.

Більшість наших співвітчизників не дуже цікавиться або зовсім не цікавиться політикою – 66,7%. Утім, вочевидь, упродовж останніх років ця ситуація могла суттєво змінитися, але це можна буде перевірити лише за результатами сьомої хвилі WVS, котра запланована на 2017–2018 рр. Так само не зовсім коректно, на нашу думку, аналізувати дані опитування 2011 р. з питань, які стосуються участі людей у політичних протестах і форм цієї участі, адже ці результати були отримані до подій Майдану. Якщо ж вести мову про підтримку політичних партій лівого чи правого спрямування, то більшість українців їх не підтримує, а надає перевагу центристським силам – 61,7%.

Результати опитування засвідчили, що українське суспільство більш схильне до так званої «зрівнялівки» в доході: 32,3% опитаних чітко виступають за це, а ще 25,8% близькі до такої точки зору. Попри вже тривалі час існування інститутів ринкової економіки та приватної власності, значна частина українців – 25% – уважає, що частку державної власності в економіці варто збільшити, тоді як за зростання частки приватної власності в бізнесі та промисловості категорично виступає лише 6,9% респондентів. Також значну залежність від держави й уряду демонструє відповідь на питання «Чи згодні ви з думкою, що уряд повинен нести більше відповідальності за те, щоб усі громадяни були забезпечені?»: 44,9% громадян повністю згодні з таким твердженням, ще 23,5% – близькі до нього. Натомість повну відповідальність на себе покладають лише 4% опитаних. Проте водночас доволі значна частка людей – 20% – повністю підтримує тезу про те, що конкуренція – це добре, оскільки вона спонукає людей працювати й розвивати нові ідеї.

Показовим є блок запитань про те, наскільки українці довіряють (повністю, деякою мірою, швидше ні чи зовсім ні) різним категоріям людей. Найбільшою довірою серед респондентів користується сім'я: їй повністю довіряють 91,9% опитаних. Сусідам повністю довіряють 23,1% респондентів, деякою мірою – 54,8%. Особистим знайомим повністю довіряють 18,3% опитаних, деякою мірою – 67,2%. А от людям, із якими вони вперше зустрілися, повністю довіряють лише

0,9% українців. Представники інших релігій і національностей також не користуються довірою: лише 3,0% опитаних дали абсолютно позитивну відповідь на це питання щодо релігії та 4,3% – щодо національності. Отже, маємо ще одне підтвердження тези про те, що українці більшою мірою зорієнтовані на сім'ю та родичів, яким повністю довіряють, натомість для незнайомих ми є дуже закритими.

Серед організацій і соціальних інститутів (крім сім'ї) найбільшою довірою серед наших співвітчизників користаються релігія, університети й армія: першій повністю або певною мірою довіряють 75,2% респондентів, другим – 65,6%, а третій – 58,7% (можемо припустити, що рівень довіри до армії впродовж останніх років зріс, проте це потребує збору нової інформації). Середній рівень довіри мають преса та телебачення: 53,1% в першій та 56,1% у другого. А от міліція, суди, уряд, політичні партії, парламент, державні установи, великі компанії, банки мають помітно нижчий рівень довіри.

Таким чином, спираючись на наведені вище результати опитування, можна стверджувати, що для українського суспільства загалом характерним є певний ціннісний симбіоз. Для людей більш притаманними є цінності виживання та секулярно-раціональні цінності, втім водночас мають помітне поширення й традиційні цінності. Вочевидь, таке поєднання є характерним для суспільств, котрі перебувають у стані транзиту або трансформації, до яких належить й Україна. Цінності самовираження поки що не мають великого значення для наших співвітчизників. За ціннісним портретом українці є найбільш близькими до болгар, білорусів, росіян, молдаван. Проте соціальні цінності, безумовно, не є сталими і змінюються із плином часу.

Література

1. Аберкромби Н. Социологический словарь / Н. Аберкромби, С. Хилл, Б.С. Тернер ; пер. с англ. ; под ред. С.А. Ерофеева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ЗАО «Издательство «Экономика», 2004. – 620 с.
2. Балакірева О.М. Демократичні цінності в українському суспільстві / О.М. Балакірева // Український соціум. – 2007. – № 3. – С. 7–25.
3. Балакірева О.М. Ціннісні орієнтації українського суспільства: 1996–1999–2006 рр. / О.М. Балакірева // Український соціум. – 2008. – № 2. – С. 135–164.
4. Инглхарт Р. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития / Р. Инглхарт, К. Вельцель. – М. : Новое издательство, 2011. – 464 с.
5. Місютіна В.І. Соціально-економічна нерівність та зміна ціннісних орієнтацій українців / В.І. Місютіна // Детермінанти соціально-економічної нерівності в сучасній Україні : [монографія] / за ред. канд. соціол. наук О.М. Балакіревої ; НАН України ; Ін-т екон. та прогноз. – К., 2011. – 592 с.
6. Ручка А. Ціннісні пріоритети населення України за умов трансформації / А. Ручка // Українське суспільство. Соціологічний моніторинг. – К. : ІС НАНУ, 2011. – С. 201–215.
7. Ручка А. Цінності і типи ціннісної ідентифікації в сучасному соціумі / М. Наумова, А. Ручка // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін / гол. ред. д. соціол. н. М.О. Шульга. – К. : ІС НАНУ, 2013. – Т. 1. – Вип. 1 (15). – С. 285–297.
8. Савельєв Ю.Б. Емансипаційні цінності і толерантність у контексті модернізації українського суспільства / Ю.Б. Савельєв // Український соціум. – 2015. – № 1 (52). – С. 68–81.
9. Савельєв Ю.Б. Ціннісні передумови формування активної громадянської позиції як прояву соціального включення в процеси модернізації / Ю.Б. Савельєв // Український соціум. – 2014. – № 1 (48). – С. 66–77.
10. World Values Survey [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.worldvaluessurvey.org/index_surveys.

Анотація

Сакало О. Є. Ціннісний портрет українського суспільства: за даними World Values Survey. – Стаття.

У статті аналізується один із основних інтегративних чинників суспільства – соціальні цінності. Для вивчення системи соціальних цінностей сучасного українського суспільства використовуються дані, отримані в ході найбільш масштабного сьогодні міжнародного дослідницького проекту вивчення соціальних цінностей – World Values Survey. Розглядаються ціннісні орієнтації українців в абсолютних різних сферах життя: сімейних відносинах, професійній діяльності, політиці, релігії, міжгрупові та міжособистісних соціальних відносинах тощо. Згідно з методологією проекту, всі цінності зводяться до чотирьох основних типів: цінності виживання, цінності самовираження, традиційні цінності й секулярно-раціональні цінності. На основі аналізу соціологічних робіть висновок про те, що українському суспільству більш притаманні цінності виживання та секулярно-раціональні цінності. Однак водночас мають помітне поширення й традиційні цінності, тобто наявний певний ціннісний симбіоз.

Ключові слова: суспільство, соціальні цінності, цінності виживання, цінності самовираження, традиційні цінності, секулярно-раціональні цінності.

Аннотация

Сакало А. Е. Ценностный портрет украинского общества: по данным World Values Survey. – Статья.

В статье анализируется один из основных интегрирующих факторов общества – социальные ценности. Для изучения системы социальных ценностей современного украинского общества используются данные, полученные в ходе наиболее масштабного на сегодняшний день международного исследовательского проекта изучения социальных ценностей – World Values Survey. Рассматриваются ценностные ориентации украинцев в абсолютно разных сферах жизни: семейных отношениях, профессиональной деятельности, политике, религии, межгрупповых и межличностных социальных отношениях и т. д. Согласно методологии проекта, все ценности сводятся к четырем основным типам: ценности выживания, ценности самовыражения, традиционные ценности и секулярно-рациональные ценности. На основе анализа социологических данных делается вывод о том, что украинскому обществу более свойственны ценности выживания и секулярно-рациональные ценности. Но вместе с тем имеют значительное распространение и традиционные ценности, т. е. имеет место определенный ценностный симбиоз.

Ключевые слова: общество, социальные ценности, ценности выживания, ценности самовыражения, традиционные ценности, секулярно-рациональные ценности.

Summary

Sakalo O. Ye. Value Portrait of Ukrainian society: according to the World Values Survey. – Article.

The social values as one of the main factors of integrating society are analyzed in the article. The data obtained during the World Values Survey, the most large-scale contemporary international research project exploring the social values, are used for studying the system of social values of modern Ukrainian society. The value orientations of the Ukrainians are considered in completely different areas of life: family relationships, professional activities, politics, religion, intergroup and interpersonal social relations, etc. According to the methodology of the project, all values are reduced to four basic types: survival values, self-expression values, traditional values and secular-rational values. However, the traditional values are also widespread at the same time, and, so, a certain value symbiosis takes place.

Key words: society, social values, survival values, self-expression values, traditional values, secular-rational values.

УДК 272/273:004.738.5

У. П. Севаст'янів
аспірант кафедри теорії та історії культури
Львівського національного університету імені Івана Франка

КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА Й НОВІТНІ ЦИФРОВІ ТЕХНОЛОГІЇ

Людина ХХІ століття не уявляє свого життя без кіно, телебачення, Інтернету, мобільного зв'язку та інших форм комунікування. Сьогодні віртуальний простір перетворився на актуальну площину життя індивіда, куди останній переніс усі сфери свого буття. Відтак уникнути взаємодії з новітніми цифровими технологіями практично неможливо, що зумовлює необхідність усіх соціальних інститутів пізнати їхню природу, щоб використовувати їх для власного блага. Церква як ключовий суспільний сегмент активно освоює віртуальний простір. Упродовж своєї історії, а особливо в останні кілька десятиліть Католицька церква реагує на різноманітні соціальні зміни. Це пов'язано не лише з тим, що віряни потребують належних тлумачень, а більшою мірою з тим, як «ges povaae» (нові речі) впливають на традиційний інститут Церкви. «Очевидно, Церква не може не виголошувати власні погляди на ці «нові речі», що притаманні нашому часові, адже її завдання – заохочувати людство робити все, аби поширити справжню культуру, орієнтовану на цілісний солідарний людський розвиток» [10, с. 8].

Тема використання церквою різноманітних засобів комунікації не залишається поза увагою вітчизняних і зарубіжних науковців. Російська дослідниця Н. Уріна вважає, що жоден соціальний інститут так добре не освоїв явище комунікації, як це зробила церква. Першість у цій сфері вона віддає католицькій церкві. «... католицька ієрархія, напевно, найбільш активно висловлюється з приводу новітніх комунікаційних технологій та їх практичного використання, демонструючи свою сучасність і прогресивність» [11]. Над питанням про сучасні засоби комунікації в богослов'ї розмірковує М. Балаклицький: «Протестантів, поруч із православними й католиками, характеризує помітна активність щодо розвою церковних ЗМК (засобів масової комунікації – авт.) й участь у світському медіапросторі» [1]. Ще одна українська дослідниця О. Добродум розглядає питання впливу віртуальної реальності на релігійні общини та появу нових форм виразу релігійної віри завдяки Інтернету [5]. Однак щоб зрозуміти, яку роль у Католицькій церкві відіграють новітні засоби комунікації, необхідно здійснити аналіз її офіційних документів, а саме: соціальної доктрини, папських енциклік, щорічних звернень понтифіків, присвячених Всесвітньому дню комунікації, та окремих документів Папської ради з питань соціальної комунікації.

Метою статті є розглянути позиції Католицької церкви щодо новітніх цифрових технологій, зокрема Інтернету.

Католицька церква вважається найпрогресивнішою серед християнських церков у питаннях, що стосуються суспільних інновацій і реформування. Ревно дотримуючись традиційних церковних канонів, католицькі ієрархи все ж «ідуть у ногу з часом», що позитивно впливає на ставлення адептів до своєї церкви. Для того щоб краще зрозуміти позицію Католицької церкви щодо засобів комунікації, варто поглянути на формування цієї позиції в історичній перспективі. Хронологічно першим офіційним документом Католицької церкви у сфері соціальної комунікації вважається *Vigilanti cura* («Невсипуща турбота») – енцикліка Папи Пія ХІ про кінематограф, що датується 29 червнем 1936 року. У ній розглянуто кінофільми як цінний сучасний електронний засіб інформації, що, однак, несе чимало загроз для свого споживача. Папа Пія ХІ застерігає людство від прикрого прогресу кіномистецтва та кінопромисловості в справі зображення зла і гріха. «Конче слід домогтися, щоб прогрес мистецтва, науки, техніки й промисловості, – оскільки все це є правдиві дари Божі, – став засобом Його прослави та спасіння душ... щоб ми всі могли, скориставшись тимчасовими благами, не втратити благ вічних» [18, с. 30]. В енцикліці не лише застерігається від негативного впливу кіномистецтва, а й про-

понується практичні шляхи «відновлення в кіно розумних норм» [18, с. 31]. Зокрема, ідеться про необхідність створення Єпископами в кожній країні постійного національно-оцінювального бюро, «яке буде сприяти добрим кінофільмам, класифікувати решту стрічок і доводити свої оцінки до відома священників та вірних... Якщо Єпископи всього світу доклануть рук до здійснення такого ретельного контролю над кінематографом, то вони зроблять велику роботу, щоб захистити мораль своїх людей у години відпочинку та дозвілля» [18, с. 37–38]. Цей документ є одним із перших свідчень того, що церква слідкує за прогресом у сфері комунікації, щоб не допустити зловживань цивілізаційними благами, а перетворити їх на дієвий засіб просвіти людства і звеличення Бога.

Енцикліка Папи Пія ХІІ *Miranda Prorsus* («Дивовижний поступ») від 08 вересня 1957 року стає логічним продовженням першої енцикліки про кінематограф, а також висвітлює позиції Церкви стосовно радіо й телебачення. Папа розуміє, що друковане слово, яким церква активно послуговується, завдяки технічним новаціям, відходить на задній план, а електронні засоби масової інформації повинні стати новим джерелом реалізації душпастирських потреб Церкви. Попри те, що Папа вітає технічні досягнення людства, він знає, що вони «одночас криють у собі багато серйозних небезпек» [17, с. 47]. У цій енцикліці Архангел Гавриїл нарікається покровителем «тих мистецтв, завдяки яким людина може підкорити силу електрики» [17, с. 48], що є ще одним свідченням прийняття Церквою нових технічних можливостей. Документ містить конкретні практичні рекомендації для священнослужителів, на яких покладено відповідальність за належне виховання своєї пастви відповідно до засад християнської моралі. «Нехай священник навчиться правильно використовувати ці помічні засоби (кіно, радіо, телебачення – авт.) в тих випадках, коли церковна влада розважливо вважатиме, що цього вимагає особлива природа його служіння або потреба допомагати щораз більшій кількості душ» [17, с. 69].

Inter Mirifica («З-поміж дивовиж») – Декрет Другого Ватиканського Собору про засоби соціальної комунікації від 04 грудня 1963 року, що був включений до соборних документів Папою Іваном ХХІІІ. Уперше в історії Церкви питання про засоби соціальної комунікації обговорювались на Вселенському Соборі й були зафіксовані документально. Це свідчить про актуальність і важливість цієї сфери, адже документи, що ухвалюються на Вселенських Соборах, мають найвищу значимість порівняно з папськими енцикліками, зверненнями чи промовами. Серед позитивних рішень у соборовому декреті щодо сфери комунікації варто виділити офіційне запровадження терміна «соціальна комунікація», що не лише зводиться до технічних засобів поширення інформації, а вказує на спосіб спілкування людей у суспільстві. «На чільне місце Церква ставить ті технічні засоби, що за природою своєю здатні охоплювати дійовим впливом не тільки окремих осіб, а й великі маси людей, навіть ціле суспільство. Мова йде про пресові видання, кінематограф, радіо, телебачення та інші засоби такого типу. Їх можна слушно назвати «засобами соціальної комунікації» [16, с. 79]. Цим документом було запроваджено Всесвітній день комунікації, який із 06 травня 1967 року католицька церква відзначає регулярно. З метою належного виховання вірян і спонукання католиків до роботи у сфері соціальної комунікації в декреті містилась пропозиція про створення відповідного бюро у Ватикані, яке координуватиме роботу національних бюро в усіх країнах світу. Цей документ уперше проголосив необхідність у фаховій підготовці душпастирів, які повинні відповідати вимогам часу, а також містить пункти про медіаосвіту християн. «Душпастирі нехай особливо ревно працюють на цій ниві, що так

тісно пов'язана з їхнім головним завданням – проповідувати Євангеліє... Належить негайно розпочати вишкіл священників, ченців та мирян ... усі вони повинні мати досить фахових знань, щоб використовувати медіа для потреб апостолату» [16, с. 83–84]. У декреті є багато настанов стосовно пошуку й поширення новин, їхньої правдоподібності й змістового наповнення, що впливає на суспільні настрої: «Якщо новини про факти й події повідомляти привселюдно і своєчасно, то кожна людина матиме доступ до всієї потрібної інформації і може дієво працювати задля спільного блага» [16, с. 80]. У прикінцевих пунктах декрету містяться заклики до правильного використання технічних засобів і визнається їхня роль у суспільному поступі: «Собор закликає всіх людей доброї волі, особливо ж керівників цих засобів, використовувати новітні технічні винаходи лише на благо людської спільноти, адже доля людства дедалі більше залежить від правильного використання їх» [16, с. 86]. Соборові Отці також закликали Папську комісію у справах соціальної комунікації видати душпастирську інструкцію, що побачила світ 23 травня 1971 року, як продовження заходів у галузі суспільного спілкування Другого Ватиканського Собору. У душпастирській інструкції «Communio et Progressio» («Єдність і поступ») розкрито засадничі принципи Церкви щодо ефективного розвитку соціальної комунікації як Божого дару. Однак відповідальність за користування технічними благами покладена на людину, яка згідно зі своєю совістю вирішує, як їх використовувати [15, с. 87–136].

Від Другого Ватиканського Собору впродовж наступних кількох десятиліть католицька церква постійно висловлювала свої міркування стосовно наявних технічних засобів комунікації, щодо їхньої ролі в житті людини, впливу на індивіда й суспільство та одночасно активно використовувала їх для евангелізації, реалізації душпастирських потреб, поширення папських послань. Ставлення Католицької церкви до кіно, радіо й телебачення завжди було двозначним, оскільки ці технічні інструменти могли нести і добро, і зло для людини.

Новим викликом для християнської церкви стала поява комп'ютерної телекомунікації, що розпочала інформаційну добу культурного розвитку людства. «Християнське послання в комп'ютерній культурі» Папи Івана Павла II, що було проголошене в травні 1990 року з нагоди Всесвітнього дня комунікацій, уперше містило слова «комп'ютер», «комп'ютерна доба», «комп'ютерні комунікації». У цьому посланні Папа звертається до Декрету Вселенського Собору про соціальні комунікації, де міститься візія соборних отців на майбутні проблеми людства, зокрема, у сфері комунікації. «Соборові Отці виразно бачили, що технічний прогрес уже почав змінювати лице землі і навіть підкорювати космічні простори. Вони також розуміли, що розвиток, зокрема комунікаційних технологій, може легко спричинити ланцюгову реакцію з непередбачуваними наслідками» [9, с. 314]. Однак Папа переконаний, що проявляючи довіру до молодих людей, які «зросли одночасно з розвитком нових технологій», Церкві вдасться поглибити діалог із сучасним світом і використати технічні інновації для «проголошення Євангелія, катехизації та подальшого поглиблення віри» [9, с. 315].

Наступне десятиліття Католицька церква слідувала за суспільними змінами, що відбувались під впливом технологій. Щорічні папські звернення з нагоди Всесвітнього дня комунікації розглядали різні аспекти взаємодії людини та медіа. У 2000 році Папська Рада у справах соціальної комунікації видала документ «Етика в комунікації», у якому задекларовано позицію Католицької церкви стосовно етичної сфери комунікації. Серед різноманіття медіа, що існують, у цьому документі міститься згадка і про інтернет. «Особливе занепокоєння викликає інтернет з огляду на «радикальні наслідки, які він приносить: втрату цінності, що притаманна інформації; недиференційовану одноманітність повідомлень, які зводяться до простого інформування; відсутність відповідального зворотного зв'язку (feedback) і певне знеохочування підтримувати міжособові стосунки» [6, с. 382]. Однак негативні аспекти, що з'являються у світі завдяки технічним за-

собам комунікації, поступаються позитивним і зумовлюють лояльне ставлення Церкви до них. «В усіх цих ділянках – економічній, політичній, культурній, виховній, релігійній та багатьох інших – медіа можуть бути використані для розбудови людської спільноти та її розвитку. І всі засоби комунікації справді повинні бути відкриті для спільноти людей» [6, с. 374].

Через рік Папа Іван Павло II у посланні «Проповідуйте з покрівель». Євангеліє в добу глобальної комунікації», на протигагу застереженням у документі Папської Ради «Етика в комунікації», визначає переваги інтернету для реалізації місії Церкви: «... корисні можливості мереж інтернету в поширенні релігійної інформації та християнського вчення понад усіма кордонами та перепонами. Така широка аудиторія навіть уві сні не снилася тим, хто проповідував Євангеліє до нас. Тому сьогодні треба, щоб Церква діяльно і творчо використовувала нові технології медіа» [8, с. 416]. Папа усвідомлює необхідність правильного та належного використання технічних можливостей для «інкультурації Євангелія», для піднесення гідності творіння Божого – людини, а також для навернення іновірців.

Варті уваги й наступні послання Папи Івана Павла II, присвячені Всесвітньому дню комунікації, а саме: «Інтернет – новий форум для проголошення Євангелія». Тут Папа порівнює Інтернет із давньоримським форумом – місцем, де «де вирішують політичні та ділові справи, відправляють релігійні обряди й де минає все суспільне життя громадян, – і саме там навчч проявляється все найкраще й найгірше в людській природі. Цей заурмлений і повний гармидеру майдан ніс на собі відбиток довколишньої культури, але водночас розвивав і паростки своєї власної» [7, с. 419]. Іван Павло II зауважує, що кіберпросторовий світ для людини нового тисячоліття перетворився на сприятливий простір, куди можна перенести всі буттєві сфери, в тому числі й релігію. «... постачаючи інформацію та пробуджуючи зацікавлення, він дає можливість ознакомитись із християнським посланням багатьом людям – особливо молоді, для якої кіберпростір дедалі частіш стає головним вікном у світ. Отже, важливо знайти практичні способи допомогти тим, хто саме через Інтернет уперше стикається з християнством, і перепроводити їх з уявного кіберпросторового світу в реальний світ християнської спільноти» [7, с. 420]. Знову ж таки Папа нагадує, що завдяки глобальній мережі Слово Боже стає легше проповідувати, однак застерігає від втрати людиною зв'язку із трансцендентним, що може статись унаслідок негативного впливу Інтернету.

На папське послання прореагувала й Папська рада у справах соціальної комунікації, видавши два документи: «Церква та Інтернет» і «Етика в Інтернеті», де розлого висвітлюються позиції Католицької церкви стосовно нового технологічного інструменту – інтернету. Так, у документі «Церква та Інтернет» сказано, що оскільки «проповідування людям, зануреним у культуру засобів соціальної комунікації, вимагає уважного вивчення особливостей цих засобів комунікації, Церква покликана осягнути інтернет» [14]. Також у цьому документі виокремлено переваги інтернету й інших засобів комунікації з релігійного погляду. Сказано, що вони допомагають поширювати новини про події, ідеї та людей, пов'язаних із релігією, вони є «засобом евангелізації та катехизації», а також допомагають людям, які не мають змоги виходити з дому, долучитись до релігійної сфери. Зокрема, про переваги інтернету документ декларує таку позицію Католицької церкви: «Ця система дає змогу безпосереднього і негайного доступу до важливих релігійних і духовних джерел, до великих бібліотек, музеїв і місць культури, до документів учительства, творінь святих отців і Вчителів Церкви, до вікової релігійної мудрості. Інтернет має дорогоцінну здатність долати відстані та ізоляцію, допомагаючи контактувати людям доброї волі, які творять віртуальні спільноти віри для того, щоб допомагати і підбадьорювати один одного. Церква може важливо послужити католикам і некатолікам, вибираючи і передаючи корисні дані через інтернет» [14]. У тексті документа сказано, що віртуальний простір не зможе замінити Таїнства, Літургію, проголошення Євангелія,

міжособистісне спілкування священників і мирян, однак інтернет надає можливість церкві поглибити діалог «з окремими групами молоді та дорослих, із літніми й тими, хто не може виходити з дому, з тими, хто живе у віддалених районах, членами релігійних організацій, з якими неможливо спілкуватися інакше» [14].

Папа Бенедикт XVI продовжив традицію звертатися до людства з нагоди Всесвітнього дня комунікації й намагався порушувати актуальні проблеми, з якими стикається людина цифрової епохи. Розмірковуючи над питанням «нових стосунків», що народилися із появою соціальних мереж, Папа просить не нехтувати реальним життям. «Було б сумно, якщо би наше бажання підтримувати і розвивати дружбу on-line здійснювалося коштом нашої реальної участі у житті нашої сім'ї, близьких і тих, з ким ми зустрічаємося щоденно на роботі, в школі, у вільний час. Коли бажання віртуального спілкування стає нав'язливим, людина себе ізолює, припиняючи відносини у суспільстві. У результаті в неї також викривляються моделі відпочинку, мовчання і роздумів, необхідних для здорового розвитку людини» [3]. Папа зосереджує увагу на викликах, які постали перед церквою у XXI столітті й на які вона повинна адекватно зреагувати. Зокрема, він закликає священників не стояти осторонь, а перетворюватися на активних учасників нового комунікаційного процесу. «Душпастирство в цифровому світі насправді повинно показати людям нашого часу і загубленому нинішньому людству, що «Бог є близько, що у Христі ми всі належимо один одному» [4]. На протипапу своєму попередникові Папі Івану Павлу II, Папа Бенедикт XVI знаходить у гамірному кіберпросторі місце для мовчання: «Цікаво розглянути різні форми веб-сайтів, програм та соціальних мереж, які можуть допомогти сучасній людині пережити моменти рефлексії і справжніх питань, але і знайти простір мовчання, можливості для молитви, медитації або ділення Словом Божим» [2]. Папа закликав священників і вірних до пізнання мережевого середовища та правильного використання його можливостей, щоб «нести у цифровий світ свідчення своєї віри» [3].

Теперішній Папа Франциск наслідує ставлення своїх попередників до цифрових технологій і на особистому прикладі показує, як потрібно використовувати ці цивілізаційні блага. У посланні Святішого Отця на 48 Всесвітній день суспільних комунікацій Папа акцентує на перевагах Інтернету: «Зокрема Інтернет пропонує величезні можливості для зустрічі і солідарності. Це дійсно добра річ, дар від Бога» [12]. Однак «відчуття єдності людської родини» може завдати комунікаційним технологіям бути спрямованим у русло споживацтва чи маніпуляції, що є неприйнятним для християнського світу. Тому Папа Франциск закликає з обережністю ставитись до благ Інтернету, але й не нехтувати можливістю розповсюджувати християнське послання до «кінців світу» [12]. «Ми маємо бути здатними вступати в діалог з чоловіками і жінками сучасності, розуміти їх очікування, сумніви та надії, і приносити їм Євангеліє, Самого Ісуса Христа, утівленого Бога, Котрий помер і воскрес, щоб звільнити нас від гріха і смерті» [12]. Цього року папське звернення на тему «Комунікація і милосердя: плідна зустріч» стосується правильного мовлення, у якому «кожне слово та жест має виражати співчуття, делікатність та прощення Бога щодо усіх» [13]. Окремо Папа звертає увагу на цифрове середовище, яке він порівнює з площею, «місцем зустрічі, де можна висловити тепло або зранити, мати корисну розмову чи моральне лінчвання» [13]. Тому він закликає вести відкритий діалог у мережі для взаєморозуміння, правильного донесення інформації та боротьби з дискримінацією й моральним насиллям. Свідченням того, що Католицька церква користується перевагами інтернету є наявність із 2012 року папського акаунта @pontifex в популярній мережі мікроблогів Твіттер. Спочатку свої послання там публікував Папа Бенедикт XVI, з початком понтифікату Папи Франциска ця сторінка в соціальній мережі введеться від його імені. Останній також зареєстрований в Інстаграмі, де за його діяльністю слідкує близько трьох мільйонів користувачів.

Аналіз документів свідчить, що Католицька церква у своїй діяльності користувалась і по сьогодні використовує засоби соціальної комунікації, починаючи від кіно й закінчуючи інтернетом. Однак церква з обережністю ставиться до них і в усіх документах чи зверненнях наголошує, що засоби соціальної комунікації – це лише один із інструментів для проголошення Слова Божого. Ставлення церковної ієрархії до новітніх цифрових технологій є досить двозначним. Оскільки віртуальний простір є глобальною мережею, де одночасно знаходиться велика кількість людей, то церква готова користуватись цим благом для душпастирських потреб, евангелізації, катехизації, навернення іновірців. Поряд із цим відсутність зворотного зв'язку в мережі, маніпуляція, споживацтво, дискримінація у віртуальному світі, що призводять до втрати людиною свого морального обліку, насторожують священнослужителів, які своєю присутністю в інтернеті й ученням намагаються вберегти її від цього. Загалом Католицька церква ставиться до технічних новинок як до Божого дару, який у руках людини набуває добрих чи поганих характеристик.

Література

1. Балаклицький М. Протестантське розуміння масово-інформаційної діяльності / М. Балаклицький [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.asd.in.ua/archives/1188292486>.
2. Бенедикт XVI, Папа. Мовчання і Слово як шлях евангелізації – Проповідь на Всесвітній день комунікації. 2012 / Папа Бенедикт XVI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archive.catholicnews.org.ua/povnii-tekst-poslannya-papi-benedikta-xvi-na-46-ii-vsesvitni#point>.
3. Бенедикт XVI, Папа. Нові технології, нові стосунки. Сприяння культурі пошани, діалогу, дружби – Проповідь на Всесвітній день комунікації. 2009 / Папа Бенедикт XVI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://risu.org.ua/ua/index/projects/masmedia/27380/>.
4. Бенедикт XVI, Папа. Священик і душпастирство в цифровому світі: нові засоби масової інформації на служінні слова – Проповідь на Всесвітній день комунікації. 2010 / Папа Бенедикт XVI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.credo-ua.org/2010/01/13059>.
5. Добродум О. Дигіталізація релігії в сучасному суспільстві / О. Добродум [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lektsii.com/6-28293.html>.
6. Етика в комунікації – Документ Папської Ради у справах соціальної комунікації. 2000 // Церква і соціальна комунікація: Найголовніші документи Католицької Церкви про пресу, радіо, телебачення, інтернет та інші медіа / упорядник і наук. ред. М. Перун. – Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. – С. 369–390.
7. Іван Павло II, Папа. Інтернет – новий форум для проголошення Євангелія. 2002 / Папа Іван Павло II // Церква і соціальна комунікація: Найголовніші документи Католицької Церкви про пресу, радіо, телебачення, інтернет та інші медіа / упорядник і наук. ред. М. Перун. – Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. – С. 418–421.
8. Іван Павло II, Папа. «Проповідуйте з покрівель»: Євангеліє в добу глобальної комунікації. 2001 / Папа Іван Павло II // Церква і соціальна комунікація: Найголовніші документи Католицької Церкви про пресу, радіо, телебачення, інтернет та інші медіа / упорядник і наук. ред. М. Перун. – Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. – С. 415–417.
9. Іван Павло II, Папа. Християнське послання в комп'ютерній культурі. Папські послання з нагоди Всесвітнього дня комунікації. 1990 / Папа Іван Павло II // Церква і соціальна комунікація: Найголовніші документи Католицької Церкви про пресу, радіо, телебачення, інтернет та інші медіа / упорядник і наук. ред. М. Перун. – Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. – С. 314–316.
10. Папська рада «Справедливість і мир». Компендіум соціальної доктрини церкви. – К. : Кайрос, 2008. – 550 с.
11. Урина Н. В. Церковь online: вечное и виртуальное / Н. Урина [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mediascope.ru/node/132>.

12. Франциск, Папа. Комунікація на служінні справжній культурі зустрічі. Папські послання з нагоди Всесвітнього дня комунікації. 2014 / Папа Франциск [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://risu.org.ua/ua/index/projects/masmedia/55363/>.

13. Франциск, Папа. Комунікація і милосердя: плідна зустріч. Папські послання з нагоди Всесвітнього дня комунікації. 2016 / Папа Франциск [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://popefrancis.org.ua/?p=3990>.

14. Церква та Інтернет – Документ Папської ради у справах соціальної комунікації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/333/Pccs_Church%20Internet.pdf?sequence=1.

15. *Communio et Progressio* – Душпастирська інструкція Папської комісії у справах засобів соціальної комунікації. 1971 // Церква і соціальна комунікація: Найголовніші документи Католицької Церкви про пресу, радіо, телебачення, інтернет та інші медіа / упорядник і наук. ред. М. Перун. – Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. – С. 87–136.

16. *Inter Mirifica* – Декрет Другого Ватиканського Собору про засоби соціальної комунікації. 1963 // Церква і соціальна комунікація: Найголовніші документи Католицької Церкви про пресу, радіо, телебачення, інтернет та інші медіа / упорядник і наук. ред. М. Перун. – Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. – С. 73–86.

17. *Miranda prorsus* – Енцикліка Папи Пія XII про кіно, радіо і телебачення. 1957 // Церква і соціальна комунікація: Найголовніші документи Католицької Церкви про пресу, радіо, телебачення, інтернет та інші медіа / упорядник і наук. ред. М. Перун. – Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. – С. 39–72.

18. *Vigilanti cura* – Енцикліка Папи Пія XII про кінематограф. 1936 // Церква і соціальна комунікація: Найголовніші документи Католицької Церкви про пресу, радіо, телебачення, інтернет та інші медіа / упорядник і наук. ред. М. Перун. – Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. – С. 25–38.

Анотація

Сеvast'янів У. П. Католицька церква й новітні цифрові технології. – Стаття.

Стаття присвячена розгляду ставлення Католицької церкви до новітніх цифрових технологій, зокрема Інтернету.

Зроблено аналіз офіційних документів Католицької церкви, зокрема соціальної доктрини, папських енциклік і звернень, що стосуються питання соціальної комунікації. Визначено, що церква розглядає Інтернет як новий додатковий форум для евангелізації, катехизації та діалогу з християнами. Подано й застереження стосовно нехтування реальним життям на противагу віртуальному, що негативно впливає на людину, суспільство та церкву.

Ключові слова: комунікація, віртуальна реальність, інтернет, цифрові технології.

Аннотация

Сеvast'янів У. П. Католическая церковь и новейшие цифровые технологии. – Статья.

Статья посвящена рассмотрению отношения Католической церкви к новейшим цифровым технологиям, в частности к Интернету. Сделан анализ официальных документов Католической церкви, в том числе социальной доктрины, папских энциклик и обращений, касающихся вопроса социальной коммуникации. Определено, что церковь рассматривает Интернет как новый дополнительный форум для евангелизации, катехизации и диалога с христианами. Представлены и предостережения относительно пренебрежения реальной жизнью в противоположность виртуальной, что негативно влияет на человека, общество и церковь.

Ключевые слова: коммуникация, виртуальная реальность, интернет, цифровые технологии.

Summary

Sevastianiv U. P. The Catholic Church and the latest digital technology. – Article.

The article examines an attitude of the Catholic Church to the latest technologies, including the Internet. The author analyses official documents of the Catholic Church, including a social doctrine, papal encyclicals and appeals related to the issue of social communication. The author determines that the church considers the Internet as an additional forum for new evangelization, catechesis and dialogue with Christians. The article also warns about neglecting a real life as opposed to virtual, which adversely affects a person, society and the church.

Key words: communication, virtual reality, the Internet, digital technologies.

УДК 316.722

РЕЗУЛЬТАТИ КОНТЕНТ-АНАЛІЗУ РЕКЛАМИ ЯК ІНСТИТУТУ ФОРМУВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ (НА ПРИКЛАДІ РЕКЛАМИ В ГЛЯНЦЕВИХ ЖУРНАЛАХ)

А. А. Согорін
кандидат соціологічних наук,
докторант кафедри соціології та соціальної роботи
Класичного приватного університету

Реклама, володіючи здатністю спрямовувати масову (чи групову) активність, є сучасною соціальною технологією спрямованого інформаційного впливу, безсумнівно, становить інтерес для соціологічного дослідження.

Реклама поширює моделі поведінки в інформаційному полі, які згодом слугують засобом формування певних цінностей і стереотипів у соціумі. Вона сприяє поширенню культури споживання й загальних норм поведінки у великих групах. Сприймаючи та оцінюючи реальний об'єкт, люди свідомо співвідносять свою оцінку з певною картинкою, образом, еталоном. Вищесказане є наслідком того, що поступово все більш активну роль у формуванні ідентичності, системи цінностей відіграє індустрія реклами.

Варто відзначити, що в структурних теоріях одним із центральних є твердження про важливість для соціуму загальної нормативно-ціннісної системи. Така система потребує сприяння організованій та успішній життєдіяльності компонентів соціального організму, тому безсумнівний інтерес викликає те, як саме впливає реклама на ідентичність молодих людей, які існують моделі поведінки в мінливих стилях життя поколінь, які цінності характерні в сучасному соціумі. Вивчаючи місце реклами в процесі формування ідентичності української молоді, варто підкреслити, що молодих людей необхідно розглядати не тільки як соціальну групу, а і як значимий резерв у становленні сучасного соціуму. Покоління майбутнього – це покоління, якому необхідно буде вирішувати всі соціальні проблеми, що сьогодні виникають.

Аналіз такого явища, як реклама, характеризується міждисциплінарним підходом. На закономірне питання про потенціал, який містить у собі реклама, неможливо знайти відповідь без якісного дослідження її сутності. Провідним методом дослідження змісту комунікації є контент-аналіз, що являє собою гібрид якісно-кількісного підходів. Загалом це досить розповсюджений метод досліджень, але популярність, як відомо, завжди спричиняє вульгаризацію. Не уник такої долі й цей дослідницький інструмент. Дуже часто можна почути, що певні висновки зроблені на підставі контент-аналізу, але при цьому пояснити, що конкретно було проведено, не завжди виявляється можливим. Разом із тим при правильному його використанні контент-аналіз дуже добре допомагає вивчати рекламну практику, відслідковувати конкретні рекламні стратегії й робити висновки про ефективність або неефективність рекламних кампаній.

Існує безліч наукових праць, у яких реклама розглядається як соціальний інститут, що впливає на безліч аспектів життя, на ідентичність у тому числі, особливо на ідентичність молоді.

Сприйняття реклами членами соціуму, освоєння ними ринкового та соціального дискурсу, адаптація сприйняття рекламних повідомлень до повсякденності розглянута в роботах великої кількості представників науки, серед яких варто назвати Б. Борисова (технологія реклами і PR), Л. Гермогорова (дослідження ефективності реклами), В. Демідова, Р. Мокшанцева, Д. Огілві, С. Сергеева, А. Худякова й ін. Питанням впливу реклами на формування ціннісних орієнтацій присвячено роботи таких дослідників: Дж. Брайанта, Н. Клейна, І. Гольдмана, Л. Дмитрієва, С. Толмачевої, П. Чукреева та ін.

Головні операції кількісного аналізу були розроблені вченими-аналітиками Б. Берельсоном і Х. Лассуеллом. Також вагомий внесок у розробці процедур контент-аналізу належить таким фахівцям: А. Алексееву, Ю. Вооглайду, Б. Грушину, Т. Дрідзе, М. Лаурістину й ін. [1; 5]. Цією про-

блемою займалися і українські вчені: Н. Танатар, В. Бондар, А. Федорчук та ін. [2; 3; 4].

Вихід на світовому рівні провідних наукових соціологічних досліджень, вивчення мас-медіа сьогодні мимоволі призводить до того, що суб'єктивні методи дослідження преси втрачають свою актуальність. Прикро відзначити, що в Україні розвиток контент-аналізу як досить об'єктивного методу обійдений увагою. Порівняно із солідним масивом праць американських учених, присвячених цьому питанню, кілька десятків досліджень українських авторів виглядають досить скромно [6, с. 42]. І нині перед ученими постає актуальне завдання подолання цього розриву.

Мета дослідження – аналіз ролі реклами у формуванні соціальної ідентичності й життєвих цінностей особистості шляхом контент-аналізу масиву реклами в глянцевих журналах.

Контент-аналіз дає дослідникові змогу робити висновки про соціальні феномени, досліджувати великий текстовий масив, виділяючи в ньому інформаційні аспекти, що не лежать на поверхні.

Автором на основі масиву реклами на телебаченні та блоків реклами в глянцевих журналах був проведений контент-аналіз, спрямований на виявлення інтеграційного потенціалу реклами, а також на аналіз цінностей, мотивів, стилів життя, моделей поведінки. Дослідження проводилося в м. Запоріжжя, усі журнали придбані в міських роздрібних мережах із продажу преси.

Розмір вибіркової сукупності визначався як типовий для досліджень: 500 рекламних повідомлень, із яких половина журнальної реклами й половина телевізійної. У реальній вибірковій сукупності було проаналізовано 250 рекламних повідомлень журнальної реклами.

В анкету контент-аналізу журнальної реклами була включена характеристика рекламного повідомлення за формальними і змістовими (гендерна, статусна, ціннісна та стильова орієнтація реклами, у якій зачіпаються споживчі мотиви) ознаками, а також використовувалися блоки, присвячені вербальним і невербальним виразним засобам. За однією аналізу було прийнято рекламне повідомлення, опубліковане в глянцевому журналі.

Для вибору журналів, що містять шукані одиниці аналізу, була використана методика цільового відбору з обліком наступного порівняльного аналізу результатів цього дослідження з результатами опитування. Було обрано шість глянцевих журналів. Елементом вибірки є журнал, наявний в ньому рекламні повідомлення аналізувалися без винятку. Однак доводилося враховувати можливе повторення, одночасну появу того самого рекламного повідомлення (а також його скорочених варіантів) у кількох, тому зміст вибірки було додатково перевірено з метою виключення ідентичних одиниць.

За одиницю аналізу в дослідженні прийняте рекламне повідомлення, опубліковане в глянцевому журналі. Генеральна сукупність включає всі рекламні блоки, що були опубліковані в аналізованих глянцевих журналах.

Об'єктом аналізу стали такі журнали: «Власть денег», «Мой ребенок», «Малыш», «Наша свадьба», «Добрые советы», «Огородник», які мають невелику, порівняно з телебаченням, цільову аудиторію (жителі мегаполісів) і репрезентують рекламу у великих містах.

Збір даних для контент-аналізу проводився протягом одного місяця (грудень 2015 – січень 2016 років). Збір інформації за більш тривалий проміжок часу видається зайвим, оскільки дослідження ціннісного і стильового змісту рекла-

ми протягом місяця слугує зручним і економічним засобом для індуктивного висновку. Ціннісний і стильовий зміст реклами є стійким і не змінюється від місяця до місяця, що дає змогу екстраполювати отримані результати на більш тривалі часові періоди.

Рекламні матеріали в глянцеvih журналах досліджувалися за такими категоріями: персонажі, відносини між ними; використання архетипів; стиль життя; стилі одягу героїв; трансльовані цінності; споживчі мотиви; характер слогану й використовувані мовні засоби; формування ілюзії доступності товару; орієнтація на вікові групи; соціальний статус цільової аудиторії; наявність контактної інформації про виробника товару.

Проведений контент-аналіз показав, що в журналах представлена якісна реклама, а також реклама, схожа, скоріше, на оголошення, які мають виключно інформаційний характер.

Необхідно відзначити, що реклама в журналах, які мають різну цільову аудиторію, відрізняється за своїм змістом, характером використовуваних прийомів. Так, реклама в журналі «Власть денег» – діловому виданні, орієнтованому на власників і керівників підприємств, здебільшого має офіційно-діловий стиль, у ній частіше використовуються раціональні аргументи (рис. 1).

Відзначимо також, що використання іноземних слів у назвах, на нашу думку, пов'язане з тим, що в лексиконі сучасних бізнесменів наявна безліч подібних запозичень.

У журналі «Власть денег» у великій кількості представлено рекламні повідомлення, які несуть у собі обіцянку релаксації та зняття стресу із сучасного бізнесмена, – реклама послуг фешенебельних спа-салонів, елітного алкоголю, фітнес-центрів, дорогих туристичних послуг: «Розкіш ручної роботи – Klinkov», «Погружение в мир релаксации – Vrouche», «Зимавліто – Єгипет – життя магiчне», «Якщо зима – то Буковель» (рис. 2).

В основному в рекламі подається необхідний мінімум інформації, яка потенційно може бути корисна клієнтам: контактні телефони, сайт, де можна докладніше ознайомитися з товаром або послугою.

Слогани лаконічні, але вони також мають раціональний характер. Так, заголовок реклами «Укртелебуд» говорить: «Надійна основа для вашого бізнесу». У рекламі компанії «Icom» говориться: «Інсталяції та сервіс для бізнесу», Ощадбанк повідомляє: «Мій банк, моя країна». Разом із тим слоган «Ви не знайдете новин про нас на перших шпальтах газет» фінансової групи Porsche Finance group несе в собі й емоційну складову. Те саме можна сказати і про журналь-

ну рекламу годинників Candidino: «Your time, your life» – «Твій час – твоє життя»

Загалом високий соціальний статус цільової аудиторії цього журналу, а отже, і реклами, що в ньому розміщена, багато в чому визначає її характер – більш стриманий, раціональний, він базується на престижності споживання. Серед виділених архетипів у журналі наявні такі: герой (характеризується професіоналізмом, прагненням до перемоги, заповзятливістю, забезпеченістю); правитель (володар влади, статусу, престижу); шукач (прагне до свободи та пошуку індивідуальності); коханка (характеризується привабливістю, сексуальністю, пристрасністю й чуттєвістю); мудрець (відрізняється розумом, об'єктивністю, логічністю).

Окремо необхідно відзначити рекламу в цьому журналі: на нашу думку, вона має досить високу якість, у ній наявний інтеграційний потенціал. Престижність споживання відзначена, зокрема, у рекламі елітного ресторану «Гриль Азія». «Багатство смаків Азії для справжніх гурманів», – промовляє його слоган. Реклама подарункових ваучерів мережі ресторанів «Козирна карта» – «Кращий подарунок коханим».

Прикладом наявності ідей національної ідентичності в журнальній рекламі слугує реклама суспільно-політичного порталу «Деро.ua», його слоганом є «Будемо країну укріпів разом». На нашу думку, у цій рекламі простежується позиціонування України – «Країни укріпів» як успішного регіону, у якому хочеться жити й заробляти гроші.

Серед цільової аудиторії журналу «Добрыє советы» переважають жінки. Зокрема, цей журнал охарактеризований у такий спосіб: «Щомісячник для жінок. Його головні теми – секрети привабливості, гарного самопочуття, домашнього комфорту й гармонії у взаєминах із близькими».

В основному в ньому рекламуються модні магазини, косметика, брендовий одяг, салони краси, солярії, кафе, ресторани, лікарські засоби. Видання «Добрыє советы» позиціонується як популярний журнал про дім, родину, дітей, тенденції моди і стилі життя в Україні.

У зв'язку з вищесказаним відзначимо, що в рекламі, розміщеній у цьому виданні, переважають гедоністичні, споживчі мотиви, мотиви моди та краси. Основні архетипи, використовувані в журналі, – хоронитель (цьому архетипові властиві комфорт, розслаблення, спокій, насолода); мудрець; шукач; дитина (відрізняється радістю життя, веселоцями); коханка. Відповідно, більшість реклами в цьому журналі займає все те, що потрібно для ефектної зовнішності, від реклами стоматологічних клінік і магазинів нижньої білизни до салонів краси і бутиків ексклюзивного жіночого одягу (рис. 3).

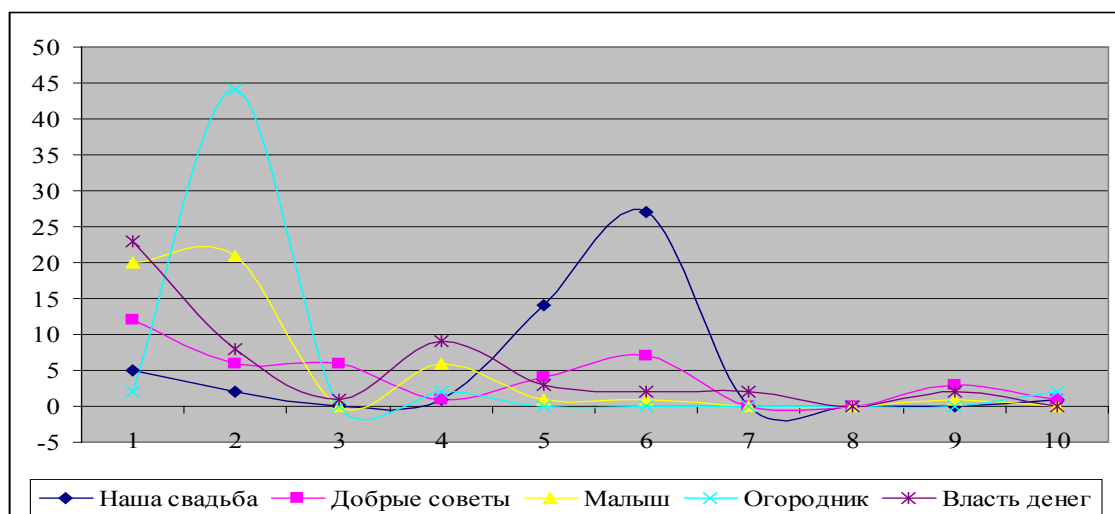

Рис. 1. Стилi рекламних повідомлень у розрізі видань

1 – офіційно-діловий; 2 – casual; 3 – спортивний; 4 – унісекс; 5 – класичний; 6 – гламур; 7 – етнічний; 8 – субкультурний; 9 – купальники/білизна; 10 – карнавальний

Слово «мода» – лейтмотив значної частини реклами, причому це може стосуватися не тільки одягу для дорослих («Хутряні тренди Symbol», «Трикотажні будні Bershka») і дітей («Веселі ніжки Conte-Kids»), а й косметики. Так, компанія L'oreal Paris випустила масло для догляду за волоссям з назвою «Экстраординарное»; актуальну сьогодні моду на накладні вій використовує у своїй рекламі компанія «Avon» – «Об'єм. Ефект накладних вій», а бренд «Matrix», що спеціалізується на фарбах для волосся, обіцяє своїм покупцям «Сенсацію кольору». Окрім того, реклама в цьому журналі має й провокаційний характер. На доказ вищесказаному наведемо приклад реклами ерокрему «Мускусил», у якій зображена пара (чоловік і жінка), чоловік тримає в руці приспущену бретель плаття жінки. Слоган – «Задоволення для двох». Окремо відзначимо високу якість фотографій реклами.

Загалом для реклами журналу «Добрые советы» характерні такі стилі життя: матеріалістичний/споживчий (46%); сімейний (42%), гедоністичний (8%), соціально-активний (4%). Стилi одягу: casual (32%), офіційно-діловий (24%), гламур (14%), спортивний (8%).

У рекламі цього журналу переважають індивідуалістські цінності (самоствердження, кар'єра, успіх, воля, впевненість у собі) – 46%, традиційні цінності (родина, здоров'я, любов) – 38%, менший відсоток гедоністичних цінностей – 12%. Сімейні цінності характерні також для реклами в журналах «Наша свадьба», «Мой ребенок», «Малыш».

«Мой ребенок», «Малыш» – сімейні журнали, присвячені питанням виховання й освіти дітей, здоров'я, догляду за ними від народження до молодшої школи. При цьому варто відзначити, що основною цільовою аудиторією цього журналу є жінки. Отже, реклама в цій окремій категорії журналів звернена до традиційних цінностей. Основний архетип, що зустрічається в цій рекламі, – батько/мати (турбота про дітей, про старше покоління). У цьому випадку реклама прищеплює молодим людям моделі поведінки турботливих батьків, сімейні цінності.

Контент журналу «Наша свадьба» становлять рекламні матеріали, при цьому реклама в цьому журналі має характер оголошень, а саме: готель «Перлина» – «Проведення виїзних реєстрацій. Літня площадка. Фуршети». У такій рекламі зазначено асортимент послуг, надано контактні телефони, фотографії залу, автомобілів, куль, квітів, молодят тощо.

«Огородник» – журнал для аматорів городів і дач. У кожному номері містить цікаві статті, корисні поради щодо догляду за різними культурами, а також стосовно дизайну ділянки. Реклама в цій категорії журналів також в основному має характер оголошень і звернена до читачів середнього віку та пенсіонерів. Основний архетип, що зустрічається в цій рекламі, – герой (характеризується професіоналізмом, перемогою, заповзятливістю).

Підсумовуючи результати контент-аналізу журнальної реклами, спрямованого на виявлення інтеграційного потен-

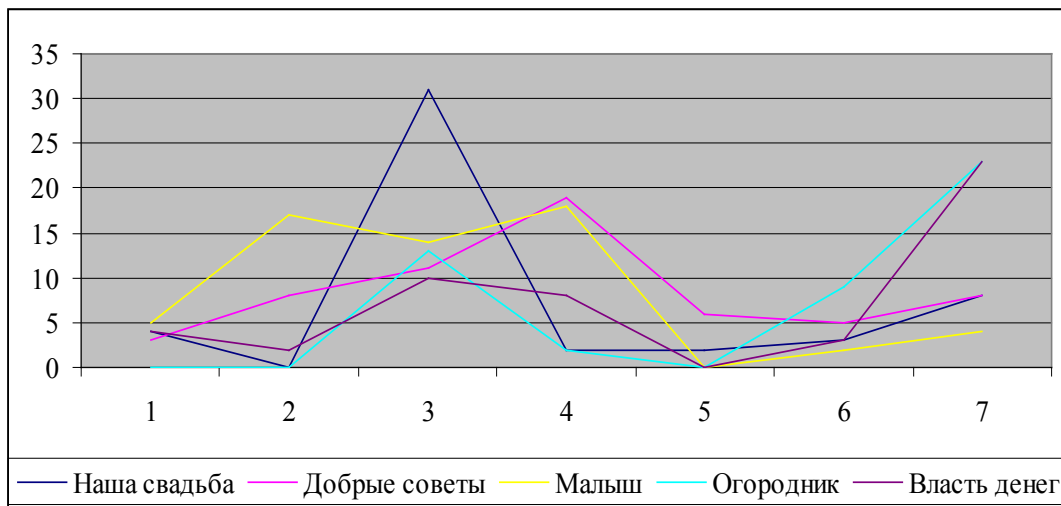

Рис. 2. Характер слогану рекламних повідомлень

1 – заклик; 2 – інтрига; 3 – обіг; 4 – аргументація; 5 – гра слів; 6 – емоційність; 7 – раціональність.

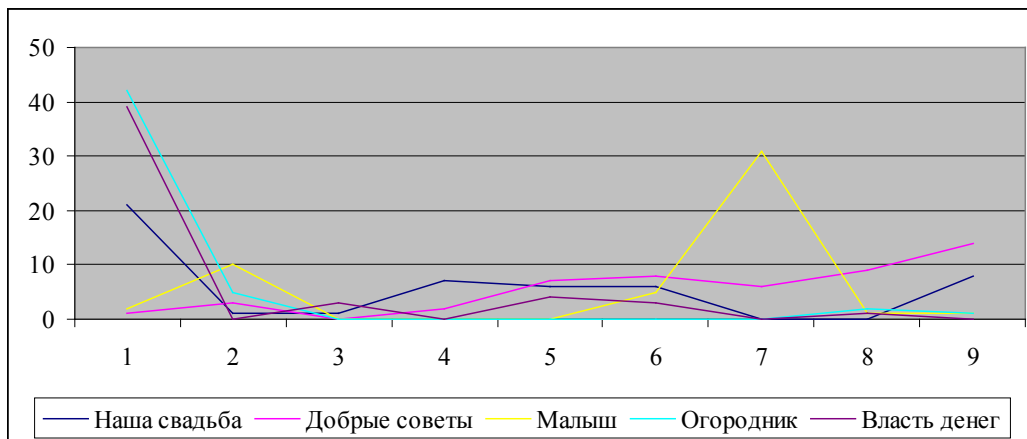

Рис. 3. Використання архетипів у рекламі журналів

1 – герой; 2 – дитина; 3 – правитель; 4 – друг; 5 – коханець; 6 – шукач; 7 – батько/мати; 8 – мудрець; 9 – хоронитель.

ціалу реклами, аналіз цінностей, мотивів, стилів життя, що зустрічаються в друкованій журнальній рекламі, відзначимо так:

– у результаті контент-аналізу необхідно відзначити, що існує тенденція формування рекламою спільнот, які поєднують людей у прагненні придбати той або інший товар. Привабливі моделі поведінки, архетипи, мотиви й цінності, що зустрічаються в друкованій рекламі, залучають емоційні та раціональні аргументи, мають досить сильний вплив;

– візуальна реклама має значний потенціал у формуванні ідентичності. Об'єкт-суб'єктні відносини персонажів і споживачів, що мають значний вплив на аудиторію, полягають у наслідуванні персонажу. Активні, упевнені в собі персонажі слугують зразком, люди проєктують на себе моделі поведінки, цінності, стилі життя, показані в глянцево-му журналі. Отже, людина ставить себе на місце рекламного героя, отожднює свої почуття й думки з думками та почуттями персонажа, хоче відповідати яскравому образу, бути не гіршою за нього.

У певних випадках наслідком проєктивної ідентифікації є імітаційна ідентифікація, при якій люди додержуються стилів життя рекламних персонажів у своєму реальному житті.

Відзначимо також, що на сьогодні неможливо дійти однозначної думки про суто позитивний або різко негативний вплив реклами на формування особистості. Реклама як соціальний інститут сьогодні стає найважливішим агентом соціалізації, проникаючи в усі сфери громадського життя. Вона вже не просто наповнена корисною, розважальною, негативною або позитивною інформацією, реклама стає новим потужним механізмом виробництва соціальних норм і цінностей.

Важливо, щоб на сучасному етапі розвитку реклами, яка еволюціонує від маркетингового інструменту до повноцінного суспільного інституту, творці її контенту не забували про те, що часте звернення до інформації, яка несе в собі виховні, освітні функції, а не спрощені образи, буде сприяти позитивному впливу на особистість у вузькому змісті, а в більш широкому змісті – формувати позитивно забарвлене емоційне тло соціуму.

Література

1. Алексеев А.Н. О специфике контент-анализа как социологического метода / А.Н. Алексеев, В.С. Дудченко // Социологические проблемы семьи и молодежи : сб. ст. / под ред. И.И. Леймана. – Л. : Наука, 1972.
2. Иванов О.В. Класичний контент-аналіз та аналіз тексту: термінологічні та методологічні відмінності / О.В. Иванов // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2013. – № 1045. – Вип. 30. – С. 69–74.
3. Танатар Н.В. Контент-аналіз як дослідницький інструментарій / Н.В. Танатар, А.Г. Федорчук // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2007. – № 2. – С. 75–80.
4. Федорчук А. Особливості створення інформаційних ресурсів на основі традиційних та електронних ЗМІ / А. Федорчук // Бібліотечний вісник. – 2009. – № 4. – С. 21–25.
5. Семёнова А.В. Контент-анализ СМИ: проблемы и опыт применения / А.В. Семёнова, М.В. Корсунская ; под ред. В.А. Мансурова. – М. : Институт социологии РАН, 2010. – 324 с.
6. Соціологія : [навчальний посібник] / С.О. Макеев (ред.). – К. : «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999. – С. 175.

Анотація

Согорін А. А. Контент-аналіз реклами як інституту формування ідентичності в сучасному українському суспільстві (на прикладі реклами в глянцево-му журналі). – Стаття.

У статті подано результати контент-аналізу масиву реклами в глянцево-му журналі, проведеного з метою отримання емпіричних даних щодо ролі реклами в процесі еволюції соціальної ідентичності індивідуума та її впливу на моделі поведінки людей і їхні життєві цінності. На базі проведеного дослідження було зроблено висновок, що реклама, являючи собою соціальний інститут, сьогодні стає найважливішим агентом соціалізації, проникаючи практично в усі наявні сфери життя. Реклама поширює моделі поведінки в інформаційному полі, які згодом слугують засобом формування певних цінностей і стереотипів у соціумі. Вона сприяє поширенню культури споживання й загальних норм поведінки у великих групах і стає новим потужним джерелом соціальних цінностей і норм, тобто реклама здатна здійснювати досить істотний вплив на формування свідомості й моделі поведінки людей.

Ключові слова: реклама, суспільство, архетип, ціннісні орієнтації, контент-аналіз, соціологічне дослідження, ідентичність.

Аннотация

Согорин А. А. Контент-анализ рекламы как института формирования идентичности в современном украинском обществе (на примере рекламы в глянцево-му журнале). – Статья.

В статье изложены основные результаты контент-анализа массива рекламных сообщений в глянцево-му журнале, проведенного с целью получения эмпирических данных относительно роли рекламы в процессе эволюции социальной идентичности индивидуума, ее влияния на существующие модели поведения и жизненные ценности людей. На основе полученных в процессе исследования результатов был сделан следующий вывод: реклама, представляя собой социальный институт, сегодня становится важнейшим агентом социализации, проникая во все сферы жизни. Сегодня реклама распространяет модели поведения в информационном поле, которые со временем становятся средством формирования определенных ценностей, стереотипов в обществе. Она способствует формированию культуры потребления и распространению общих норм поведения и становится новым мощным источником социальных ценностей, норм, то есть реклама способна оказывать влияние на выбор модели поведения и процесс становления сознания людей.

Ключевые слова: реклама, общество, архетип, ценностные ориентации, контент-анализ, социологическое исследование, идентичность.

Summary

Sogorin A. A. Content analysis of advertising as an institution of identity formation in contemporary Ukrainian society (on the materials of ads in glossy magazines). – Article.

This article outlines the main results of the content analysis of advertisements in glossy magazines. The analysis was conducted to obtain empirical evidence about the role of advertising in the evolution of the social identity of the individual, its impact on existing patterns of behavior and values of people. Basing on the obtained results the next conclusion was made. Advertising, representing a social institution, is becoming an important agent of socialization, permeating all spheres of life. Today, advertising spreads patterns of behavior in the information field, which eventually become a mean of formation of certain values, stereotypes in society. It fosters a culture of consumption and the spread of common norms of behavior and becomes a new powerful source of social values, norms. Advertising is able to influence the choice of models of behavior and the process of formation of human consciousness.

Key words: advertising, society, archetype, values, content analysis, identity, sociological research.

УДК 177.7:159.923.2:2

О. М. Троїцька
кандидат філософських наук, доцент,
докторант кафедри соціальної філософії і філософії освіти
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

ФЕНОМЕН ДІАЛОГУ В КОМУНІКАТИВНИХ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ПРАКТИКАХ: ФІЛОСОФСЬКА РЕФЛЕКСІЯ

Серед численних проблем сучасної освіти, що пов'язані з кардинальними змінами форм і темпів життя людини, з ускладненням різних видів соціальної діяльності й зростанням загрозливих явищ, на перший план висувається проблема формування світогляду, який би спрямовував дію людини на прогресивний, сталий розвиток суспільства в гармонії з природою, що відповідало б часу, простору та потребам людини, і на інноваційне зростання особистості, здатної вирішувати складні питання мінливого, швидкоплинного світу.

Принципова обмеженість процесу соціалізації й традиційної моделі навчання та виховання достатньо чітко насамперед виявляється в розвитку критичного, гнучкого й відкритого, творчого та контекстуального, інтелектуально-коректного мислення людини. Саме таке мислення має здійснити той прорив у взаємодії людей, який відповідає новому типу комунікації – діалогічному співіснуванню.

На різних напрямках демократизації, інформатизації, автономізації та диверсифікації освіти ідея діалогу починає виходити на перший план як механізм сприяння розумінню й взаємоповазі суб'єктів навчання та виховання, а відтак і механізм співпраці людей і стратегія й тактика запобігання авторитарності, ігноруванню особистісних інтересів і прагнень *homo educandus*.

Разом із тим навіть в інноваційних проектах культурно-освітніх практик залишаються компоненти минулих технологій як у цілях і змісті освіти, так і в її організаційно-управлінських умовах, а саме:

- у цілях освіти, що відображені в концепціях, стратегіях, науково-освітніх програмах і планах, продовжують декларуватися відчужені від потреб учнів завдання, які відповідають ідеалу й культурі знань, не зорієнтованих на прагнення людини та її культурне життя, у тому числі й на життєвий світ людини, яка навчається і яка навчає;

- зміст освіти не є інтеркультурним, діалогічним, він центрується навколо навчальних дисциплін, сформованих у минулі роки монологічно (без міждисциплінарного синтезу, без філософської трансдисциплінарності, без аналізу повсякденних культурно-освітніх практик тощо);

- у дидактично-виховних практиках переважають класно-урочні, лекційно-семінарські форми та ілюстративно-репродуктивні методи;

- суб'єкт-суб'єктні відносини, що мають розгорнути особистісні смисли, думки й інтереси суб'єктів освіти, поступаються місцем орієнтації цих суб'єктів на адаптацію до освітньої системи та на виконання певних інструментальних здатностей тощо.

Отже, освітня система, яка має вийти із середовища монологічності і стати відкритою і яка дуже повільно, а на нашу думку, здійснює зміни у своїх системних параметрах, повинна перетворитися на культурно-освітній простір, у якому ідея комунікативності й діалогу буде імплементованою не тільки в усі складові освітньої системи, а й у перетворення освітнього середовища на культурно-освітній континуум, у якому відбувається зустріч культурних смислів усіх суб'єктів освіти.

Саме тому реалізація інтерсуб'єктивності й діалогічності в комунікації постає найголовнішим завданням наукових досліджень і модернізації процесів культурно-освітнього зростання особистості.

На нашу думку, найбільш суттєвим внеском у філософське осмислення комунікації, зокрема проблем комунікативної практичної філософії, є ґрунтовні дослідження К.-О. Апеля, Д. Бьолера, Ю. Габермаса, В. Гьосле, А. Єр-

моленка, П. Ульріха та інших філософів, котрі розкрили сутність комунікативної трансформації філософії, зокрема характер комунікативно-теоретичного повороту до життєвого світу й дискурсу.

Саме методологічні настанови реконструкції розуму та розуміння мають бути покладені в основу концептуалізації, проектування, моделювання, стратегічного планування й визначення умов розгортання комунікативної етики в культурно-освітньому просторі [3].

Сутність діалогу та його місце в комунікативній дії ретельно розглянуто в працях Г. Балла [1], В. Даренського, В. Жулая, Л. Карачевцевої, В. Малахова, Є. Мулярчука та ін. [2], М. Булатова, В. Табачковського [8], М. Триняк [7], у яких різнобічно висвітлено роль діалогічних принципів і власне діалогічності людини у формуванні засад сучасної моральності й розкрито зв'язок із контекстуальним виміром простору часу України.

Низка дослідників (С. Амеліна, Н. Барбаліс, Г. Ковалюв, С. Кожушко, В. Мороз, І. Соломадін та інші) здійснили актуалізацію комунікативності й діалогу в конкретних педагогічних практиках і в процесі переходу від монолізму класичної раціональності до реалізації діалогічності людини в сучасній освіті.

Разом із тим філософський смисл діалогу достатньо часто або редукується до значень його в конкретних науках (психологія, філологія, соціологія тощо), або «розпорошується» в практиках повсякденних розмов, достатньо часто ототожнюється з іншими формами комунікації та спілкування, не розглядається як спосіб екзистенційної дії й конструкт спільної діяльності.

Отже, метою статті є філософсько-освітнє осмислення діалогу та діалогічності в контексті комунікативних культурно-освітніх практик.

Зазначене завдання варто вважати продовженням, з одного боку, ідей філософів щодо діалогізації теорії й практики освіти, а з другого боку, воно є специфічним пошуком механізмів та умов реалізації діалогічності суб'єктами культурно-освітнього простору, а також способів збагачення філософськими рецепціями інтеркультурної комунікації.

Із філософського погляду найбільш відповідним нашому дискурсу є тлумачення комунікації (від лат. *communicare* – радитися) як «категорії філософії, що означає спілкування, за допомогою якого «Я» знаходить себе в іншому» [6, с. 300]. Комунікація як складний процес у всіх дослідженнях за сутністю і змістом пов'язується з інформативно-екзистенційною взаємодією представників різних культур, що мають за допомогою діалогу знайти порозуміння в суперечливих питаннях і обрати консенсуально-етичний спосіб їх вирішення. Це передусім стосується міжкультурної комунікації як найскладнішого виду спілкування.

Аналіз тенденцій розвитку комунікативних процесів свідчить про те, що в реальних культурно-освітніх практиках міжкультурній комунікації й діалогу, які були б спрямовані на ціннісно-світоглядні та філософські смисли, не знаходиться значного місця, а їх дидактично-виховний зміст залишається в стінах освітніх інституцій, не поширюючись на культурний, інформаційний, громадянський, державно-політичний, економічний, екологічний, соціально-духовний простір. Водночас у межах цих просторів іде активний пошук ідентичності, артикуляції специфічних і загальнолюдських інтересів, обговорюються суперечності й, на жаль, породжуються колізії та конфлікти.

Більше того, відомо, що в кожній академічній і соціокультурній групі цих просторів формуються певні цінності, що виражаються в специфічному ставленні до світу (до природи, соціуму, себе) і знаходять відображення в ставленні особистості до минулого, сучасності й майбутнього, характеру спілкування, характеру аргументації, до розуміння особистісної свободи індивіда, природи самої людини тощо.

Розгортання діалогу в таких умовах може відбуватися за будь-якою тематикою й на будь-якому рівні мислення. Звичайно, якщо мова йде про міжкультурний діалог, то він має бути продовженням освітньої інтеракції. Невипадково відомий дослідник комунікативної філософії М. Ліпман, зазначаючи, що комунікативна філософія, яка має допомогти запобіганню насиллю в комунікації, стверджує, що завдання миролюбства є завданнями навчання, яке він не відмежовує від виховання [4]. Крім цього, головну роль у процесі ціннісно-культурного збагачення комунікації він убачав у критичному мисленні [10].

Отже, у цьому сенсі перше, що потрібно зробити в освіті з погляду філософського розуміння діалогічності, – це імплементація ідеї діалогу та діалогічності в усі системні параметри культурно-освітнього простору й забезпечення неперервності комунікативної дії, від життєвого світу до дидактико-виховних і культурно-освітніх практик, а саме:

– діалог має бути спрямованим на збільшення «обсягу» культурності у формах, способах та організаційних умовах комунікації;

– діалог повинен стати способом складання стратегії, спільної дії всіх суб'єктів культурно-освітнього простору (освітньо-культурних інституцій із їх концепціями, планами, програмами, з одного боку, і тих, хто навчається й навчає з особистісними прагненнями та програмами вільного вибору траєкторій зростання, з іншого боку);

– діалог має поєднати раціонально-інтелектуальні форми розуміння світу й емоційно-етичні, транскультурне та інтеркультурне знання, аналітико-логічний і феноменологічний підходи до розуміння розмаїття персональних цілісних світів.

Другий механізм діалогізації культурно-освітньої діяльності людини стосується предмета осмислення в діалозі. При наявності безлічі варіантів спілкування варто зазначити, що діалогічного осмислення з філософського погляду заслуговує, на нашу думку, лише той предмет, який, по-перше, є принципово важливим для кожної людини, по-друге, він має бути загальним і навіть універсальним за змістом, по-третє, його ціннісно-смісловне розуміння відрізняється в уявленнях комунікантів і має в консенсусі набути універсального смислу.

До основних діалогічних універсалій, нам видається, потрібно зарахувати ставлення людини до природи, суспільства і свого місця у світі. Так, ставлення до природи, що зумовлено рівнем знань, екофільною традицією свого народу, його інвайроментальними особливостями та іншими чинниками, в узагальненому вигляді може являти собою певні варіанти розуміння значущості (цінність – найвищі принципи людської поведінки, за І. Кантом), а саме:

- природа є суперсистемою, складовою якої є людина й суспільство, які мають узгоджувати життя із законами природи;

- природа сприймається виключно як матеріальний світ, який контролюється людиною;

- природа та людина становлять гармонійну систему;

- природа суттєво обмежує можливості людини й потребує перетворення на «людський лад»;

- природа є джерелом ресурсів для людини та задоволення її потреб (утилітарно-прагматичне ставлення людини до природи);

- природа є найвищою силою світу й повністю детермінує життя людини («обожнення» природи) тощо.

Філософський «супровід» діалогу щодо ролі природи в житті людини, а також ціннісного ставлення до неї не тільки має спиратися на знання комунікантів, їхній дос-

від, етос і традиції своєї культури, а й спрямовувати розуміння всіх суб'єктів діалогу, на нашу думку, по-перше, на визнання генетичного пріоритету природи щодо людини й суспільства, по-друге, на «повернення» природи у сферу морально-етичної відповідальності, по-третє, на слідування законам коеволюційного розвитку природи й суспільства, що вимагає збільшення уваги та переорієнтації зі зверхнього ставлення людини до природи на природозберігаючі технології й використання та відтворення, по-четверте, на сприйняття найкращих теорій екологічної рівноваги, зокрема ноосферної концепції В. Вернадського, П.-Т. Шардена, конкордизму В. Винниченка та ін.

Саме в такий спосіб діалог «переводить» цінності, в основі яких лежить значущість, у ціннісні орієнтації як вільний вибір ціннісних переваг і спрямованість на певні ідеали, духовні пріоритети, суспільний вимір побуту, на можливість людини піднятися над повсякденністю на рівень самоствердження і свободи [6, с. 615].

Не менш різноманітною постає міра «антропологічної сприятливості» суспільства, оскільки, на думку В. Табачковського, «витоки колізії сучасної людини – у переважанні світоглядної настанови «панування над світом». Логіка панування пронизує всі форми життєдіяльності людини: працю, міжособистісні стосунки, культуру. ... Соціальність же, прийнята подібною настановою, стимулює тип «однорічної людини», котра, вивільняючись від підвладності природі, водночас не стає по-справжньому вільною; більше того, людина «втікає від свободи» у нові форми залежності, котрою стає соціальна конформність, пов'язана з прагненням скоріш «мати», аніж «бути» [8, с. 194–195].

У такий спосіб одна частина людства сприймає суспільство як групу окремих індивідів, об'єднаних територією і владою, але кожен індивід цієї групи живе власним життям. Інші вважають, що суспільство поєднує людей загальними нормами та правилами поведінки, які необхідно виконувати.

Блок цих уявлень можна продовжувати різними модифікаціями групових (культурних, субкультурних, контркультурних) уподобань щодо зв'язків людини із соціумом. До того ж ці роздуми можна доповнювати ставленням представників різних поколінь людей до суспільства загалом і до деяких його проблем.

Так, достатньо неоднозначно виглядає ставлення представників різних ціннісно-світоглядних систем, які укоренилися в культурах поколінь, що виявляється в оцінках часу, історії, які в кожній культурі мають свою мову, своїх героїв, у мотивації тієї чи тієї поведінки, у способах саморозвитку й методах виховання молоді тощо.

Відомі дослідники теорії поколінь У. Штраус і Н. Хоув у результаті довготривалих спостережень та експериментів установили, що ціннісні орієнтації поколінь у теперішньому житті суттєво залежать від того часу, у якому відбувалися їхні дитинство та юнацтво [9]. На цій основі психологи визначили кілька різних поколінь, які сьогодні живуть у пострадянському просторі й демонструють розмаїття поглядів на природу, суспільство, людину і на власний шлях життя [5].

Оскільки в сучасному культурно-освітньому процесі беруть участь представники поколінь, що народилися після 1943 року, то й характеристика буде стосуватися цих поколінь. Старше покоління (роки народження 1943–1963) називали «бебі-бумери» в честь бума народжуваності, який спостерігався в післявоєнні часи. Менталітет цього покоління сформували радянська «відлига», освоєння космосу, оцінка стану СРСР як світової супердержави, поява єдиних стандартів освіти в школах, гарантоване медичне обслуговування та «холодна війна». Для цього покоління притаманний оптимізм, зацікавленість в особистісному зростанні й винагородах, колективізм і командний дух, культ молодості.

На формування цінностей наступного покоління Х (1963–1983 рр.) вплинули продовження холодної війни, перебудова, СНІД, наркотики, війна в Афганістані. Пред-

ставники цього покоління відрізняються готовністю до змін, можливістю вибору, глобальною поінформованістю, технічною грамотністю, індивідуалізмом, прагненням навчатися впродовж життя, неформальними поглядами, пошуком емоцій, прагматизмом, надією на себе, визнанням рівних статей прав.

Покоління Y – Міленіум (1983–2003 рр.) формувалося в умовах розпаду СРСР, терактів і військових конфліктів, атипової пневмонії, розвитку цифрових технологій, мобільних телефонів та Інтернету. Епоха брендів. Провідними рисами характеру цього покоління є громадянський обов'язок і мораль, відповідальність, певна наївність, уміння підкорятися, негайна винагорода.

Покоління, що народилося після 2000 р. (Z), зараз ще формується. Зовсім немає необхідності вибудовувати певні проєкції форматів діалогу, якщо до нього будуть залучатися представники різних поколінь. До того ж, на нашу думку, жоден із комунікантів у «чистому» вигляді не є психологічним портретом того чи того покоління. Але не враховувати ціннісні домінанти, що матимуть місце в діалозі, теж не можна.

Звичайно, це ґрунтується на особливостях характеру людини, її ставленні до загальноприйнятих норм та інших людей. У цьому сенсі значна частина людей використовує у своєму житті екстернальний та інтернальний контроль поведінки як своєї, так і чужої, що суттєво впливає на характер, предмет і результат комунікації. Причому значне місце в комунікації посідає також ставлення до простору, який дуже необхідний людині як певний обсяг «недоторканності», особистісної свободи та простору реалізації своїх властивостей (громадський простір, інформаційний простір, духовний простір, освітній простір, культурно-освітній простір тощо). Але піднесення людини в міркуванні має стосуватися філософського (універсального) сприйняття суспільства як ціннісно-сислової єдності, що базується на ідейно-культурних і духовних основах, і як складно організованої системи, що уможлиблює для людини управління природними ресурсами, інформацією та забезпечує доступ до матеріального, соціального й духовного виробництва через особистісну діяльність тощо.

Основні висновки центруються навколо проблеми використання діалогу в сучасних комунікативних освітньо-культурних практиках:

– комунікація як інформативно-екзистенційна взаємодія суб'єктів спілкування має бути спрямованою на головне функціональне призначення – *communicare* – радитися, тобто знаходити порозуміння в суперечливих питаннях;

– діалог із філософського погляду є ефективним способом комунікації, що має призвести до розуміння позицій, думок та уявлень, які містять ціннісно-сислові компоненти світогляду;

– діалогізація культурно-освітнього простору як неперервного процесу відбувається через імплементацію ідей діалогу в усі його системні параметри (інституції, життєвий світ *homo educandus*, дидактично-виховні та культурно-освітні практики), через спрямування предмету діалогу від визнання багатоваріантності потреб і цінностей до інваріантних ціннісних орієнтацій загальнолюдського (універсального) смислу, через збагачення діалогічного зростання особистості аксіологічно-сисловими концептами та інтелектуально-коректним (логічним), етично-духовним «супроводом».

Перспективу дослідження вбачаємо в експлікації ролі й значення філософії в розгортанні інтеркультурного діалогу в телеології, змісті та організаційно-управлінських умовах навчання й виховання.

Література

1. Балл Г.О. Діалогічні універсалії сучасного гуманізму / Г.О. Балл // Гуманітарні науки. – 2001. – № 1. – С. 4–11.
2. Діалог sub specie ethicae / [В.Ю. Даренський, В.Д. Жулай, Л.М. Карачевцева та ін.]. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2011. – 280 с.

3. Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія / А.М. Єрмоленко. – К. : Лібра, 1999. – 488 с.

4. Липман М. Обучение с целью уменьшения насилия и развития миролюбия / М. Липман // Вопросы философии. – 1995. – № 2. – С. 41–47.

5. Марусич О. Теория поколений / О. Марусич [Электронный ресурс]. – Режим доступа : 1- a-a com / lecture / show / 84.

6. Кондрашов В.А. Новейший философский словарь / В.А. Кондрашов, Д.А. Чекалов, В.Н. Копорулина ; под. общ. ред. А.П. Яреценко. – 3-е изд. – Ростов н/Д. : Феникс, 2008. – 668 с.

7. Триняк М.В. Интеркультурная коммуникация: освітній вимір : [монографія] / М.В. Триняк. – Х. : ХНАДУ, 2010. – 248 с.

8. Філософія: світ людини / [В.Г. Табачковський, М.О. Булатов, Н.В. Хамітов та ін.]. – К. : Либідь, 2004. – 432 с.

9. Штраус У., Хоув Н. // Википедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа : ru.wikipedia.org /wiki/теория_поколений.

10. Lipman M. Thinking in Education / M. Lipman. – Cambridge : Cambridge University Press, 2003. – 304 p.

Анотація

Троїцька О. М. Феномен діалогу в комунікативних культурно-освітніх практиках: філософська рефлексія. – Стаття.

Стаття присвячена філософсько-освітньому аналізу діалогу й діалогічності в контексті комунікативних культурно-освітніх практик. Використання аналітичних методів і феноменологічного підходу до дослідження комунікації та діалогу уможливило розкриття глибинного взаємозв'язку комунікації й діалогу, поняття яких цілеспрямовано «виведено» за межі як простого спілкування та бесіди, так і за межі функціонального отождолення з дискусією, диспутом тощо. Визначено напрями діалогізації та забезпечення неперервності комунікативної дії особистості від її життєвого світу до дидактико-виховних і культурно-освітніх практик, до яких зараховано імплементацію ідей діалогу в усі системні параметри континууму культури й освіти, спрямування предмета діалогу на інваріантні (універсальні) цінності, філософсько-сисловий «супровід» діалогічного міркування людей різних культурних «шарів» і поколінь і гармонійного екстернально-інтернального контролю поведінки особистості.

Ключові слова: діалог, комунікація, культурно-освітній простір, ціннісні орієнтації, цінності.

Аннотация

Троицкая Е. М. Феномен диалога в коммуникативных культурно-образовательных практиках: философская рефлексия. – Статья.

Статья посвящена философско-образовательному анализу диалога и диалогичности в контексте коммуникативных культурно-образовательных практик. Использование аналитических методов и феноменологического подхода к исследованию коммуникации и диалога сделало возможным раскрытие глубинных взаимосвязей коммуникации и диалога, понимание которых целенаправленно «выведено» за пределы как простого общения и беседы, так и функционального отождествления с дискуссией, диспутом и т. п. Определены направления диалогизации и обеспечения непрерывного обучения коммуникативному действию личности от её жизненного мира до дидактично-воспитательных практик, к которым отнесены имплементация идей диалога во все системные параметры культурно-образовательного пространства, направленность предмета диалога на инвариантные (универсальные) ценности, философско-смысловое сопровождение диалогического размышления человека различных культурных «шаров» и поколений, а также гармонизация экстернально-интернального контроля поведения.

Ключевые слова: диалог, коммуникация, культурно-образовательное пространство, ценности, ценностные ориентации.

Summary

Troitska O. M. Phenomenon of dialogue in communicative cultural-educational practice: philosophical reflexion. – Article.

The article is devoted to philosophical-educational analysis of dialogue and dialogueness in the context of communicative cultural-educational practices. The usage of analytical methods and phenomenological approach to the research of communication and dialogue enables to reveal the deep interrelation of communication and dialogue. Their notions are “removed” beyond the ordinary communication and conversation as well as beyond the limits

of functional identification with discussion, dispute etc. The dialogization directions and ensuring the continuation of personality’s communicative action from his/her life world to didactic-education and cultural-educational practices were determined. To these practices we referred the implementation of dialogue ideas into all system parameters of continuum of culture and education, directing the dialogue subject to invariant (universal) values, philosophy-sense “accompanying” of dialogue thinking of people from different cultural “layers” and generations and harmonic external-internal control of personality behavior.

Key words: communication, cultural-educational space, dialogue, values, value orientations.

УДК 130.2 338.48

А. Г. Фармаилов
преподаватель кафедры международных отношений
Азербайджанского университета туризма и менеджмента

ТУРИЗМ КАК ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ УРОВНЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО БЛАГОСОСТОЯНИЯ ОБЩЕСТВА

На отдых и свободное времяпрепровождение оказывают влияние множество факторов, среди которых, прежде всего, следует назвать глобализацию, растущую интеграцию во многих областях общественной жизни. Из года в год растет число людей, занимающихся туризмом. Для того чтобы с пользой провести свободное время, люди отправляются в различные регионы, места отдыха, а каждое государство демонстрирует свою готовность принятия туристов. Есть множество факторов, оказывающих влияние на данный процесс. Азербайджанская Республика также живет подобными проблемами. Здесь ускоренными темпами развиваются креационные зоны, связанные с организацией отдыха людей, однако есть много проблем, ожидающих своего решения.

Вопросы истории, экономических основ развития туризма, роли социально-культурных факторов в формировании туристической индустрии исследовали и исследуют предшественники многих социальных и гуманитарных наук. Поскольку проблема носит комплексный характер, здесь привлекают материалы многих сфер науки, расследуя проблему на их стыке. Вопросы исследования экономической сферы деятельности туризма постоянно находятся в центре внимания как зарубежных, так и отечественных исследователей. Следует, прежде всего, выделить тех аналитиков, которые занимаются непосредственно расчетами экономической роли туризма в народном хозяйстве страны. Среди таких исследователей в России следует указать С.Ю. Барсукову [7], Т.Н. Третьякову [10], А.М. Ветитнева [11], В.М. Козырева [12] и др. Исследования проводятся в разных аспектах проблемы, в том числе историческом, экономическом, культурном и проч. Подобную работу ведут специалисты из других зарубежных стран, это М.Б. Колб, М. Холл, Л. Шаплес, П. Литрас, Г. Нагл, Д. Тимоти, В. Тейе и др. [13–17]. В Азербайджане также рассмотрены такие стороны туристического бизнеса, как экология и туризм, туризм и зарубежное сотрудничество, потребности населения в туризме, экономическое влияние туризма на уровень жизни населения и т. д. Вместе с тем должна проводиться постоянная работа по совершенствованию анализа положения проблемы, в частности повышению доли сектора бизнеса в экономическом производстве, проведение здесь реальной работы и т. д.

Цель статьи состоит в выявлении основных направлений влияния туризма на экономику страны, ведущих факторов, а также подготовке рекомендаций по совершенствованию туристического бизнеса в стране. Для изучения проблемы привлечены статистические данные, исследования других ученых, в том числе зарубежных, собственные наблюдения и выводы.

Поскольку территория Азербайджана состоит из зон, благоприятных в географическом и геополитическом отношении, здесь издавна стремились создавать выгодные экономико-политические и культурно-духовные предпосылки для организации приема людей из разных регионов мира. К примеру, еще во времена Атропатены через территорию страны проходили караванные пути как местного, так и международного значения, поскольку «неисчислимы богатства, которые были сосредоточены на территории этой страны, с древних времен привлекали к себе многочисленных завоевателей» [1, с. 7]. Как писал М. Сулейманов, «оставшиеся до наших дней в Ичери шехере «Каравансарай бухарцев», «Каравансарай индийцев» доказывает, что Баку в XIV–XV веках широко торговал со Средней Азией, а также с Индией» [2, с. 7]. Все это способствовало формированию нового уровня общественных отношений.

Следует отметить, что в основе взаимоотношений между Азербайджаном и другими странами лежали экономические

интересы. Эти интересы обуславливали собой политические и культурные процессы. Марко Поло, Клавиго и другие европейские путешественники писали, что Азербайджан, являясь одним из важных международных торговых центров, играл роль посредника между Востоком и Западом, стремительно при этом развиваясь сам тоже [3, с. 34]. В целом благоприятный климат, богатое культурное наследие способствовали росту интереса к стране у сопредельных и дальних стран. Известно, что вдоль Великого шелкового пути располагались множество городов, которые, впоследствии получив статус международных центров, обеспечивали все международные связи, имея в наличии богатую инфраструктуру. Среди них следует назвать такие города, как Тебриз, Марага, Ардебиль, Гянджа, Ордубад, Шеки и др. [4] (Вах: *Azərbaycan tarixi*, 1994).

В Азербайджане туризм стал развиваться еще в бытность нахождения его в составе царской России. Создавались научные и частные общества и центры (географическое, общество любителей природы, общество народного университета и т. д.). Главной задачей подобных центров было способствовать развитию туристической самодеятельности среди трудящихся, развитию организованного туризма. В бытность СССР Азербайджан превратился в одну из всесоюзных здравниц и туристических центров. Создавались экскурсионные центры, которые развивались при непосредственном участии профсоюзов, туристические базы в самых привлекательных природных уголках страны, к примеру, в Гяндже, Гаджикенте, туристические базы для велоспорта, конного спорта и т. д. Стали присваиваться почетные имена заслуженным работникам в сфере туризма. После перерыва, связанного с началом Второй мировой войны, туризм опять получил возможность развиваться. Широко развивался семейный туризм, экскурсии, детский туризм. Были созданы туристические базы в Баку, Гаджикенте, в Мингечауре, Закаталах, в Шуше и Гекгеле. Работа по организации туризма развивалась со стороны соответствующих ведомств и организаций. Время от времени они подвергались структурным изменениям. Для летнего отдыха трудящихся с 1962 года в Набрани (Хачмаз) был создан туристический палаточный городок на 150 человек «Спутник» [5]. Данный список можно продолжить.

Было сделано все, чтобы туризм превратить в средство массового отдыха трудящихся масс. Но следует отметить, что в основном путешествовали обеспеченные слои населения. Как отмечают исследователи истории туризма, самый высокий уровень туризма был достигнут в 1987 году. Именно в этот год страну посетило около 50 тысяч иностранных и около 250 тысяч граждан СССР. Строились новые гостиницы и туристические центры, развивалась инфраструктура. По инициативе бывшего тогда первым заместителем председателя Верховного Совета СССР Г. Алиева азербайджанский берег Каспия был объявлен всесоюзной здравницей, здесь было решено создать курортную зону. Был принят план развития туризма вплоть до 2000 года. Однако вследствие событий в Нагорном Карабахе и вокруг него как внутренних, так и внешний туризм в Азербайджане уменьшился. Многие курортные зоны страны были охвачены войной. Деятельность там туристических объектов была приостановлена. Страну наводнили беженцы и вынужденные переселенцы. На многих туристических базах были размещены беженцы.

На сегодняшний день процесс переселения беженцев в благоустроенные жилища почти завершен. Восстановление курортных зон также находится под государственным контролем. Если судить по цифрам, то роль туризма в экономике страны все время растет. Будучи сферой социальных

услуг, туризм розвивається хорошими темпами. Не слід забувати, що при цьому йде процес збереження культурних цінностей, історических пам'яток во ім'я майбутніх поколінь людей, створюються умови для успішного соціально-економічного розвитку, підвищення рівня життя людей.

Обратимся к конкретным фактам (табл. 1).

Степень туристической привлекательности страны определяется не только социально-экономическими и географическими обстоятельствами, но и через формирование положительного имиджа страны, людей, различных обстоятельств, связанных с туризмом. Здесь велика также роль пропаганды, речь идет, прежде всего, о наглядности. Такая работа идет. К примеру, Главное управление туризма Азербайджана систематически проводит внутренние и выездные выставки, связанные с показом туристического потенциала страны. Тем самым облегчается задача по получению жителями страны туристических услуг [8]. Помимо выставок, широко используются возможности СМИ. Для того чтобы поднять профессиональный уровень подготовки кадров по туризму, создан специальный вуз – Азербайджанский университет туризма и менеджмента. Сейчас в стране делаются первые шаги по повышению профессионализма кадров в сфере туризма и менеджмента. Цифры показывают положительную динамику в данной сфере (табл. 2).

Численность сотрудников, работающих в различных сферах деятельности, связанных с туризмом, постоянно растет. Вклад туристической отрасли в общую стоимость произведенной продукции растет из года в год. Также растет и вес инвестиций, вкладываемых в туризм. Это видно из приведенных выше цифр. Вместе с тем работа фирм и компаний, сотрудников, которые здесь трудятся, пока не может удовлетворить все запросы. За последние десять лет численность профессиональных работников в сфере туризма возросла примерно в 10 раз, однако число тех, кто

оказывает помощь на профессиональном уровне, растет медленнее. Следует отметить деятельность ряда международных организаций, выступивших с проектами для того, чтобы ускорить указанные процессы. В том числе нужно указать на деятельность Европейской программы TACIS по пилотному исследованию в определенных регионах страны стратегии развития профессионального образования и науки в сфере туризма, данный проект был реализован в 2011 году. Были привлечены студенты из Университета туризма и менеджмента, а также учащиеся колледжа туризма из Мингечаура.

Положительная динамика наблюдается также в деятельности туристических организаций. Среди них следует, прежде всего, назвать «Вак Тур» как ведущую организацию с 1992 года. Данная организация развивает многие виды туризма, как внутреннего, так и внешнего. Путешествия связаны с экскурсиями, лечением, посещением святых мест, отдыхом и т. д., организация заключила сделку с более чем 300 санаториями, организует поездки в святые для мусульман места в Иране и Ираке и проч.

Для приезжих туристов прокладываются специальные маршруты. Известно, что в большинстве стран основные доходы получают за счет приезжих туристов. Именно поэтому все усилия организаций, связанных с туризмом, обращены к этому сектору. Прокладываются такие интересные маршруты, как «Великий шелковый путь», «Винный путь», «Ковроткачество», «Александр Дюма на Кавказе» и т. д. [9].

Статистика показывает, что все еще на выезд получаем больше человеко-дней, чем на въезд, в 2,5 раза. Этому есть множество причин. Страна не так велика, чтобы внутренний туризм официально был взят во внимание. Кроме того, большая часть населения передвигается по стране не официально, т. е. в рамках не взятого на учет туризма, а как рядовой гражданин, посещающий своих родных, знакомых, не отмечаясь нигде как турист. Известно также, что

Таблица 1

Принятые и отправленные туристы в 2014 году в Азербайджане

	Всего		В том числе:			
			принято		направлено	
	всего туристов, человек	тур-дни, человеко-день	всего туристов, человек	тур-дни, человеко-день	всего туристов, человек	тур-дни, человеко-день
всего	92 305	614 009	10 657	57 931	81 648	556 078
в том числе:						
Азербайджанская Республика	13 410	70 460	210	675	13 200	69 785
Российская Федерация	15 373	96 754	4 192	24 937	11 181	71 817
Грузия	1 341	8 518	154	720	1 187	7 798
Казахстан	488	2 024	26	119	462	1 905
Украина	708	6 015	37	156	671	5 859
Турция	35 405	234 258	4 174	19 601	31 231	214 657
Объединенное королевство	844	4 190	40	209	804	3 981
Германия	1 358	7 782	91	396	1 267	7 386
Испания	1 103	8 549	491	4 946	612	3 603
Италия	927	5 104	125	594	802	4 510
Франция	722	3 286	105	420	617	2 866
Финляндия	26	89	16	44	10	45
ОАЭ	6 388	42 565	12	46	6 376	42 519
Египет	73	463	2	6	71	457
Иран	2 527	24 788	14	98	2 513	24 690
США	187	987	37	173	150	814
Чешская Республика	709	4 654	4	16	705	4 638
Австралия	46	315	-	-	46	315
Китай	303	2 324	9	36	294	2 288
Другие страны	10 367	90 884	918	4 739	9 449	86 145

население, проживающее в курортных местах, оказывает различные услуги отдыхающим, однако эти услуги нигде не регистрируются, налоги не оплачиваются и проч. Таким образом, можно говорить о слабом статистическом контроле, о слабых местах в деятельности местных правоохранительных и налоговых органов, что мешает воссоздать реальную картину в деятельности туристических органов и реального положения туризма в стране. Для этого следует прибегнуть к возможности дополнительных источников, а именно:

- определение численности населения в регионах, наиболее популярных среди туристов, их сферы деятельности, характер их занятости, уровня образования, привлечение в оборот различных социально-демографических и социально-экономических данных;
- учет общих социально-экономических показателей в указанном регионе;
- определение перспектив по развитию туризма;
- проведение конкретного социологического исследования по выявлению мнения местного населения о туризме.

В стране принимаются и реализуются в жизнь особые программы по развитию туризма, к примеру, одна из таких программ была принята в 2010 году на последующие 4 года. Ясно, что для Азербайджана с его богатой историей и культурным прошлым, выгодными географическими и климатическими показателями выгоден туризм, в том числе его такие сферы, как сельская жизнь, лечебно-оздоровительные зоны, а также экологические, социальные, коммерческие, культурные, спортивные, религиозные сферы и проч. Для этого есть все предпосылки.

Как и во всем мире, в Азербайджане также неуклонно повышается уровень жизни, растет ее продолжительность. Страна интегрирует в мировое сообщество по многим направлениям социальной жизни. Все это способствует росту потребности в активном отдыхе, передвижении, рекреации, т. е. в туризме. Расходы, которые несут туристические сферы, изменяются в соответствии с тем, насколько растет численность отдыхающих и передвигающихся по территории страны людей. Пока что численность посещающих страну в 3–4 раза меньше тех, кто выезжает за границу по тем или иным причинам (табл. 3).

Как видно из таблицы, у предприятий, занимающихся туризмом, за последние годы вклад в туристическую деятельность значительно вырос, причем они больше растут в частном секторе. Вместе с тем возросли и расходы на туристические услуги. Следует уточнить, что эти расходы в основном связаны с повышением зарплаты работников сферы туризма. Она выросла примерно в 7 раз. Среди расходов существенное место занимают социальные отчисления, амортизация основных фондов. Наблюдается также тенденция уменьшения возможностей зарубежных туристических фирм по сравнению с местными: последние постепенно вытесняют их из туристического рынка. Здесь играет роль также особенность развития экономического сотрудничества нашей страны с зарубежными странами. Для определения тенденций влияния туризма на экономику страны следует подробно остановиться на особенностях экономического сотрудничества страны с другими странами, миграции, как внутренней, так и внешней, ее причин и т. д. Следует отметить, что среди расходов на

Таблица 2

Основные показатели по характерным для туризма областям

	2009 г.	2010 г.	2011 г.	2012 г.	2013 г.	2014 г.
Число сотрудников, работающих в соответствующих сферах туризма, человек	36 103	36 899	37 600	38 839	40 892	41 886
Объем дополнительной стоимости, созданной в характерных для туризма областях, в млн манатах	-	-	-	-	2 080,20	2 404,20
Особый вес дополнительной стоимости, созданной в характерных для туризма областях, в проц. к общей стоимости	-	-	-	-	3,6	4,1
Объем инвестиций, вложенных в соответствующие сферы туризма, в млн манатов	527,8	949,2	1407,80	1478,20	1 371,00	2 204,00

Таблица 3

Доходы и расходы организаций по туризму, по видам собственности, в тысячах манатов

	2010 год	2011 год	2012 год	2013 год	2014 год
Доходы от туризма	14 755,5	17 804,7	21 597,1	24 823,6	26 031,0
В том числе по видам собственности:					
государственная	1 319,7	1 513,3	1 670,6	1 813,6	1 748,2
негосударственная	13 435,8	16 291,4	19 926,5	23 010,0	24 282,8
в том числе:					
частная	12 863,6	15 938,4	14 594	17 662,8	19 011,6
зарубежная	101,5	109,2	157,3	199,1	91,8
совместная	470,7	243,7	5 175,2	5 148,1	5 179,4
Расходы по туристической деятельности	13 805,7	16 065,6	18 903,1	21 818,2	25 708,6
в том числе по видам собственности:					
государственная	922,6	1 048,9	1 171,9	1 207,6	1 203,4
негосударственная	12 883,1	15 016,7	17 731,2	20 610,6	24 505,2
в том числе:					
частная	12 328,8	14 667,1	14 247,3	17 191,5	20 477,7
зарубежная	84,1	106,9	249,3	198,0	792,5
совместная	470,2	242,7	3 234,6	3 221,1	3 235,0

туристические услуги уменьшилась доля расходов на автотранспорт и питание организаций, непосредственно не являющихся туристическими. Это – положительная тенденция.

В рамках одной статьи определить все причины и возможности развития экономического потенциала туристической отрасли нелегко, поэтому мы обзорно перечислим те факторы, решение которых позволит улучшить туристический бизнес:

- создание новых рабочих мест (как в государственном, так и в частном секторе), с этой целью проведение реконструкции производственных сфер экономики страны. Прежде всего, это химия и нефтехимия, деревообработка, энергетика, сельское хозяйство, соответствующие инфраструктуры. Реализация этих мер может стать основой для выпуска товаров и продукции, соответствующих международным стандартам;

- наряду с созданием новых рабочих мест в сфере туризма организация работы по подготовке и переподготовке специализированных кадров, обеспечение для этого материальной и кадровой базы. Необходимо создание условий для развития в сфере туризма малого и среднего бизнеса;

- при вовлечении в сферу туризма рабочей силы следует, прежде всего, обратить внимание на менее всего защищенные в социальном отношении слои населения – это женщины, инвалиды, выпускники профессионально-технических училищ, государство должно для этой категории лиц предоставлять особые преимущества;

- в сфере туризма особое внимание нужно уделять развитию частного сектора, созданию необходимой инфраструктуры, подсобных хозяйств, по возможности убирать все препятствия перед бизнесом в данной сфере.

Для того чтобы усилить влияние экономики на повышение экономической стабильности и национального богатства, следует расширять международное сотрудничество [23, с. 276–277]:

- укрепление экономики с целью решения региональных социально-экономических, экологических и прочих проблем;

- создание развитого сектора потребления и обеспечение социальной перестройки;

- создание условий для преодоления монополизации отдельных отраслей в регионах, расширение ветоера частной собственности, ускорение процесса приватизации;

- обеспечение в развитии свободного предпринимательства экономической конкуренции, усиление деятельности малого и среднего бизнеса;

- обеспечение конкурентоспособности на внутреннем и внешнем рынках производимой в регионах продукции;
- уделение особого внимания созданию в регионах свободных экономических зон;

- создание и утверждение нормативно-методических документов относительно экономического развития регионов;

- подготовка и утверждение программ относительно развития регионов на общегосударственном уровне;

- проведение конкретных исследований по расселению населения в регионах страны.

Таким образом, существует несколько направлений в управлении туризмом с целью повышения его доли в экономическом хозяйстве страны. Туризм развивается в зависимости от потребностей потребителя в условиях рыночной экономики. В данной сфере следует сформировать соответствующую государственную социальную политику с тем, чтобы уровень жизни населения неуклонно рос. Необходимо развивать передовые формы хозяйствования

с целью оказания реальной помощи малому и среднему бизнесу. Как уже отмечалось, подготовка кадров для туристической отрасли должна проходить на новой материальной и кадровой основе, на новом качественном уровне. С расширением частного сектора уменьшаются возможности государственного, однако практика показывает, что именно частный сектор дает толчок для экономического процветания и развития. Здесь важно повысить заинтересованность частного сектора через ряд популярных экономических решений.

Литература

1. Алиев И.Г. Очерк Атропатены / И.Г. Алиев. – Б. : Азербейншр, 1989. – 160 с.
2. Сулейманов М. Услышанное, увиденное, прочитанное / М. Сулейманов. – Баку: Азербейншр, 1987. – 320 с. (на азербейнском языке).
3. Махмудов Я. Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами (вторая половина XV – начало XVII века) / Я. Махмудов. – Баку : Изд. БГУ, 1991. – 264 с.
4. История Азербейнджана (с древних времен по XX век) / под редакцией З.М. Буньядова и И.Б. Юсифова. – Баку : Азербейншр, 1996. – Т. 1. – 1996. – 680 с. (на азербейнджанском языке).
5. Билалов Б. Приезжий туризм в Азербейнджане и пути его развития : [монография] / Б. Билалов, Дж. Мамедов. – Баку, 2004.
6. Туризм в Азербейнджане [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.azerbijan.travel.
7. Барсукова С.Ю. Формальное и неформальное трудоустройство: парадоксальное сходство на фоне очевидного различия / С.Ю. Барсукова // Социологические исследования. – 2003. – № 7. – С. 3–5.
8. Управление культурой и туризмом города Баку [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://baku-ih.gov.az/page/58.html>.
9. Экологический туризм: здоровый отдых и защита природы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://anl.az/down/meqale>.
10. Третьякова Т.Н. Анимационная деятельность в социально-культурном сервисе и туризме / Т.Н. Третьякова. – М. : Академия, 2008.
11. Ветитнев А.М. Маркетинг санаторно-курортных услуг / А.М. Ветитнев. – М., 2001.
12. Козырев В.М. Туристская рента / В.М. Козырев. – М., 2000.
13. Kolb M.B. 2006, Tourism marketing for cities and towns, Burlington Elsevier Science.
14. Hall M., & Sharples, L. (2008). Food and wine festivals and events around the world. – Oxford : Elsevier.
15. Lytras P. (1999). Tourist psychology and behaviour. (3rd ed.). – Athens : Interbooks Publications.
16. Nagle G. (1999). Tourism, leisure and recreation. Cheltenham (UK): Nelson Thornes.
17. Timothy D., & Teye, V. (2009). Tourism and the lodging sector. – Oxford : Butterworth-Heinemann.
18. Мамедов Г.С. Экология, окружающая среда и человек / Г.С. Мамедов, М.Ю. Халилов. – Баку, 2000 (на азербейнджанском языке).
19. Дергяхов В.С. Рекреационно-туристические ресурсы / В.С. Дергяхов. – Баку : Вак : «МВА», 2008.
20. Солтанова Г.Б. Гостиничное хозяйство / Г.Б. Солтанова, М.М. Агакеримов, С.И. Бабазаде. – Баку, 2005. – 228 с.
21. Билалов Б.А. Регулирование туристической деятельности / Б.А. Билалов. – Баку, 2006.
22. Кулиева А.А. Влияние международного сотрудничества на социально-экономическое положение населения / А.А. Кулиева. – Баку : Эльм, 2002 (на азербейнджанском языке).

Аннотація

Фармаїлов А. Г. Туризм как фактор повышения уровня экономического благосостояния общества. – Стаття.

В статье исследуются факторы повышения роли туристического бизнеса в экономике Азербайджана. В частности, подчеркивается роль подготовки кадров для туристического бизнеса, учет особенностей регионального развития, опыта развитых стран мира, региональных политических отношений.

Ключевые слова: туризм в Азербайджане, экономика Азербайджана, уровень жизни населения, средний и малый туристический бизнес.

Анотація

Фармаїлов А. Г. Туризм як фактор підвищення рівня економічного добробуту суспільства. – Стаття.

У статті досліджуються чинники підвищення ролі туристичного бізнесу в економіці Азербайджану. Зокрема, під-

креслюється роль підготовки кадрів для туристичного бізнесу, урахування особливостей регіонального розвитку, досвіду розвинених країн світу, регіональних політичних відносин.

Ключові слова: туризм в Азербайджані, економіка Азербайджану, рівень життя населення, середній і малий туристичний бізнес.

Summary

Farmailov A. G. Tourism as a factor in increasing the level of economic well-being of society. – Article.

The article examines the factors enhancing the role of Tourist Business in the economy of Azerbaijan. In particular, it highlights the role of training for the tourist business, taking into account the features of regional development, the experience of developed countries in the world, regional political relations.

Key words: tourism in Azerbaijan, the Azerbaijani economy, standard of living of the population, small and medium tourism business.

УДК 124.4:159.955.4

Л. В. Чорна
кандидат політичних наук, доцент,
докторант кафедри філософії, теорії та історії державного управління
Національної академії державного управління при Президентові України

ЩОДО ПРОБЛЕМИ РОЗУМІННЯ ПОНЯТТЯ «ІДЕЯ» В АНТИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ

Коректне розуміння поняття «ідея» є запорукою проведення філософського аналізу будь-якої проблеми на належному рівні. Адже вказана категорія є своєрідним базовим елементом, необхідним для побудови світоглядної конструкції в будь-якій сфері як філософської думки, так і наукового знання. Вивчення і тлумачення поняття «ідея» викликало інтерес у значної кількості філософів, від найдавніших часів і до наших днів. Серед них хотілося б відзначити таких видатних мислителів, як Демокрит, Платон, Аристотель, Плотін, Аврелій Августин, Рене Декарт, Джон Локк, Джордж Берклі, Девід Юм, Іммануїл Кант, Георг Вільгельм Фрідріх Гегель, Йоган Готліб Фіхте, Карл Маркс. Цю проблему досліджували В. Асмус, Г. Тульчинський, М. Каган, П. Копнін, О. Лосєв, В. Налімов, В. Краус, Т. Кун, А. Лавджой, К. Поппер, Г. Фреге; сучасні українські філософи: В. Барков, В. Заблоцький, В. Корнієнко, Ю. Легенький, Т. Розова, З. Самчук, М. Степико, В. Шинкарук. Проте в статті пропонується зупинитися на осмисленні філософії періоду Античності щодо осягнення поняття «ідея».

Отже, метою статті є дослідження та надання теоретичного визначення поняттю «ідея», заснованого на етимологічному походженні, а також окреслення еволюції його осягнення античними філософами.

На перший погляд «ідея» видається вельми простим поняттям, що етимологічно сягає корінням давньогрецької мови: «*idea*» – це «вид, поняття, образ», нада від «*eidō*» – «бачити», а також прайндоевропейської «*weide*» – «бачити». Слово «ідея» тлумачилось лінгвістами як основна причина та джерело історичного розвитку в ідеалістичній філософії; поняття, уявлення, що відбиває дійсність у свідомості людини, виражає ставлення до неї і є найважливішим принципом світогляду; основна, головна думка, задум, що визначає зміст; план, думка, намір; уявний образ [7, с. 235].

Радянський лінгвіст С. Ожегов розумів ідею як поняття, уявлення, яке відображає дійсність у свідомості людини, є основним принципом свідомості, як уявний образ чого-небудь, поняття про щось; складне поняття, уявлення, що відбиває узагальнення досвіду та виражає ставлення до дійсності; думку, намір, план; основну, головну думку, задум, що визначає зміст чого-небудь. [12, с. 232] У тлумачному словнику російської мови Д. Ушакова вказано, що ідея – це думка, поняття про який-небудь предмет, образ, що осягається розумом (ідея спільного блага, ідея добра, ідея лицарства); умоосяжна, вічна сутність предмета, явища (філос.); основний, істотний принцип світогляду (панівні ідеї, політичні ідеї, боротьба за ідею); основна, головна думка (ідея роману, п'єси, картини); думка, намір, план [5]. Словник В. Даля містить таке визначення слова «ідея»: поняття про речі; розумове поняття, уява, уявлення предмета; розумове зображення; думка, випадка, винахід; намір, задум [6, с. 8].

Досить цікавим є той факт, що за етимологічним походженням слово ідея також мало значення «вид», «образ»; «бачити». Можна припустити, що за допомогою ідей люди здобуває можливість побачити щось у глибинах своєї свідомості, створити певне уявлення для себе. А отже, і побачити шлях майбутнього розвитку, не лише свого власного, а й суспільного або державного. Проте перш ніж продовжувати цю думку, варто звернутись до традиційних розуміння поняття «ідея» та його аналізу, викладеного у філософських словниках.

Поняття «ідея» широко використовувалось у різних філософських системах для позначення найбільш розвинутих форм духа (пізніше – знання) [8]. В історії європейської філософії виділяють три основні етапи в розумінні ідеї: онтологічний, гносеологічний, соціально-практичний [4, с. 196].

Оскільки людство із самого початку несвідомо сприймає світ у формах своєї діяльності, ідеї мали спочатку об'єктивний характер. Народившись як окреме поняття ще за часів Античності, ідея в той час розумілася як форма осягнення світу в думці. Поява «ідеї» як спеціального поняття належить приблизно V ст. до н. е. Уперше у філософських текстах «ідея» зустрічається в Демокрита, який використовує це слово для позначення атомів, виділяючи зовнішню форму як відмінну рису неподільних матеріальних першопочатків. Демокрит, розвиваючи теорію Левкіппа про «атом» як неподільну частку речовини, яка має істинне буття, визнавав, що атоми мають різну форму. Отже, він уживав для цих первісних часток назву не лише «атом», а й «неподільна форма». Разом із тим у грецькій мові поняття форми іноді зазначалось як «вид», а отже, як «ейдос», «ідея». Варто підкреслити, що в цьому випадку «ідея» передбачала саме форму, вид, обрис. Можна дійти висновку, що саме це значення слова «ідея» використовував Демокрит у своєму вченні про неподільні форми, називаючи ідеями атоми, тілесні форми, частки речовини [3, с. 143]. Із цих неподільних форм і склалися, на його думку, чуттєві речі і світ загалом.

Крім того, існують погляди, що заслуга введення понять «ідея» та «ейдос» у філософський дискурс належить Сократу, який переніс їх у сферу етики. Прагнення останнього до точних дефініцій явищ морального життя вимагало як діалектичного мистецтва розділяти за родами, так і вміння за багатозначністю слів розкрити постійний, самототожний сенс, убачити загальне в одиничному. Цей контекст і позбавив ідею-ейдос суворой визначеності, задавши широке поле значень, від «логічного виду» до «сутності» [1].

Водночас статусу одного з найбільш значущих понять філософської думки «ідея» набула завдяки Платону [13]. При цьому, на відміну від варіантів застосування цього поняття Демокритом, Платон розумів «ідеї» як безтілесні форми, що не можуть осягатися почуттями. Спільним у підходах обох античних мислителів було використання поняття «ідея» як форми, складової істинного буття. Отже, за Платоном, ідеї – це умоосяжні прообрази речей чуттєвого світу, істинне буття, за зразком якого існують речі чуттєвої реальності. Мислитель намагався вдосконалити пояснення природи буття, надаючи своє розуміння істинного буття як такого, що знаходиться за межами матеріального світу.

Як зазначалося вище, терміни «ейдос» та «ідея» походять від грецького «*idea*», що до Платона означало видимі форми речей, іншими словами, зовнішню конфігурацію. Проте надалі за цими поняттями закріпилося значення специфічної природи, внутрішньої сутності речей. Говорячи про ідею, Платон наголошує саме на метафізичній структурі речей, використовуючи як синоніми поняття «*ousia*» (сутність речей) і «*physis*» (природа речей). На думку Платона, істинне буття – це і є ідея.

Античний філософ звів нанівець давній спір щодо змінюваної чи незмінної природи буття, оскільки саме він припустив можливість дуалістичного вирішення цього питання. Платон визнав, що існує два види буття: таке, що сприймається чуттєво, та інше, що пізнається через поняття, розумом; реальне та ідеальне; речі й ідеї. Перебуваючи в постійному філософському пошуку, Платон виводить такий метод пізнання, як «друга навігація», що надає можливість відсторонитися від виключно чуттєвого світосприйняття й дійти до раціоналістичного умоосягнення за допомогою інтелекту. Філософ наполягає на тому, що кожна річ має вищу та останню причину свого утворення, що, у свою чергу, має не лише фізичну а й метафізичну природу. Такий

підхід він і називає «друга навігація», на відміну від натуралістичного світосприйняття. «Друга навігація» дала змогу розмежувати два аспекти буття: феноменальний, той, що можна побачити, і, відповідно, метафеноменальний, невидимий, той, що уловлюється виключно інтелектом. Саме це досягнення започаткувало найважливіший етап в історії філософської думки, яка й надалі буде визначена цим розмежуванням. А вже після утворення «другої навігації» з'явилась можливість відокремлено говорити про «матеріальне» й «нематеріальне», «чуттєве» й «надчуттєве», «емпіричне» й «метаемпіричне», «фізичне» й «надфізичне». Відтоді «істинне буття» почало утворювати умоосязну реальність [14, с. 104].

Отже, наведені причини неприродного характеру, іншими словами, умоосязна реальність, були визначені Платоном такими поняттями, як «ейдос», «ідея». Під ідеєю розумілося ментальне уявлення, думка, тобто те, що призводить до психологічного та ноологічного плану. Платонівська ідея – це абсолютно істинне буття, сутність речей, а не витвір розуму.

Проте варто наголосити, що ідеї, за Платоном, – це не просто думки, а те, щодо чого думка мислить, коли вона є свобідною від чуттєвого. Крім того, використовуючи поняття «парадигма», Платон указує, що ідеї утворюють перманентну модель кожної речі, оскільки розкривають розуміння, якою та чи інша річ повинна бути. Одночасно в ученні Платона наголошувалося, що істинні причини речей природного світу, що змінюється, мають бути абсолютними, щоб не піддаватися маніпуляціям суб'єктивного сприйняття. «Ідеї в собі» мають бути незмінюваними, інакше вони не набудуть вищого сенсу та не стануть останніми причинами. Саме такий комплекс ідей, наділених вищезазначеними рисами, увійшов в історію під назвою «Гіперуранія», описаної Платоном у «Федрі» [13, т. 2, с. 135–192]. «Гіперуранія» розуміється Платоном як місцевість, розташована над космосом, що не має предметного втілення. І самі ідеї також, на його думку, у предметному сенсі є неосязними. Гіперуранія пропонується як образ непросторового, умоосязного надприродного світу. Платон наголошує на тому, що ідеї доступні лише найвищій частині душі, тобто відкритому розуму. У діалозі «Держава» він пише, що найвища «ідея» є ідея блага [13, т. 3, с. 291, 508 E]. Благо надає предметам, що пізнаються, «не лише здатність бути пізнаваними, а й здібність існувати й отримувати сутність» [13, т. 3, с. 291, 509 B]. «Благо не є сутність, однак за силою воно перебуває вище за межі сутності. Воно є «непередбачуваним початком усіх благ» [13, т. 3, с. 291, 509 B].

Незважаючи на велику кількість смислових відтінків поняття «ідея», можна виділити три основних його значення (як це пропонується в енциклопедичному словнику з античної філософії): наочно-конкретне, логіко-семантичне та онтологічне. Наочно-конкретне значення, початкове значення ідеї як зовнішнього вигляду, тієї чи іншої даності, що безпосередньо споглядається (у цьому значенні ідея та ейдос є синонімами), можна віднайти в текстах Платона: «Хармід» [13, т. 1, с. 341–371, 157c, 158a, 175d], «Протагор» [13, т. 1, с. 418–476, 315e], «Тімей» [13, т. 3, с. 421–500, 70c, 71a, 49c, 58d, 60b], «Держава» [13, т. 3, с. 383–384, 588c; т. 3, с. 384, 588d], «Політик» [13, т. 4, с. 3–70, 289b, 291b] тощо. Логіко-семантичне значення поняття «ідея» й «ейдос» отримують у ході розробки Платоном мистецтва діалектики слідом за софістами та Сократом. У цьому значенні ідея й ейдос виступають як інструментальні поняття та отримують статус понять із різним змістом. Згідно з Платоном, мистецтво діалектики передбачає вміння, «охоплюючи всезагальним поглядом, зводити до єдиної ідеї (εἰς μίαν ἰδέαν) розрізнені явища», і «зворотну дію – уміння ділити на види (κατ' εἶδη) почленно, згідно зіхньою природою, намагаючись не роздробити жодної частини...» [13, т. 2, с. 135–192, 265de]. У цьому випадку ейдос стає технічним виразом, що позначає роз'єднання цілого (єдиного) на окремі групи, класи, види. Множинності ейдосів Платон протиставляє одиничність ідеї (μία ἰδέα), у ній виражається ре-

зультат об'єднання. Усвідомлення принципової відмінності логіко-семантичного та онтологічного значень ідеї-ейдосу, прагнення уникнути їх змішування призводить Платона до термінологічних змін: «справжнє буття», «буття в собі» стають найбільш часто вживаними синонімами ідеї як трансцендентної форми» [1].

Проблема осягнення наведених понять викликала інтерес також і в Аристотеля [2]. Хоча останній був учнем Платона і зазнав значного впливу під час навчання в Платонівській академії, згодом він виступив проти основної доктрини ідеї Платона. Варто зазначити, що з учення Платона щодо ідеальності істинного буття Аристотель сприйняв лише частину. Погоджуючись із Платоном у тому, що саме поняття є засобом пізнання істотних властивостей буття і предметів, Аристотель заперечував безумовну самобутність понять. Він виступав проти існування ідеї поза межами одиничних речей, проте одночасно визнавав, що знання міститися в загальних поняттях, оскільки він стверджував, що буття одиничне, а знання загальне. Аристотель категорично не сприймав протиставлення Платоном понять як єдино дійсних сутностей чуттєвому буттю. У своїх творах Аристотель розвиває критику учення Платона про ідеї як самобутні сутності, відокремлені від світу чуттєвих речей, а також протиставляє цьому своє власне вчення про відношення чуттєвих речей до понять.

Видатний радянський філософ В. Асмус зводить критику Аристотелем платонівської теорії «ідей» до чотирьох основних заперечень. Основним із них виступає доказ про те, що, розуміючи «ідеї» як самостійне буття, відділене від існування чуттєвих речей, Платон подає теорію, у якій «ідеї» стають марними для пояснення пізнання речей і їх буття. Аристотель зазначає, що платонівські «ідеї» – це прості копії чуттєвих речей, а в їхньому змісті немає нічого, що відрізнялось би від відповідних їм чуттєвих речей. Зокрема, «ідея» людини, отже, не відрізняється від сукупності загальних ознак, властивих кожній окремій чуттєвій людині.

Друге заперечення Аристотеля полягає в тому, що платонівська сфера «ідей» не є корисною також і для чуттєвого існування, оскільки царство «ідей» мало б існувати всередині чуттєвих речей, щоб мати для них значення. Водночас у Платона галузь «ідей» є відокремленою від світу чуттєвих речей, у зв'язку з чим відсутнє обґрунтування для будь-якого відношення між ними. Єдиний зв'язок між двома світами Платон пояснює тим, що речі чуттєвого світу «беруть участь» в «ідеях». Проте, на думку Аристотеля, таке пояснення не надає чіткого розуміння відношення двох світів, а також є неможливим у силу того, що платонівські «ідеї» не є безпосередніми сутностями чуттєвих речей. Наведеними доказами Аристотель відхиляє вчення Платона про відношення чуттєвих речей до «ідей» за буттям.

Третє заперечення Аристотеля впливає з розгляду платонівської теорії про логічні відносини «ідей» між собою та з чуттєвими речами. За Платоном, є логічне відношення загальних і часткових «ідей» між собою, у якому загальне є сутністю часткового. Аристотель, у свою чергу, убачає в цьому суперечність, оскільки одна й та сама ідея може бути субстанцією, тому що, будучи більш загальною щодо підпорядкованої їй часткової ідеї, вона відображається в ній як її сутність, одночасно не буде субстанцією щодо більш загальної порівняно з нею ідеєю, яка й буде сама субстанцією для неї. Крім того, Аристотель знаходить суперечність у Платона також у позиціонуванні відношення між світами чуттєвих речей та «ідей». Так, Платон уважав, що окремі речі чуттєвого світу містять у собі загальне щодо них самих, виводячи звідси твердження про існування світу, окремого від світу речей. Отже, Аристотель указував, що в разі існування світу речей і самобутнього світу «ідей» за аналогією має існувати щодо того загального, що маєтись між зазначеними двома світами, новий світ «ідей», що буде вже другим світом «ідей», рівнопіднесеним над першими обома світами. Послідовно розвиваючи це припущення, мислитель доходить висновку про існування понад галузю чуттєвих речей не одного, а нескінченної множини світів «ідей». Вищезгадане

заперечення Аристотеля отримало назву «третя людина», оскільки, окрім почуттєвої людини та «ідей» людини (другої людини), можна припустити існування ще однієї піднесеної над ними «ідей» людини, отже, «третьої людини».

Останнє, четверте, заперечення Аристотеля проти вчення «ідей» Платона полягало в тому, що ця теорія не надавала пояснення такій властивості речей чуттєвого світу, як їх виникнення та загибель. Ураховуючи те, що ідеї, на думку Платона, створювали окремий, замкнений світ, це не давало мислителю змогу вказати на причину безперервного руху і змін у чуттєвому світі [3, с. 267–271].

Не погоджуючись із платонівським розумінням світу ідей, Аристотель запропонував теорію синтезу матерії й форми як альтернативу поглядам Платона. При цьому він не заперечував надчуттєвого характеру ідей і реальності надчуттєвого, проте вважав, що ідеї – це умоосяжне обрамлення чуттєвого. На його думку, надчуттєве складається не з того, що осягається розумом, а з розумових сил, тоді як ідеї є проекцією розумового в чуттєвому. Разом із тим філософ надмірно розмежовував умоосяжні форми та чистий розум, або чистий інтелект. І лише через кілька століть стане можливим синтезувати аристотелівську позицію з платонівською, щоб здобути «ноетичний» космос – світ ідей, наявний у думці Бога. За Аристотеля дуалізм Платона, що розподіляв буття на світ ідей і речей, відійшов на другорядний план. Замість цього, створюється новий дуалізм – буття і знання [14].

Надалі представники медіоплатонізму (умовного періоду між Евдором і Плотінієм) зробили певний внесок для відновлення ключових моментів платонівського розуміння ідей. Так, була відроджена «друга навігація» Платона, поновлені поняття надчуттєвого, нематеріального, трансцендентного, відокремившись певною мірою від матеріалізму. Це, у свою чергу, призвело до нового осягнення теорії ідей. Дехто з тогочасних мислителів намагався синтезувати позиції Платона та Аристотеля. Альбін, зокрема, тлумачив ідеї в трансцендентному аспекті: як думки Бога та іманентні форми речей. Оскільки таке розуміння зумовлювало трансформацію всієї структури безтілесного світу, це стало підґрунтям неоплатонізму.

Отже, погляди Платона знаходять своє продовження в неоплатонізмі, у якому ідеї трактуються як певні ідеальні форми, на зразок яких божественний розум створює речі. Так, згідно з поглядами Плотіна [15, с. 30], існують два способи пізнання: почуття й розум. При цьому почуття, на його думку, не може бути засобом пізнання першооснови. Але категорії та загальні поняття розуму не мають стосунку до Єдиного, бо Єдине вище за будь-якого визначення. Однак і категорія буття не може бути застосована до Єдиного, оскільки вона розділяє суще та єдине. Єдине стає предикатом сущого. У свою чергу, за Плотінієм, суще – це те, що має вигляд, форму. Однак до першооснови не можуть застосовуватися ані вид, ані форма: першооснова не може мати жодного образу. Що стосується інших категорій, то вони всі пов'язані з категорією буття й так само, як і воно, не можуть бути застосовані до єдиного. Перше, що виникає з єдиного, на думку Плотіна, – це розум. У розумі давньогрецький філософ пропонує розрізняти поняття речовини, мислиме буття й саме мислення. І нарешті, в якості світу ідей розум складається з видів і форм. Посилаючись на те, що вид не можна уявити інакше, як належно до чогось, Плотін зазначає, що у світі ідей має існувати й «речовина». На його думку, «речовина» ідеального світу (розуму) відрізняється від матерії чуттєвого світу за походженням, будучи народженою від вічності. Матерія чуттєвого світу є такою, що вічно народжується та відбувається. Отже, Плотін підкреслює, що від світу ідей чуттєвий світ відрізняється як світ, протяжний у просторі, такий, що триває в часі й до-стемений, тоді як чуттєвому світу доступна лише тінь істини [3]. Народження духу Плотін розуміє як активність, що походить із єдиного, має оформитися шляхом споглядання й наповнення своєю першооснотою та в подальшого повернення до самої себе. Так, спочатку народжується суб-

станція-буття, або зміст мислення, а потім – власна думка. Отже, за Плотінієм, народжується множинність мислення: дух, вдвляючись у себе, наповнюється єдиним і бачить тотальність речей, а отже, й ідей [12, с. 246]. Плотін розумів платонівський світ ідей як дух, підкреслюючи, що ідеї – це не лише мислення духу, а й сам дух і мислення. Плотінівський дух можна розглядати як буття, мислення та життя, а космос вміщує в собі як віддзеркалення кожної ідеї, так і осягнення його всього ідеями [14, с. 246].

Неоплатоніки переосмислили верховну ідею Блага Платона, трансформували її в категорію Єдиного. Єдине – це абсолютна повнота буття, що «переповнює» себе й ніби «переливається» через край. Унаслідок такого «переповнення» та «переливання», яке позначається поняттям «еманація», виникає менш повне буття «Нус» (ум, розум), яке, у свою чергу, через еманацию породжує Логос (душу). Логос-душа є буттям найменшого ступеня повноти, що виявляється в самочинному її роздібненні на окремі індивідуальні душі, які охоплюються небуттям, матерією. Осколки Логосу, зустрічаючись із матерією, стають духом. Згодом три рівні буття неоплатонізму переосмислюються і трансформуються в три «іпостасі», у три «лики» божественної трійці» [15, с. 30].

Отже, учення Платона про ідеї як умоосяжні прообрази речей чуттєвого світу, істинне буття знайшло підтримку в неоплатонізмі, а надалі й у середньовічній філософії, коли ідеї трактувались як ідеальні форми, за зразком яких Бог створює речі. Отже, від Античності до Відродження ідеї тлумачилися суто онтологічно. Античні мислителі зробили надзвичайно істотний внесок до розуміння проблеми ідей у філософії. Так, теоретичні надбання цього періоду стали об'єктом вивчення, тлумачення, аналізу для всіх наступних поколінь філософів.

Роль ідей у філософській думці є надзвичайно важливою. Так, застосовуючись у сучасній філософії як абстрактне уявлення про реальний чи можливий об'єкт пізнання, що охоплює знання про його сутність, ідея може тлумачитися у двох сенсах: 1) як структура індивідуальної свідомості, за допомогою якої людина формує знання про об'єкт пізнання (матеріалістичні тлумачення); 2) як принципова риса буття, що в кінцевому підсумку розглядається як складна ієрархія ідей чи як головний задум, проект буття (ідеалістичні тлумачення) [16, с. 325]. Крім того, ідея виконує регулятивну й синтезуючу функцію в практичній діяльності й пізнанні [4, с. 196].

Із найдавніших часів ідеї виконували кілька завдань: вони узагальнювали практичний досвід, сприяли відтворенню різноманітних форм реальності, відображали реальне в ідеальному, а також ідеальне в його недосяжності. Ідеї виступають одночасно як форма відтворення реального світу і як засіб перетворення реальності, освоєння майбутнього.

Ідеї синтезували знання конкретної людини про світ у цілісну картину та систему, слугували людству теоретичною моделлю в поясненні й осмисленні різноманітних процесів у суспільстві; виконували функцію активних евристичних принципів у пізнанні людиною світу; орієнтували науково-практичні пошуки гіпотетичного майбутнього. Більше того, ідеї вплетені в практичну діяльність людей, ставали їхньою метою, а тому в сукупності й впливали так чи інакше на хід загальнолюдського соціального прогресу [11, с. 47–52].

В ідеї об'єктивне піднімається до рівня цілей і прагнень суб'єкта, створений об'єктивно-істинний образ стає його внутрішньою потребою, тим, що він повинен унести у світ за допомогою своєї практичної діяльності [10, с. 248].

Отже, осягнення феномена «ідей» можна визначити як фундаментальну проблему античної філософії. В античній науці, синкретичною формою якої була філософія, поступово формується категоріальна структура людського мислення, ті основні логічні поняття, які є знаряддями теоретичного освоєння світу. На основі цього й виникає філософія як наука, як сфера духовно-теоретичного освоєння дійсності. Саме філософія вивчала та осмислювала світоглядні про-

блеми теоретичними засобами. Будучи раціональним, теоретичним освоєнням світоглядних проблем, філософія від початку свого формування трансформує міфологічне питання «Хто породив світ?» у питання «Із чого світ походить?». Тому першою проблемою, яку порушили античні філософи, була проблема першооснови, першопочатку всього існуючого. Цей принцип визначення одиничного загальним в античній філософії класичного періоду розвив Платон, поширюючи його на світ загалом на Космос. Він стверджував, що за видимим чуттєвим світом приховується дійсний, істинний світ – світ ідей. А чуттєвий світ являє собою тінь світу ідей. У світі ідей перебуває загальне, закономірне, вічне. Чуттєві ж речі безперервно виникають і зникають, рухаються і змінюються, у них немає нічого сталого й істинного. Дійсною сутністю чуттєвих речей є безтілесні форми, що досягаються мисленням. Ідеї щодо чуттєвих речей є одночасно і їхніми причинами, і зразками, до яких вони прагнуть і на які спрямовані. Проте існування одного тільки світу ідей недостатньо для пояснення речей чуттєвого світу. Оскільки речі чуттєвого світу мінливі й плинні, то вони зумовлені не тільки буттям, а й небуттям. Таким небуттям, необхідним для існування речей, Платон оголошує матерію.

Проте, якщо для Платона моделлю, на основі якої він будує картину світу, було відношення «загальне – одиничне», то його учень Аристотель конкретизує її, беручи за аналог людську діяльність. Антична філософія класичного періоду характеризується космоцентризмом, згідно з яким Макрокосм (всесвіт) і Мікрокосм (людина) мають спільну природу та підпорядковані одним і тим самим універсальним законамірностям. Взаємовідносини Макрокосму й Мікрокосму характеризують міра та гармонія. Залежно від підходу до цих взаємовідносин в античній філософії склалися дві протилежні лінії: від Макрокосму до Мікрокосму (досократики й Демокрит), від Мікрокосмосу до Макрокосму (Сократ, Платон, Аристотель). Трактатування універсальної закономірності як необхідності, фатуму, долі, якій підпорядковані всі речі та людина, стало можливим завдяки осягненню феномена «ідея».

У розвитку античної філософії після Аристотеля у філософії еллінізму з'являються нові риси. Глибокі зміни відбуваються в розумінні специфіки людського буття, пізнання, а також завдань і цілей філософії та засобів їх реалізації. У період еллінізму закладаються засади нової філософської парадигми: істинне буття – це духовність, що розгортається до космічних масштабів.

Література

1. Античная философия : [энциклопедический словарь] / [П.П. Гайденко, М.А. Солопова, С.В. Месяц, А.В. Серегин, А.А. Столяров, Ю.А. Шичалин]. – М. : Прогресс-Традиция, 2008.
2. Аристотель. Сочинения : в 4 т. / Аристотель. – М. : Мысль. Редакция философской литературы. Академия наук СССР. Институт философии. Серия «Философское наследие», 1976–1983.
3. Асмус В.Ф. Античная философия : [учебное пособие] / В.Ф. Асмус. – 2-е изд, доп. – М. : Высшая школа, 1976. – 544 с.
4. Булатов М.О. Философский словарь / М.О. Булатов. – К. : Стилюс, 2009. – 575 с.
5. Толковый словарь русского языка : в 4 т. / [Г.О. Винокур, проф. Б.А. Ларин, С.И. Ожегов, Б.В. Томашевский, проф. Д.Н. Ушаков]; под ред. Д.Н. Ушакова. – М. : Государственный институт «Советская энциклопедия»; ОГИЗ (т. 1); Государственное издательство иностранных и национальных словарей (т. 2–4), 1935–1940. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ushakovdictionary.ru/word.php?wordid=19914>.
6. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В. Даль. – М. : Рус. яз., 1981. – Т. 2 : И–О. – 1981. – 779 с.
7. Ефремова Т.Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный : в 2 т. / Т.Ф. Ефремова. – М. : Рус. яз., 2000. – Т. 1. – 2000. – 675 с.

8. История философии : [энциклопедия] / составитель и главн. научный редактор А.А. Грицанов. – Минск, 2002. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : yanko.lib.ru.

9. Кобозева И.М. Мысль и идея на фоне категоризации ментальных имен / И.М. Кобозева // Логический анализ языка. Ментальные действия. – М. : Наука, 1993. – 176 с.

10. Копнин П.В. Гносеологические и логические основы науки / П.В. Копнин. – М. : Мысль, 1974. – 568 с.

11. Корнієнко В.В. У пошуках консолідації українського суспільства: національна ідея чи політичний ідеал / В.В. Корнієнко // Нова політика. – 2000. – № 4. – С. 47–52.

12. Ожегов С.И. Словарь русского языка / С.И. Ожегов. – 4-е издание, исправленное и дополненное. – М. : Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1960. – 900 с.

13. Платон. Собрание сочинений : в 4 т. / Платон. – М. : Мысль. Редакция философской литературы. Академия наук СССР. Институт философии. Серия «Философское наследие», 1990–1994. – Т. 1. – 1990. – 860 с.; Т. 2. – 1993. – 528 с.; Т. 3. – 1994. – 656 с.; Т. 4. – 1994. – 830 с.

14. Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней. I. Античность / Дж. Реале, Д. Антисери. – М. : ТОО ТК Петрополис, 1994. – 336 с.

15. Розова Т.В. Людина. Культура. Філософія (Проблема людини в європейській філософії) / Т.В. Розова, Л.В. Чорна. – Київ – Одеса : Освіта України, 2015. – 328 с.

16. Философский словарь / за ред. В.И. Шинкарука. – 2. вид. і доп. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.

Анотація

Чорна Л. В. Щодо проблеми розуміння поняття «ідея» в античній філософії. – Стаття.

У статті досліджується етимологічне походження поняття «ідея», вивчаються різні підходи до його тлумачення. Окреслюються основні еволюційні етапи осягнення ідеї як філософської категорії античними мислителями. Особливу увагу приділено вивченню філософської спадщини Платона як одного з першопроходців у цій проблемі, критиці його підходів Аристотелем і спробам неоплатоніки синтезувати обидві античні концепції тлумачення поняття «ідея». Розкривається роль ідеї у філософській думці та на підставі проведеного аналізу надаються найбільш ґрунтовні визначення цього поняття.

Ключові слова: антична філософія, Аристотель, ідея, Платон.

Аннотация

Черная Л. В. К проблеме понимания понятия «идея» в античной философии. – Статья.

В статье исследуется этимологическое происхождение понятия «идея», изучаются различные подходы к его толкованию. Определяются основные эволюционные этапы постижения идеи как философской категории античными мислителями. Особое внимание уделяется изучению философского наследия Платона как одного из первопроходцев в данной проблеме, критике его подходов Аристотелем и попыткам неоплатоников синтезировать обе античные концепции толкования понятия «идея». Раскрывается роль идеи в философской мысли и на основании проведенного анализа представляются наиболее обоснованные определения данного понятия.

Ключевые слова: античная философия, Аристотель, идея, Платон.

Summary

Chorna L. V. To the problem of understanding the “Idea” concept in the Antique philosophy. – Article.

The article studies the etymological origin of the concept “Idea” and various approaches to its interpretation. There is outlined the main evolutionary stages of idea comprehension as a philosophical category in Antique epoch. Particular attention is paid to the study of Plato’s philosophical heritage as one of the pioneers in these problems, to the critics of his approaches by Aristotle, and to the Neo-Platonists attempts to synthesize both antique interpretations of the “Idea” concept. The article reveals the role of ideas in philosophical thought. There are provided the most thorough definitions of this concept.

Key words: Aristotle, Antique philosophy, idea, Plato.

УДК 316.334

В. Е. Шедяков
доктор соціологічних наук,
кандидат економічних наук, доцент,
незалежний дослідник

КУЛЬТУРА КАК ФАКТОР ОБЩЕСТВЕННЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ

Культура – сложное многоаспектное понятие, разные стороны которого с успехом раскрываются представителями различных научных школ, подходов и исследовательских стилистик. Например, был изучен потенциал и различия в соотношении культуры общества, группы и индивида; материальной и духовной; политической, социальной и экономической сфер жизни [1–5]. Постсовременные же её трансформации включают в себя качественно различные процессы сорезонирования разнообразных измерений: каждому из них присущи свои специфические внутренние закономерности развития – прогнозируемые и непрогнозируемые; стихийные и целенаправленные; уникальные и стандартные; случайные и закономерные; управляемые, самоуправляемые и управляемые; циклично-волнообразные и необратимо-поступательные (как прогрессивные, так и регрессивные). При этом развёртывание культурно-цивилизационных миров под влиянием их ценностно-смысловых комплексов знало разнообразные периоды своего развития [6–9]. В них разные исследовательские школы выделяют, в соответствии со своими подходами и научными задачами, различные особенности и движущие силы, этапы, фазы, ритмы, волны и циклы и проч.

Безусловно, социокультурное воздействие на общественные трансформации изучается давно, в том числе с позиций стимулирования как позитивных, так и негативных общественных мутаций. Так, активное направленное исследование значения культуры в процессе трансформаций исторического масштаба велось с момента выделения науки о формировании и развитии общества, создавая условия для накопления знания о возможном и неотвратимом, помогая создавать, видеть и использовать шансы. При этом значение соотношения рациональных и иррациональных, объективных и субъективных материальных и духовных факторов движения общества воспринималось неоднозначно. К примеру, под влиянием религиозного истолкования картины мира соотношение закономерного и случайного рассматривалось в контексте божественного предначертания и предопределённости человеческой активности. Вместе с тем если в рациональном начале часто выделялась целенаправленность, а в его результатах – отражение закономерности, то с иррациональными связывались преимущественно случайности, отклонения от «столбовой дорожки истории».

В наше время в изучении факторов и процесса общественных трансформаций весьма преуспели, в частности, такие исследователи, как В.П. Андрущенко, В.А. Вазюлин, В.В. Василькова, И.Н. Барыгин, Л.Г. Бурмистрова, В.М. Быченко, А.Г. Зарубин, В.Ж. Келле, М.Я. Ковальзон, А.И. Кравченко, П.В. Романов, С.Н. Труфанов, И.В. Черникова, В.П. Фофанов, В.В. Шилов, В.А. Ядов, И.П. Яковлев, Е.Р. Ярская-Смирнова. Для задач нашего анализа особенно ценным являются результаты изучения С.С. Аверинцевым, Д.С. Лихачёвым, А.Ф. Лосевым, В.М. Межуевым, И.М. Мелиховым, С.Л. Франком.

Приближение к состоянию общества, расцениваемому как справедливое, дающее возможности для свободного творчества и социального равенства, формирует отношения доверия и позволяет создать социокультурные поля, способствующие процессам социализации/аккультурации и обеспечивающие социальное согласие и социальное ответственное поведение на основе базовых ценностно-смысловых комплексов своего культурно-цивилизационного мира. Тем самым открываются и усиливаются перспективы достижения качества соборности в гармонии сочетания разнообразных интересов в череде Сверхпроектов, иницирующих,

аккумулирующих и формообразующих творческий порыв поколений.

Во времена концентрированных изменений жить приходится по новым, не до конца сформулированным и понятным правилам. При этом снижаются возможности продуктивно опираться на десятилетиями накопленную мудрость и апробированные рекомендации. Так что представляется вполне естественным, что для повышения качества научных исследований, прогнозирования и создания конструктивных рекомендаций происходящие глубинные перемены заново возвращают к диалектике содержания и форм: предметно-вещественных и общественных – социально-экономических – трендов, требующих нового прочтения путей методологической оптимизации, раскрытия соотношения сущности и видимости хозяйственных феноменов, поисков социокультурных оснований экзогенного экономического развития.

Очевидно, что в глобальных масштабах условия формирования новых траекторий настоятельно требуют принятия адекватных логике истории личностных Решений и общественных Выборов, в определённости которых и выявляется заново как качество жизни людей каждого культурно-цивилизационного мира, так и место конкретной страны среди прочих. По мере же осуществления социально-экономического и технико-технологического прогресса люди всё в большей степени раскрывают свои качества как отнюдь не только потребители привычных природных и общественных благ, но и творцы условий своего существования. Соответствующим образом, конкурирующие программы изучения и преобразования мира материальной и духовной культуры не только предоставляют ресурсно-методологические базы, но и формируют цели социально-экономического развития. Ценности по своей природе как раз и являются личностным срезом общественного сознания, раскрываясь через познание идеального, духовного, общекультурного. Не только ценности качественного образования, медицины, культуры и искусства выше среди преуспевших народов и семей, но и акцентирование самих этих ценностей помогает в форсированном становлении и более справедливом распределении общественного богатства, обеспечении прогрессивной социальной и индивидуальной мотивации. Смыслы жизнедеятельности человеческой и культурно-цивилизационных миров определяют направленность, темпы, формы и очередность трансформации их конкретных характеристик, но сами проявляют себя как сторона ценностного восприятия окружающего мира. С данной точки зрения духовные отношения и социокультурная сфера – вовсе не «надстройка», а именно стержень экономики, решающий фактор общественных перемен.

Условия же (пост)модерна лишают опоры на доминирование привычных ресурсных и методологических баз, ставших обычными для общественных устоев, а теперь уже и природной данности: они сами испытывают мощное влияние человеческой ойкумены, да и отдельный человек в процессе жизни в состоянии достаточно легко сменить конкретную жизненную нишу. Соответственно, процессы нарастания пост(недо)модерна кардинально трансформируют роль культуры в жизни как отдельных культурно-цивилизационных миров, так и для результатов их полилога, её инструменты: глобализация, виртуализация, атомизация и проч. обеспечивают стабильную нестабильность социальной и природной среды. Человек вводится в состояние постоянного выбора или готовности к отказу от него в пользу стереотипов потребления материальных и духовных благ. При

этом и сама культура создается уже отнюдь не для узкого круга, а, напротив, испытывается «на излом» вероятности самых причудливых контактов. И человек получает широкие возможности взаимодействия (прежде всего, за счёт «новых медиа») с самыми разными собеседниками. Многообразие и контрастность бытия по-разному складываются в многоуровневые пути общественных трансформаций, за которыми проступают очертания процессов, зиждущихся на сочетании архаического уровня социальности (фольклор, этноосмысление, религиозные отличия) с осевыми (опосредование миропонимания великим священнослужителем и отнесением себя к одному из культурно-цивилизационных миров), современными и постмодерными моделями. Скользящие сочетания хаоса и порядка даруют всё новые комбинации состояний и диапазоны возможностей развития Украины. И когда-то казавшиеся неизбежными общественные устои (как и природные ландшафты) всё в большей мере требуют защиты.

Таким образом, история выработала некоторые не всегда очевидные закономерности течения процессов исторического масштаба, в которые мы вступили. Причём в существенной степени, по общему правилу, знание их характера может с лихвой компенсировать отсутствие полноты частной информации. Вместе с тем мы живём в период кардинальных трансформаций общества, всей ойкумены, их перехода в иное качество, что дарует шанс подняться в осознании некоторых закономерностей мира, уточнить представление о своём месте в нём [10, с. 3]. По известному мнению, «только в так называемых переходных эпохах можно опытному уху подслушать таинственный рост истории» [11, с. 315]. В данной ситуации задача статьи – рассмотрение культуры как фактора социетальных трансформаций.

Выделение самостоятельных первичных ценностно-смысловых комплексов отдельных культурно-цивилизационных миров было зафиксировано, в первую очередь, в «осевое» время с развитием формообразованием и воплощением в сакральных текстах особенностей своего мировосприятия, выделением фольклора, языка, этноосмысления, религиозных отличий, что дало возможности уже не на племенном, трайбалистском уровне, а на более общих основаниях разграничивать своих и не-своих. В данной ситуации в эволюции растёт роль факторов неэкономических, прогресс осуществляется не столько стадийно (диахронно), сколько синхронно, привычные классовые антагонизмы часто подчиняются, дополняются и замещаются иными: социальными, этническими, религиозными, несмотря на попытки отбросить общество к условиям «дикого капитализма».

При этом в процессе общественных трансформаций происходит не только изменение роли элементов и целостности ценностно-смысловых комплексов, но и их обогащение/взаимообогащение. Таким образом, духовные и материальные ценности цивилизации – основное содержание культуры. Их развитие – показатель состояния культурно-цивилизационного мира; а отношение к человеку человека (проявляемое, прежде всего, в качестве и продолжительности жизни, объёме прав и возможностей творческой реализации), с одной стороны, сохранение и наращивание признаков цивилизованности – основные критерии прогресса. Причём фиксация достижений культуры на осях стоимостного и ценностного содержания позволила развиваться деятельностью и ценностному подходу их освоения, соответственно, стоимостно-праксеологическому и ценностно-аксиологическому направлениям их изучения. Вместе с тем из каждого вида модели (традиционной, современной, постмодерной) развития конкретный культурно-цивилизационный мир может получить свою конкретику, соответственно, как глубинным пластам своих ценностно-смысловых комплексов, так и осуществляемой динамике своих трансформаций [12–15].

С развитием же практики (в том числе интеллектуальной) наука создает предпосылки для рационального освоения действительности. Однако вплоть до Нового времени наполнение духовностью связывается преимущественно с

религиозными практиками. Впрочем, соотношение разума и веры, науки и культуры, возможности целенаправленного влияния на течение исторического процесса, закономерности социального времени, роль объективного и субъективного, рационального и иррационального факторов общественных трансформаций по-разному раскрывались адептами разных подходов, например, энциклопедистами, сторонниками шотландской школы и классической немецкой философии. Между тем, интеллектуальная культура (и одно из ее высших воплощений – культура научная) – сегодня не просто феномен культуры. Именно реализация и развитие научно-интеллектуального потенциала становятся по мере роста объема и значения информационного обмена мощнейшим фактором жизни общества, партнерства и конкуренции культурно-цивилизационных миров. На разных этапах своего развития ценностно-смысловые комплексы культурно-цивилизационных миров трансформируются, формируются. Критерий общественного прогресса, таким образом, по самой своей сущности должен быть конкретно-историческим, то есть сложным, комплексным и целостным, должен проникать во все важнейшие стороны социального развития и отражать изменение как качества жизни и возможности творческого раскрытия отдельной личности, так и нарастание «культурно-цивилизационного слоя», увеличение плотности «социального полотна», «социальной ткани». Только тогда он позволяет устанавливать действительное место того или иного социального явления в истории, обнаруживать истинное соотношение динамических изменений в обществе. И только тогда он может рассматриваться в качестве универсального для данных исторических условий.

В частности, ни один ценностно-смысловой комплекс при свойственном постмодерну разнообразии моделей социокультурного антропогенеза не может рассматриваться как единственно приемлемый для человечества. Подходы (пост)модерна связаны не с попытками навязать свою модель социогенеза (как при модерне), а с согласием на развёртывание особенностей ценностно-смысловых комплексов различных культурно-цивилизационных миров. Новая парадигма – это жажда свободы (хоть не всегда способность к свободе, отсюда и опасность тотальной маргинализации общества). Переход к основаниям свободы является одновременно и отказом от единственности базиса, и утверждением всеобщности плюрализма. Нет принуждения, и никто никому ничем не обязан. Исчезает понятие периферийности той или иной культуры: все – равноценны и равноправны. Гуманность, человечность признаются выше всех и любых доктрин: основной регулятор – закон «не мешай». И в этом направлении разрешается основная проблема постмодерна: если аутсайдерство – норма с необязательным диапазоном собственных моделей социогенеза, а вовсе не отставание на общей (единой для всех) дороге, то люмпены, маргиналы (люди и страны) имеют право на собственный выбор, пока не покушаются на выбор других. В этой связи и содержание понятий «развитие», «прогресс», «социогенез» нуждается в обновлении: помимо стабильного и сбалансированного роста оно должно ориентироваться на такие этические ценности, как справедливость, свобода выбора, терпимость.

Одновременно страны, которые демонстрировали высокие достижения во всех областях социального общежития, как правило, основывались на широком объединении усилий различных слоёв населения на задачах гражданского согласия и достижения соборности общественного устройства. Предпосылкой для этого выступает слом административно-бюрократического панциря, преодоление милитаристского окостенения, глубокие демократические преобразования, позволяющие широким кругам народа участвовать в выработке общественно значимых решений, в развитии и осуществлении гражданами своих дарований при формировании государственной политики. Важным оказывается умение государства удерживать баланс решений между интересами экономически «сильных» и «слабых», лидеров и аутсайдеров, готовность предотвращать

произвол и ошибки своих представителей и создавать среду, поддерживающую позитивные инновации и претворяет негативные. Это, собственно, и характеризует формирование собственной модели успеха как обновление общественного каркаса реализации базовых ценностно-смысловых комплексов нашего культурно-цивилизационного мира. Можно констатировать, что появление «турбулентных завихрений» в истории, революций, объективно, как объективны и реформы. Другое дело, что качество самого духа революционности как локомотива истории давно перешло к отношениям другого плана, и попытки диктатуры любой группы в среднеразвитом обществе становятся регрессивными, контрпродуктивными.

Так реализуется соотношение устойчивости и изменчивости, цивилизации и личности. Присвоение объектов прошлой деятельности становится и освоением социокультурного поля в целом, приращением всей социокультурной ткани ойкумены [16–19]. Этот процесс волнообразного (спиралевидного) развития социальности – сущность процесс развёртывания циклов развития культурно-цивилизационных миров. Причём если в привычном варианте реализация ценностно-смысловых комплексов осуществлялась в модели заведомо целостной социокультурной системы, то формирующаяся мультикультурная несистемная социальная целостность – объект конгломератный, мозаичный. Первая конституировалась социально-личным началом, вторая – организуется индивидуально-психологическим уровнем. Первая допускала приоритет иерархичных организаций и неравенство разных частей, вторая предполагает нормативность равенства элементов и гармонии, отсутствие предварительно установленного масштаба и шаблона. Если социальная система завершает историю социально-личной эпохи, то несистемная социальная общность открывает эпоху индивидуально-психологического развития. Однако в настоящее время эти отличия не абсолютны; в период трансформации общества их черты налагаются и пересекаются. Соответственно, желание отстоять свой общественный уклад выступает мощным стимулом (пост)глобального сепаратизма. Социальная система становится особым типом системного объекта, образованным не атомами-ингредиентами, а социальными связями.

Процесс общественных трансформаций переносит исторические акценты от модели социально-экономической системы, формирующей национальные государства, к социокультурной целостности, тяготеющей к децентрализованному объединению. Соответствующим образом трансформируется и историческая продуктивность социальных образований, меняется эффективность признаков открытых и закрытых образований. Культура создается уже не для узкого верхушечного слоя общества, а для всех. В ней формируется возможность и множества своих локальных пространств, и самых разнообразных контактов и пересечений. Объективируется социальная потребность в запрете на насильственное манипулирование инновациями даже аутсайдерского типа, на разрушение даже контркультурных логик: новая эпоха создает культурные миры, где есть место всем. Творчество становится не только идеально всеобщим, но и реально всеобщим фактором общественных трансформаций. При этом обеспечивается ресурсный потенциал диапазона более гибких и мягких реакций на наличие аномальных социально-экономических явлений и периферийных культур. Закрепляются принципиально разнородные структуры. Многие же социальные тенденции все еще только формируются, другие трудно распознать в море прежних закономерностей и входящих фактов. А внутренние ценности и глубоко индивидуальные смыслы, подходы и взгляды численно небольших групп могут в этот момент приобретать дополнительное звучание на макроуровнях общества, а то и агрессивно навязываться всей ойкумене. Соответственно, ныне ресурсная база эволюционных и революционных изменений исторического процесса, проведения трансформаций и обеспечения общественной стабильности изменилась. Даже характер противостоящих сил гражданской войны

стал другим; оплотом путей стали кочующие из страны в страну банды наёмных ландскнехтов. Именно мультикультурная основа ложится в основу новых моделей глобального управления, формируя отторжение попыток принуждения, культуртрегерства, навязывания своих стереотипов.

Процессуальность (пост)современной реальности культуры, безусловно, очень сложна, попытки насильственно её унифицировать, втиснуть в прокрустово ложе норм и стандартов какой-либо одной цивилизации заведомо обречены на бесплодность. Зачастую идейная стойкость, наличие передового мировоззрения и прогрессивных убеждений, осознанность интересов акторов исторического процесса оказываются столь же значимым параметром общественных трансформаций, как и обостренность чувств части социума, импульсивность и впечатлительность. Возможность и умение ощущения (и предвосхищения) логики происходящего, отзывчивость на назревшие общественные запросы и потребности позволяет состыковывать формы реализации фундаментальных и актуальных пластов социальной практики, опираться на объективные и субъективные предпосылки изменений, сочетать воздействие рациональных и иррациональных измерений, факторов интеллектуальной и художественной культуры.

Вопрос о границах возможного и целесообразного управления при этом становится решающим: иной подход грозит обернуться чередой личных несчастий и общественных бедствий. Автоматы координации и самоуправления в неясном виде содержатся в самой социокультурной структуре, а вовсе не имплантированы в нее неким демиургом насильно. Управление вообще неотделимо от системы и никакая бригада менеджеров не является сепаратным блоком управления. При взаимодействии в структуре культурно-цивилизационного мира тысяч индивидов происходит спонтанная самоорганизация, самонастройка и самосохранение порядков, традиций, ценностей и смыслов, осознать которые во всей полноте немислимо и сверхзадача которых – воспроизводство и восхождение целостности. Социокультурная целостность потому и выживает, что нельзя ни при каких обстоятельствах контролировать её полностью и централизованно. Это, впрочем, совсем не отрицает пользы от применения ресурсной базы и планирования, и управления, и централизации наряду с самоуправлением и децентрализацией. Вместе с тем ограничиваются возможности эффективного государственного вмешательства в частную жизнь населения, определяются грани оптимизации публично-приватного сотрудничества в реализации исторических процессов.

В целом историческое соревнование выигрывали государства, которые опирались на традиции и находки, устойчивость и способность к поиску, широкое заимствование и культивирование специфических особенностей. Вместе с тем, безусловно, каждый этап социальной эволюции открывает (наряду с другими) и потенциально оптимальный сценарий, который часто отвергается при самой деятельном участии прогрессивных сил (жаждущих прищипить исторический процесс). Избранный в результате скачкообразный путь становится дорогой потерь и разочарований, или реализуется в виде объективно неизмеримо худшей модели того же эволюционного развития, либо в качестве самой революционной ломки всего и вся оставляет за собой пожара и раздор. Тогда как «тихоходные» народы спокойно проживают в то же время очередные этапы трансформации, уходя далеко вперед и сохраняя ресурсные базы. Извечный подход «закономерность исторического явления обратно пропорциональна его духовности» – обретает новое содержание в период глобальной трансформации, где переменяются, взаимно резонируют и ограничивают друг друга самые противоречивые тенденции и ни от одной из них нельзя абстрагироваться без ущерба для анализа. Разумеется, торжество назревших изменений таит потенциальную угрозу деградации общества, его производительных сил. Но верно и другое. «Победоносные», кровоеобильные и воинственные революции часто грешили столь решительным расходом всех ресурсов и перенапряжением нации, что именно

за их стремительным продвижением следовал радикальный отход, а порою и резкое усиление тенденций дестабилизации (и дезинтеграции) общества. Внешне неэффективные (зато эффективные) «компромиссные» модели, напротив, обеспечивали плавную преемственность исторических процессов.

На пороге постсовременности в эволюции возрастает давление факторов неэкономических, недирективных, «тихих», а информационная конкуренция, в свою очередь, выступает определяющим результатом условием диалога культурно-цивилизационных миров. Соответственно, при разнообразии путей социогенеза борьба за возрождение ценностно-смысловых комплексов своего культурно-цивилизационного мира прямо и непосредственно оказывается в числе высших приоритетов социума. Так же, как и ресурсы её воплощения: культура, идеология, наука. И, особенно, образование, сущность которого – не культуртрегерство или натаскивание обрывков знаний, а именно образование личности, её созидание (самосозидание).

Вместе с тем диалектика погруженности/отстраненности в восприятии мифических интерпретаций и направленное их распространение (как индивидуальное, так и социальное) резко расширяют диапазон возможностей информационного манипулирования/контрманипулирования. Соответственно, при модернизации «другой Европы» возрастает мощь косвенной рекламы, мер из арсенала стратегии не прямых действий, мягкой силы, гибкой власти и т. п. в реализации соскальзывания общества согласно приближению центра «окна Овертона» при стимулировании желательных трансформаций [20–25]. Например, в соответствии с теорией Джозефа Овертона, интервал идей, приемлемых для общества в каждый определённый момент и, соответственно, декларируемых политиками, не желающими приобрести репутацию экстремистов, может характеризоваться как окно возможностей, по мере приближения к центру которого идеи последовательно проходят стадии немислимых, радикальных, приемлемых, мудрых, популярных, официальной политики. Их учёт необходим для успешного использования ресурсной базы с целью контрманипулирования, организации воздействия для стабилизации и развития устраивающих тенденций, а также трансформации (локализации, ликвидации, переклочения) нежелательных трендов и претворения соскальзывания вдоль них. В частности, использование «окна Овертона» объясняет технологии манипуляции сознанием общества для постепенного принятия им ранее чуждых идей. Планируемые ментальные изменения при этом разбиваются на несколько последовательных шагов, каждый из которых не выводит из текущего положения окна, сдвигая восприятие идей лишь на одну стадию, а общепринятую норму к его границе. Это вызывает последующий сдвиг самого окна, которое должно расположиться так, чтобы достигнутое положение снова оказалось в его середине, что и даст возможность совершить следующий шаг, не выходя из параметров окна.

Таким образом, (пост)современное качество трансформаций предполагает отказ от единственности канона: для «другой» Европы это, в частности, означает, что, да, осовременивание, модернизация общества необходимы. Однако при этом отнюдь не обязательно соответствие стандартам вестернизации. Для успешного проведения общественных трансформаций и эффективного использования социального творчества как их важнейшего фактора необходимо культивировать механизмы не «обязывать», а увлекать, заинтересовывать. Соответственно, для организации форм информационной активности требуется активно опираться на ценностно-смысловые комплексы своего культурно-цивилизационного мира в определении приоритетов направленности, каналов, объектов и субъектов, а не пытаться воспроизвести квазиамериканскую имитацию, где стереотипные формы всё равно будут скрывать совсем иное содержание. Необходимость перехода от привычного ранее администрирования к инновационно-синергетическому управлению ведёт при этом к замене «жестких» со-

циальных технологий влияния «мягкими», предполагающими признание децентрации знаний и культуры, а также субъективности, неполноты и внутренней ограниченности представлений каждого. При этом даже ситуативное влияние, основанное на реакции на общественные перемены, которые нельзя было предусмотреть, включает в себя подготовленные модели воздействия, вырабатываемые социокультурной тканью общества.

Дальнейшее развёртывание этого направления предполагает углубление как компаративных исследований в сфере соотношения воздействия и восприятия факторов постглобальных трансформаций, так и особенностей влияния на их течение.

Литература

1. Франк С.Л. Духовные основы общества / С.Л. Франк. – М.: Республика, 1992. – 511 с.
2. Лихачёв Д.С. Экология культуры / Д.С. Лихачёв // Избр. труды по русской и мировой литературе. – СПб.: Изд-во СПбГУП, 2006. – 416 с.
3. Меликов И.М. Культура как олицетворение содержания общественной жизни / И.М. Меликов // Ученые записки РГСУ. – 2010. – № 3. – С. 17–25.
4. Меликов И.М. Культура диалога культур как необходимость истории / И.М. Меликов // Гілея. – 2014. – Вып. 82 (№ 3). – С. 311–314.
5. Шедяков В.Е. Социокультурный капитал как условие активизации производительных сил общества / В.Е. Шедяков // Актуальні проблеми філософії та соціології. – 2015. – № 5. – С. 212–215.
6. Пролеев С.В. Культурно-исторические различия разума / С.В. Пролеев // Метаморфози свободи: спадщина Бердяєва в сучасному дискурсі (до 125-річчя з дня народження М.О. Бердяєва) // Український часопис російської філософії. Вісник Товариства російської філософії при Українському філософському фонді. – 2003. – Вып. 1. – С. 103–118.
7. Шедяков В.Е. Полілог як простір стратегічної конкуренції між культурно-цивілізаційними світами / В.Е. Шедяков // Актуальні проблеми філософії та соціології. – 2015. – № 8. – С. 151–155.
8. Шилов В.В. Равнодушное и циничное «поколение надежд» уральской глубинки? (результаты социологического опроса студентов. Березники/Пермского края) / В.В. Шилов // Власть. – 2014. – № 1. – С. 101–104.
9. Шедяков В.Е. Ценности как феномен общественного сознания / В.Е. Шедяков // Теоретические проблемы развития социализма: тез. Всесоюз. конф. Секция 4. – М., 1984. – С. 27–30.
10. Шедяков В. Система світогосподарських зв'язків переживає стан, близький до інституціональної невизначеності / В. Шедяков // Економіст. – 2015. – № 9. – С. 1–3.
11. Грановский Т.Н. Лекции по истории средневековья / Т.Н. Грановский. – М.: Наука, 1986. – 427 с.
12. Алексеев В.П. Историческая антропология и этногенез / В.П. Алексеев. – М.: Наука, 1989. – 445 с.
13. Репина Л.П. Интеллектуальная история на рубеже XX–XXI веков / Л.П. Репина // Новая и новейшая история. – 2006. – № 1. – С. 12–22.
14. Шедяков В.Е. Постсовременная геополитика: социокультурное содержание, региональное измерение / В.Е. Шедяков // Регион: проблемы и перспективы. – 1998. – № 2–3. – С. 45–53.
15. Шедяков В.Е. Ценностные корреляты элиты и среднего класса: к вопросу о субъектности модернизационных процессов в регионах / В.Е. Шедяков // Регионы в современном мире – 2014: матер. Междунар. научно-практ. конф. – Пермь, 2014. – С. 26–29.
16. Фуко М. Нужно защищать общество: [курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1975–1976 учеб. году] / М. Фуко. – СПб.: Наука, 2005. – 312 с.
17. Красин Ю.А. Социальное неравенство как политическая проблема / Ю.А. Красин // Полития. – 2007. – № 2. – С. 83–91.
18. Красин Ю.А. Гордиев узел социальной политики / Ю.А. Красин, В.А. Медведев // Социологические исследования. – 2007. – № 11. – С. 23–29.

19. Тютюнникова С.В. Ценностный аспект экономического стимулирования / С.В. Тютюнникова, В.Е. Шедяков. – Х., 1987. – 53 с.; Деп. в ИНИОН АН СССР 23.06.1987 № 29987 // Новая советская литература по общественным наукам. Серия «Экономика». – 1988. – № 1.

20. Шедяков В.Є. Можливості ефективної організації та стимулювання бажаних трансформацій / В.Є. Шедяков // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2010. – Вип. 19. – С. 327–338.

21. Короткова М.Н. Информационное общество: новая государственная политика в области Интернета / М.Н. Короткова // ВУЗ. XXI век. – 2014. – № 1. – С. 79–86.

22. Lehman J. The Overton Window / Joseph Lehman / J. Lehman // Mackinac center for public policy [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.mackinac.org/OvertonWindow>.

23. Ершов Е. Окно Овертона как оружие для правых или почему хорошо, что мы разные / Е. Ершов [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://LiveJournal.com> : Запись в сетевом дневнике. – 20 января 2014.

24. Хардт М. Множество: война и демократия в эпоху империи / М. Хардт, А. Негри. – М. : Культурная революция, 2006. – 559 с.

25. Федотова В.Г. Модернизация «другой» Европы / В.Г. Федотова. – М. : ИФ РАН, 1997. – 255 с.

Аннотация

Шедяков В. Е. Культура как фактор общественных трансформаций. – Статья.

В статье рассмотрены особенности, возможности и ограничения действия различных аспектов общественных трансформаций под воздействием традиционного, современного и постмодерного состояний культуры. Проанализировано формирование с участием базовых ценностно-смысловых комплексов соотношений между субъективными и объективными, рациональными и иррациональными измерениями осуществления культурно-цивилизационными мирами исторических Сверхпроектов. Духовные и материальные ценности цивилизации исследованы как основное содержание культуры. Их развитие изучено как показатель состояния культурно-цивилизационного мира; а отношение к человеку (прежде всего, качество и продолжительность жизни, права и возможности творческой реализации каждого), с одной сто-

роны, сохранение и наращивание признаков цивилизованности – с другой, как основные критерии прогресса.

Ключевые слова: ценностно-смысловые комплексы, культура, трансформации.

Анотація

Шедяков В. Є. Культура як чинник суспільних трансформацій. – Стаття.

У статті розглянуто особливості, можливості й обмеження дії різних аспектів суспільних трансформацій під впливом традиційного, модерного та постмодерного стану культури. Проаналізовано формування за участі базових ціннісно-смыслових комплексів співвідношень між суб'єктивними й об'єктивними, раціональними та ірраціональними вимірами здійснення культурно-цивілізаційними світами історичних Понадпроектів. Духовні й матеріальні цінності цивілізації досліджено як основний зміст культури. Їх розвиток вивчено як показник стану культурно-цивілізаційного світу; а відношення до людини (насамперед, якість і тривалість життя, права й можливості творчої реалізації кожного), з одного боку, збереження та нарощування рис цивілізованості – з іншого, як основні критерії прогресу.

Ключові слова: ціннісно-смыслові комплекси, культура, трансформації.

Summary

Shedyakov V. E. Culture as a factor of public transformations. – Article.

The specifics, possibilities and limitations of various aspects of public transformations under influence of traditional, modern and postmodern culture status are considered. The forming correlations between subjective and objective, rational and irrational dimensions of the cultural and civilizational world's historic Superprojects with participating of the base value and sense systems is analysed. Spiritual and material values of civilization are researched as the main content of culture. Their development is investigated as an indicator of the state of culture and civilization world; and attitude to man (especially the quality and length of life, rights and opportunities for the creative implementation of each one), on the one hand, maintaining and increasing of signs of civilization, on another one, – as the main criteria for progress.

Key words: value and sense systems, culture, transformations.

НАШІ АВТОРИ

- Агабекова У. Р.** – старший викладач кафедри історії філософії та культурології Бакинського державного університету, кандидат філософських наук
- Алексєєва К. І.** – доцент кафедри філософії та педагогіки Національного транспортного університету, кандидат філософських наук
- Алієва О. Г.** – доцент кафедри філософії, соціально-політичних і правових наук ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет», кандидат філософських наук
- Ареф'єва А. Ю.** – асистент-стажист Національної музичної академії України імені П.І. Чайковського
- Баранова Н. М.** – доцент кафедри філософії та соціально-економічних наук Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, кандидат філософських наук, доцент
- Бугадинова Р. А.** – докторант кафедри соціології Бакинського державного університету
- Гурик М. І.** – доцент кафедри філософії та політології Тернопільського національного економічного університету, кандидат історичних наук, доцент
- Димитров В. Ю.** – старший викладач кафедри соціології Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут», кандидат філософських наук
- Діденко Л. В.** – доцент кафедри філософії гуманітарних наук Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат філософських наук, доцент
- Дронт С. П.** – аспірант кафедри історії філософії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Дишлевий І. О.** – старший викладач кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія», кандидат соціологічних наук
- Іваненко О. М.** – студентка V курсу магістратури факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»
- Іщенко А. М.** – старший викладач кафедри теорії та практики управління Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»
- Йилмайан А.** – докторант кафедри соціології Бакинського державного університету
- Колісник О. В.** – професор кафедри соціології Київського національного університету культури і мистецтв, доктор філософських наук, професор
- Кондрашова-Діденко В. І.** – доцент кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат економічних наук, доцент
- Кротов К. В.** – доцент кафедри філософії та суспільних наук Вінницького національного медичного університету імені М. І. Пирогова, кандидат філософських наук
- Лазука К. Д.** – аспірант кафедри філософії, соціології та права Одеської національної академії харчових технологій
- Легенький І. Ю.** – аспірант Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського
- Лещенко А. М.** – доцент кафедри гуманітарних дисциплін Херсонської державної морської академії, кандидат філософських наук, доцент
- Мамедова К. Н.** – доцент кафедри суспільних наук Університету нафти і промисловості, кандидат філософських наук, доцент
- Магюшина І. І.** – доцент кафедри філософії Національного університету «Одеська юридична академія», кандидат філософських наук
- Моргун О. А.** – доцент кафедри філософії і соціальних наук ДВНЗ «Криворізький національний університет», кандидат філософських наук, доцент
- Остапова В. В.** – аспірант кафедри культурології філософського факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
- Петренко Д. В.** – докторант, доцент кафедри теорії культури і філософії науки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, кандидат філософських наук
- Райхерт К. В.** – доцент кафедри філософії природничих факультетів Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, кандидат філософських наук
- Романкова Л. М.** – завідувач відділу виховної та психолого-педагогічної роботи ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», кандидат психологічних наук, доцент
- Сакало О. Є.** – доцент кафедри політекономії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, кандидат історичних наук, доцент
- Севастьянів У. П.** – аспірант кафедри теорії та історії культури Львівського національного університету імені Івана Франка
- Согорін А. А.** – докторант кафедри соціології та соціальної роботи Класичного приватного університету, кандидат соціологічних наук
- Троїцька О. М.** – докторант кафедри соціальної філософії і філософії освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, кандидат філософських наук, доцент
- Фармаїлов А. Г.** – викладач кафедри міжнародних відносин Азербайджанського університету туризму і менеджменту
- Чорна Л. В.** – докторант кафедри філософії, теорії та історії державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України, кандидат політичних наук, доцент
- Шедяков В. С.** – незалежний дослідник, доктор соціологічних наук, кандидат економічних наук, доцент

ЗМІСТ

У. Р. Агабекова Особенности развития идей Ф. Ницше и М. Хайдеггера философами постмодернизма	3
К. І. Алексєєва Соціальна нерівність у глобалізованому світі на прикладі сучасної освіти	8
О. Г. Алієва Людина в індустріальному суспільстві	11
А. Ю. Ареф'єва Образи сакрального мистецтва в музиці України ХХ–ХХІ століть	15
Н. М. Баранова Роль і значення викладання курсу «Професійна та корпоративна етика» у вищому навчальному закладі	19
Р. А. Бугадинова Взаимоотношения между супругами как основа успешной социализации подрастающего поколения	23
М. І. Гурик Декомунізація як шлях побудови україноцентристської моделі історичної пам'яті	26
В. Ю. Дмитров Новітні методологічні підходи в теорії управління	30
Л. В. Діденко, В. І. Кондрашова-Діденко СМАРТ-країна: освіта	34
С. П. Дронь Категорія часу у філософських концепціях античності	38
И. А. Дышлевой Социальная значимость прав человека	42
А. Уілтауап Studies about drug addiction in Turkey and in the world	47
А. М. Іщенко, О. М. Іваненко Особливості соціологічного оцінювання конкурентного інноваційного потенціалу вищого навчального закладу	52
О. В. Колісник Театр у соціокультурній динаміці сьогодення	56
К. В. Кротов Античність і середньовіччя: порівняльний аналіз вирішення проблеми смислу історії	59
К. Д. Лазука Трансформації фокусу уваги в дослідженнях історичної пам'яті ХХ–ХХІ століть	63
І. Ю. Легенький Музичний нонконформізм у контексті стилетворчих інтенцій художньої культури ХХ століття	67
А. М. Лещенко Коеволюційно-резонансна специфіка синтезу християнського сакрального мистецтва	70
К. Н. Мамедова Трансдисциплінарний підход в определении общенаучной картины мира: обзор научных мнений	73
І. І. Матюшина Концепт, структура й субстрат системи смислоутворення	76
О. А. Моргун Розвиток креативних здібностей творчих суб'єктів у процесі синергопереходу до ноосферного розуміння світу	80
В. В. Остапова Формы социального ухода в концептах постклассической философии	84

Д. В. Петренко	
Онтологія Жюльє Дельоза: вічне повернення й випадок	87
К. В. Райхерт	
Американський пін-ап 1940-х годов с точки зрения семиологии Ролана Барта.....	90
Л. М. Романкова	
Виховний простір вищого навчального закладу як чинник становлення особистості майбутнього фахівця	94
О. Є. Сакало	
Ціннісний портрет українського суспільства: за даними World Values Survey	99
У. П. Севаст'янів	
Католицька церква й новітні цифрові технології	102
А. А. Согорін	
Результати контент-аналізу реклами як інституту формування ідентичності в сучасному українському суспільстві (на прикладі реклами в глянцевиx журналах).....	106
О. М. Троїцька	
Феномен діалогу в комунікативних культурно-освітніх практиках: філософська рефлексія.....	110
А. Г. Фармаїлов	
Туризм как фактор повышения уровня экономического благосостояния общества.....	114
Л. В. Чорна	
Щодо проблеми розуміння поняття «ідея» в античній філософії.....	119
В. Е. Шедяков	
Культура как фактор общественных трансформаций.....	123

НОТАТКИ

Наукове видання
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

Науково-практичний журнал

Випуск 11

Виходить шість разів на рік

Українською, російською та англійською мовами

Коректор – Н. Ігнатова
Комп'ютерна верстка – Н. Кузнецова

Підписано до друку 30.06.2016 р. Формат 60x84/8. Обл.-вид. арк. 20,78, ум.-друк. арк. 15,35.
Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 100 примірників. Замовлення № 3006-16.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4392 від 20.08.2012 р.)
Україна, м. Херсон, 73034, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105. Тел. (0552) 39-95-80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua